

**DIE BELEWINGSWêRELD VAN OUDLEERLINGE VAN SKOLE VIR
SEREBRAAL GESTREMDES**

JEAN MARAIS DU PLESSIS
M.A. (Sielkunde) S.O.D.

Proefskrif ingelewer vir die graad Doktor in die Wysbegeerte
aan die
Universiteit van Stellenbosch

Promotor: Prof. J.A. Malan
Medepromotor: Prof. J.J. du Preez

Desember 1991

INHOUDSOPGAWE

BLADSY

HOOFSTUK 1

INLEIDING, PROBLEEMSTELLING, DOELSTELLING, TERREINAFBAKENING, METODE EN OPVOEDKUNDIGE PLAASBEPALING VAN DIE ONDERSOEK

1.1	INLEIDING	1
1.2	PROBLEEMSTELLING	3
1.3	DOELSTELLING	5
1.4	METODE VAN ONDERSOEK	5
1.4.1	LITERATUURSTUDIE	5
1.4.2	BESOEKE AAN SKOLE EN ANDER ORGANISASIES	6
1.4.3	EMPIRIES-KWALITATIEWE STUDIE	6
1.5	OPVOEDKUNDIGE PLAASBEPALING	6
1.6	SAMEVATTING	7

HOOFSTUK 2

LITERATUURSTUDIE MET BETREKKING TOT DIE BELEWINGSWêreld VAN DIE SEREBRAAL GESTREMDE

2.1	INLEIDING	9
2.2	GESTREMDHEID	9
2.2.1	DEFININISES VAN GESTREMDHEID	9
2.2.2	VOORKOMS VAN GESTREMDHEID	10
2.2.2.1	Gestremdheid wêreldwyd	10
2.2.2.2	Gestremdheid in die RSA	11
2.2.3	GESTREMDHEID EN REHABILITASIE	11
2.2.4	DIE KOSTE VAN GESTREMDHEID	15
2.2.5	SPANBENADERING IN REHABILITASIE	15
2.2.6	SAMEVATTING	17
2.3	SEREBRALE GESTREMDHEID	17
2.3.1	INLEIDING	17
2.3.2	DEFINISIES VAN SEREBRALE GESTREMDHEID	17
2.3.3	VOORKOMS VAN SEREBRALE GESTREMDHEID	19
2.3.3.1	Serebrale gestremdheid wêreldwyd	19
2.3.3.2	Serebrale gestremdheid in die RSA	19

2.3.4	OORSAKE VAN SEREBRALE GESTREMDHEID	20
2.3.5	TIPES SEREBRALE GESTREMDHEID	21
2.3.5.1	Spastisiteit	22
2.3.5.2	Atetose	22
2.3.5.3	Ataksie	23
2.3.6	EVALUERING EN BEHANDELING VAN SEREBRAAL GESTREMDES	23
2.3.7	SEKONDêRE EIENSKAPPE VAN SEREBRAAL GESTREMDES	24
2.3.7.1	Kognitiewe funksionering	24
2.3.7.2	Visuele probleme	25
2.3.7.3	Gehoor- en ouditiewe probleme	26
2.3.7.4	Kinistetiese en taktiele probleme	26
2.3.7.5	Perseverasie, disinhibisie en afleibaarheid	26
2.3.7.6	Epilepsie	27
2.3.7.7	Persoonlikheidsfaktore	27
2.3.8	SAMEVATTING	28
2.4	AANPASSINGSPROBLEME VAN SEREBRAAL GESTREMDES	29
2.4.1	INLEIDING	29
2.4.2	EMOSIONELE EN SOSIALE ONVOLWASSENHEID	30
2.4.3	SPANNING EN ANGS	32
2.4.4	DEPRESSIE	33
2.4.5	FRUSTRASIE	34
2.4.6	SEKSUALITEIT	34
2.4.7	ONAFHANKLIKHEID EN VERANTWOORDELIKHEID	36
2.4.8	MOTIVERING	37
2.4.9	REALISME	39
2.4.10	DIE GESTREMDE ADOLESENT	40
2.4.11	SAMEVATTING	42
2.5	SELFKONSEP VAN DIE SEREBRAAL GESTREMDE	42
2.5.1	INLEIDING	42
2.5.2	DIE SELFKONSEP VAN DIE SEREBRAAL GESTREMDE	43
2.5.2.1	Die fisieke self	43
2.5.2.2	Die persoonlike self	45
2.5.2.3	Die gesin self	45
2.5.2.4	Die sosiale self	46
2.5.2.5	Die waardeself	47
2.5.3	SELFKENNIS	48
2.5.4	SELFAANVAARDING	48

2.5.5	SAMEVATTING	50
2.6	DIE SEREBRAAL GESTREMDE IN DIE GESIN	51
2.6.1	INLEIDING	51
2.6.2	AANVANKLIKE REAKSIES VAN OUERS	51
2.6.3	SKULDGEVOELEN	52
2.6.4	VERWERPING, OORBESKERMING EN DISSIPLINERING	53
2.6.5	DIE VADER EN DIE HUWELIK	56
2.6.6	ANDER GESINSLEDE	56
2.6.7	KOMMUNIKASIE IN DIE GESIN	57
2.6.8	SOSIALE ISOLASIE VAN DIE GESIN	59
2.6.9	GESINSFINANSIES	59
2.6.10	AANVAARDING DEUR DIE OUERS	60
2.6.11	HULP AAN OUERS	61
2.6.12	SAMEVATTING	63
2.7	DIE SEREBRAAL GESTREMDE AS LEERLING	64
2.7.1	INLEIDING	64
2.7.2	SPEZIALE SKOLE	66
2.7.2.1	Voordele van spesiale skole	68
2.7.2.2	Nadele van spesiale skole	69
2.7.2.3	Residensiële spesiale skole	70
2.7.2.4	Personeel in spesiale onderwys	71
2.7.3	GESTREMDES IN GEWONE SKOLE	73
2.7.4	NASKOOLSE EN TERSIÛRE ONDERWYS	77
2.7.5	SIELKUNDIGE HULPVERLENING EN VOORLIGTING	79
2.7.5.1	Indiwiduele terapie	80
2.7.5.2	Voorligting	81
2.7.5.2.1	Beroepsvoorligting	82
2.7.5.2.2	Persoonlikheidsvoorligting	84
2.7.5.2.3	Seksvoorligting	86
2.7.6	OPLEIDING IN LEWENSVAARDIGHEDE	87
2.7.7	VOLWASSENHEID	93
2.7.8	OPVOLG VAN OUDLEERLINGE EN NASORG	94
2.7.9	SAMEVATTING	96
2.8	DIE SEREBRAAL GESTREMDE IN DIE SAMELEWING	96
2.8.1	INLEIDING	96
2.8.2	REAKSIE VANUIT DIE SAMELEWING	97
2.8.3	AANVAARDING EN INTEGRASIE	100
2.8.4	SOSIALE ISOLASIE EN EENSAAMHEID	102

2.8.5	DIEPER VERHOUDINGS EN HUWELIKE	104
2.8.6	GEMEENSKAPSOPVOEDING	106
2.8.7	SAMEVATTING	108
2.9	WERK	109
2.9.1	INLEIDING	109
2.9.2	WERKVERWAGTINGE BY GESTREMDES	110
2.9.3	WERKGELEENTHEDE VIR GESTREMDES	110
2.9.4	DIE GESTREMDE AS WERKER	114
2.9.5	BEROEPS- EN BEROEPSGERIGTE OPLEIDING	116
2.9.6	WERKEVALUERING EN -PLASING	119
2.9.7	BESKUTTE EN BESKERMDE WERK EN SELFHELPSKEMAS	121
2.9.8	WERKLOOSHEID	125
2.9.9	WETGEWING EN KWOTASTELSELS	128
2.9.10	LOONSUBSIDIES	129
2.9.11	ONGESKIKTHEIDSTOELAE	130
2.9.12	SAMEVATTING	131
2.10	BEHUISING	132
2.10.1	INLEIDING	132
2.10.2	INWONING BY OUERS	133
2.10.3	TEHUISE VIR GESTREMDES	133
2.10.4	GEÏNTEGREERDE BEHUISING	138
2.10.5	INDEPENDENT LIVING SENTRUMS	140
2.10.6	WETGEWING EN BOUREGULASIES	141
2.10.7	SAMEVATTING	143
2.11	VERVOER	143
2.11.1	INLEIDING	143
2.11.2	OPENBARE VERVOER	144
2.11.3	EIE VERVOER	147
2.11.4	WETGEWING EN VERVOERREGULASIES	148
2.11.5	SAMEVATTING	149
2.12	ONTSPANNING EN VRYETYDSBESTEDING	149
2.12.1	INLEIDING	149
2.12.2	HOE BESTEE GESTREMDES HUL VRYE TYD?	150
2.12.3	OPLEIDING IN VRYETYDSBESTEDING	154
2.12.4	SAMEVATTING	155
2.13	LEWENSBEKOUING, MENSBEELD EN LEWENS- BEGELEIDING VIR DIE SEREBRAAL GESTREMDE	156
2.13.1	INLEIDING	156

2.13.2	MENS- EN LEWENSBEKOUING	156
2.13.3	LEWENSBEGELEIDING VIR DIE SEREBRAAL GESTREMDE	161
2.13.4	PORTUURGROEP-ONDERSTEUNING	164
2.13.5	SAMEVATTING	166

HOOFSTUK 3

EMPIRIES-KWALITATIEWE STUDIE VAN DIE BELEWENISWêRELD VAN DIE SEREBRAAL GESTREMDE

3.1	INLEIDING	167
3.2	NAVORSINGSGROEP	167
3.3	ONDERHOUDGROEP	168
3.4	VERLOOP VAN DIE ONDERSOEK	169
3.5	VRAELYS	170
3.5.1	STRUKTURERING VAN DIE VRAELYS	170
3.5.2	INHOUD VAN DIE VRAELYS	171
3.6	ONDERHOUDE	174
3.6.1	MOTIVERING VIR SEMIGESTRUKTUREERDE ONDERHOUDE	174
3.6.2	INHOUD VAN DIE ONDERHOUDE	176
3.7	RESULTATE EN BESPREKING VAN VRAELYSTES	176
3.7.1	PERSOONLIKE BESONDERHEDE	176
3.7.1.1	Resultate	176
3.7.1.2	Bespreking	178
3.7.2	SKOOLLOOPBAAN	178
3.7.2.1	Resultate	178
3.7.2.2	Bespreking	181
3.7.3	NASKOOLSE STUDIES	182
3.7.3.1	Resultate	182
3.7.3.2	Bespreking	184
3.7.4	VOORLIGTING OP SKOOL	185
3.7.4.1	Resultate	185
3.7.4.2	Bespreking	187
3.7.5	KENNIS VAN GESTREMDHEID	189
3.7.5.1	Resultate	189
3.7.5.2	Bespreking	190
3.7.6	DIE TOEPASSINGSWAARDE VAN SEKERE SKOOLVAKKE	191
3.7.6.1	Resultate	191
3.7.6.2	Bespreking	192

3.7.7	ERVARING VAN DIE SKOOLSELKUNDIGE DIENS	193
3.7.7.1	Resultate	193
3.7.7.2	Bespreking	195
3.7.8	BETROKKENHEID BY BUITEMUURSE AKTIWITEITE	196
3.7.8.1	Resultate	196
3.7.8.2	Bespreking	196
3.7.9	ONAFHANKLIKHEID EN MOBILITEIT IN DIE GEMEENSKAP	197
3.7.9.1	Resultate	197
3.7.9.2	Bespreking	200
3.7.10	SEKONDÊRE PROBLEME	204
3.7.10.1	Resultate	204
3.7.10.2	Bespreking	205
3.7.11	WOONOMSTANDIGHEDE	206
3.7.11.1	Resultate	206
3.7.11.2	Bespreking	207
3.7.12	WERKSBESONDERHEDE	209
3.7.12.1	Resultate	209
3.7.12.2	Bespreking	212
3.7.13	FINANSIËLE SITUASIE	214
3.7.13.1	Resultate	214
3.7.13.2	Bespreking	215
3.7.14	DIE OORGANGSFASE VAN SKOOL NA WERK OF VERDERE STUDIE	215
3.7.14.1	Resultate	215
3.7.14.2	Bespreking	216
3.7.15	SOSIALE LEWE	217
3.7.15.1	Resultate	217
3.7.15.2	Bespreking	220
3.7.16	ONTSPANNING EN VRYETYDSBESTEDING	227
3.7.16.1	Resultate	227
3.7.16.2	Bespreking	228
3.7.17	DIE REAKSIES VAN DIE SAMELEWING	229
3.7.17.1	Resultate	229
3.7.17.2	Bespreking	230
3.7.18	DIE SINVOLHEID VAN DIE LEWE	233
3.7.18.1	Resultate	233
3.7.18.2	Bespreking	234
3.7.19	AANDUIDINGS VAN EMOSIONELE SPANNING	235
3.7.19.1	Resultate	235

3.7.19.2	Bespreking	236
3.8	BESPREKING VAN SEMIGESTRUKTUREERDE ONDERHOUDE	238
3.8.1	INLEIDING	238
3.8.2	PERSOONLIKE BESONDERHEDE EN FUNKSIONELE ONAFHANKLIKHEID	239
3.8.2.1	Eet en drink	239
3.8.2.2	Aan- en uittrek	239
3.8.2.3	Bad en toilet	239
3.8.2.4	Mobiliteit	240
3.8.2.5	Kook	240
3.8.2.6	Inkopies	240
3.8.2.7	Vervoer	240
3.8.3	SKOOLLOOPBAAN	241
3.8.3.1	Onderwys	241
3.8.3.1.1	Hoe gelukkig was jy op laerskool?	241
3.8.3.1.2	Hoe gelukkig was jy op hoërskool?	241
3.8.3.1.3	Hoe voel jy oor spesiale skole?	242
3.8.3.1.4	Die voor- en nadele van spesiale skole	243
3.8.3.1.5	Die stigma-faktor	244
3.8.3.1.6	Die onderwyser-leerling-verhouding	245
3.8.3.1.7	Is daar realistiese eise aan jou gestel?	246
3.8.3.1.8	Was die vakkeuse op hoërskool bevredigend?	246
3.8.3.1.9	Het die skool jou goed voorberei vir werk of verdere studie?	246
3.8.3.1.10	Ontwikkeling van deugde soos onafhanklikheid en verantwoordelikheid	247
3.8.3.1.11	Het jy op skool geleer om negatiewe reaksies van ander mense te hanteer?	248
3.8.3.1.12	Opleiding in lewensvaardighede	248
3.8.3.1.13	Is dit die skool se verantwoordelikheid om vir sy leerlinge werk te vind?	249
3.8.3.2	Terapie	249
3.8.3.2.1	Die terapeut-leerling-verhouding	249
3.8.3.2.2	Het die terapeute realistiese eise aan jou gestel?	251
3.8.3.2.3	Is jou privaatheid in ag geneem in terapie, of was daar situasies wat jou verleë laat voel het?	252
3.8.3.2.4	Het jou houding teenoor terapeute of terapie verander toe jy ouer geword het?	253
3.8.3.2.5	Het jy geweet wat hulle met spesifieke oefeninge of terapie probeer bereik?	254

3.8.3.2.6	Is daar reëlins getref vir die voortsetting van jou terapie toe jy skool verlaat het?	255
3.8.3.2.7	Huidige terapie-situasie	255
3.8.3.3	Sielkundige diens	256
3.8.3.3.1	Kontak met die sielkundige	256
3.8.3.3.2	Die sielkundige-leerling-verhouding	257
3.8.3.3.3	Was die sielkundige betrokke by ander skoolaktiwiteite?	258
3.8.3.3.4	Het die sielkundige vir jou inligting gegee oor die toetse wat jy gedoen het?	258
3.8.3.3.5	Hoe kon die sielkundige vir jou van groter hulp gewees het?	258
3.8.3.4	Voorligting	259
3.8.3.4.1	Het julle groepvoorligtingklasse gehad? Wat is gedoen?	259
3.8.3.4.2	Watter vorm het die voorligtingklasse aangeneem?	260
3.8.3.4.3	Is seksvoorligting en liefdesverhoudings bespreek? Behoort dit deel van voorligting te wees?	260
3.8.3.4.4	Is genoeg aandag aan die bespreking van beroepe bestee?	261
3.8.3.4.5	Kontak met volwasse gestremdes	261
3.8.3.4.6	Besoeke aan beskutte werksinkels en ander werkplekke	262
3.8.3.4.7	Die implikasies van gestremdheid vir die toekoms	262
3.8.3.4.8	Algemene opvoeding in voorligting	263
3.8.3.4.9	Wat sou vir jou die ideale voorligtingleerplan uitmaak?	264
3.8.3.4.10	Gestremdes as voorligters of raadgewers vir gestremde leerlinge	264
3.8.3.5	Kennis van gestremdheid	265
3.8.3.5.1	Het enigiemand by jou skool jou spesifieke gestremdheid aan jou verduidelik?	265
3.8.3.5.2	By wie het jy die meeste geleer oor serebrale gestremdheid?	265
3.8.3.5.3	Weet jy van P.A.D.I.?	266
3.8.3.6	Buitemuurse bedrywighede	266
3.8.3.6.1	Was daar voldoende buitemuurse bedrywighede en was daar balans tussen sport en kulturele aktiwiteite?	266
3.8.3.6.2	Aan watter aktiwiteit, wat nie by jou skool aangebied is nie, sou jy graag wou deelgeneem het?	267
3.8.3.6.3	Kompetisie en buitemuurse kontak met ander skole	267
3.8.3.6.4	Sou jy meer kontak verkies het? Waarom?	267
3.8.4	NASKOOLSE STUDIES	268
3.8.4.1	Korrespondensie of klasbywoning?	268
3.8.4.2	Word jy aanvaar deur jou medestudente en dosente?	268
3.8.4.3	Spesiale toerusting, hulp of toegewings	269
3.8.4.4	Is die kampus toeganklik genoeg? Hoe kom jy by jou klasse?	270

3.8.4.5	Studeer jy met 'n spesifieke beroep in gedagte?	270
3.8.4.6	Neem jy deel aan nie-akademiese studente-aktiwiteite?	270
3.8.5	WOONOMSTANDIGHEDE	271
3.8.5.1	Inwoning by ouers	271
3.8.5.1.1	Waaruit bestaan jul gesin?	271
3.8.5.1.2	Verhouding met ouers	271
3.8.5.1.3	Verhouding met broers en susters	273
3.8.5.1.4	Het jy verantwoordelikhede in die huishouding?	273
3.8.5.1.5	Word jou privaatheid gerespekteer?	274
3.8.5.1.6	Kan jy vrylik uitgaan en vriende tuis ontvang?	274
3.8.5.1.7	Plaas jou gestremdheid beperkings op jul gesinslewe?	275
3.8.5.1.8	Redes vir inwoning by ouers	276
3.8.5.2	Eie woonplek	276
3.8.5.2.1	Waarom verkies jy om op jou eie te woon?	276
3.8.5.2.2	Waarmee het jy hulp nodig en wie help jou daarmee?	277
3.8.5.2.3	Is onafhanklik woon so ideaal soos jy gedink het dit sal wees?	277
3.8.5.2.4	Watter kontak het jy met jou bure? Voel jy dikwels alleen?	277
3.8.5.2.5	Wat dink jy van enkele aangepaste woonstelle vir gestremdes in sekere groot blokke?	278
3.8.5.3	Tehuis vir gestremdes	278
3.8.5.3.1	Wat het jou laat besluit om hier te kom woon?	278
3.8.5.3.2	Het jy goeie vriende hier?	278
3.8.5.3.3	Het jy genoeg privaatheid en vryheid hier?	279
3.8.5.3.4	Word jy goed versorg hier? Is jy gelukkig hier?	279
3.8.5.3.5	Huisreëls en inspraak in die bestuur	280
3.8.5.3.6	Stokperdjies, troeteldiere en skakeling met die gemeenskap	281
3.8.6	WERKSOMSTANDIGHEDE	281
3.8.6.1	Aard van werk en aanstelling	281
3.8.6.2	Werkgeskiedenis sedert skoolverlating	282
3.8.6.3	Is dit wat jy sou wou doen al was jy nie gestrem nie?	283
3.8.6.4	Vind jy die werk stimulerend/bevredigend?	283
3.8.6.5	Verhouding met kollegas en hoofde?	283
3.8.6.6	Hoe kom jy by die werk?	284
3.8.6.7	Is die gebou toeganklik genoeg? Het jy spesiale toerusting, hulp of toegewings nodig?	284
3.8.6.8	Werkbywoning en produksievermoë	285
3.8.6.9	Salaris en voordele	285
3.8.6.10	Is enige van jou kollegas ook gestrem?	286

3.8.6.11	Watter ambisies het jy in jou werk?	286
3.8.7	WERKLOOSHEID	286
3.8.7.1	Werkgeskiedenis sedert skoolverlating	286
3.8.7.2	Was jy al by Departement Mannekrag? Kon hulle jou help?	286
3.8.7.3	Waar en hoe het jy sover werk gesoek?	287
3.8.7.4	Waarom dink jy kan jy nie werk kry nie?	287
3.8.7.5	Watter tipe werk sal jy kan doen?	287
3.8.7.6	Hoe gebruik jy jou tyd?	287
3.8.8	SOSIALE LEWE	288
3.8.8.1	Hoe tevrede is jy met jou sosiale lewe?	288
3.8.8.2	Hoe dikwels gaan jy uit? Sou jy meer wou uitgaan?	289
3.8.8.3	Voortsetting van skoolaktiwiteite en -vriendskappe	290
3.8.8.4	Hoe reageer vreemdelinge teenoor jou?	290
3.8.8.5	Hoe hanteer jy mense se reaksies?	292
3.8.8.6	Wat sal jou sosiale lewe meer bevredigend maak?	294
3.8.8.7	Wat doen jy self om jou sosiale lewe te verbeter?	294
3.8.8.8	Vaste verhoudings en huwelike	295
3.8.9	EMOSIONELE PROBLEME	296
3.8.9.1	Spanning	296
3.8.9.2	Neerslagtigheid	297
3.8.9.3	Wat doen jy as jy so voel?	298
3.8.10	DIE SIN VAN DIE LEWE	299
3.8.10.1	Wat in die lewe het vir jou werklik waarde?	299
3.8.10.2	Is die lewe die moeite werd?	299
3.8.10.3	Die doel van jou bestaan	299
3.8.10.4	Toekomsperspektief	300
3.8.11	SAMEVATTING	301

HOOFSTUK 4

SAMEVATTENDE BEVINDINGE/GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS

4.1	INLEIDING	302
4.2	BEVINDINGS/GEVOLGTREKKINGS	302
4.2.1	FUNKSIONELE ONAFHANKLIKHEID	302
4.2.2	SKOOLLOOPBAAN	305
4.2.2.1	Onderwys	305
4.2.2.2	Terapie	309

4.2.2.3	Sielkundige diens	310
4.2.2.4	Voorligting	312
4.2.2.5	Kennis van gestremdheid	316
4.2.2.6	Buitemuurse bedrywighede, ontspanning en vryetydsbesteding	317
4.2.3	NASKOOLSE STUDIES	319
4.2.4	WOONOMSTANDIGHEDE	320
4.2.4.1	Inwoning by ouers	321
4.2.4.2	Eie woonplek	323
4.2.4.3	Tehuis vir gestremdes	324
4.2.5	WERKSOMSTANDIGHEDE	327
4.2.6	WERKLOOSHEID	329
4.2.7	SOSIALE LEWE	331
4.2.8	EMOSIONELE PROBLEME	340
4.2.9	DIE SIN VAN DIE LEWE	343
4.3	AANBEVELINGS	344
4.3.1	AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT SKOLE VIR SEREBRAAL GESTREMDES	344
4.3.2	AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT TERAPIE, SIELKUNDIGE HULP EN VOORLIGTING	346
4.3.3	AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT TEHUISE VIR GESTREMDES	349
4.3.4	AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT DIE SAMELEWING	350
4.3.5	AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT SEREBRAAL GESTREMDES SE EIE ROL IN DIE SAMELEWING	350
4.3.6	AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT DIE STAAT	351
4.3.6	AANBEVELINGS VIR VERDERE NAVORSING	351
4.4	LEEMTES IN DIE ONDERSOEK	352
4.5	SAMEVATTING	353
BRONNELYS		354
BYLAE A		402
BYLAE B		411

LYS VAN TABELLE

BLADSY

Tabel 3.1:	Provinsie waarin respondent woon	176
Tabel 3.2:	Geslag	177
Tabel 3.3:	Ouderdomsverspreiding	177
Tabel 3.4:	Huwelikstaat	177
Tabel 3.5:	Taalvoorkeur	177
Tabel 3.6:	Hoogste skoolstanderd behaal	178
Tabel 3.7:	Tevredenheid met skoolopleiding (Vraag 7)	179
Tabel 3.8:	Wat kon by u skoolprogram bygevoeg geword het om u beter vir die lewe voor te berei? (Vraag 19)	180
Tabel 3.9:	Naskoolse kursusse is deur 24 respondente by die volgende instansies voltooi (Vraag 4)	182
Tabel 3.10:	Respondente wat nog nie die senior sertifikaat behaal het nie en tans studeer	183
Tabel 3.11:	Respondente wat reeds die senior sertifikaat behaal het en tans studeer	184
Tabel 3.12:	Watter van die volgende vorms van voorligting het u op skool gehad? (Vraag 8)	185
Tabel 3.13:	Hoe tevrede was u met die voorligtingklasse? (Vraag 9)	185
Tabel 3.14:	Aspekte van voorligting wat deur respondente as waardevol beskou is (Vraag 10)	186
Tabel 3.15:	Aspekte van voorligting wat deur respondente as belangrik beskou is (Vraag 11)	187
Tabel 3.16:	Watter vorm van serebrale gestremdheid het u? (Vraag 12)	189
Tabel 3.17:	Is u op skool voldoende ingelig oor serebrale gestremdheid? (Vraag 13)	189
Tabel 3.18:	Sou u graag op skool mer daaroor wou geleer het? (Vraag 14)	189
Tabel 3.19:	Watter van die volgende vakke het nou vir u toepassingswaarde? (Vraag 15)	191
Tabel 3.20:	Respondente se huidige werk- of studieveld (Vrae 4, 6, 30)	192
Tabel 3.21:	Sake wat respondente met die sielkundige by die skool bespreek het (Vraag 16)	193
Tabel 3.22:	Hoe tevrede was u met die sielkundige diens in die skool? (Vraag 17)	194
Tabel 3.23:	Redes vir tevredenheid of ontevredenheid met sielkundige diens (Vraag 17)	194

Tabel 3.24:	Sport en sosiale/kulturele bedrywighede waaraan respondente by skole vir gestremdes deelgeneem het (Vraag 18)	196
Tabel 3.25:	Graad van onafhanklikheid met betrekking tot die volgende aktiwiteite (Vraag 20)	197
Tabel 3.26:	Verspreiding van onafhanklikheid/afhanklikheid in die navorsingsgroep (Vraag 20)	198
Tabel 3.27:	Gebruik u gewoonlik 'n rystoel? (Vraag 21)	198
Tabel 3.28:	Het u al alleen bus of trein gery? (Vraag 22)	198
Tabel 3.29:	Watter vorm van vervoer gebruik u gewoonlik? (Vraag 23)	199
Tabel 3.30:	Kry u genoeg geleentheid om dinge onafhanklik te doen? (Vraag 54)	199
Tabel 3.31:	Doen u ouers of ander mense vir u dinge wat u self kan of wil doen? (Vraag 55)	199
Tabel 3.32:	Vergelyking van die 11 respondente met onafhanklikheids-tellings van vier en minder (erg gestremdes) en die 11 wat gewoonlik van rystoele gebruik maak, met die vraelysgroep in die geheel	201
Tabel 3.33:	Sekondêre probleme: Respondente is gevra om aan te dui waarmee hul probleme ondervind (Vraag 24)	204
Tabel 3.34:	Respondente se huidige woonplekke (Vraag 25)	206
Tabel 3.35:	Hoe gelukkig is u by u woonplek? (Vraag 26)	206
Tabel 3.36:	Was u al in kontak met die naaste Independent Living Centre? (Vraag 28)	207
Tabel 3.37:	Weergee van werkstatus (Vraag 29)	209
Tabel 3.38:	Klassifikasie van tipe werk (Vraag 30)	209
Tabel 3.39:	Hoe gelukkig is u in u werk? (Vraag 31)	210
Tabel 3.40:	Hoe word u deur die ander werkers of studente aanvaar? (Vraag 36)	211
Tabel 3.41:	Hoe het u werk gekry? (Vraag 37)	211
Tabel 3.42:	Bruto maandelikse salaris (Vraag 33)	214
Tabel 3.43:	Kry u 'n ongeskiktheidstoelaag? (Vraag 34)	214
Tabel 3.44:	Was die oorgang tussen skool en werk of verdere studie moeilik? (Vraag 39)	215
Tabel 3.45:	Hoe tevrede is u met u sosiale lewe? (Vraag 40)	217
Tabel 3.46:	Hoe dikwels voel u eensaam? (Vraag 41)	218
Tabel 3.47:	Voel u angstig en onseker in sosiale situasies? (Vraag 42)	218
Tabel 3.48:	Is daar iemand met wie u u diepste gedagtes deel? (Vraag 43)	218
Tabel 3.49:	Behoort u aan enige sport- of sosiale klub of vereniging waarvan u die byeenkomste gereeld probeer bywoon? (Vraag 46)	219
Tabel 3.50:	Hoeveel van u vriende is ook gestrem? (Vraag 47)	219

Tabel 3.51:	Wat sal u sosiale lewe meer bevredigend maak?	220
Tabel 3.52:	Vergelyking van die verteenwoordiging van verskillende tipes serebrale gestremdheid in die groep wat ontevrede is met hul sosiale lewe en die vraelysgroep in die geheel	221
Tabel 3.53:	'n Vergelyking van die woonomstandighede van die respondente wat ontevrede met hul sosiale lewe is met dié van die vraelysgroep as geheel	222
Tabel 3.54:	'n Vergelyking van die werkomstandighede van die respondente wat ontevrede met hul sosiale lewe is met dié van die vraelysgroep as geheel	222
Tabel 3.55:	'n Vergelyking tussen die respondente wat geen vertrouelinge het nie en die vraelysgroep	224
Tabel 3.56:	'n Vergelyking tussen die subgroep wat geen besoeke ontvang of afgelê het nie en die vraelysgroep	225
Tabel 3.57:	Watter ontspanningsaktiwiteite en stokperdjies beoefen u tuis? (Vraag 48)	227
Tabel 3.58:	Watter ontspanningsaktiwiteite en stokperdjies beoefen u uitenshuis? (Vraag 49)	228
Tabel 3.59:	Hoe reageer nie-gestremdes teenoor u in sosiale situasies? (Vraag 50)	229
Tabel 3.60:	Hoe hanteer u negatiewe reaksies van ander? (Vraag 52)	230
Tabel 3.61:	Die reaksies van die samelewing soos dit deur die verskillende tipes serebraal gestremdes ondervind word	231
Tabel 3.62:	Watter rol speel godsdiens in u lewe? (Vraag 56)	233
Tabel 3.63:	Is u lewe sinvol, onseker of sonder sin? (Vraag 57)	233
Tabel 3.64:	Wat sal die lewe meer sinvol maak? (Vraag 58)	234
Tabel 3.65:	Het u probleme met eetlus, slaaploosheid, neerslagtigheid, sensuspanning of voortdurende moegheid? (Vraag 59)	235
Tabel 3.66:	'n Vergelyking tussen die groep met meervoudige aanduidings van emosionele spanning en die vraelysgroep	237

SUMMARY

Cerebral Palsy, a disability with world-wide distribution, affects not only the afflicted, but also the community at large. To date, most research in this area has focused on babies, children and adolescents. It has, however, become apparent that the emphasis should shift to adult cerebral palsied people to ensure that the efficacy and applicability of the years of specialized education and therapy remain relevant.

The purpose of this investigation was to build up a composite picture of the world, as experienced by past pupils of schools for the disabled in South Africa. The informants had minimum academic qualifications of Standard 8. In addition to a study of current literature in this field, a questionnaire was administered nationwide. This was followed by interviews with a representative sample of the respondents.

The investigation disclosed that the severity of the disability did not necessarily influence the respondents' academic achievements nor their satisfaction with their quality of life. Many severely disabled people had attained exceptional achievements and perceived their lives as meaningful.

Although informants' responses reflected positive influences which specialized schools have had on their development, certain educational aspects need re-evaluation. To prevent over-protection and the development of unrealistic expectations, pupils from these schools need more exposure to the demands of the non-disabled world. Training in life skills as well as bridging between school and the adult world could promote less stressful adjustments.

Psychological problems were evident in most of the respondents. Although they expressed their appreciation of the therapeutic and psychological services which they had experienced, problem areas were evident. Psychologists should be approachable, displaying genuine concern, their honesty and integrity being irreproachable. Guidance, which in some schools is neglected, should receive priority. Pupils should be thoroughly informed about their disabilities and should be exposed to existential questions during Guidance sessions.

Although the informants were generally satisfied with their living conditions, a need

for greater independence was expressed. Those living in their own homes were happier than those living in homes for the disabled, who experienced a lack of privacy and self determination which severely affected their quality of life.

Cerebral palsied workers do not always attain the same productivity level as non-disabled people but they are disciplined and display good interpersonal relationships with their colleagues. Disability grants should be conceded with circumspection and the practice of subsidised salaries should receive more attention.

Social isolation was prevalent among the respondents, the unfulfilling relationships leading to anxiety and despondency. A lack of self-confidence on a social level was often the crux of the problem. It is vital that as scholars the disabled learn to process negative reactions from the community and also how to put non-disabled people at ease when in their presence. Society, in return, needs to be educated regarding disability.

This investigation has motivated various suggestions with regard to the education, therapy and psychological guidance of cerebral palsied children.

OPSOMMING

Serebrale gestremdheid is 'n probleem van wêreldwye omvang wat 'n uitwerking het, nie net op die gestremde self nie, maar op die hele gemeenskap. Die meeste van die navorsing op hierdie gebied is gebaseer op babas, kinders en adolessente van skoolgaande ouderdom. Meer aandag behoort aan volwasse serebraal gestremdes gegee te word, sodat die doeltreffendheid en toepaslikheid van jare se gespesialiseerde onderwys en terapie in oënskou geneem kan word.

Die doel van hierdie ondersoek was om 'n beeld op te bou van die belewingswêreld van serebraal gestremde oudleerlinge van skole vir gestremdes in die RSA wat 'n standaard 8- of hoër akademiese kwalifikasie behaal het. Benewens 'n literatuurstudie, is 'n landwye vraelysondersoek voltooi, wat opgevolg is deur onderhoude met 'n verteenwoordigende monster van die respondente.

In hierdie ondersoek het dit aan die lig gekom dat die graad van gestremdheid nie noodwendig die persoon se akademiese prestasie en tevredenheid met die kwaliteit van sy of haar lewe beïnvloed nie. Verskeie erg gestremdes het besondere prestasies behaal en ervaar die lewe as sinvol.

Hoewel die positiewe bydrae van skole vir gestremdes in die wording van gestremde leerlinge duidelik blyk uit respondente se reaksies, behoort sekere aspekte van onderwys aan serebraal gestremdes heroorweeg te word. Om oorbeskerming en die ontwikkeling van onrealistiese verwagtinge te voorkom, het leerlinge aan dié skole meer blootstelling aan die eise van die nie-gestremde wêreld nodig. Opleiding in lewensvaardighede en oorbruggingskursusse tussen skool en die lewe in die samelewing, kan latere aanpassing vergemaklik.

Sielkundige probleme kom algemeen by serebraal gestremdes voor. Hoewel respondente waardering uitgespreek het vir die terapeutiese en sielkundige dienste, het hul egter ook op knelpunte gewys. Die sielkundige moet 'n toeganklike mens wees wat opregte belangstelling toon en wie se eerlikheid en integriteit bo verdenking staan. Voorligting, wat in sommige skole afskeep word, behoort 'n hoë prioriteit te geniet. Leerlinge behoort uitvoerig oor hul gestremdheid ingelig te word en eksistensiële vrae behoort ook in die voorligtingsituasie aangespreek te word.

Hoewel serebraal gestremdes in die algemeen gelukkig is waar hul woon, is daar dikwels 'n begeerte na groter selfstandigheid. Dié wat oor hul eie woonplekke beskik, is gelukkiger as inwoners van tehuise vir gestremdes. Laasgenoemdes ervaar 'n gebrek aan privaatheid en selfbeskikking wat hul belewing van menswaardigheid aantast.

Nie alle serebraal gestremde werkers is tot dieselfde produksievermoë as nie-gestremdes in staat nie, maar hulle is gereelde werkers wat goed met hul kollegas klaarkom. Ongeskiktheidstoelae behoort met omsigtigheid toegestaan te word en die praktyk van loonsubsidies behoort meer ondersteuning te kry.

Sosiale isolasie kom algemeen by serebraal gestremde oudleerlinge voor. Ontoereikende sosiale verhoudings lei tot spanning en neerslagtigheid. Die kern van die probleem is dikwels gebrekkige sosiale selfvertroue. Dis belangrik dat leerlinge in hul skooljare reeds leer om negatiewe reaksies uit die samelewing te hanteer en om nie-gestremdes in hul teenwoordigheid op hul gemak te stel. Terselfdertyd moet die samelewing opgevoed word ten opsigte van gestremdes.

Hierdie ondersoek het aanleiding gegee tot verskeie aanbevelings met betrekking tot, onder andere, onderwys aan serebraal gestremdes, terapie, sielkundige hulpverlening en voorligting.

VERKLARING

Ek die ondergetekende verklaar hiermee dat die werk in hierdie proefskrif vervat, my eie oorspronklike werk is wat nog nie vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige ander Universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê is nie.

DANKBETUIGINGS

Opregte dank en waardering word hiermee uitgespreek aan:

Professore J.A. Malan en J.J. du Preez vir waardevolle raad en studieleiding.

Estelle Steenkamp vir die puik taalkundige versorging.

Rose-Maré Kreuser vir die professionele tegniese versorging.

Lynn Haupt vir hulp en ondersteuning op verskeie gebiede.

Mev Joan Steel vir die finale proeflees.

Die personeel, leerlinge en ouers van Vista Novaskool van wie ek oor die afgelope twee dekades baie geleer het.

Die oudleerlinge vanoor die hele land wat saamgewerk het om hierdie ondersoek moontlik te maak.

Vriende en familie vir ondersteuning en aanmoediging.

Jean du Plessis

HOOFSTUK 1

INLEIDING, PROBLEEMSTELLING, DOELSTELLING, TERREIN-AFBAKENING, METODE EN OPVOEDKUNDIGE PLAASBEPALING VAN DIE ONDERSOEK

1.1 INLEIDING

Die opgetekende geskiedenis van gestremdes strek so ver terug as die Griekse beskawing van 1,000 v.C. toe die doel van vroeë diagnose was om gestremde kinders so gou as moontlik dood te maak. Eers met die koms van die Christendom het die houding van die samelewing meer gematig geraak en verder begin ontwikkel tot in die stadium waar ons vandag ingestel is op die ontwikkeling van die volle potensiaal van die gestremde (Steenkamp & Steenkamp 1984:4). Rehabilitasie het egter veral sedert die einde van die Tweede Wêreldoorlog in 1945 momentum begin kry.

Die eerste groot mylpaal met betrekking tot die rehabilitasie van serebraal gestremdes was die stigting van die Spastics' Society in 1952 in Engeland (Maritz 1976). In die Republiek van Suid-Afrika (RSA) het die konstruktiewe rehabilitasie van serebraal gestremdes ook teen ongeveer dieselfde tyd begin ontwikkel en spoedig 'n hoë standaard bereik (Arens 1978:306).

Die Wêreldgesondheidsorganisasie het vroeg in die tagtigerjare bekend gemaak dat daar reeds 400 miljoen gestremdes in die wêreld is. Dit is ongeveer 10% van die wêreldbevolking en hierdie getal vermeerder elke jaar met ongeveer 3 miljoen (Mkalipe 1984:15). Volgens Mauer (1987:90) berig Hattingh in 'n onlangse verslag dat daar in die RSA meer as 3 miljoen gestremdes is, waarvan 473,000 liggaamlik gestrem is. Die omvang van die probleem durf dus nie onderskat word nie; boonop is die koste wat gestremdheid meebring, enorm (Hammerman & Maikowski 1981:317-320). Dit is gevolglik van die allergrootste belang dat rehabilitasie so doeltreffend as moontlik moet wees.

Die meeste van die navorsing oor serebraal gestremdes in die RSA is gebaseer op skoolgaande kinders of adolessente van skoolgaande ouderdom. So is daar studies deur Boshoff (1970), Cosford (1974) en Alberts (1985) wat waardevolle gegewens bevat met betrekking tot die intellektuele funksies, persoonlikheid en sosiale aanpassing van serebraal gestremde kinders. Die meeste van die navorsing oor

gestremde adolessente is gebaseer op verstandelik gestremdes en nie liggaamlik gestremdes nie. Anderson en Clarke (1982) het 'n besonder waardevolle studie onderneem van die sielkundige en sosiale probleme wat adolessente met serebrale gestremdheid in Engeland ondervind. Daar was ook enkele adolessente met spina bifida en hidrokefalus by laasgenoemde ondersoek ingesluit.

Oor die belewingsproblematiek van volwasse serebraal gestremde persone, wat reeds die beskermde atmosfeer van die skool verlaat het, is daar egter min inligting beskikbaar. In 1959 het prof. C.H. de C. Murray vir die destydse Nasionale Buro vir Opvoedkundige en Maatskaplike Navorsing 'n opname gemaak van serebraal gestremde kinders (Murray 1959). Slegs in die laaste gedeelte van sy verslag verwys hy kortliks na volwassenes met serebrale gestremdheid. Uit 'n verslag van die Departement van Nasionale Gesondheid (1987c:11-12) blyk dit dan ook dat baie tyd, arbeid en geld bestee word aan die serebraal gestremde kind terwyl hy in die skool is, maar ná skoolverlating word daar dikwels met die serebraal gestremde oudleerling kontak verloor en agteruitgang op fisieke en psigiese gebied kom in die reël voor.

Hoewel gestremdes 'n minderheidsgroep vorm, kring die uitwerking van gestremdheid op die individu en die gemeenskap baie wyd uit. Die Staatspresident het 1986 as die Jaar van Gestremde Persone aangekondig as deel van die Internasionale Dekade van Gestremde Persone (1983 tot 1992) en aan die Departement van Nasionale Gesondheid en Bevolkingsontwikkeling opdrag gegee om as koördineerder op te tree en ondersoek in te stel na die omstandighede van gestremde persone in die Republiek van Suid-Afrika (Raad vir Geesteswetenskaplike Navorsing 1989:1). Hierdie uitgebreide ondersoek het gelei tot verskeie aanbevelings met betrekking tot verskillende aspekte van gestremdesorg.

Mauer (1987:90) skryf in dié verband: "It appears to me to be a rather grim irony that 1986 was officially declared the Year of Disabled People and that, in general, psychologists displayed very little concern about the issues of disability". Dat navorsing in hierdie veld ook noodsaaklik is, word beklemtoon deur die stelling van Cooper (1981:29): "Recent advances in the delivery of rehabilitation services are often the outcome of active research, practical field testing and observation. Indeed, it may be said that any progress in rehabilitation is heavily dependent on pilot, research-orientated programmes".

met die kwaliteit van hul lewens of is daar ontnugtering en neerslagtigheid?

Uit enkele navrae het geblyk dat gestremdes veral die eerste jaar na skoolverlating besonder moeilik vind. Die vraag ontstaan of dit 'n algemene probleem vir serebraal gestremde skoolverlaters is, of slegs in enkele gevalle voorkom. Kan dit wees dat werkloosheid en sosiale isolasie in hierdie fase aanleiding gee tot neerslagtigheid en eksistensiële vrae waarmee jong gestremdes worstel? Is nasorgdienste vir hulle beskikbaar en, indien wel, hoe kan dit doeltreffend benut word?

Reeds vier dekades gelede het Wallin (1949:435) gesê dat persoonlikheids- en gedragsafwykings by gestremde kinders hoofsaaklik die gevolg is van sosiale diskriminasie en negatiewe reaksies vanuit die samelewing. Twee Amerikaanse studies oor die houdings van die samelewing, dié van Yuker, Block en Young (1966) en dié van Siller, Ferguson, Vann en Holland (1967) het bevind dat hierdie negatiewe houdings op stereotipes gebaseer is. Sedert 1949 het daar ontwikkeling in die onderwys van gestremdes in die wêreld en ook in Suid-Afrika plaasgevind. Het daar sedertdien 'n groter mate van aanvaarding van gestremdes ontwikkel en in hoe 'n mate beleef gestremde jongmense in die RSA steeds die stereotipe negatiewe houdings waarna in die sestigerjare in Amerika verwys is? Die huidige voorkoms en aard van diskriminasie teen gestremdes en hul strategieë in die hantering daarvan is belangrike inligting ten opsigte van die spesiale skool se onderrigprogram en die voorbereiding van leerlinge vir hul aanpassing in 'n moderne, oorwegend tegnologiese wêreld. Dit geld veral vir die leerlinge wat die skool met 'n standerd 8-sertifikaat of hoër kwalifikasie verlaat. Hierdie inligting kan ook 'n belangrike bydrae lewer met betrekking tot voorligting en terapeutiese leiding in skole vir gestremdes.

In die sestigerjare is telkens verwys na die negatiewe effek wat oorbeskerming deur ouers op die ontwikkeling van selfstandigheid by gestremdes gehad het (Whatley 1966:49; Bowley 1967a:178). Indien genoemde situasie steeds voortduur, het dit belangrike implikasies vir owerleiding by spesiale skole.

Ten spyte van gespesialiseerde onderwys en terapeutiese hulp ervaar sommige volwasse serebraal gestremdes egter steeds nie hul lewens as gelukkig en vervullend nie. In ons samelewing word geweldige klem gelê op maksimale produktiwiteit (Jordaan 1988:8). Die vraag ontstaan of spesiale skole 'n voldoende bydrae lewer in die ontwikkeling van mobiliteit, selfstandigheid, sosiale en beroepsvaardighede. In

1.2 PROBLEEMSTELLING

In die RSA is daar 15 skole vir blankes, 3 vir Kleurlinge, 1 vir Asiërs en 18 vir swartes waar voorsiening gemaak word vir serebraal gestremde leerlinge (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:8). By die meeste van hierdie skole word ook ander liggaamlik gestremdes en leergestremdes toegelaat. Dit is die beleid van hierdie skole om slegs serebraal gestremdes toe te laat wat werklik nie voldoende in hoofstroomonderwys kan vorder nie. Dikwels word hierdie onvermoë nie soseer bepaal deur intellektuele potensiaal nie, maar deur faktore soos stadige werkspoed, fisieke beperkings en die noodsaaklikheid van gereelde terapie.

In hierdie spesiale skole word die klem oorwegend op akademiese onderwys geplaas. Omdat daar reeds in sommige gevalle heelwat tyd aan fisio-, arbeids-, en spraakterapie bestee word, is die tyd vir voorligting, groep-, en individuele psigoterapie beperk. Gevolglik kry nie al die leerlinge wat by terapie sou kon baat vind, noodwendig voldoende terapeutiese aandag nie. Latere aanpassing sal ook in 'n groot mate afhang van die gestremde se selfbeeld, persoonlike onafhanklikheid en sosialisering- en kommunikasievaardighede. Om hieraan voldoende aandag te gee, sal heelwat tyd in beslag neem - wat vanweë die druk akademiese program selde beskikbaar is.

Vanuit 'n skoolsituasie, waarin hy relatief veilig voel en waar daar noue kontak tussen personeel en leerlinge is, betree die serebraal gestremde skoolverlater die volwasse samelewing. In die spesiale skool is die eise vanuit die omgewing in 'n groot mate by die beperkinge van die gestremde aangepas. Die fisiese omgewing is so beplan dat die gestremde optimaal kan rondbeweeg; daar is gewoonlik geen gebrek aan helpers nie, en die mense om hom is vriendelik, bemoedigend, en toon begrip en aanvaarding vir sy beperkings en probleme. Daar moet vasgestel word of hierdie situasie 'n kunsmatige milieu skep waarin hy geleenthede ontnem word om te leer hoe om die druk te hanteer in 'n wêreld wat nie primêr op die behoeftes van gestremde persone ingestel is nie.

Na aanleiding van kontak met oudleerlinge het die vraag ontstaan in watter mate oudleerlinge van skole vir serebraal gestremdes in die samelewing aanpas en inpas. Vind hul bevredigende werk- en woonomstandighede? Ondervind hul mobiliteitsprobleme in die gemeenskap en hoe beïnvloed dit hul sosialisering? Is hul sosiaal geïntegreer en voel hul tevrede met hul sosiale lewens? Is hul tevrede

1.4.2 BESOEKE AAN SKOLE EN ANDER ORGANISASIES

Besoeke aan verskeie spesiale skole, werksentrums en ander organisasies vir serebraal gestremdes, plaaslik en oorsee, is onderneem om die leefwêreld van die serebraal gestremde prakties te ontleed.

1.4.3 EMPIRIES-KWALITATIEWE STUDIE

Daar is gepoog om landwyd die totale populasie van oudleerlinge van skole vir serebraal gestremdes, wat aan die betrokke kriteria voldoen, op te spoor en 'n beeld van hul belewingswêreld te vorm.

Die empiriese studie is in twee fases afgehandel. In die eerste fase van die ondersoek is vraelyste gestuur aan alle oudleerlinge wie se adresse opgespoor kon word en wat na alle waarskynlikheid aan die kriteria sou beantwoord. In die tweede fase is persoonlike, semi-gestruktureerde onderhoude gevoer met 'n verteenwoordigende monster van een derde van die respondente van wie vraelyste terugontvang is. Statistiese verwerking is beperk tot persentasies en die klem val op kwalitatiewe beskrywing.

1.5 OPVOEDKUNDIGE PLAASBEPALING

Om 'n sinvolle plaasbepaling van die onderhawige studie te doen, moet sekere toepaslike terminologie eers kortliks omskryf word. Mense is lewenslank op mekaar aangewese en van mekaar afhanklik en die daaruit voortspruitende begeleiding, vorm die basis van die agogiese wetenskappe.

Opvoeding is tradisioneel beskou as dit wat plaasvind waar 'n volwassene en 'n kind teenoor mekaar te staan kom in 'n bepaalde verhouding, te wete die opvoedingsituasie. De Vries (1985:10-11) beskryf Opvoedkunde of Pedagogiek as die wetenskaplike besinning oor en navorsing in verband met die opvoedingsituasie en die probleme wat dit bied. Opvoeding kan egter ook gesien word as 'n gebeure wat oor alle lewensfases heen kan plaasvind. Die Opvoedkunde of Agogiek kan gesien word as oorkoepelende wetenskap wat die Pedagogiek, Andragogiek en ook die Gerontogiek omvat.

watter mate word serebraal gestremde leerlinge op skool voorberei om die besondere eise van die samelewing te kan hanteer?

Die algemene norm van die verbruikersamelewing is die nastreef van 'n materialistiese waardestelsel. Uit die aard van hul gestremdheid kan serebraal gestremdes dikwels in elk geval nie hierdie doelstellings bereik nie. In watter mate word hierdie leerlinge gehelp om 'n lewensfilosofie te ontwikkel wat hul in staat sal stel om alternatiewe doelstellings na te streef en hul volle potensiaal as mense te ontwikkel?

1.3 DOELSTELLING

Die doel van hierdie ondersoek is:

- * Om 'n beeld op te bou van die belewingswêreld van serebraal gestremde oudleerlinge van skole vir gestremdes in die RSA wat standerd 8 of hoër geslaag het. Aandag word gegee aan hul huidige lewensomstandighede sowel as hul beleving van hul skoolloopbane.
- * Voortspruitend uit die beeld wat verkry word, sal ook aandag gegee word aan die rol van onderwys, terapie, die sielkundige hulpdiens, voorligting en nasorg vir serebraal gestremdes, die samelewing en die rol van die gestremde in die samelewing.

1.4 METODE VAN ONDERSOEK

1.4.1 LITERATUURSTUDIE

'n Literatuurstudie van serebrale gestremdheid, rehabilitasie, die aanpassing en sosialisering van gestremdes, die effek van gestremdheid op die gesin, spesiale onderwys, die gestremde se werksituasie, behuising, ontspanning, vervoer en alle ander toepaslike fasette van die lewe van die gestremde, met spesiale verwysing na die serebraal gestremde, is onderneem.

Die Griekse woord "orthos" impliseer "reg of reguit maak" en dus gaan dit in die Ortopedagogiek om opvoedingsregstellingswyses. "Dit gaan egter ook in die Ortopedagogiek om 'n gespesialiseerde studie van besondere opvoedingshulp aan kinders wat vanweë een of ander liggaamlike gebrek dit nodig het" (Kilian & Viljoen 1974:56).

Die leerproses by die volwassene is nie slegs 'n voortsetting van kinderlike leer nie, maar vertoon andersoortige dimensies. Die Andragogie verwys na die filosofie van die Opvoedkunde met betrekking tot volwassenes en die Orto-andragogie na die regstellende begeleiding van die volwassene by wie daar ontoereikende persoonsvoltrekking voorkom (Crous 1990:8). Daarteenoor is die studieveld van die Psigologie "die mens in sy betrokkenheid op die wêreld, of in sy verhoudinge tot die wêreld" (Nel, Sonnekus & Garbers 1965:11).

Dié betrokke studie handel oor die belewingswêreld van serebraal gestremdes en sluit hul huidige omstandighede as volwassenes in, sowel as 'n retrospektiewe evaluering van hul skoolervaring. Daar word dus aandag gegee nie slegs aan die eindervaring van volwasse gestremdes nie, maar ook aan die "op pad wees na volwassenheid" van die serebraal gestremde kind met sy besondere opvoedingsbehoeftes. Binne die breër raamwerk van die Opvoedkunde het hierdie studie dus opvoedkundig-sielkundige, ortopedagiese en orto-andragogiese keerkante wat onlosmaaklik verstrengel is.

1.6 SAMEVATTING

1.6.1 HOOFSTUK 1: Inleiding, probleemstelling, doelstelling, terreinafbakening, metode van ondersoek, pedagogiese plaasbepaling en hoofstukindeling.

1.6.2 HOOFSTUK 2: Teoretiese agtergrond en literatuuroorsig. Rehabilitasie in die algemeen en serebrale gestremdheid in die besonder word bespreek. Daar word aandag gegee aan die aanpassingsprobleme en die selfkonsep van die serebraal gestremde. Die serebraal gestremde in die gesin, in die skool en in die gemeenskap word ondersoek, en daar word besin oor 'n sinvolle lewensbeskouing en lewensbegeleiding vir die serebraal gestremde.

- 1.6.3 **HOOFSTUK 3:** Die empiries-kwalitatiewe studie word in perspektief geplaas en die resultate van die vraelysondersoek en die persoonlike onderhoude word bespreek.
- 1.6.4 **HOOFSTUK 4:** Gevolgtrekkings en aanbevelings voortspruitend uit die ondersoek word bespreek.
- 1.6.5 'n Bronnelys en bylae bestaande uit voorbeelde van die vraelys en die semi-gestruktureerde onderhoud word aangeheg.

HOOFSTUK 2

LITERATUURSTUDIE MET BETREKKING TOT DIE BELEWINGSWêRELD VAN DIE SEREBRAAL GESTREMDE

2.1 INLEIDING

Gestremdheid as sodanig, sowel as serebrale gestremdheid in die besonder, is in die literatuur ondersoek. Benewens plaaslike literatuur is daar ook gebruik gemaak van Britse, Amerikaanse, Europese, Skandinawiese, Oos-Europese en Australiese bronne. Hoewel daar 'n mate van ooreenkoms in die belewingswêreld van alle tipes gestremdes is, is die leefwêreld van die serebraal gestremde tog in sekere opsigte uniek.

In hierdie hoofstuk word aandag gegee aan gestremdheid in die algemeen en serebrale gestremdheid in die besonder. Aanpassingsprobleme en selfkonsep word bespreek en daar word gekyk na die serebraal gestremde in die gesin, in die skool en in die samelewing. Werk, behuising, vervoer, ontspanning en vryetydsbesteding geniet vervolgens aandag. Ten slotte word 'n toepaslike mensbeeld en lewensbeskouing geformuleer om as basis te dien vir 'n verantwoordelike lewensbegeleiding vir die serebraal gestremde.

2.2 GESTREMDHEID

2.2.1 DEFINISIES VAN GESTREMDHEID

Pearl Buck beskryf hoe haar verstandelik gestremde dogter in China nie as gestremd beskou is nie, weens die Chinese se filosofiese aanvaarding van gestremdheid. Terug in die Westerse kultuur het sy weer bewus geword van stigmatisering en vooroordeel teenoor gestremdes (Buck 1950). Meer onlangs sê Dovey en Graffam (1987:173) van gestremdheid: "... disability is primarily a subjective, social construction, much more than it is an objective reality". Enige definisie van gestremdheid moet dus meer behels as slegs verlies van bepaalde liggaamlike funksies. Daar is altyd ook sosiale en emosionele faktore, want gestremdheid impliseer gewoonlik 'n versteuring van die mens se dialoog met sy

totale leefwêreld (Nel, Gouws, Sonnekus & Van der Stoep 1967:3).

Oor die jare is daar voortdurend verwys na die relatiewe aard van die konsep "gestremdheid" aangesien dit in so 'n hoë mate beïnvloed word deur sosiale norms wat wissel na gelang van omstandighede en kultuur (Wright 1960:8; Boswell & Wingrove 1974:23; Shakespeare 1975:9; Topliss 1979:16). Maria French, 'n serebraal gestremde student van Buscaglia, het gesê: "... disabilities are but a fraction as debilitating as attitudes, attitudes that attempt to define, limit and compare. They are what comprise a handicap" (Buscaglia 1983:221).

Verskeie outeurs gee verduidelikings van wat bedoel word met die begrippe "impairment", "disability" en "handicap" (Wright 1960:8; Watson 1970:1; Nichols 1973:11; Thomas 1982:6; Mc Cormack 1985:1). "Impairment" word beskou as die verlies van 'n ledemaat of liggaamsfunksie; "disability" dui op die gebrek aan funksionele vermoë as gevolg van die verlies; en "handicap" verwys na die mate waartoe hierdie gebrek aan funksie die gestremde se vordering en aanpassing in die gemeenskap strem. "Thus one can be impaired without being disabled, and disabled without being handicapped" (Hammerman & Maikowski 1981:318). McCormack (1985:1) wys daarop dat hierdie begrippe meestal as sinonieme gebruik word in die literatuur. Die Cheshire-organisasie gebruik die term "disabled" en Vogel (1988:20) verkies "impaired". Dovey en Graffam (1987:23) verkies om te praat van "people with a disability" om sodoende te beklemtoon dat die persoon belangriker is as die gestremdheid. Die woord "gestremdheid" in Afrikaans is 'n omvattende begrip wat "impairment", "disability" en "handicap" insluit.

2.2.2 VOORKOMS VAN GESTREMDHEID

2.2.2.1 Gestremdheid wêreldwyd

Omdat gestremdes dikwels nie "sigbaar" is in die gemeenskap nie, is daar 'n algemene onderskatting van die omvang van gestremdheid. Mkalipe (1984:15) verwys na die Wêreldgesondheidsorganisasie se statistiek waarvolgens daar ongeveer 400 miljoen gestremdes in die wêreld was. Hierdie getal vermeerder met ongeveer 3 miljoen per jaar en kom neer op 10% van die wêreldbevolking. Michael Irwin van die United Nations Children's Fund in New York voorspel dat daar teen die jaar 2000 ten minste 600 miljoen gestremdes in die wêreld sal wees. Een derde van die wêreld se totale bevolking sal teen die jaar 2000 onder 15 jaar oud wees en

in die ontwikkelende lande woon. Van laasgenoemde groep sal 150 miljoen gestrem wees (Irwin 1981:25). Die toename in verkeersongelukke en die beter oorlewingsyfer onder babas sal volgens Chamberlain (1975:169) ook lei tot groter getalle gestremdes.

Die Assistent-Sekretaris-Generaal van Rehabilitasie Internasionaal het by die Derde Europese Streekkongres in Wenen gesê dat die omvang van die probleem oorweldigend is. Van die 500 miljoen gestremdes in die wêreld leef meer as 350 miljoen sonder enige vorm van rehabilitasiehulp. Teen die huidige groeikoers van die wêreldbevolking sal daar teen die jaar 2000 minstens nog 100 miljoen meer gestremdes wees "... the majority of them in developing nations and added to the vast numbers already out of reach and out of help" (Hammerman en Maikowski, 1981: 316-317). Hierdie gegewens beklemtoon die noodsaaklikheid daarvan om maniere te vind om gestremdes te help om funksionerende lede van die samelewing te word.

2.2.2.2 Gestremdheid in die RSA

Statistiek vir die RSA wissel van 11,52% (Mauer 1987:90) tot 12,7% (Rowland 1987:4). Dit stem ooreen met internasionale statistiek en kom neer op meer as 3 miljoen gestremdes, van wie byna 'n halfmiljoen liggaamlik gestrem is (Mauer 1987:90). 'n Opname van liggaamlik gestremdes in die Kaapse Skiereiland het interessante verskille in die onderskeie gemeenskappe aangedui. Onder die blankes in Vishoek was die voorkoms 13 per 1,000. In die bruin gemeenskap van Bishop Lavis, waar meer as 9,000 mense ondervra is, was 11,2 per 1,000 liggaamlik gestrem. In die swart gemeenskap van Nyanga was dit 18,3 per 1,000, waarvan 80% geen kontak met gesondheidsdienste gehad het nie (Disler, Jacka, Sayed, Rip, Hurford & Collis 1986:349-355).

2.2.3 GESTREMDHEID EN REHABILITASIE

In die beleidsverklaring van Rehabilitasie Internasionaal staan daar: "Every country should develop a comprehensive national plan for disability prevention and rehabilitation which encompasses all sectors of national life" (Berkowitz 1981:323). Daar word ook gesê dat 'n nasie se sosiale volwasseheid gemeet kan word aan die kwaliteit van sy rehabilitasiedienste (Sheridan 1964:58).

In die wêreldgeskiedenis was gestremdes aanvanklik die armes wat op sypaadjies gebedel het. Daarna was hul die objekte van liefdadigheid en het welmenende mense soveel moontlik vir hul probeer doen. Skole, huise en werkplekke is gebou, maar die gestremde self het min seggenskap oor sy eie lewe gehad. In 'n derde fase is die gestremde soos 'n sieke behandel. Medici het vanuit 'n posisie van outoriteit besluite namens hom geneem. Jagoe (1987) beweer, in 'n referaat gelewer te Kaapstad by die Sesde Suid-Afrikaanse Kongres van Persone met Gestremdhede, dat hierdie drie fases gelei het tot passiwiteit by baie gestremdes.

Onlangs het sielkundiges gestremdes begin help om hul individualiteit te ontwikkel, selfrespek te herwin en beter by die samelewing in te skakel. Die fase is nou bereik waar gestremdes meer betrokke raak by hulle eie toekoms. Volgens Dovey en Graffam (1987:113) word hierdie stadiums ook weerspieël in die verandering van die term "pasiënt" na "kliënt" en "verbruiker".

Vordering in die mediese wetenskap het daartoe gelei dat mense wat voorheen as gevolg van hulle gestremdheid sou gesterf het, vandag oorleef (Du Toit 1970:2). Omdat daar in die verlede meer aandag gegee is aan redding en oorlewing as aan die minder dramatiese langtermynprobleme van permanente gestremdheid, is rehabilitasiedienste in die meeste lande totaal onvoldoende (Hermanova 1981:26). Die kwaliteit van rehabilitasiedienste hang gewoonlik ook ten nouste saam met die betrokke land se ekonomiese toestand.

Die Verenigde Volkeorganisasie (VVO) se Internasionale Dekade van Gestremde Persone strek vanaf 1983 tot 1992 (Pelser 1986:4). Volgens die Sekretaris-Generaal van die VVO "... disabled persons have the right to participate fully in the life and development of the society to which they belong and it is our duty to enable them to exercise that right" (Hermanova 1981:26). Die afgelope paar jaar word bogenoemde slagspreuk ook voortdurend by plaaslike kongresse en byeenkomste gehoor.

Die koördineringskomitee, wat in opdrag van die Kabinet deur die Departement van Nasionale Gesondheid en Bevolkingsontwikkeling aangestel is, moes ondersoek instel na die omstandighede van gestremde persone, die bestaande dienste evalueer, asook 'n oorhoofse beleid en toepaslike strategieë vir gestremdesorg formuleer (Redaksioneel 1989a:1). Bykans 300 mense, waaronder verskeie gestremdes, was betrokke by die 27 werkkomitees wat die ondersoek uitgevoer het (Van Niekerk

1987:2). Na aanleiding van die verslae wat hieruit voortgevloei het, het die Kabinet besluit dat 'n Interdepartementele Komitee vir Gestremdesorg in die lewe geroep moet word. Hierdie komitee is in Oktober 1988 gestig en bestaan uit kundiges vanuit die owerheid- en private sektor asook die nasionale rade vir gestremdesorg.

In al die uitgebreide doelwitte wat tydens die Jaar van Gestremde Persone uitgespel is, word die verbetering van die lewenskwaliteit van die gestremde sentraal gestel en klem gelê op die noodsaaklikheid van toepaslike navorsing (Pelser 1986:5; Cooper 1981:29). Hierdie ondersoek vind plaas in die gees van hierdie opdrag en sal hopelik lei tot die bevordering van verskeie van die doelwitte wat tydens die Jaar van Gestremde Persone uitgespel is.

Paul en Epanchin (1982:238) en Thomas (1982:173) wys daarop dat alle fundamentele elemente van die lewe, soos onderwys, werk, behuising, openbare geriewe, ekonomiese sekuriteit, gemeenskapslewe en persoonlike verhoudings by gestremdheid en rehabilitasie betrokke is. "Rehabilitation measures aimed at the individual can never be sufficient when it is the environment which largely determines the effect of a disability" (Rowland 1987:5). Elke gestremde het die inherente reg tot volle lidmaatskap van die gemeenskap waarin hy woon (Wright 1956:10; Cottafavi 1981:17). "In die rehabilitasieproses staan die gestremde persoon as mens, die groep waarbinne hy beweeg en die gemeenskap waarvan hy lid is, sentraal" (Grobelaar 1980:27). Gestremdheid kan dus nie as losstaande probleem, apart van die samelewing, gesien word nie.

Daar word baie aandag gegee aan die gestremde individu, maar dikwels word die gesin en die gemeenskap nie genoegsaam betrek nie. Nie net moet familie en vriende betrokke wees by die rehabilitasieproses nie, maar die massamedia moet ook 'n meer realistiese beeld van gestremdheid uitbeeld, sodat die breë gemeenskap se begrip en samewerking verbeter kan word (Roessler & Bolton 1978:13; Economou & Moussourou 1981:448). Meer kontak tussen gestremdes en nie-gestremdes en meer klem op gemeenskaplikhede as verskille, is nodig om houdings te verander (Maritz 1987:3). "Society is not just a background against which a handicapped person lives, but is a force which shapes his life" (Shakespeare 1975:14).

Daar bestaan groot kommer oor die versplintering en gebrek aan koördinasie van rehabilitasiedienste in die RSA en daar word telkens versoeke gerig vir die totstandkoming van een departement vir welsynsaangeleenthede (Dommissie

1989:25). Fragmentasie skep onnodige duplisering van personeel, administrasie, akkommodasie en toerusting, wat geweldige koste meebring en lei tot gebrekkige dienste aan veral minderheidsgroepe in plattelandse areas. Grunewald (1974:10) beskryf die desentralisasie van dienste as die finale stadium van ontwikkeling en stel in die vooruitsig dat dienste vir gestremdes uiteindelik met dié vir nie-gestremdes geïntegreer word. Dovey en Graffam (1987:113) wys op die behoefte aan individualisering en spesialisering van dienste, maar bepleit terselfdertyd 'n groter mate van inskakeling by die hoofstroom. In die RSA word wat gestremdesorg betref, meer klem gelê op spesialisering as op pogings tot inskakeling by dienste vir nie-gestremdes.

Verskeie skrywers beklemtoon die noodsaaklikheid daarvan dat gestremdes in 'n groter mate self inspraak moet hê in besluite wat hul toekoms raak (Jansen 1981:384; Wandall-Holm 1981:23; Cooper 1981:28; Hoffmann 1986:28; Dovey & Graffam 1987:185; Rowland 1987:9). Daar word 'n beroep gedoen op professionele mense in die veld om sáám met gestremdes te beplan in plaas van namens hulle. "By working on our behalf or without due consultation you encourage our role as passive recipients, 'children' unable to take responsibility or make decisions" (Jagoe 1985:1). Deelname bied ook geleenthede vir gestremdes om die fokus te verskuif van dit wat hul nie kan doen nie na dit waartoe hul wel in staat is (Brättgard 1974:7). Aanvaarding van verantwoordelikheid vir 'n mens se eie lewe is 'n kernbegrip in die mensbeskouing en terapeutiese benadering van sielkundiges soos Rogers (1961) en Frankl (1967;1969a;1969b).

Die Disabled People South Africa (DPSA), geaffilieer met die Disabled People International (DPI) is in 1984 in Durban gestig (Rowland 1985:2). By die Sesde Suid-Afrikaanse Kongres vir Persone met Gestremdhede (1987) in Kaapstad is die sentiment herhaaldelik uitgespreek dat die tyd van liefdadigheid verby is en dat gestremdes 'n drukgroep moet vorm wat hulle regte opeis. Volgens Hoffmann (1986:27-28) is die mediese model uitgedien vir dié gestremdes wie se toestand medies gestabiliseer is. Diensorganisasies sal gevolglik hul dienste, asook die filosofie waarop hul dienslewering gebaseer is, moet revalueer.

Gestremdheid en die belewing daarvan verskil van een mens tot die ander (Dovey & Graffam 1987:7). Verlamming is meer as bloot die onvermoë om te loop. Elke gestremdheid is meer as wat dit is, omdat die mens meer is as die blote funksies van sy liggaam (Rowland 1981:1). Rehabilitasie moet dus op die mens in sy totaliteit en in sy uniekheid gerig wees (Allen 1958:X1; Du Plessis 1979:11; Hemmer 1980:6).

Lotter (1987:3) sê vanweë die veelvuldige probleme wat dit meebring: "The habilitation of the cerebral palsied person is in its problems and requirements probably a unique event in the field of rehabilitation". Die oorkoepelende doel bly egter steeds om die gestremde kind te lei tot selfverwesenliking en 'n volwassenheid waarin hy sin in die lewe sal ervaar (Griffiths & Clegg 1988:89).

2.2.4 DIE KOSTE VAN GESTREMDHEID

Die koste veroorsaak deur gestremdheid is enorm. Afgesien van die direkte koste van rehabilitasieprogramme is daar ook verlies van produktiwiteit. Die koste van gestremdheid vir die samelewing is hoog, ongeag of daar rehabilitasiedienste is of nie. "In fact, the more a society recognizes these costs, and the more it attempts to ameliorate them through provision of adequate disability prevention and rehabilitation services, the greater is the overall economic return that may be expected" (Hammerman & Maikowski 1981:318). Fang (1981:16) meen dat die finansiering van voorkomings- en rehabilitasiedienste eerder op pragmatiese as emosionele gronde benader moet word. Elke gemeenskap moet mik na maksimale produktiwiteit van die maksimum aantal lede. So sal die werklike koste van gestremdheid vir die samelewing verlaag word.

Rehabilitasie impliseer die maksimale ontwikkeling en gebruik van die gestremde se vermoëns en die bereiking van optimale vlakke van onafhanklikheid. In die meeste lande is die koste verbonde aan programme wat gerig is op onderwys, werkgeleenthede en sosiale integrasie relatief klein in verhouding met die koste van dienste soos subsidies en pensioene, wat die gestremde se gebrek beklemtoon (Hammerman & Maikowski 1981:317). "In the USA for each dollar spent on independence programs, ten are spent on dependency" (Hammerman & Maikowski 1981:320). Laasgenoemde vorms van hulp word soms gesien as 'n beloning vir passiwiteit en onproduktiwiteit en kan selfs sommige gestremdes, wat wél 'n bydra kan lewer, permanent buite die produktiewe sektor van die samelewing hou.

2.2.5 SPANBENADERING IN REHABILITASIE

Spesialisasie kan daartoe lei dat elke kundige verantwoordelikheid aanvaar vir slegs een faset van die gestremde se probleem sodat niemand werklik by die mens in sy

totaliteit betrokke raak nie (Pless 1978:78). Travis (1976:1) beskryf die kroniese siek kind as 'n biopsigososiale wese wat in sy geheel funksioneer binne 'n voortdurend veranderende netwerk van verhoudings en gebeurtenisse waarop hy reageer. Dié definisie is ook van toepassing op die gestremde. Elke probleem van die gestremde is multifaktoriaal, met emosionele, sosiale, en fisieke faktore. Op 'n gegewe oomblik mag óf die sosiale, óf die opvoedkundige, óf die mediese aspekte dominant wees, maar nooit mag die ander faktore heeltemal oor die hoof gesien word nie (Mac Keith 1969:691). Omdat rehabilitasie gerig is op die totale ontwikkeling van die hele persoon, is interdisiplinêre spanwerk noodsaaklik (Grobelaar 1978:56).

In die praktyk bestaan die span dikwels slegs uit die betrokke professionele persone. Francis-Williams (1966:63) wys daarop dat die nie-professionele personeel wat direk met die probleme werk, nie altyd genoegsaam betrek word nie. Die professionele personeel vererger die situasie deur hul onvermoë om dinge in reguit, verstaanbare taal te stel. Die aandeel van die opvoeder of onderwyser in hierdie span moet nie geringeskat word nie (Engelbrecht 1975:78). In die RSA word die funksionering van die span in die spesiale skool opset gekoördineer deur 'n opvoedkundige sielkundige. Die span moet, benewens opvoedkundiges, medici en die verskillende terapeute, ook neuropsigoloë en maatskaplike werkers insluit (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:31).

Dit is baie belangrik dat die ouers van 'n gestremde kind, en waar moontlik die gestremde self, aktief betrek word as lede van die span (Brazdil 1981:41; Feher & Molnar 1981:40; Buscaglia 1983:254; Hoffmann 1986:29; Griffiths & Clegg 1988:89). "The central persons in the interdisciplinary group will always be the disabled individual and the parents... Keeping the family from participating as full contributing members of the staffing group is to lose the singularly most valuable resource available" (Buscaglia 1983:253-254). Eerlikheid teenoor die gestremde en die ouers is uiters belangrik (Arens 1984:62). Geheimsinnigheid oor diagnose en toetsresultate kan baie skade doen (Buscaglia 1983:253).

Daar is ook kritiek op die spanbenadering aangesien dit lomp en onekonomies kan wees. Kehle en Guidubaldi (1980:26-30) het 'n studie gemaak van 200 gestremde kinders in 50 klasse van 19 skole in Engeland. Hulle het bevind dat, in terme van sosiale aanpassing van die leerlinge, klasplasing deur middel van die spanbenadering geensins beter was as waar die besluit slegs deur die betrokke skoolsielkundiges geneem is nie.

2.2.6 SAMEVATTING

Gedurende die Internasionale Dekade van Gestremde Persone, wat strek van 1983 tot 1992, word navorsing oor die lewenskwaliteit van die gestremde as 'n saak van prioriteit beskou.

Gestremdheid is 'n probleem van beduidende omvang. In die RSA is daar meer as 3 miljoen gestremdes, waarvan byna 'n halfmiljoen liggaamlik gestrem is.

Die spanbenadering word algemeen aanvaar, maar daar moet gewaak word teen fragmentasie wat daartoe kan lei dat die gestremde nie in sy totaliteit as persoon gesien word nie.

2.3 SEREBRALE GESTREMDHEID

2.3.1 INLEIDING

Alhoewel serebrale gestremdheid vermoedelik reeds van die vroegste tye bestaan, is dit net meer as 'n eeu gelede eers in die mediese literatuur opgeteken. Aan die potensiaal van serebraal gestremdes en hulle opvoedkundige en sielkundige behoeftes word eers vanaf redelik onlangs aandag gegee. Nie alleen in die breë samelewing nie, maar ook onder professionele mense wat betrokke is by die behandeling en opvoeding van die serebraal gestremde, is daar nog onkunde oor fasette van hierdie probleem.

Om serebraal gestremdes as individu en hul belewingswêreld te verstaan, moet daar kennis gedra word van die verskillende tipes serebrale gestremdheid wat by persone kan voorkom, aangesien hul koördinasie op verskillende maniere aangetas kan wees. Serebrale gestremdheid is geen enkelvoudige probleem nie en sekondêre faktore, soos intellektuele, perseptuele en emosionele faktore, speel dikwels 'n deurslaggewende rol in serebraal gestremdes se totale funksionering en hul belewing van hulself en hul wêreld.

2.3.2 DEFINISIES VAN SEREBRALE GESTREMDHEID

Serebrale gestremdheid is die eerste keer in 1862 deur die Britse chirurg, William J

Little, beskryf. Little's Disease is toe as 'n spiersiekte beskou (Rossouw 1976:12). Die indruk is ook geskep dat dit 'n vorm van swaksinnigheid is. Vroeg in die twintigste eeu het die Amerikaner Phelps die term "cerebral palsy" begin gebruik en gesê dat die motoriese gestremdheid nie noodwendig gepaardgaan met verstandelike gestremdheid nie (Madden 1977:8).

Die aanvanklike definisies van Schonell (1956:6), Henderson (1961:25) en Cruickshank (1961:5) het gekonsentreer op breinskade as oorsaak en spierkoördinasie as simptome. Bakwin en Bakwin (1972:143) voeg daarby dat sensoriese en persepsuele stoornisse, leerprobleme, emosionele en persoonlikheidsprobleme ook kan voorkom. Die American Academy of Orthopaedic Surgery se definisie beklemtoon die nie-progressiewe aard van die breinskade en ook die feit dat daar benewens motoriese probleme ook sensoriese, emosionele en sielkundige probleme kan wees (Gräbe 1987:13). "Die mens laat hom eenvoudig nie definieer nie en die vrees bestaan dat, wanneer 'n finale definisie na moeisame ekleksie saamgestel sou wees, daar geen kind meer sal wees wat daaraan voldoen nie!" (RGN 1975:3). As gevolg van die verskeidenheid en kompleksiteit van serebrale gestremdheid is dit baie moeilik om 'n geskikte definisie te vind.

Die mees algemeen aanvaarde definisie is dié van die World Commission for Cerebral Palsy, wat lui: "Cerebral palsy is a persistent, but not unchanging disorder of posture and movement due to a dysfunction of the brain, excepting that caused by progressive disease, present before its growth and development are completed. Many other clinical signs may be present" (Griffiths & Clegg 1988:11). Daar is nog teenstrydige menings oor wanneer die ontwikkeling van die brein voltooi is. Volgens die teorie van Luria (in Hynd & Obrzuth 1981:292) kan die laaste stadium in die ontwikkeling van die frontale lobbe soms eers so laat as die vroeë twintigerjare geskied. Bogenoemde definisie van die Wêreldkommissie vir Serebrale Gestremdheid word deur die skrywer aanvaar met die voorbehoud dat toekomstige navorsing wysigings in dié bewoording mag noodsaak.

Serebrale gestremdheid as beskrywende term is in Afrikaans verkieslik bo "verlamming" (Botha 1977:10). Verlamming impliseer die onvermoë om te beweeg. Daar is by serebrale gestremdheid aanvanklik niks met die spiere as sulks verkeerd nie, maar wel met die brein se vermoë om hulle bewegings effektief te koördineer.

Hierdie definisies wys op die motoriese, neurologiese en psigologiese tekortkominge

wat voorkom, maar kan nie uitdrukking gee aan die kwalitatiewe betekenis wat die belewing van sy gestremdheid vir die kind inhou nie (Engelbrecht 1975:3). Begrip van die psigologiese probleme en die kind se belewing van sy gestremdheid is 'n vereiste vir die opvoeding van serebraal gestremde kinders. Daarom kan definisies in die praktyk nie rigied toegepas word nie.

2.3.3 VOORKOMS VAN SEREBRALE GESTREMDHEID

2.3.3.1 Serebrale gestremdheid wêreldwyd

Europese en Amerikaanse statistiek met betrekking tot die voorkoms van serebrale gestremdheid wissel van twee tot ses per 1,000 lewende geboortes (Furieux 1969:175; Bakwin & Bakwin 1972:143; Arens 1978:306; Mullins 1979:152; Griffiths & Clegg 1988:163; Lieberman 1988:70). Volgens Tizard (1968:91), wat met sy medewerkers die opname in die Isle of Wight uitgevoer het, kan die verskillende syfers toegeskryf word aan verskillende definisies, ontoereikende metodes en die uitlating van erg gestremdes in party opnames. In die ouderdomsgroep 8 tot 10 jaar vind Tizard en sy medewerkers in 'n opname op die Isle of Wight 2,9 serebraal gestremdes per 1,000 (Tizard 1968:91). Laasgenoemde voorkomssyfer korreleer goed met Amerikaanse statistiek.

In lande soos Swede, waar die meeste geboortes gepaardgaan met uitstekende perinatale versorging, is daar wel 'n afname in insidensie (Arens 1984:53). 'n Epidemiologiese opname van die insidensie van serebrale gestremdheid is oor 'n periode van twintig jaar in Wes-Australië gemaak. In hierdie opname vind Stanley (1979:711) 'n beduidende toename in die laat sestigerjare wat egter weer in die sewentigerjare afgeplat het. Sy gegewens dui daarop dat die insidensie bepaal word deur meer faktore as slegs verbeterde perinatale versorging.

2.3.3.2 Serebrale gestremdheid in die RSA

Betroubare syfers vir gestremdes in die RSA is moeilik bekombaar aangesien registrasie by die verskillende nasionale rade nie verpligtend is nie (RGN 1981a:134). Volgens die opname van die Departement van Nasionale Gesondheid (1987b:3-6), wat gebaseer is op die 1985-sensus, is ongeveer 1,32 per 1,000 van die bevolking serebraal gestremdes tussen 5 en 19 jaar wat spesiale onderwys benodig.

Met die uitsluiting van die onafhanklike state kom dit neer op ongeveer 10,500 serebraal gestremde kinders van alle rasse wat spesiale onderwys in die RSA benodig. Indien 'n syfer van 2,5 per 1,000 aanvaar word, behoort daar ongeveer 62,500 serebraal gestremdes van alle bevolkingsgroepe en ouderdomme in die RSA te wees (Departement van Nasionale Gesondheid, 1987c:4-6). Die totaal word deur die RGN (1989:16) op ongeveer 70,000 gestel.

In 'n retrospektiewe studie oor 'n periode van twaalf jaar het Arens, Molteno, Marshall, Robertson, en Rabkin (1978:321) bevind dat die insidensie van serebrale gestremdheid in die blanke gemeenskap relatief konstant gebly het. Hulle opname dui op 'n toename in getalle onder die bruin gemeenskap, veral ten opsigte van verworwe serebrale gestremdheid as gevolg van sosio-ekonomiese faktore. Veral in die armer deel van die bevolking vind geboortes dikwels tuis plaas, onder oorbevolkte, onhigiëniese omstandighede en sonder gespesialiseerde hulp.

2.3.4 OORSAKE VAN SEREBRALE GESTREMDHEID

Reeds 14 dae na konsepsie begin die selle wat die sentrale senustelsel van die persoon sal word, 'n rif aan die kant van die embrio vorm. Ná vier weke kan daar reeds drie dele van die brein onderskei word en begin die sentrale deel van die brein neurone vervaardig wat na ander dele migreer om daar spesifieke funksies op te neem (Griffiths & Clegg 1988:13). Serebrale gestremdheid is altyd die gevolg van beskadiging of disfunksie in die brein. "If a child has been diagnosed medically as having cerebral palsy, that child, by definition, has brain damage" (Mullins 1979:152).

In ongeveer 16% tot 20% van serebraal gestremde kinders kan geen rede vir die skade met sekerheid vasgestel word nie. By die res is daar 'n geskiedenis van kongenitale of later verworwe oorsake. Kongenitale oorsake kan verdeel word in prenatale en perinatale oorsake. Arens (1984:53) beskou vertraagde voorgeboortelike ontwikkeling en toksemie tydens swangerskap as algemene oorsake van serebrale gestremdheid, veral in die swakker sosio-ekonomiese gemeenskap. Infeksie gedurende swangerskap, veral rubella, bloeding, en meervoudige swangerskappe is ook risikofaktore.

Du Preez en Steenkamp (1980:30) verwys na Mc Donald en Chance wat geboorte soos volg beskryf: "A human being's trip through the birth canal is probably the

most hazardous journey any individual will ever make". Anoksie of suurstofgebrek en premature geboorte word steeds algemeen aanvaar as groot risikofaktore (Henderson 1961:59; Morris & Whiting 1971:43; Du Preez & Steenkamp 1980:28; Haidvogel & Fritsch 1981:51), veral as die baba ook onder die normale gewig vir die betrokke ontwikkelings stadium is (Arens 1984:53; Gräbe 1987:14). In die meeste gevalle is die oorsaak van serebrale gestremdheid te wyte aan probleme in die perinatale periode.

In die oorsese opnames speel serebrale gestremdheid wat postnataal opgedoen is, 'n minder belangrike rol. In Swede vorm dit maar 5% en in die VSA 14% van die betrokke monster, maar in die opname van Arens et al. (1978) in Kaapstad is gevind dat 14% van die blanke serebraal gestremdes, en 28% van die bruin serebraal gestremdes na geboorte breinskade opgedoen het. By laasgenoemde groep is die oorsake hoofsaaklik meningitis, motorongelukke en trombose by babas as gevolg van dehidrasie wat as gevolg van gastro-enteritis ontstaan (Arens 1984:54). Daar is in die RSA 'n afname in aangebore, maar 'n toename in verworwe serebrale gestremdheid (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:7). Gebrekkige binding wat lei tot kindermishandeling word deur Mac Keith (1977:117) beskou as die oorsaak van gestremdheid by tot 10% van erg gestremde kinders. "Certainly, no-one who has worked with the cerebral palsied could doubt that many cases might have been prevented. Equally, nobody could suggest that all cases are preventable" (Arens 1978:306).

In die RSA is ongeveer twee kinders uit elke 1,000 aangenome. Tog vind Arens, Robertson en Molteno (1979:311) dat daar meer as 8% aangenome kinders in 'n groep van 156 serebraal gestremde kinders was. Ondersoek na die omstandighede van hierdie swangerskappe is nie altyd maklik nie, sodat die werklike oorsake dikwels onopgespoor bly.

Gevalle waar oorervig 'n rol speel, word as baie seldsaam beskou (Griffiths & Clegg 1988:12).

2.3.5 Tipes serebrale gestremdheid

"The term 'cerebral palsy' comprises such a wide variety of syndromes that it is virtually impossible to evolve a completely satisfactory classification which will be concise and useful and at the same time will include all types of cerebral palsy"

(Henderson 1961:26). In 'n opname van Molteno, Arens, Marshall en Robertson (1980:824) waarby 389 serebraal gestremde kinders van Kaapstad betrek is, is gevind dat 68% spasties was, 18% diskineties (atetoties), 3% ataksies, 1% hipotonies en 10% gemeng. Sommige oorsese opnames vind tot 75% spastisiteit en minder atetose (Bowley & Gardner 1972:6).

Vervolgens word slegs aandag gegee aan die drie mees algemene tipes, aangesien hulle verteenwoordigend is van bykans die hele spektrum van serebrale gestremdheid. Wanneer daar verwys word na "gemeng", dui dit byna sonder uitsondering op 'n mengsel van die drie tipes wat bespreek sal word.

2.3.5.1 Spastisiteit

Spastisiteit is die algemeenste tipe serebrale gestremdheid en word dikwels in verband gebring met premature geboorte en lae geboortegewig (Henderson 1961:59; Haidvogel & Fritsch 1981:51; Arens 1984:55). Daar is skade in die motoriese korteks, wat hoë spiertonus, stramheid en vertraagde beweging veroorsaak (Griffiths & Clegg 1988:19). Wanneer spiere in pare saamwerk, word na hulle verwys as agoniste en antagonist. By spastisiteit is die ledemate stram as gevolg van die onvermoë van die antagonist om te ontspan wanneer die agoniste saamtrek (Rossouw 1976:15). By die hemipleeg is daar spastisiteit net aan die een kant van die liggaam en by die dipleeg is al die ledemate aangetas, maar die bene gewoonlik erger as die arms en hande. Die spiere wat met spraak gemoeid is, kan ook aangetas wees en tot artikulasiedefekte en probleme met speekselbeheer lei (Phelps, Hopkins & Cousins 1958:17-18). Die graad van spastisiteit kan wissel van kinders wat nooit sal kan loop nie, tot kinders wat vir die leek op die oog af slegs lomp vertoon.

2.3.5.2 Atetose

By atetose is daar 'n voortdurende wisseling van spiertonus as gevolg van skade in die basale senuknope (Arens 1984:55). Dit gee aanleiding tot ongekontroleerde, rukkerige bewegings wat oor die hele liggaam kan voorkom (Griffiths & Clegg 1988:19). Arens (1984:55) vind by hierdie kinders dikwels 'n geskiedenis van kernikterus en suurstoftekort en Henderson (1961:275) wys daarop dat onversoembare bloedgroepe van moeder en kind ook hier 'n etiologiese rol kan

speel. Die beroemde dr Eric Carlson gee 'n beskrywing van die effek van atetose op sy eie bewegings: "I spent a large amount of nervous energy in attempts to move a single muscle group, and often the mere thought of moving a finger was sufficient to throw the entire body musculature into a chaos of writhing movements" (Carlson 1952:12). Afgesien van posturale houding, kan atetose ook die spraak en looppatroon beïnvloed. Spanning en opgewondenheid vererger atetose.

2.3.5.3 Ataksie

Skade in die serebellum lei tot lae spiertonus en swak balans wat 'n onvaste gang tot gevolg het (Griffiths & Clegg 1988:19). Daar is ook dikwels 'n intensie tremor wat oog-hand-koördinasie nog verder versteur (Arens 1984:55).

2.3.6 EVALUERING EN BEHANDELING VAN SEREBRAAL GESTREMDES

Dit is dikwels uiters moeilik of heeltemal onmoontlik om betroubare en geldige evaluering van die serebraal gestremde se funksionering op verskillende gebiede te bekom. Nogtans is dit baie belangrik om deur middel van akkurate diagnose 'n beter begrip te probeer kry van die gestremde se sterk punte en probleemareas (Furneaux 1969:179-85). Dit is veral belangrik om te fokus op potensiële vermoëns sodat die kind binne die raamwerk van sy opvoedkundige behoeftes optimaal kan ontwikkel (O'Grady, Nishimura, Kohn & Bruwold 1985:775).

Faktore soos handfunksie kan die meting van intelligensie beïnvloed, maar intelligensie kan ook die manipulasievermoë van toetsmateriaal affekteer (Holt 1965:170). Sensoriese defekte, swak kommunikasie, afleibaarheid, en vele ander faktore kan prestasie beïnvloed. Evaluering van gestremdes behoort dus 'n voortgesette proses te wees, nie 'n eenmalige gebeurtenis nie (Meister 1976:170). Daar word van 'n hele aantal intelligensietoetse en ander media gebruik gemaak, asook van die menings van terapeute en onderwysers, om die opvoedbaarheid van 'n gestremde kind te bepaal en skole maak meesal voorsiening vir 'n proefperiode voordat finaal oor toelating besluit word (RGN, 1975:29). Francis-Williams (1966:65) en Boshoff (1970:16) wys op die wisselvallige prestasies wat algemeen by serebraal gestremde kinders voorkom, asook die feit dat hulle dikwels 'n tydelike plato bereik, waarna sekere funksies weer skielik verder kan ontwikkel. Sekere evaluering mag daarom moontlik irrelevant of misleidend wees (Gwynne-Jones

1964:67). Fyn waarneming oor 'n periode van tyd (Francis-Williams 1966:66) en die interpretasie van resultate in die lig van die totale kliniese beeld, is essensieel (Myklebust 1954).

Daar is verskeie benaderings tot die behandeling van serebrale gestremdheid, byvoorbeeld dié van Doman en Delacato en die Peto-metode (Griffiths & Clegg 1988:88). Spesiale skole in die RSA volg deurgaans die benadering van Bobarth, wat gebaseer is op aanvaarde neurofisiologiese beginsels (Arens 1984:58). Volgens hierdie benadering word abnormale bewegings en liggaamshoudings geïnhibeer en meer normale bewegings gefasiliteer. Ortopedie speel 'n belangrike rol, veral by spastisiteit, en neurochirurgie begin ook meer prominent raak. Vroeë behandeling is uiters belangrik. In die Kaapse Skiereiland kry die meeste serebraal gestremde kinders volgens Arens et al. (1978:321) reeds op voorskoolse ouderdom behandeling. By spesiale skole in die RSA word 'n holistiese siening gehandhaaf en behandeling vind in spanverband plaas. Die evaluering en behandeling van serebraal gestremdes vereis, benewens 'n grondige kennis van gestremdheid in die algemeen, ook insig in neurologiese disfunksie.

2.3.7 SEKONDÊRE EIENSKAPPE VAN SEREBRAAL GESTREMDES

Serebraal gestremdes is meesal meervoudig gestrem (Bowley & Gardner 1972:8-9; Pedder 1975:148). "Almost all cerebral palsied children have one or more associated handicaps" (Arens 1984:58). Rutter, Tizard en Whitmore (1970b) vind 'n verhoogde risiko vir opvoedkundige en sielkundige probleme by liggaamlik gestremde kinders.

2.3.7.1 Kognitiewe funksionering

Volgens Wechsler is intelligensie die mens se globale kapasiteit om rasioneel te dink, doelgerig op te tree en sy omgewing suksesvol te hanteer. Intelligensie is nie 'n geïsoleerde entiteit of slegs die somtotaal van verskillende denkfunksies nie, maar 'n gestalt-verskynsel waarby die persoon in sy totaliteit betrokke is (Du Preez & Basson 1987:20). Die invloed van omgewingsfaktore en stimulasie op intelligensie word ook deur Rutter (1980:800) en Kirk en Gallagher (1983:420) beklemtoon. By die serebraal gestremde kan die oorsaak van kognitiewe probleme tweeledig wees, naamlik breinskade én gebrek aan ervaring vanweë sy of haar beperkte vermoë om

soos ander te eksploreer.

In die studie van Molteno et al. (1980:825) word verstandelike gestremdheid beskou as die ernstigste sekondêre probleem wat by serebraal gestremdes voorkom. Die gemiddelde intelligensie van serebraal gestremdes is beduidend laer as dié vir die gemeenskap in sy geheel (Murray 1959:34; Cockburn 1961; Henderson 1961:303; Stephen 1964:68; Boshoff 1970:27; Bowley & Gardner 1972:9; Rees 1981:7). Slegs ongeveer 25% presteer gemiddeld of bogemiddeld (Nielsen 1968:26; Tizard 1968:92). Mense met atetose presteer intellektueel gemiddeld beter as mense met spastisiteit (Boshoff 1970:8). Breinbeskadigde kinders het dikwels probleme met klassifikasie en veralgemening en is geneig om op besonderhede in plaas van die geheel te reageer (Rees 1981:57). Perseverasie, aandagafleibaarheid, konsentrasie- en geheueprobleme belemmer ook hul intellektuele funksionering (Alberts 1985:27). Serebraal gestremde persone is soms rigied in hul denke en probleme met spesifieke aspekte van kognitiewe funksionering, byvoorbeeld kategorisering, assosiasievorming of metakognisie kan voorkom.

By serebraal gestremdes kan IK alleen nie as kriterium vir opvoedbaarheid dien nie (Engelbrecht 1975:75). Ander faktore soos die graad en omvang van liggaamlike gestremdheid, sensoriese gebreke, spraakmoeilikhede, temperament, stabiliteit van die persoonlikheid en sosiale aanpassing speel ook 'n rol (Basson 1968:150). In die geval van serebraal gestremdes is die resultate van die tradisionele intelligensietoetse dikwels misleidend en van min prognostiese waarde met betrekking tot die uiteindelijke skolastiese vlak wat bereik kan word.

2.3.7.2 Visuele probleme

Visuele defekte word algemeen gevind: 14% (Henderson 1961:376), tussen 25 en 50% (Tizard 1968:92), tussen 25 en 37% (Bowley & Gardner 1972:8) en 26% (Molteno et al. 1980:825). In 'n opname by die Forest Town-skool in Johannesburg het Meyerson (1965:C1-5) visuele probleme gevind by 60% van die serebraal gestremde leerlinge in dié inrigting. In laasgenoemde opname word ook verwys na Breaky wat 56% en Carlson wat 50% oogdefekte by serebraal gestremdes gevind het. Tesame met visuele defekte is visueel-perseptuele probleme ook algemeen (Phelps et al. 1958:16; Gardner 1964:138; Halliday 1989:11). Hierdie probleme lei volgens Koppitz (1971:64) en Oswin (1967:44-45) tot swak akademiese prestasie wat 'n bese kringloop van swak selfbeeld en swak aanpassing kan veroorsaak.

2.3.7.3 Gehoor- en auditiewe probleme

Soos met opnames van ander sekondêre probleme is daar by gehoorprobleme ook verskille in voorkomssyfers: 15% (Bowley & Gardner 1972:8), 20% (Hatchuel 1965:F2, Bakwin & Bakwin 1972:147), 23% (Henderson 1961:376), 24% (Molteno et al. 1980:825) en 42% (Hatchuel 1965:F1). Gehoorverlies is veral algemeen onder mense wat atetose ontwikkel het as gevolg van kernikterus (Hatchuel 1965:F1; Oswin 1967:39; Boshoff 1970:18; Arens 1984:58).

Gehoormaprobleme sedert geboorte lei onvermydelik tot taal- en spraakprobleme. In hulle ondersoek van volwasse serebraal gestremdes vind Andrews, Platt, Quinn en Neilson (1977:807) dat die verstaanbaarheid van hul spraak vir baie 'n kernprobleem was. Mecham, Berko en Berko (1960:24) en Hynd en Obrzut (1981:174) vind dat die spraakprobleme van serebraal gestremdes in die meeste gevalle nie soseer verband hou met spierkoördinasie nie, maar eerder met inherente taalprobleme. Soms word die minder opvallende gehoorverlies onnodig laat geïdentifiseer omdat die veelvoud van ander probleme aanvanklik die aandag daarvan aflei. Sodoende mis die kind belangrike auditiewe ervaring in die vroeë stadiums van sy ontwikkeling (Oswin 1967:39).

2.3.7.4 Kinestetiese en Taktiele probleme

Kinestetiese probleme dra by tot swak balans en ruimtelike oriëntasie. Nadat hy verskeie studies bestudeer het, kom Cosford (1974:37) tot die gevolgtrekking dat die serebraal gestremde sy wêreld taktiel anders kan ervaar as die nie-gestremde. Alberts (1985:26) meen dat dit 'n bydraende faktor kan wees tot die hoë voorkoms van leerprobleme by serebraal gestremdes.

2.3.7.5 Perseverasie, disinhibisie en afleibaarheid

Bender (1956:45), Cruickshank (1961:30-66), en Oswin (1967:27) beskou perseverasie, disinhibisie en afleibaarheid as kenmerkende eienskappe van breinbeskadigde kinders. Bender (1956:45) wys weer daarop dat hierdie gedragsvorme nie altyd 'n organiese basis het nie. Daar is dikwels geen duidelike skeidslyn tussen die organiese en sielkundige aspekte van gedrag nie en daar is teenstrydige menings in die literatuur oor die organiese en/of emosionele oorsprong

van disinhibisie en hiperaktiwiteit (Du Plessis 1980:5).

Die gebruik van diagnostiese terminologie verskil soms drasties van een kultuur na die ander. Baie kinders wat in die VSA "hyperkinetic" genoem word, sal in Engeland beskou word as kinders met gedragsprobleme. In die opname op die Isle of Wight is slegs 1 uit 'n 1,000 kinders hiperkineties gevind teenoor 10% van alle skoolkinders en 50% van alle kinders wat psigiaters besoek in die VSA (Du Plessis 1980:5).

Cruickshank, Bentzen, Ratzenburg en Tannhauser (1961:5) en Cruickshank (1968:252) sien hiperaktiwiteit, disinhibisie en impulsiwiteit as slegs faktore van oormatige afleibaarheid en beskryf dit as "... the inability of the child to refrain from reacting to extraneous external or internal stimuli". Geen voorwerp wat gestoot, getrek, gedraai, gevou of gebuig kan word, kan deur die kind geïgnoreer word nie. Hy onderskei moeilik tussen die essensiële en nie-essensiële en is geneig om eers te doen en dan te dink (Cruickshank 1968:252). Hierdie reaksies skep didaktiese probleme (Oswin 1967:27; Engelbrecht 1975:14). Hiperaktiewe, afleibare kinders veroorsaak ambivalente gevoelens by volwassenes, sodat hulle van kleins af blootgestel word aan inkonsekwente reaksies van hul opvoeders (Du Plessis 1980:5). Ook emosionele stabiliteit en sosiale aanpassing kan dus nadelig beïnvloed word deur gedragsvorme soos disinhibisie en afleibaarheid.

2.3.7.6 Epilepsie

Boshoff (1970:19) vind dat die insidensie van epilepsie by serebraal gestremdes, soos deur verskillende navorsers aangegee, wissel van 20% tot 75% na gelang van die seleksie van gevalle en die kriteria vir epilepsie. In die Isle of Wight-opname is gevind dat ongeveer 'n derde epileptiese aanvalle kry, maar dikwels slegs gedurende die eerste vyf jaar (Tizard 1968:92). Meer resente plaaslike navorsing het gevind dat epilepsie by ongeveer 30% voorkom (Molteno et al. 1980:825; Arens 1984:58).

2.3.7.7 Persoonlikheidsfaktore

Die kind is voortdurend in dialoog met sy wêreld en in die proses word die gestremde kind gedurig gekonfronteer met sy gestremdheid. Hy bly bewus van sy andersheid en sy gebondenheid aan die liggaam wat hom in die steek gelaat het

(Vorster, 1971:3). Die nie-aktualisering van belewingsmoontlikhede en die ontstaan van belewingsstekorte word tereg deur Hofmeyr (1973:116) as stremmend vir die kind se wording beskou. Die serebraal gestremde kind is dikwels 'n eensame kind met beperkte kontak met mense buite sy gesin. Volgens Vorwerf (1971:2-3) lei die gebrek aan kontak tot beperkte belangstellings, dit skakel kompetisie uit en gevolglik word hulle nie voorberei vir die eise van die lewe nie. Sy vind serebraal gestremdes dikwels emosioneel onvolwasse, apaties, en onrealisties en Cruickshank (1968:254) vind ook 'n labiliteit van affek wat lei tot oorreaksie of apatie. Strauss en Lehtinen (1947:77) waarsku egter dat gedrag met 'n organiese oorsprong by die breinbeseerde te maklik toegeskryf word aan omgewingsfaktore.

"Die selfaktualisering en begeleide aktualisering van die liggaamsgestremde kind sal dus gerem wees, en sy eksplorاسie gebrekkig. Hy sal nie wil of in staat wees om te emansipeer nie" (Hofmeyr 1973:116). Baie serebraal gestremdes is inderdaad passief teenoor die lewe ingestel. Nogtans bewys die praktyk dat sommige serebraal gestremdes wel hierdie ideaal van emansipasie en volle ontplooiing van die persoonlikheid bereik. Hoewel dit vir hom moeiliker mag wees, het die gestremde steeds die keuse of hy die probleme wat sy gestremdheid skep, wil konfronteer of wil ontwyk deur in homself terug te trek. Afgesien van die dikwels soortgelyke ervaring of gebrek aan ervaring, is daar onder serebraal gestremdes 'n wye verskeidenheid persoonlikheidseienskappe en persoonlikheidstipes.

2.3.8 SAMEVATTING

Serebrale gestremdheid is 'n permanente wanfunksionering van beweging en liggaamshouding as gevolg van breinbeskadiging in die jong, onvolwasse brein. Talle ander aspekte van funksionering kan ook betrokke wees. Serebrale gestremdheid kom uit kleiner ondersoeke by tussen 2 en 3 per 1,000 van die bevolking voor, maar absoluut betroubare en volledige opnames is nog nie in die RSA onderneem nie. In die meeste gevalle is die oorsaak geboortekomplikasies.

Die algemeenste tipes serebrale gestremdheid is spastisiteit, atetose en ataksie. Die evaluering en behandeling van serebraal gestremdes vereis 'n spanbenadering.

Op kognitiewe vlak funksioneer serebraal gestremdes as 'n groep beduidend laer as die bevolking in sy geheel. Sensoriese en perseptuele probleme kom redelik algemeen voor en het, tesame met afleibaarheid en disinhibisie, dikwels 'n

negatiewe invloed op akademiese vordering en sosiale aanpassing. Daar is geen tipiese serebraal gestremde persoonlikheid nie.

2.4 AANPASSINGSPROBLEME VAN SEREBRAAL GESTREMDES

2.4.1 INLEIDING

Gerdes (1988:104) verwys na Lazarus wat die begrip "aanpassing" gebruik om te verwys na die individu se vermoë om eise wat deur die samelewing aan hom gestel word, te hanteer. Vanuit 'n ontwikkelingsoogpunt hou aanpassing verband met die bemeestering van sekere lewenstake wat van een lewenstadium tot die volgende kan verskil. Die beter aangepaste persoon is die een wat die lewenspanninge waarmee hy te kampe het, kan hanteer sonder om met oormatige angs, psigosomatiese simptome, of siekte daarop te reageer (Gerdes 1988:105). Die vermoë tot aanpassing kan gesien word as sinoniem vir geestesgesondheid. Volgens die denker Spinoza is geestesgesondheid 'n manifestasie van reg leef, en dit word bereik deur dít te word waartoe ons in staat is, met ander woorde, deur die inherente goed wat potensieel in ons is, maksimaal te ontwikkel (Fromm 1979:98,120). In die Rogeriaanse beskouing van aanpassing word klem gelê op realisme en die aanvaarding van verantwoordelikheid (Rogers 1961; Hjelle & Ziegler 1985:427).

Die begrip "gesondheid" kan redelik objektief gemeet word, maar omdat die evaluering van geestesgesondheid of aanpassing ook beïnvloed word deur sosiale norme en waardestelsels, is dit meer subjektief. "The fact is that the cripple has to come to terms with much more than impaired bodily function" (Miller & Gwynne 1972:41). Die samelewing tree op verskillende maniere vreemd op teenoor gestremdes, sodat hul die omgewing sowel as hulself as "anders" as ander ervaar. Roessler en Bolton (1978:21) en Dovey en Graffam (1987:177) vind dat sosiale omstandighede en lewenservarings 'n meer bepalende invloed op die selfbeeld het as die aard of graad van gestremdheid. 'n Positiewe selfbeeld is 'n voorvereiste vir goeie aanpassing. "A strong sense of identity, competence and self-worth have been shown to be vital traits of resilient children and adults" (Robertson 1990:7). Dit is 'n mylpaal wat die serebraal gestremde nie maklik bereik nie.

2.4.2 EMOSIONELE EN SOSIALE ONVOLWASSENHEID

Hoe toepaslik 'n persoon se gedrag is, word bepaal in terme van ouderdom, die situasie, frekwensie en intensiteit. Al hierdie kriteria is in 'n mate subjektief en bemoeilik die absolute definiëring van gedragsafwykings (Hynd & Obrzut 1981:55). Gevolglik bemoeilik dit ook die interpretasie van navorsingsresultate op hierdie gebied. Gleidman (1979:99) waarsku dat die ontwikkelingsteorieë van mense soos Piaget en ander nie noodwendig geld vir gestremdes nie. Dis moontlik dat die kognitiewe en emosionele ontwikkeling van die gestremde kind 'n ander logika volg.

Volgens Schlebusch (1981:8-12), wat 'n studie van die navorsing op hierdie gebied gemaak het, wissel die persentasie (nie-gestremde) adolessente wat sielkundige hulp nodig het vir gedrags- en emosionele probleme tussen 2% en 25%. Graham (1985:389) beskou gestremde tieners nie as besonder problematies nie, behalwe waar breindisfunksie 'n rol speel. In die Isle of Wight-studie is daar egter vier keer meer sielkundige probleme gevind by 10- en 11-jariges met neurologiese skade as by nie-gestremdes (Rutter 1975:125). Ook in die geval van serebraal gestremde adolessente vind Anderson en Clarke (1982:138) vier keer meer sielkundige probleme as in die kontrolegroep. 'n Hoër voorkoms van emosionele probleme by serebraal gestremdes is ook deur verskeie ander navorsers gevind (Freeman 1970:64; Rutter et al. 1970b:326; Bakwin & Bakwin 1972:148; Seidal, Chadwick & Rutter 1975:573; Dreyer 1976:20; Minde 1978:1347; Rees 1981:8; Urbani 1982:36; Halliday 1989:76).

Volgens Anderson en Clarke (1982:138) kon die meeste van dié probleme geklassifiseer word as neuroties van aard, soos depressie, angstigheid, en lae selfbeeld. Gedragsprobleme was minimaal. Gestremde kinders gebruik soms woedebuie om hul ouers te manipuleer (Du Plessis 1982:10). Dunsdon (1952:90) en Lehtinen (1964:22) vind dat serebraal gestremde kinders dikwels emosioneel labiel is, en Oswin (1967:25) kwoteer gevalle van volwasse serebraal gestremdes wat nog steeds geneig is tot woede-uitbarstings. Gestremdes raak volgens Vorwerk (1971:2) gewoond aan spesiale aandag en vind dit moeilik om te aanvaar dat hulle nie altyd die middelpunt van belangstelling kan wees nie. Dit lei dan tot sosiaal onaanvaarbare gedrag. Daar is dikwels 'n verband tussen emosionele onstabieliteit en sosiale onvolwassenheid (Oswin 1967:28).

Bakwin en Bakwin (1972:148-149) veralgemeen met betrekking tot serebraal gestremdes se emosionele probleme en gaan selfs so ver om spesifieke emosionele

reaksies op dogmatiese wyse aan spesifieke tipes serebrale gestremdheid te koppel. Rutter (1975:125) verskil hiervan deur te sê dat hulle aan dieselfde spektrum van emosionele probleme onderworpe is as nie-gestremdes.

Daar is ook meningsverskil oor die korrelasie tussen die graad van gestremdheid en erns van emosionele probleme. Andrews et al. (1977:809) vind dat die erger gestremdes ook meer aanpassingsprobleme ondervind, maar Wright (1960:53) en Cruickshank (1963:313) vind weer dat daar nie 'n direkte verband bestaan nie. By die lig gestremde is daar soms juis groter onsekerheid oor sy rol en oor die eise en verwagtinge waaraan hy moet voldoen. Dit kan lei tot meer spanning en wanaanpassing by die ligter as by die erger gestremde (Dovey & Graffam 1987:18). Ouers van lig gestremde kinders vind dit ook soms moeiliker om hul kind as gestrem te aanvaar. Hul is geneig om te rasionaliseer oor sy of haar normaliteit, waar die ouers van die erg gestremde nie die realiteit van hul kind se gestremdheid kan wegredeneer nie. 'n Verrassende bevinding was dat die teenwoordigheid van spraakprobleme geen verband toon met meer emosionele en sosiale probleme nie (Andrews et al. 1977:809; Anderson & Clarke 1982:159). Die ouderdom waarop die persoon gestrem geraak het, kan wel 'n belangrike faktor wees. Miller en Gwynne (1972:49) het gevind dat mense wat baie vroeg in hulle lewe gestrem geraak het, geneig is om meer afhanklik en emosioneel onvolwasse te wees. Dit geld vir die meeste serebraal gestremdes.

Oor die oorsake van emosionele en sosiale probleme by serebraal gestremdes is daar baie teorieë. Om oorsaaklike faktore te isoleer, is volgens Halliday (1989:76) baie moeilik omdat die betrokke mense so verskillend is. Whatley (1966:49) skryf die emosionele onvolwassenheid toe aan die ouers se angstige besorgdheid wat maklik lei tot oorbeskerming. Ook Rees (1981:9) verwys na die houding van die ouers en Anderson en Clarke (1982:146) vind verskeie faktore in die gesin wat verband kan hou met sielkundige aanpassingsprobleme by serebraal gestremdes. Van die belangrikste faktore is die geestestoestand van die moeder en die mate van ondersteuning van die res van die gesin. Huweliksonenigheid was 'n ander groot stressor en daar was 'n groter persentasie ernstige emosionele probleme onder gestremdes wat by altwee ouers grootgeword het as by dié wat by enkelouers grootgeword het (Anderson & Clarke 1982:156).

Mostert (1972:23) skryf die serebraal gestremde se emosionele onvolwassenheid toe aan gebrekkige kognitiewe beheer. Oswin (1967:39) wys daarop dat die gestremde dikwels nie as kind kon speel soos ander nie en gevolglik 'n ervaringsagterstand het.

Groter emosionele volwassenheid en realisme kan bereik word deur die leerproses, deur foute te maak, deur verantwoordelikhede te aanvaar en deur die beskikbaarheid van geskikte rolmodelle (Du Plessis 1981:13). Loring (1975a:63) en Dovey en Graffam (1987:33) beklemtoon die oorsaaklike rol van sosiale isolasie, en Anderson en Clarke (1982:148;150) vind dat emosionele onvolwassenheid ook korreleer met epilepsie en swakker kognitiewe vermoëns.

Waarom is sommige serebraal gestremdes, ongeag die graad van hul gestremdheid, vry van emosionele en aanpassingsprobleme? Anderson en Clarke (1982:337-339) vind dat goeie aanpassing korreleer met wye belangstellings en stokperdjies, belangstelling in hulle werk of studies en definitiewe toekomsdeale. Al hierdie dinge korreleer egter ook met hoër intelligensie.

Die omvang van emosionele probleme, veral by die stil, teruggetrokke serebraal gestremde kind, word nie altyd besef nie. Die skool moet die regte omgewing en klimaat skep waarin die kind tot emosionele volwassenheid kan ontwikkel en aandag gee aan daardie faktore wat hom in die toekoms moontlik van emosionele probleme kan vrywaar.

2.4.3 SPANNING EN ANGS

Spanning is nie noodwendig nadelig nie. Dit kan dien as motivering tot aksie (Mills 1987:47). In die outobiografieë van Carlson (1952:23) en Gray (1964:100) vertel hulle hoe te veel spanning of angs 'n katastrofiese uitwerking kan hê op die koördinasie van die serebraal gestremde. Volgens Floyer (1955:52) en Oswin (1967:36) leef serebraal gestremde kinders onder die voortdurende bedreiging van operasies. Bekommernis oor operasies kan die hele klas beïnvloed en angstig maak. Dit is dikwels onmoontlik om met sekerheid vir hierdie kinders te belowe dat daar nie nog operasies sal volg nie.

Die vrese van serebraal gestremdes stem in 'n groot mate ooreen met dié van nie-gestremdes, behalwe wat betref hul vrees vir val en vir geraas (Henderson 1961:320). Oswin (1967:37) glo "... there is often a serious deepseated fear of falling, even in those children who are not learning to walk and never will". Hierdie vrees vir val hou moontlik verband met perseptuele probleme en word versterk deur die angstigheid van die ouers. Hofmeyr (1974:178) vind angs, gevoelens van onveiligheid en 'n gebrek aan geborgenheid by gestremdes en volgens Cruickshank

(1968:254) is daar by serebraal gestremdes dikwels angs en paniek in vreemde situasies. Carlson (1952:23) het gesê: "For years new faces and strange situations petrified me with fear". Volgens Dreyer (1976:20) vind breinbeseerde kinders dit moeilik om elemente van 'n situasie tot 'n sinvolle geheel te organiseer en daarom dien roetinegebondenheid as 'n beskerming teen die spanning wat dit wek.

2.4.4 DEPRESSIE

Depressie by serebraal gestremdes hou gewoonlik verband met 'n spesifieke oorsaak, soos 'n teleurstelling of 'n ervaring wat 'n gevoel van ontoereikendheid geskep het (Oswin 1967:30). Soms wek operasies ook vals hoop wat dan nie realiseer nie. Dit laat die kind ná heelwat pyn en ongerief met 'n gevoel van ontnugtering en teleurstelling.

Anderson (1979:246) en Anderson en Clarke (1982:158) vind dat depressie algemeen voorkom onder serebraal gestremde adolessente. Ook Rutter (1975:131) vind dat depressie veral tydens adolessensie voorkom, terwyl Anderson en Clarke (1982:138) in hulle ondersoek dit meer algemeen by meisies aantref. Hulle verwys ook na die navorsing van Dorner (1975; 1976) waarin bevind is dat depressie algemeen voorgekom het onder meisies met spina bifida, dikwels sonder dat hulle ouers van hul probleem bewus was. Skoolgaande tieners voer dikwels as rede vir depressie hul beperkte sosiale lewe aan en ouer tieners hul moedeloosheid omdat hul nie werk kan vind nie, en opnuut bewus gemaak is van hulle beperkings. In die jaar ná skoolverlating het 10% selfmoord ernstig oorweeg omdat hul gevoel van hopeloosheid en gebrek aan selfwaarde oorweldigend was (Anderson & Clarke 1982:243). In baie gevalle was die ouers onbewus van die tiener se depressie.

Personeel by die skool is dikwels meer bewus van hierdie tieners se negatiewe gemoedstoestand en depressie as ouers. Mills (1987:52) beklemtoon hoe belangrik dit is om reeds vanaf die vroegste kinderdae te luister na kinders en om hulle te leer om hul gevoelens te verwoord. Anderson en Clarke (1982:320) verwys na Brown en Harris (1978) wat gevind het dat 'n swak selfbeeld gewoonlik aan depressie ten grondslag lê en dat 'n vertrouensverhouding die beste beskerm teen depressie is. Deur sy selfbeeld te versterk en opreg in hom belang te stel, kan die kind gehelp word om spanning en depressie te hanteer.

2.4.5 FRUSTRASIE

Frustrasie is vir die meeste serebraal gestremdes 'n daaglikse ervaring. Daar is voortdurend beperkings op hul aktiwiteite en beweeglikheid wat tot frustrasie en gevoelens van hulpeloosheid en opstand lei (Hofmeyr 1973:90). Benewens probleme met beweeglikheid en take soos skryf, skep gebrekkige kommunikasie óók frustrasie (Oswin 1967:38). Die wete dat hy dikwels nie verstaan word nie, kan lei tot onttrekking en gevoelens van sosiale ontoereikendheid. Alhoewel ouers dikwels verwys na die frustrasie wat spraakprobleme by hulle kinders skep, vind Anderson en Clarke (1982:149) geen bewys dat spraakprobleme as sodanig tot sielkundige probleme aanleiding gee nie. Hulle vind self hierdie bevinding verrassend en skryf dit daaraan toe dat dié met spraakprobleme dalk net nie die vermoë gehad het om die omvang van hulle frustrasie te kommunikeer nie.

Soos spanning, is frustrasie volgens Du Plessis (1981:13) en Buscaglia (1983:175) ook nie altyd negatief nie. Dit kan lei tot kreatiewe oplossings of alternatiewe ideale. Frustrasie oor die probleme wat die gestremde by herhaling die hoof moet bied, kan egter ook lei tot verbittering, aggressie, vyandigheid en verset teen die gemeenskap in die algemeen (Grobelaar 1980:29). Volgens Nel et al. (1965:432) reageer mense gewoonlik op drie maniere op frustrasie. Die persoon kan hom ondergeskik stel aan die situasie en geen verdere poging aanwend om sy doel te bereik nie; hy kan hom daarvan distansieer of dit probeer ontvlug; óf hy kan hom wend tot die een of ander vorm van konfrontasie. By die gestremde word al drie strategieë aangetref. Veral gestremdes wat fisiek van ander afhanklik is vir hulle mees persoonlike behoeftes, het minder opsies om aan hulle frustrasie uiting te gee (Morgan 1975:8).

2.4.6 SEKSUALITEIT

Die emosies wat mense met seksualiteit verbind en die manier waarop hul daaraan uiting gee, verskil van persoon tot persoon en word beïnvloed deur ervarings uit die verlede en deur die individu se gevoelens oor hom- of haarself. "In these respects, sexuality for disabled people is identical to sexuality for non-disabled people. Disabled people are sexual human beings just as is everyone else" (De Bro 1980:20). Nogtans vind hy dat hulle meer dikwels probleme op hierdie gebied het as gevolg van gebrekkige of verwronge kennis, vrees of skaamheid, of beperkte geleenthede om verhoudings te ontwikkel. Ingram, Jameson, Errington en Mitchell (1964:37)

vind dat die meeste serebraal gestremdes bewus is van hul agterstand op hierdie gebied.

Vir die meeste mense is die emosionele sekuriteit en geborgenheid wat 'n vaste verhouding bring baie belangrik, maar sodra gestremdes se verhoudings ernstig raak, reageer dieselfde mense met onsekerheid of ontsteltenis. Gestremdes wat intieme verhoudings soek, kry gewoonlik te doen met stereotipe negatiewe houdings by die samelewing (Waxman & Levin 1982:vi). Selfs mense wat met gestremdes werk, versterk dikwels dié wanopvattinge deur óf die teenwoordigheid van seksuele behoeftes te ignoreer asof dit nie bestaan nie, óf te propageer dat gestremdes groter seksuele behoeftes het as ander mense (Shearer 1974:225). Ook in die seksueel "verligte" Swede vind Brättgard (1974:9) dat rehabilitasiepersoneel die hantering van seksuele vrae ontwyk. Ouers ontken dikwels die hele kwessie van seksualiteit en tree op asof die gestremde kind seksloos is (Vorwerk 1971:4; James 1987:2; Dovey & Graffam 1987:34; Halliday 1989:95).

Uit die ondersoek van Anderson en Clarke (1982:88-103) kom verskeie bevindinge met betrekking tot serebraal gestremde adolessente en seksualiteit na vore. Driekwart van die kontrolegroep se tieners het al met 'n meisie of kêrel uitgegaan teenoor slegs 'n kwart van die gestremdes. Daar was geen korrelasie met die aard of graad van gestremdheid nie. Verreweg die meerderheid sou graag wou trou en behalwe vir die heel erg gestremdes was die meeste optimisties oor die moontlikheid. Meer as 80% wou kinders hê, maar baie was bekommerd oor die moontlikheid van gestremde kinders. Gestremdes bekommer hul meer oor hul aantreklikheid vir die teenoorgestelde geslag en by dié wat spesiale skole bywoon, is daar 'n drie maal groter voorkoms van kommer oor seksuele sake. Hulle is uit die aard van die saak dikwels die erger gestremdes.

Verskeie faktore beïnvloed die ontwikkeling van intieme verhoudings by gestremdes. Vorwerk (1971:4) en Griffiths en Clegg (1988:127) verwys na die beperkte sosiale verhoudings wat lei tot gebrekkige ervaring van die teenoorgestelde geslag. Verhoudings ontwikkel vir die gestremde dikwels vanuit sy afhanklikheid van die ander persoon (Doherty 1975:192). Dit kan van die staanspoor 'n ongelyke basis skep. Holmes (1987) beweer in 'n referaat dat die kliniese benadering van personeel in die hantering van gestremdes hulle vermoë kan affekteer om fisieke aanraking op 'n sensuele manier te ervaar. In sy outobiografie beskryf Christie Brown (1954) treffend hoe hy telkens simpatie en belangstelling met liefde verwar het. Die gestremde kan op hierdie gebied só 'n

behoefte aan liefde ervaar dat onrealistiese, romantiese fantasieë maklik kan ontwikkel.

2.4.7 ONAFHANKLIKHEID EN VERANTWOORDELIKHEID

Die ontwikkeling van onafhanklikheid by die kind word volgens Hofmeyr (1973:93) bemoeilik indien hy langdurig of herhaaldelik afhanklikheid ervaar in die periode van sy wording wanneer hy nog sukkel om sy eie outonomie te verwerf en te behou. Vanweë sy spesifieke behoeftes bevind die gestremde kind hom dikwels in hierdie situasie. Veral operasies en behandeling kan hom magteloos en afhanklik laat voel.

Oorafhanklikheid begin gewoonlik wanneer die gesin die gestremde anders as ander begin behandel. Gesinslede mag spesiale vergunnings maak uit 'n gevoel van jammerte of skuld, of omdat hulle óók blootgestel is aan die samelewing se stereotipe idees oor gestremdes (De Bro 1980:17). In die verhaal van Karen beskryf haar ma (Killilea 1961:110) hoe hulle dikwels gekritiseer is omdat hulle haar soms laat sukkel het om dinge self te doen. Gelukkig het hulle besef dat 'n groter mate van onafhanklikheid later vir haar deure sou oopmaak.

Oorafhanklikheid lei tot vrees vir die onbekende en passiwiteit teenoor die bekende (Halliday 1989:79). Dit kan ook lei tot onttrekking of manipulerende gedrag (De Bro 1980:17). Volgens Morgan (1975:2) is bedelary 'n ekstreme vorm van manipulerende of die "gebruik" van gestremdheid om 'n doel te bereik.

Veral tieners strewe na onafhanklikheid. Dit skep probleme vir die gestremde tiener wat deur omstandighede verplig word om in sekere opsigte afhanklik te bly (Morgan 1974:222). Adollesente se selfrespek is nou verbonde met die vermoë om op hulle eie reg te kom. Anderson en Clarke (1982:53) vind dat 78% van gestremdes in spesiale skole, in die ouderdomsgroep van 15 jaar tot een jaar ná skool, nooit saans uitgaan sonder die toesig van 'n volwassene nie. In die kontrolegroep was dit 14%. Veral die erg gestremde tieners het gevoel hul ouers is oorbeskermend en doen te veel vir hulle (Anderson & Clarke 1982:58). "Often parents, through their very devotion, rob the child of any capacity for independence by 'smothering' him with over-solicitude" (James 1987:2). Dit kan ook gebeur dat 'n ouer sy of haar eie behoeftes voed deur die gestremde kind afhanklik te hou (Morgan 1975:3).

Daar is wonderlike verhare van erg gestremdes wat 'n groot mate van onafhanklikheid bereik het, byvoorbeeld Calitz (1957) en etlike ander outobiografieë. Die hulpdienste wat deur die verskeie Independent Living Centres beskikbaar gestel word, skep vir meer gestremdes die geleentheid om in die gemeenskap te bly.

Onafhanklikheid beteken vir die gestremde groter vryheid van keuse en groter menswaardigheid. Totale onafhanklikheid is prakties onmoontlik vir enige mens. De Bro (1980:18) en Dovey en Graffam (1987:180) sien as ideaal die realistiese aanvaarding van die mate waartoe ons almal interafhanklik van mekaar en van ons omgewing is. Na baie jare in die praktyk besef Kershaw (1974:204) ook dat te veel klem op onafhanklikheid soms onrealisties is. Soms is dit belangriker om die gestremde te leer om 'n mate van afhanklikheid te aanvaar.

Die gestremde kind verbeur dikwels die geleentheid om besluite te neem en toepaslike verantwoordelikheid te aanvaar. Dit lei later tot swak werkgewoontes en beperkte deursettingsvermoë (Spock & Lerrigo 1965:23; Maclay 1970:53). Baie min gestremde kinders dra die verantwoordelikhede in die huis wat gewoonlik van ander kinders verwag word (Anderson & Clarke 1982:50). Min dinge gee aan die lewe soveel sin as 'n gevoel van verantwoordelikheid vir iets of iemand (Du Plessis 1981:16). Ouers is dikwels nie bewus van die gestremde se behoefte om ook 'n bydrae te maak en die noodsaaklikheid daarvan vir sy eie selfrespek nie. Selfs aanpassing in 'n sentrum vir gestremdes kan daardeur bemoeilik word (Pauw 1970:4). "Never take over the thinking or the suffering or the decisionmaking of the disabled person" (Isherwood 1986:2).

2.4.8 MOTIVERING

Rowland (1987:4) sê met verwysing na die verhaal van die skilpad en die haas wat in die 6de eeu v.C. deur die gestremde Frigiese slaaf Esopus geskryf is: "... in the life of a disabled person no single quality ... is of greater importance than perseverance".

Die mens is in sy totaliteit by sy emosionele belewing betrokke (Du Preez & Basson 1987:22). Elke positiewe of negatiewe ervaring uit die verlede, byvoorbeeld starende mense of verleentheid oor 'n ontoeganklike toilet, beïnvloed die gestremde in sy totaliteit - ook sy selfbeeld en motivering om hom weer bloot te stel. Hierin lê moontlik die rede waarom daar voortdurend verwys word na die gebrek aan

motivering, inisiatief en deursettingsvermoë by gestremdes (Murray 1959:49; Vorweg 1971:3; Basson 1968:141; Roesler & Bolton 1978:1; Minde 1978:1348; Rees 1981:11; Järvikoski & Lahelma 1981:419).

Botha (1971:1) vind dat serebraal gestremde kinders min inisiatief en kreatiwiteit aan die dag lê en skryf dit toe, benewens die fisieke beperkings, aan angs, onsekerheid, selfbewustheid en gebrek aan selfvertroue. Hierdie kinders is dikwels so onseker van hulle vermoëns dat hulle nie die risiko wil loop om weer te misluk nie. Personeel kan onbewus die situasie vererger deur aksie en risiko's in die gestremde kind se lewe nog verder te beperk (Halliday 1989:78).

Volgens Stander (1973:7) gebeur dinge nie maar net met die kind nie; hy láát ook dinge gebeur. Hy is nie 'n passiewe toeskouer nie, maar 'n aktiewe deelnemer aan sy eie hede en toekoms. Gestremde kinders voel soms soos pionne op 'n skaakbord - ander mense beheer hulle lewens (Massie 1989:48). "The child with cerebral palsy often leads an excruciatingly passive life, with consequent retardation of all-round development; all too often they have to be watching and not participating" (Oswin 1967:12). Volgens Massie (1989:48) se ondersoek is hul gewildste stokperdjies om na musiek te luister, televisie te kyk en te lees. Dit is relatief passiewe aktiwiteite wat alleen gedoen kan word.

Hierdie passiwiteit en gebrek aan motivering is nie beperk tot kinders nie, maar kom ook by serebraal gestremde volwassenes voor (Hugo 1977:67). Motivering bly slegs behoue met aanmoediging en realistiese verwagtinge (Weiss 1988:9). Waar die toekoms maar net verveling en 'n ongeskiktheidspensioen inhou, is daar nie veel inspirasie om te presteer nie (Vorster 1977:26). Wanneer die enigste werk waartoe iemand fisiek in staat is hom nie interesseer nie, verloor dit betekenis. Daar moet dan betekenis gesoek word in ander doelstellings (Karjula & Järvikoski 1981:246).

Tog is daar serebraal gestremdes wat ten spyte van ernstige beperkings gemotiveer bly en veel bereik. Volgens Vorster (1971:2) is die probleem nie die omvang van 'n persoon se gestremdheid nie, maar sy of haar belewing daarvan. Die mens het 'n wil en hy is in staat tot die uitoefening van keuses. Frankl (1969a:206) sê: "... man is ultimately self-determining". Die mens bestaan nie net nie, maar bepaal in vele opsigte sy bestaan. "Dit is die geestelike dimensie van mens-wees wat alle ander bestaansdimensies tot 'n sinvolle totaliteit saamtrek" (Du Preez & Basson 1987:33). Deur hierdie dimensie van die kind te bereik, kan hy of sy gehelp word om sinvolle doelstellings te vind en nie ongemotiveerd en passief te raak nie.

2.4.9 REALISME

Charles Kettering het gesê: "I think mostly about the future, that's where I am going to spend the rest of my life" (Lindhard 1986:7). Die toekomsdrome van serebraal gestremdes sluit, net soos dié van nie-gestremdes, gewoonlik die drie elemente van 'n eie familie, 'n eie werk en 'n eie woonplek in, selfs in gevalle waar dit onwaarskynlik is dat hierdie drome bewaarheid sal word (Dovey & Graffam 1987:45). "The ability to face reality is one of the goals most frequently stressed by students of personality" (Stephens 1956:628). 'n Realistiese ervaring van die self en verhoudings met ander staan ook sentraal in Carl Rogers se siening van goeie aanpassing (Hjelle & Ziegler 1985:427). Geestesgesonde mense aanvaar die realiteite van die lewe met moed en optimisme.

Daar word dikwels deur skrywers verwys na die gebrekkige realiteitsoriëntering by serebraal gestremdes (Spastics Society, 1964; Gardner 1964:143; Morgan 1966:88; Wiehahn 1968:19; Vorweg 1971:3; Shakespeare 1975:24; Du Plessis 1979:14; Du Plessis 1981:13; Dovey & Graffam 1987:45).

Realisme word gebore uit ervaring (Du Plessis 1981:14). Peacey (1966:109) meen dat dit onrealisties is om volwasse insig en oordeelsvermoë te verwag van mense wat die grootste deel van hulle lewe in situasies deurgebring het waar hulle nie veel lewenservaring opgedoen het nie. Vir die eksplorasiëproses waardeur die kind die werklikheid leer ken, is ongeskonde sintuie noodsaaklik (Van der Stoep 1969:56). Die serebraal gestremde kind het dikwels sintuiglike probleme wat, tesame met sy liggaamlike beperkings, sy spel inkort en lei tot belewingstekorte (Engelbrecht 1975:121; Urbani 1982:37). As kinders 'n spesiale skool bywoon, waar hul slegs met ander gestremdes kompeteer, kan dit nog moeiliker wees om hulself te evalueer volgens die norme van die groter gemeenskap (Wiehahn, 1968:19).

Personeel en ouers is geneig om, met goeie bedoelings, gestremdes nog verder te beskerm teen die ervaring van pynlike realiteite (Morgan 1974:222; Eareckson 1976:27; Halliday 1989:78). Die gestremde se prognose en die toekoms word dikwels in gesprekke vermy en daar word voortgegaan asof hy of sy eendag 'n werk en 'n volwaardige plek in die samelewing sal vind (Miller & Gwynne 1972:79). "Wat ik achteraf wel gevaarlijk vind, is dat ze ons het gevoel gaven dat de maatschappij op ons zat te wachten. Wij zouden wel werk vinden, wij zouden wel goed terechtkomen" (Backus 1989:31). Sy vind dit oneerlik en selfs gevaarlik dat gestremdes toegelaat word om met vals opvattinge groot te word omdat dit op

ontnugtering uitloop. Ook Eareckson (1976:27) het gevind dat dokters haar vrae oor haar toestand en toekoms ontwyk het.

Gestremde kinders word volgens Vorweg (1971:7) te maklik te veel geprys. Daar word gemaak of die kind 'n wonderwerk is wanneer hy of sy 'n geringe prestasie behaal. Terselfdertyd word hul teen ervaring van mislukking beskerm. Maar Richardson (1972:528), self serebraal gestrem, sê: "One of the best ways of getting a parent and a child to accept realistic goals is by giving a child an opportunity to fail."

Morgan (1974:223) beklemtoon die noodsaaklikheid van eerlike en realistiese evaluerings. Sulke evaluerings word wel voortdurend by spesiale skole gedoen, maar word nie altyd voldoende benut nie. Evaluerings behoort nie net met ander personeel bespreek te word nie, maar ook so openlik as moontlik met die ouers en die gestremde self. Gestremde kinders is "anders" en hul moet daarop voorberei word dat hul deur die samelewing as anders ervaar word. Die effek van gestremdheid moet aanvaar en realisties en positief in die selfkonsep geabsorbeer word (Halliday 1989:77). So kan voorkom word dat lugkastele deur wrede ontnugterings verpletter word.

2.4.10 DIE GESTREMDE ADOLESCENT

Adolesensie is die periode waarin die probleme van die gestremde dikwels prominent na vore kom. Dit is ook die fase waarin daar 'n besondere behoefte bestaan aan die steun van die opvoedkundige sielkundige. Die gestremde adolescent bevind hom of haar in 'n dubbel-ambivalente situasie. Hulle worstel nie net met die oorgang van kind na volwassene nie, maar ook met die besondere probleme wat uit gestremdheid spruit (Van den Heetkamp 1971:1; Weiss 1988:7).

Volgens Chamberlain (1989:8) fokus die meeste van die literatuur oor adolesensie op die periode van 12 tot 15 of 16 jaar, maar adolesensie duur volgens Pauw (1970:2) en Vorweg (1977:19) by die gestremde dikwels veel langer. Veral by serebraal gestremdes hou kronologiese ouderdom nie altyd verband met emosionele en sosiale rypheid nie, en moet eerder gedink word in terme van ontwikkelingstake.

Die adolescent is op soek na selfaktualisering, 'n eie identiteit, outonomie en sosiale aanvaarding (Allport 1961:124-126). Adolesensie is die tyd waarin daar 'n groter mate van onafhanklikheid en 'n geleidelike wegbeweeg van die gesin plaasvind

(Anderson & Clarke 1982:32; Chamberlain 1989:8). Adollesente begin standpunt inneem oor ideologiese en sosiale aangeleenthede en raak ook meer betrokke by hulself en hul eie liggaam (Pauw 1970:1-2; Rutter 1975:94; Bocknek 1980:73). Fisieke voorkoms word vir die gestremde adollesent geweldig belangrik omdat dit verband hou met sosiale aanvaarbaarheid (Welch 1977:78; Dovey & Graffam 1987:32). Benewens heelwat vroeër seksuele rypheid onder tieners as in die verlede (Hamburg & Takanishi 1989:825), moet die gestremde adollesent ook 'n eie lewensfilosofie en oortuigings formuleer in 'n samelewing wat wemel van teenstrydige waardes (Gerdes 1988:319). Die adollesent se reaksie hierop kan wissel van ongestoorde ontwikkeling tot volwassenheid, tot rebellie of passiwiteit (Schlebusch & Wessels 1987:18). Die gestremde adollesent kies dikwels passiwiteit.

Gestremdheid gedurende die kinderjare hoef nie traumaties te wees nie, veral nie as die kind omring is van 'n liefdevolle en realistiese gesin nie, maar tydens adollessensie word hierdie opvatting volgens Thomas (1982:157) sterk beproef. Anderson (1979:246) kom tot die gevolgtrekking dat die meeste serebraal gestremde adollesente bekommerde, ongelukkige en eensame mense is. Dit is dan wanneer hulle met volle felheid die finaliteit van hul gestremdheid besef (Minde 1978:1348). Die permanensie en die implikasies daarvan vir die toekoms, tref hul dikwels nou eers (Graham 1985:389). Die fantasie dat hulle normaal sal wees wanneer hul groot is, moet nou prysgegee word (Shakespeare 1975:83). Alternatiewe weë moet gesoek word om sin aan hul bestaan te gee indien die tradisionele toekomsverwagtinge nie gaan realiseer nie (Engelbrecht 1975:185). Richardson (1972:529) het, soos ander gestremdes in hierdie stadium, hom so sterk met "normaliteit" probeer vereenselwig dat hy gedurende sy adollesente stadium niks van gestremdes of gestremdheid wou weet nie.

Veral van 15 tot 25 jaar vind daar 'n beduidende toename plaas in alkoholisme, dwelmmisbruik, selfmoord en sielkundige probleme (Chamberlain 1989:8). Indien daar nie hulp verleen word nie, sal baie van die probleme wat tydens adollessensie ondervind word, voortduur en selfs vererger in die volwasse jare (Offer 1966:1248; Masterson 1967; Schlebusch 1981:9). Tizard (1978:138) beklemtoon die noodsaaklikheid van omvattende dienste wat veral ook omsien na die sosiale en sielkundige behoeftes van gestremde adollesente.

2.4.11 SAMEVATTING

Daar is by serebraal gestremdes meer dikwels sielkundige probleme, maar die graad van gestremdheid korreleer nie noodwendig met die erns van hierdie probleme nie. Neurologiese faktore, sowel as ervaringsagterstande, speel waarskynlik 'n rol in die etiologie van gestremdes se emosionele probleme. Depressie is veral tydens adolessensie en vroeë volwassenskap 'n probleem en hou dikwels verband met 'n swak selfbeeld. Frustrasie, opstand en bekommernis oor seksuele aangeleenthede kom ook voor.

Oorbeskerming en paternalisme bevorder afhanklikheid en belemmer die ontwikkeling van 'n verantwoordelike houding. Die passiewe rol wat dikwels van gestremdes verwag word, kan 'n nadelige effek op motivering hê. Gebrekkige blootstelling en beperkte ervaring kan lei tot gebrekkige realiteitsoriëntering.

Uit outobiografieë blyk dit dat die jonger gestremde kind gelukkiger is as die adolessent en jong volwassene. Adolessensie kan traumaties wees omdat die finaliteit van gestremdheid en die implikasies daarvan vir die toekoms, met volle felheid begin deurdring. Realisties maar sensitiewe lewensbegeleiding kan 'n belangrike rol speel in die suksesvolle aanpassing van die serebraal gestremde.

2.5 SELFKONSEP VAN DIE SEREBRAAL GESTREMDE

2.5.1 INLEIDING

Volgens die Psigologiewoordeboek van Gouws, Louw, Meyer en Plug (1979:269) is "selfkonsep" die persoon se siening en evaluasie van homself en kan dit as sinoniem gebruik word vir "selfbegrip", "selfbeeld" en "self". Vrey (1974:95) beskryf die selfkonsep as "... die konfigurasie van oortuigings omtrent myself, wat dinamies is en waarvan ek gewoonlik bewus is of bewus kan word". Du Preez en Basson (1987:47) sien die self as "... die spil van ons persoonlikheid en die kern van ons persoon-wees van waaruit ons tot die wêreld toetree". Botha (1988:21) verwys na die selfkonsep as die "... invalshoek vanwaar jy jou hele leefwêreld betree". Die selfbeeld speel dus 'n bepalende rol in die totale funksionering van die persoon en daar is 'n duidelike wisselwerking tussen selfbeeld en selfaktualisering (Bester 1985:82; Du Preez & Basson 1987:54).

Die sterkte van die individu se selfkonsep word bepaal deur sy evaluering van homself ten opsigte van verskillende bestaansdimensies (Alberts 1985:30). Die verlede beïnvloed ook sy selfkonsep en sy selfkonsep bepaal sy toekomsvisie (Du Preez & Basson 1987:44). "Dit is belangrik dat elke gestremde 'n positiewe selfbeeld moet koester om sy potensiaal maksimaal te benut en om doeltreffend te funksioneer" (Bester 1985:84).

Die resultate van 19 studies wat deur Roessler en Bolton (1978:26) bestudeer is, dui daarop dat gestremdes 'n swakker selfbeeld het as nie-gestremdes. Vir baie gestremdes skep hul eie geïnternaliseerde houdings oor gestremdheid en hul belewing van verwerping deur die wêreld, sterk negatiewe gevoelens oor hulself (Harasymico & Horne 1976:393; Dovey & Graffam 1987:166). Rolverwarring (Miller & Gwynne 1972:46) en die beperkte beskikbaarheid van geskikte rolmodelle van suksesvolle gestremdes met wie hul kan identifiseer, is remmende faktore in die ontwikkeling van 'n positiewe selfbeeld (Dovey & Graffam 1987:165).

2.5.2 DIE SELFKONSEP VAN DIE SEREBRAAL GESTREMDE

Verskillende aspekte of dimensies van die selfbeeld kan volgens Vrey (1974:196-201) onderskei word, naamlik die fisieke, persoonlike, gesin-, sosiale en waardeself.

2.5.2.1 Die fisieke self

Die liggaamlike of fisieke self is die eerste aspek van die self wat begin ontwikkel en bly dwarsdeur die lewe die anker van die selfbewussyn (Allport 1961:113). "Human existence is physical existence" (Nel et al. 1967:26). Die mens bewoon die wêreld deur sy liggaam, "die liggaam verteenwoordig dus 'n wesenlikheid van menslike bestaan" (De Vries 1985:69). "Dit is met sy liggaam as medium dat die kind met die wêreld van mense en dinge omgaan, sy wêreld verken en met opvoedingshulp geleidelik tot 'n selfstandige bewoner daarvan ontwikkel" (Basson 1986:144). Liggaamsbelewing word algemeen beskou as een van die kernaspekte van die selfbeeld (Freeman 1970:65; Vrey 1974:157; Urbani 1980:35; Jacobs & Vrey 1982:46; Alberts 1985:1; Basson 1986:143; Du Preez & Basson 1987:14; Dovey & Graffam 1987:33; Gerdes 1988:88).

Die gesonde mens "besit" nie sy liggaam nie, hy "is" sy liggaam. Eers wanneer die

liggaam siek of gestremd raak, voel hy dat sy liggaam hom in die steek gelaat of van hom vervreem geraak het (Van den Berg 1962:25). "Die vanselfsprekendheid van my liggaam te wees, gaan oor in 'n bewuswording van 'n liggaam te hê" (Kotze 1988:17). Die liggaam word nou beleef as 'n hindernis en die feit dat dit 'n objek vir toetse en ondersoeke word, skep verleentheid en vererger die gevoel van vervreemding van die liggaam. Nogtans kan die gestremde hom nie van sy liggaam losmaak nie, want hy kan alleenlik op aarde bestaan deur sy liggaam (Hofmeyr 1970:72).

By die serebraal gestremde kind is daar 'n bewustheid van sy andersheid en hy beleef veral sy liggáámlike andersheid (Engelbrecht 1975:47). Volgens Teplin, Howard en O'Connor (1981:733) is die jong serebraal gestremde kind van vier jaar reeds bewus van sy fisieke gebrek, maar het geen begrip van die permanensie daarvan nie. Die kinders in hul ondersoek was almal onder die indruk dat hul gestremdheid teen adolessensie sal "reg" wees. By die jonger serebraal gestremde kinders vind Van Putte (1979:577) en Teplin et al. (1981:733) 'n positiewe selfkonsep, maar soos hul ouer en meer bewus word van hul liggaamlike beperkings, verswak die selfbeeld. Adolessensie is dikwels die kritieke tyd wanneer hulle die finaliteit van hul gestremdheid besef en afstand moet doen van onrealistiese fantasieë (Freeman 1970:65; Bowley & Gardner 1972:115; Minde 1978:1348). Die liggaam word in dié stadium dikwels as minderwaardig beleef en dit beïnvloed die gestremde se bereidheid tot deelname aan die wêreld (Hofmeyr 1970:142; Hofmeyr 1973:86; Minde 1978:1348). Die felheid van hierdie belewing word geïllustreer deur die outobiografie van Mc Donald (1980) waarin sy beskryf hoe sy as adolessent haar "aaklige" liggaam as 'n gevangenis beleef het.

Die hoofstroomkultuur, die media en advertensiewese heg baie waarde aan fisieke voorkoms, gesondheid, en vitaliteit. Hierdeur kan die selfbeeld van die sieke of gestremde maklik negatief beïnvloed word (Dovey & Graffam 1987:33; Gerdes 1988:88-89). Daar moet egter gewaak word teen die oorvereenvoudigde siening dat gestremdheid noodwendig tot 'n lae selfbeeld lei (Wright 1960:53; Cruickshank 1963:313).

Volgens Du Preez en Basson (1987:18) sluit menswaardigheid ook liggaamswaardigheid in. Daar kan aanvaar word dat die gestremde se belewing van sy liggaam 'n negatiewe uitwerking sal hê op sy gevoel van menswaardigheid. Omdat eksistensie ook transendensie impliseer, wys Du Preez en Basson (1987:11) daarop dat die mens, nieteenstaande sy verankerheid in sy liggaamlikheid, bo

homself kan uitstyg. Die gestremde kan dus sy liggaamsbeeld transendeer en voorkom dat dit sy deelname aan die wêreld strem.

2.5.2.2 Die persoonlike self

Die individu se bewustheid van sy eie psigiese vermoëns en sy evaluering van homself en sy eie doeltreffendheid, word deur Vrey (1974:197) beskou as die persoonlike of psigiese self. Die liggaamsbeleving en fisieke onvermoë van die serebraal gestremde om ouderdomstoepaslike take uit te voer, het volgens Alberts (1985:35) 'n ongunstige effek op sy psigiese self. Dit kan lei tot gevoelens van onbekwaamheid en minderwaardigheid (Van Niekerk 1956:8; Wright 1960:14; Richardson 1972:528-533; Bakwin & Bakwin 1972:148-9; Hofmeyr 1973:105; Rutter 1975:123). Hierdie gevoelens van minderwaardigheid en gebrek aan selfvertroue kan oorgaan in onttrekking aan die samelewing (Rossouw 1976:295; Anderson 1979:246).

Volgens die selfbeskrywings wat Richardson, Hastorf en Dornbusch (1964:904-905) van liggaamlik gestremdes versamel het, is dit veral die meisies wat meer negatiewe selfbeskrywings gee. Ook in Magill en Hurlbut (1986:402-405) se studie van die selfbeeld van serebraal gestremdes word gevind dat die persoonlike selfbeeld van meisies beduidend swakker as dié van seuns was.

2.5.2.3 Die gesinself

Die individu se persepsie van homself in die intieme verhoudinge van die gesin bepaal die kwaliteit van die gesinself (Alberts 1985:36). Veral die jong kind se selfbeeld hang grotendeels af van die houdings van sy ouers (Mc Michael 1971:139; Dreyer, 1976:3; Dovey & Graffam 1987:24; Gerdes 1988:93). Dit is deur die interaksie met gesinslede dat die individu heel eerste ervaar hoe hy deur ander gesien word (Magill & Hurlbut 1986:403). "Individuals learn that they are inferior, they are not born with feelings of lower status. They are taught this by their family, their friends, and their society" (Buscaglia 1983:179).

Anderson en Clarke (1982:155) en Weiss (1988:10) wys daarop dat die gestremde kind wat binne die gesinsverband verantwoordelikheid dra en maksimaal onafhanklik is, groter selfvertroue en 'n meer positiewe selfbeeld het. Die

ontwikkeling van selfstandigheid word belemmer en daar kan volgens Freeman (1970:66) selfs regressie by die gestremde adolessent voorkom, indien hy of sy nie betrek word by die besluitnemingsprosesse in die gesin nie. Dovey en Graffam (1987:8) praat van die belangrike invloed van die "locus of control" op die selfkonsep. Hierdie gevoel van óf in beheer te wees van jou eie lewe, óf deur omstandighede van buite beheer te word, ontwikkel reeds binne die gesinsituasie. Aanvaarding en agting deur die gesin dien as 'n stukrag vir emansipasie. Volgens Vrey (1974:199) en Dovey en Graffam (1987:27) kan 'n positiewe selfbeeld, wat deur die gesin se houdings gesteun word, die gestremde help om sy selfvertroue te behou ten spyte van sosiale verwerping buite die gesin.

2.5.2.4 Die sosiale self

Die mens is essensieel 'n sosiale wese. "Menslikheid impliseer medemenslikheid; eksistensie is essensieel koëksistensie" (Du Preez & Basson 1987:15). Alleen deur medemenslikheid is die mens volwaardig mens. Die beeld wat die mens van homself vorm, word grotendeels beïnvloed deur die wyse waarop sy medemens teenoor hom reageer (Coopersmith 1967; Van Rensburg 1973:59; Dovey & Graffam 1987:8-9). Die selfbeeld word voortdurend herskep na gelang van interpersoonlike ervaring. Soos kinders ouer word, begin hulle hul al meer meet aan die norme van die samelewing.

Gestremdheid beperk egter sosiale omgang en gevolglik blootstelling aan die reaksie van die samelewing. Waar hierdie kontak wel plaasvind, is die reaksie van die samelewing volgens Sonnekus (in Nel et al. 1967:51-2) en Rutter (1975:127) dikwels ongunstig. Die stigmatiserende konnotasies wat in die samelewing aan gestremdheid kleef, het 'n direkte uitwerking op die selfbeeld (Coleman 1983:9). Volgens Magill en Hurlbut (1986:402) het opnames van houdings teenoor verskillende gestremdhede getoon dat serebrale gestremdheid die negatiefste reaksies van alle vorms van liggaamlike gestremdheid by die samelewing uitlok. Dit is hierdie stigmafaktor wat veroorsaak dat soveel serebraal gestremdes veral in laat-adolessensie deur 'n fase gaan waarin hulle nie met ander gestremdes wil assosieer nie (Richardson 1972:529-530; Dovey & Graffam 1987:31). Omdat hulle alreeds soveel probleme ondervind om in te skakel by nie-gestremdes, word sosialisering vir hulle hierdeur nog meer beperk. Minde (1978:1348) het gevind dat serebraal gestremdes wat met beide gestremdes en nie-gestremdes sosialiseer, beduidend beter aangepas was.

Ook op die gebied van die sosiale self het Magill en Hurlbut (1986:405) gevind dat serebraal gestremde dogters beduidend swakker presteer as seuns. Hulle skryf dit daaraan toe dat meisies meer waarde heg aan sosiale interaksie en dat aantreklikheid en voorkoms in die geval van meisies sterker verband hou met die selfkonsep.

2.5.2.5 Die waardeself

Volgens Vrey (1974:200) gee die waardeself 'n aanduiding van die mate waarin die individu identifiseer met aanvaarde morele en religieuse waardes en verantwoordelikheid aanvaar. Serebraal gestremdes mis vormende ervarings omdat hulle as gevolg van hul fisieke beperkings minder kan deelneem aan normale kinderaktiwiteite (Rutter 1975:123). Dit lei volgens Cruickshank (1963:336) tot gedrag wat nie toepaslik is vir hul ouderdom nie. Verder is hulle blootgestel aan 'n hoogs materialisties georiënteerde samelewing wat as maatstaf dien waarteen hulle hul bekwaamheid en sukses meet (Gerdes 1988:91). Thomas (1982:17) beskou mag, prestige, invloed en aantreklikheid as die oorheersende waardes in ons samelewing. Op byna elkeen van hierdie kriteria sal die meeste serebraal gestremdes swak vaar. Solank die ouers self te veel waarde heg aan die uiterlike, fisieke aspekte van die lewe, sal hulle die gestremde kind nooit kan help om 'n positiewe lewensinstelling te ontwikkel nie (Jansen 1981:384).

Oorbeskerming deur ouers kan lei tot die gevoel by die kind dat hulle nie vertrou in hom het nie (Maclay 1970:53). Gestremde kinders en adolessente kry dikwels nie geleentheid om huishoudelike verantwoordelikhede te aanvaar nie (Spock & Lerrigo 1965:23; Anderson & Clarke 1982:59). Hierdie gebrek aan ervaring en die feit dat die beheer oor hulle lewensloop dikwels in die hande van ander is, kan hulle daarvan weerhou om te leer om verantwoordelikheid te hanteer.

Alberts (1985:42) vind aanduidings dat serebraal gestremdes hulle in 'n mindere mate met aanvaarde norme en standaarde vereenselwig. Sy skryf dit toe aan minder vormende groepservarings en foutiewe interpretasie van groepsgebeure weens perseptuele defekte. Sy vind ook by hulle 'n onwilligheid om verantwoordelikheid te aanvaar, wat manifesteer as 'n algemene passiwiteit en onbetrokkenheid ten opsigte van toekomsbeplanning. 'n Mate van verwerping van die norme van die samelewing mag dien as selfbeeld-beskermer vir hulle vir wie die voldoening

daaraan soveel moeiliker is.

2.5.3 SELFKENNIS

Selfkennis in die geval van die serebraal gestremde verdien spesiale aandag omdat dit veral ook kennis van sy of haar gestremdheid insluit. Socrates (400 v.C.) het gesê: "Selfknowledge is the basis for maturity, confidence, decision making, assertiveness, relationships and self-reliance" (Lindhard 1988:5).

Grondige kennis van sy spesifieke gestremdheid is noodsaaklik sodat die gestremde sy eie behoeftes, beperkings en potensiaal beter kan verstaan en sodoende meer beheer oor sy eie toekoms kan uitoefen (Anderson & Clarke 1982:41; Lieberman 1988:172). Volgens Lieberman (1988:157) het net ongeveer een derde van 'n groep van 30 oudleerlinge van 'n skool vir serebraal gestremdes 'n redelike mate van begrip vir hulle toestand getoon. Anderson en Clarke (1982:42) het selfs meer ontmoedigende resultate gekry. Sestig persent van hul veel groter monster het nie eens geweet dat die oorsaak van hul probleme serebrale gestremdheid genoem word nie. Na 'n studie van verskeie outobiografieë, vind Thomas (1982:172) dat behandeling dikwels geskied sonder dat enigiets aan die kind verduidelik word.

Volgens Urbani (1980:153) se ondersoek waarby 419 blanke ouers van kinders met genetiese gestremdhede betrek is, heers daar by ouers ook grootskaalse onkunde. Die ouers se gebrek aan kennis kan ook aanleiding gee tot onrealistiese verwagtinge óf dit kan hulle weerhou daarvan om die gestremde kind tot groter onafhanklikheid te laat ontwikkel. Gebrek aan kennis oor hulle gestremdheid lei tot onnodige bekommernis by gestremdes. Selfkennis, wat kennis van die spesifieke gestremdheid insluit, is essensieel vir selfaanvaarding en realistiese selfaktualisering.

2.5.4 SELFAANVAARDING

Vir Allport (1961) is selfaanvaarding essensieel vir emosionele sekuriteit en Rogers (1961) vind dat die soeke na kennis van die ware self en die verwesenliking van dié self 'n sentrale tema vorm by almal wat terapeutiese hulp soek. Van Rensburg (1973:59) sien die gestremde se aanvaarding van sy gebrek as die basis van suksesvolle aanpassing.

Voortdurende pogings om 'n beeld van "normaliteit" voor te hou, lei tot herhaalde gevoelens van mislukking en minderwaardigheid (Wright 1960:20-25). As gestremdheid beskou word as iets om oor skaam te voel, sal daar natuurlik pogings tot ontkenning wees. Volgens De Bro (1980:9) beskerm dié ontkenning aanvanklik die persoon teen die oorweldigende wanhoop, frustrasie en pessimisme. Soms is hierdie verdedigingsmeganismes op die kort termyn nodig om die individu teen totale disintegrasie te beskerm, maar dit bied nooit permanente oplossings nie.

Ontkenning kan bevorder word deur personeel en ander welmenende mense wat voorgee dat daar geen verskil tussen gestremdes en nie-gestremdes is nie (Loring 1975a:61; Morgan 1975:3-4). Dit is egter oneerlik en verwarrend vir gestremde kinders wat ten volle bewus is van die verskille wat hulle daaglik ervaar. Omdat hierdie mense optree asof die gestremdheid nie bestaan nie, meen gestremdes blykbaar dat dit van hulle verwag word om ook so op te tree. "In order to be accepted and to be considered as socially integrated, disabled people, on the whole, have to pretend that their disability does not really affect them, they must joke and be cheerful ..." (Morgan 1975:5).

Die effek van die spesifieke gestremdheid moet eerder erken en op 'n positiewe en realistiese manier in die selfbeeld geabsorbeer word. Tesame met die aanvaarding van die eie beperkings, moet die gestremde leer om daarby verby te kyk en hom- of haarself as méns raak te sien (Halliday 1989:77). Buscaglia (1983:180) sê die gestremde moet geleer word om homself te sien as meer as sy gestremdheid. Hy moet homself in totaliteit na waarde ag en ook sy vermoëns en sterk punte tesame met sy beperkings aanvaar. Hy moet leer dat, alhoewel hy anders is, hy nie minderwaardig is nie (Grobelaar 1980:29). Wat 'n mens glo van jouself, beïnvloed alles wat jy doen, selfs hoe jy dinge sien en hoor (Combs 1975:300). In die houding van die gestremde teenoor homself as totale mens lê die basis van sy selfaanvaarding (Van Rensburg 1972:105; May, Waggoner & Hotte 1974:197).

Gelukkig kan gestremdes tot insigte kom wat hulle help in die proses van selfaanvaarding. Joni Eareckson (1976:163) het begin besef dat sy nie verantwoordelik was vir haar toestand nie, maar dat sy wel verantwoordelikheid moes aanvaar vir die manier waarop sy dit hanteer. Ook Brett (1983:13), erg spasties en met beperkte spraak, het eers in sy veertigerjare werklik aanvaar dat hy in sommige opsigte altyd 'n buitestander sal wees en met die realiteite van gestremdheid moet vrede maak en saamleef.

Mc Michael (1971:139-140) lei uit haar werk met gestremdes en hul gesinne af dat ouerlike aanvaarding lei tot selfaanvaarding by die gestremde kind. Ook Welch (1977:87) en Dovey en Graffam (1987:26) meen dat selfaanvaarding primêr verband hou met aanvaarding deur die ouers.

Benewens ouers behoort die kerk en die skool ook hier 'n belangrike rol te speel. Mc Lachlan (1986:5), 'n serebraal gestremde teologiese student, kritiseer kerke wat geloofsgenesing vir serebrale gestremdheid propageer omdat dit tot ontnugtering en selfs selfmoord kan lei. Die kerk moet die gestremde help om sy liggaam te aanvaar en lidmate aanmoedig om met gestremdes vriende te maak. Woods (1974:2) wys daarop dat God by drie geleenthede die apostel Paulus se pleidooie om die verwydering van die doring in sy vlees verontagsaam het. Hy moes eenvoudig leer om daarmee saam te leef.

In die voorbereiding van die serebraal gestremde op volwassenheid moet die skool 'n rol speel om 'n positiewe lewenshouding te ontwikkel. Van den Heetkamp (1971:7) beskou selfaanvaarding as die belangrikste fondament vir 'n positiewe lewenshouding, en realistiese selfkennis as 'n voorvereiste vir selfaanvaarding. Die kind moet dus ervaar dat hy deur die onderwysers aanvaar word (Thomas 1975:138) en die skool moet hom nie net leer van sy beperkings nie, maar ook van sy moontlikhede, en moet by hom die begeerte kweek om dit ten volle te ontwikkel (Oswin 1967:71). Selfverwesenliking kan eers volg op selfaanvaarding en daarvoor is selfkennis nodig, wat by baie gestremde jongmense nog onvoldoende is.

2.5.5 SAMEVATTING

Selfbeeld en selfkonsep is wissel terme en kan gesien word as die kern van die persoonlikheid of die invalshoek van waar die hele leefwêreld betree word. Die mens bewoon die wêreld deur sy liggaam en dit maak die fisieke self, veral in die geval van die gestremde, besonder belangrik. Hy beleef veral sy liggaamlike andersheid, en suksesvolle deelname aan die wêreld vereis dikwels van die gestremde die transendering van sy liggaamlikheid.

Die persoonlike of psigiese selfbeeld van die serebraal gestremde word belas met gevoelens van onbekwaamheid en minderwaardigheid. 'n Gesonde gesinself, wat ontwikkel deur aanvaarding en agting binne die gesin, kan dien as 'n stukrag vir emansipasie.

Gebrekkige sosiale ervaring en sosiale stigma het 'n negatiewe effek op die serebraal gestremde se sosiale selfbeeld en die ontwikkeling van sy waardeself. Selfkennis is 'n voorvereiste vir realistiese selfaanvaarding en selfaktualisering. Dit is die opdrag van die opvoeder om die gestremde te help om homself in sy totaliteit na waarde te skat en te aanvaar, en om by hom 'n waardestelsel te help ontwikkel waarbinne liggaamlikheid in perspektief geplaas word.

2.6 DIE SEREBRAAL GESTREMDE IN DIE GESIN

2.6.1 INLEIDING

Die geboorte van 'n kind word voorafgegaan deur 'n periode van verwagting wat beloon word met die geboorte (De Vries 1985:73). In elke stadium van die volwassewording van die kind is daar verwagtinge van die kant van die ouers en van die opgroeiende kind self. In die lewe van die gestremde kind en sy ouers word hierdie verwagtinge dikwels teleurgestel. Vir die ouer wag die eerste teleurstelling reeds by of kort ná die geboorte. Die moontlikheid van 'n gestremde kind is volgens Furneaux (1969:11) die grootste vrees van verreweg die meeste verwagte vroue.

Vermeulen (1987a:10) wys daarop dat die kind in die eerste plek kind is en slegs in die tweede plek gestrem. Dus behoort die opvoedkundige rol van die ouer nie veel te verskil in die geval van 'n gestremde kind nie. Tog plaas die teenwoordigheid van 'n gestremde kind meer stres op die hele gesin (Hammerman & Maikowski 1981:317). "When a family member is disabled it is experienced on some level by each family member" (De Bro 1980:2).

2.6.2 AANVANKLIKE REAKSIES VAN OUERS

Serebrale gestremdheid is dikwels nie by geboorte reeds sigbaar nie, maar eers 'n paar maande later. Wanneer die diagnose egter gemaak is, reageer die ouers gewoonlik met skok, wat opgevolg word deur 'n diepe bekommernis oor die toekoms (Oswin 1967:14). Vir ouers kan dit moeilik wees om soveel minder te aanvaar as waarop hulle gehoop het (Kearslake, Marlow, Varty & Johnson 1966:59). Benewens depressie, kan daar ook gevoelens van ang, ambivalensie, vyandigheid, afkeer, verwerping en skuldgevoelens wees (Poznanski 1973:322-326;

Botha 1977:2). Die ouers se reaksies sal ook beïnvloed word deur die tydstip waarop hulle bewus raak van die kind se gestremdheid. Volgens Mac Keith (1974:127) is daar by ouers wat die gestremdheid by geboorte ontdek, gemengde gevoelens. Daar is uiteenlopende biologiese reaksies, naamlik beskerming van die hulpelose, maar ook weersin in die abnormale. Indien die ontdekking later kom, het daar reeds 'n verhouding tussen hulle en die kind ontwikkel.

Dovey en Graffam (1987:51-53) en Griffiths en Clegg (1988:46-47) vind dat die reaksies van ouers gewoonlik ooreenkoms toon met die rouproses wat volg op verlies deur die dood. Daar word gerou oor die volmaakte kind wat verwag is. Skok word gevolg deur ontkenning, opstand, skuldgevoel en neerslagtigheid. Daar is stadiums van onttrekking of van 'n koersagtige soeke na alternatiewe diagnoses voordat berusting en aanvaarding kom. Selfs na baie jare kan ouers nog steeds in een van hierdie stadiums van rou funksioneer (Leslie 1988:3). Dit verklaar waarom party ouers tot in die kind se tienerjare steeds van een dokter, terapeut of sielkundige na die ander swerf.

2.6.3 SKULDGEVOELEN

Skuldgevoelens kom algemeen by ouers van gestremde kinders voor (Woods 1957:42; Maelzer 1975:204; Dreyer 1976:38). Dié skuldgevoel spruit dikwels uit die gemengde gevoelens wat die ouer ervaar (Bowley 1967a:178), maar soms is daar ook sterk godsdienstige oortuigings dat dit hul straf is vir sondes in die verlede (Oswin 1967:15). Een van die moeders in Mc Cormack (1985:49) se studie sê terugskouend: "I remember apologizing to everyone as though I'd made some ghastly mistake."

Skuldgevoelens kan volgens Cashdan (1966:30) daartoe lei dat die moeder nie die gewone vreugde, selfvertroue en spontaneïteit in haar verhouding met die kind ervaar nie. Die verhouding word verder gestrem omdat sy nie altyd die normale terugvoering van die kind kry wat vir 'n moeder as beloning dien nie. Volgens Hannam (1975:14) was die skuldgevoel aanvanklik oorweldigend, totdat hul as ouers besef het dat niks wat hulle gedoen of nagelaat het, enige verskil sou gemaak het nie. Hannam (1975:34) sê vervolgens: "Many, if not all the parents will wish at some time that the child had died." Dit is duidelik dat ouers nie maklik hierdie krisis kan hanteer sonder professionele bystand nie.

2.6.4 VERWERPING, OORBESKERMING EN DISSIPLINERING

Egnal en Daneel (1980a:4) het deur middel van onderhoude en projektiewe tegnieke gevind dat die teleurstelling, wrok, en verwerping by ouers van verstandelik gestremde kinders duidelik blyk uit die projektiewe toetse, maar nie noodwendig uit die onderhoude nie. Hierdie gevoelens jeens die kind is veral deur die vaders onderdruk. Die moeders was oor die algemeen meer in kontak met, of eerliker oor hul gevoelens. Enige objektiewe ondersoek van verwerping bly egter moeilik. Verwerping lei soms tot 'n verlies aan belangstelling en die afskuif van verantwoordelikheid op die skool of die staat (Pauw 1970:3; Loring 1975a:63). Dit kan egter ook tot uiting kom in 'n ontkenning van die probleem (Oswin 1967:59) of in te hoë verwagtinge (Pauw 1970:5). "Pressure often conceals a deeply rooted feeling of rejection for the child, insomuch as it is not accepting the handicapped child as he is" (Oswin 1967:15). Verwerping deur die ouer lei dikwels tot verwerping van hom- of haarself deur die gestremde.

Die verskil tussen beskerming en oorbeskerming is in die praktyk moeilik om te bepaal (Shakespeare 1975:53). Gestremde kinders loop uit die aard van die saak meer risiko's om te val, seer te kry of allerhande ongelukke oor te kom en dus is beskerming baie nodig. Ook Anderson en Clarke (1982:38) meen dat oorbeskerming baie moeilik gemeet kan word en dat ouers soms onregverdiglik oorbeskermend genoem word.

Daar is 'n sterk neiging by serebraal gestremdes om oorafhanklik van hulle ouers te wees en dus is daar 'n kroniese risiko van oorbeskerming (Ingram et al. 1964:35; Cashdan 1966:27). Anderson (1979:247) het gevind dat 'n derde van die moeders van serebraal gestremde adolessente oorbeskermend opgetree en te veel vir hulle gedoen het. In 'n opvolgstudie van 56 serebraal gestremde oudleerlinge is 43% na die mening van hul betrokke onderwysers deur hul ouers oorbeskerm (Du Plessis 1979:13). Urbani (1980:xx) het gevind dat die meeste onderwysers oortuig was dat ouers hul gestremde kinders oorbeskerm. Lieberman (1988:164) vind dat 27% van die 30 jong volwasse serebraal gestremdes in haar ondersoek gevoel het hul ouers is oorbeskermend. Hulle was ongelukkig omdat hul gevoel het hul ouers weerhou hulle van geleenthede om hulself te bewys. In Anderson en Clarke (1982:78) se kontrolegroep het net 3% teenoor die byna 70% van die serebraal gestremde tieners hoofsaaklik saam met hulle ouers uitgegaan. Veral saans het die gestremdes byna nooit sonder hulle ouers of ander volwassenes uitgegaan nie.

Vaders was meer geneig om hul gestremde seuns as dogters aan te moedig om onafhanklik te wees en meer as twee maal soveel dogters as seuns het gevoel dat hulle te veel hulp kry met dinge wat hul self kan doen (Anderson & Clarke 1982:39-40). Volgens die oordeel van die betrokke personeel in Du Plessis (1979:13) se opvolgstudie, was die neiging tot verwerping groter by Engelssprekende ouers en dié tot oorbeskerming by Afrikaanssprekende ouers. Sosio-ekonomiese status het blykbaar geen invloed gehad op verwerping of oorbeskerming nie. Onderwysers in Loring (1975a:60) se ondersoek het gevoel dat spesiale skole te veel vir gestremde kinders doen, maar terselfdertyd die meeste van die blaam vir oorbeskerming op die ouers gelê.

Ouers ontnem dikwels hul kind die geleentheid om dinge te leer doen omdat dit vinniger gaan as hul dit self doen of omdat hul die taak deegliker kan doen. Gestremde adolessente word ook selde betrek by die besluitnemingsprosesse in die gesin (Freeman 1970:66). Volgens Maelzer (1975:207) en Könkköla (1981:347), beide self gestrem, word gestremde kinders beskerm teen die ervaring van teleurstelling, kry hul nie die geleentheid om foute te maak nie, en leer hul gevolglik ook nie om verantwoordelikheid vir hul eie gedrag te aanvaar nie. Richardson (1972:528-529) vind 'n behoefte by serebraal gestremdes om aan meer verantwoordelikhede blootgestel te word. "Though my family's poverty meant many deprivations, I have never regretted it, because it saved me from the sheltered life which would have made the conquest of my handicaps all the more difficult" (Carlson 1952:16).

- Wiehahn (1968:22) beweer dat daar 'n dinamiese verband bestaan tussen verwerping en oorbeskerming en volgens Grimbeek (1977:26) is daar die gevaar dat ouers wat hul kinders emosioneel verwerp, agter 'n rooiskerm van oormatige besorgdheid skuil. Dreyer (1976:39) beweer dat dit die ouer se manier is om skuldgevoelens te probeer onderdruk. Die ouers se eie behoeftes kan dus 'n rol speel in 'n oorbeskermende houding. 'n Moeder wie se lewe jare lank om die behoeftes van haar gestremde kind gedraai het, kan hom dalk van haar afhanklik probeer hou uit vrees dat sy emansipasie die sin uit haar bestaan sal neem (De Bro 1980:18). Bloom (1981:40) beskryf soortgelyke situasies waarin die ouers eintlik ook van die gestremde kind afhanklik geword het. Lazarow (1988:2) beskou die tipiese Suid-Afrikaanse lewenstyl, met bediendes wat alles doen en die minimale gebruik van openbare vervoer, as 'n bydraende faktor tot die afhanklikheid van serebraal gestremde tieners.

As gevolg van oorbeskerming ondervind gestremdes probleme om onafhanklik te word en verantwoordelik op te tree. Oorbeskerming weerhou die gestremde daarvan om beter insig in sy eie situasie en vermoëns te ontwikkel (Du Plessis 1979:13). Dit kan hul emosioneel onvolwasse laat bly en passief en ongemotiveerd maak (Dreyer 1976:39). 'n Lewe sonder verantwoordelikheid en risiko's skep 'n vals indruk by die kind van wat later van hom verwag gaan word en gee hom ook geen rede om in homself te glo nie. "There is human dignity in risk. There can be dehumanizing indignity in safety" (Zola 1983:353).

→ Die beskrywing van die "verheerlikte kind" is soms ook van toepassing op die gestremde kind. Van eersgenoemde skryf Du Preez en Basson (1987:7): "Hy is die kind in die kalklig, op die troon - 'n onaantasbare kleinood wat teen elke prys tevrede gestel en vertroetel moet word." Hulle wys egter daarop dat hierdie kind ook 'n afgeskepte kind is omdat daar nie na behore in liefdevolle beslistheid na sy wesenlike behoefte aan konkrete begeleiding omgesien word nie. Carlson (1952:22) vind by minderbevoorregte kinders dikwels beter vordering met terapie as by kinders van welgestelde ouers "whose chances to develop are killed by kindness". Die gestremde kind het dieselfde behoefte aan simpatieke gesagsleiding as die nie-gestremde (Gray 1964:67; Hofmeyr 1973:123; Griffiths & Clegg 1988:123). Waar daar geen grense vir gedrag is nie, word van hom verwag om meer vryheid te hanteer as waartoe sy vlak van volwassenheid hom in staat stel (Du Plessis 1981:15). Dit kan baie frustrasie en onsekerheid veroorsaak. So behoort daar ook van die gestremde kind verwag te word om sekere take in die huis te verrig sodat hy ook kan voel dat hy sy deel van die verantwoordelikheid dra (De Bro 1980:23).

Die opvoeder word met gesag bekleed juis omdat hy vir die kind verantwoordelikheid aanvaar (De Vries 1985:58). Dit is byvoorbeeld die opvoeder se verantwoordelikheid om die kind te help om in sy wêreld aan te pas en sosiaal aanvaarbaar op te tree deur aan hom die reëls en regulasies van sosiale en morele gedrag te leer. Die opvoeder/ouer leer die kind om ander mense se regte en gevoelens ook in ag te neem (Du Plessis 1982:8). Volgens Maelzer (1975:202), self 'n gestremde, het haar moeder, wat haar net soos die ander kinders gedissiplineer het, gereeld gesê: "I want her to be loved and not shunned when she grows up." 'n Gebrek aan dissipline by die ouer kan vertolk word as 'n gebrek aan belangstelling en dus aan liefde. Waar dié simpatieke gesagsleiding ontbreek en die kind te veel "vryhede" en "regte" veroorloof word, ontwikkel hy maklik 'n skewe lewensperspektief en oppervlakkige lewenswaardes (Du Preez & Basson 1987:7).

2.6.5 DIE VADER EN DIE HUWELIK

Veral aan die moeder word besondere eise gestel sodat sy dikwels 'n gevoel van totale uitputting ervaar (Hannam 1975:44-45; Dovey & Graffam 1987:84). In die proses word die vader dikwels uit die prentjie gelaat. Dit kan wees dat hy veel pyn en wroeging deurgaan en nie maklik oor sy gevoelens kan praat nie (Visser 1987:73). Hannam (1975:14), 'n ambisieuse man, het gevoel dat hy as vader 'n mislukking was. Die kind wat sy ego moes streel, het dit nou geknak. "Outwardly I put on what I hoped was a brave expression, wanting to show how well I was coping. Inwardly I was howling with rage and aggression" (Hannam 1975:17). Soos die kind ouer word, is daar soms by die vader 'n mate van distansiëring. Anderson en Clarke (1982:329) vind by adolessente serebraal gestremdes beduidend meer vader-kind-verhoudingsprobleme as by die kontrolegroep. Ten spyte daarvan was daar ook meer gestremde tieners as kontrolegroep-tieners wat 'n vertrouwensverhouding met hul vaders gehad het.

Soms eis die versorging van die gestremde kind soveel van die moeder dat sy nie tyd of energie oor het vir haar man en ander kinders nie. Sodoende word hul verwaarloos of begin hul oorbodig voel (Oswin 1967:17; Mc Cormack 1985:39). Die gesinslede kan maklik net om die gestremde kind se behoeftes begin draai. Alhoewel dit goed is om die gestremde kind sover moontlik by gesinsaktiwiteite in te skakel, voel Mc Cormack (1985:42) dat dit soms goed is om sonder hom of haar vakansie te hou. In 'n ondersoek van 59 gesinne met 'n gestremde kind, vind Tew, Payne, en Lawrence (1974:97) dat die egskedingsyfer oor 'n periode van agt jaar twee keer hoër was as in die kontrolegroep. Hewett, Newson, en Newson (1970) vind ook 'n hoër egskedingsyfer in gesinne met 'n gestremde kind. Hulle meen dat die toevoeging van 'n gestremde kind tot die gesin aanvanklik die ouers nader aan mekaar bring, maar met verloop van tyd word al meer spanning op die verhouding geplaas. 'n Huwelik wat reeds wankelend is, kan dan verder verbroekel.

2.6.6 ANDER GESINSLEDE

Familielede kan soms soveel aandag aan die gestremde kind gee dat hul die behoeftes van die moeder of ander lede van die kerngesin heeltemal vergeet. Mc Cormack (1985:6) voel die beste belegging vir die toekoms is om so gou moontlik so openlik moontlik met almal daaroor te praat.

As gevolg van die eise wat die versorging van die gestremde kind stel, sal die ander kinders noodwendig soms afgeskeep word of afgeskeep voel (Hannam 1975:69; Shakespeare 1975:62; Roos 1988:144). Daar is dikwels eenvoudig nie genoeg tyd en energie om eweredig te verdeel nie en die ander kinders moet dikwels help dra aan die verantwoordelikheid van die versorging van die gestremde. Jaloesie en wedywering om aandag is algemeen (Dovey & Graffam 1987:84-85). In Minde (1978:1348) se groep van 34 serebraal gestremde adolessente het verwerping deur veral ouer broers en susters algemeen voorgekom omdat hulle gevoel het hulle is in belang van die gestremde afgeskeep. Griffiths en Clegg (1988:49) meen ook dat dit veral vir die ouer kinders moeilik is wanneer die nuwe, gestremde baba soveel tyd en aandag opeis. Hulle mag ook skuldgevoelens hê oor hulle antagonistiese emosies teenoor die gestremde. Verder word daar ook soms druk op die ander kinders geplaas om te presteer as kompensasië vir die gestremde.

Broers en susters is soms skaam om vriende huis toe te bring (Oswin 1967:17; Shakespeare 1975:62; Steenkamp & Steenkamp 1984:82). Gewoonlik is ouer susters meer betrokke by die gestremde kind as broers, maar al die ander kinders het inligting en ondersteuning van hul ouers nodig om die situasie te kan hanteer (Mc Cormack 1985:40). Om vrae van vriende te kan beantwoord, is dit nodig dat hulle self die situasie goed verstaan.

Volgens Anderson en Clarke (1982:323) het slegs 'n klein persentasie gestremdes ernstige probleme in hul verhoudings met broers en susters. Oor die algemeen het hulle eerder beter oor die weg gekom as die tieners in die kontrolegroep. Dovey en Graffam (1987:56) vind dat die broers en susters van gestremdes oor die algemeen goed aangepaste persone is met 'n groter mate van sosiale bewustheid en 'n humanitêre inslag.

Broers en susters is gewoonlik ook bekommerd oor wat van die gestremde gaan word as hulle ouers wegval. Toekomsbeplanning moet met die ander kinders ook bespreek word sodat hul weet waar hul staan (Mc Cormack 1985:410).

2.6.7 KOMMUNIKASIE IN DIE GESIN

"It is almost a rule of thumb that the happier and healthier a person or family is before disability hits, the better they are able to cope with its effects" (De Bro

1980:21). Die gesin is die primêre opvoedingsituasie en dit is hier waar die kind kennis maak met positiewe persoonlike verhoudinge, waar hy leer wat saamlewe en saamwerk beteken en waar hy sosiale gesindhede en deugde ontwikkel (Du Preez & Basson 1987:36). As primêre sosiale sisteem is dit ook die plek waar hy sy identiteit en 'n gevoel van selfwaarde ontwikkel (Thomas 1982:172). Dit is volgens Dovey en Graffam (1987:49) dié gestremdes wie se gesinne hulle gehelp het om 'n gevoel van eiewaarde op te bou, wat die samelewing se vooroordele die beste kan hanteer en 'n sin vir perspektief kan behou.

Gelukkige gesinne is gewoonlik gesinne waarin daar gesonde kommunikasie voorkom. De Bro (1980:31-32) meen dit is belangrik dat gestremdes en hul gesinne leer om onsensitiwiteit vanuit die gemeenskap te hanteer. Hoe gemakliker die gesin oor gestremdheid kan gesels, hoe makliker sal dit wees om die onsensitiwiteit en vyandigheid van buitestanders te verwerk. Die gestremde kind behoort soveel moontlik aan gesinsaktiwiteite deel te neem en saam met hulle uit te gaan sodat hy of sy gewoon kan raak aan nuuskieriges wat staar en aanmerkings maak (Mc Cormack 1985:34-35). Hulle sal wel soms seerkry, maar dit sal hul help om sosiaal 'n bietjie meer dikvellig te word, wat dalk hul redding mag wees die dag wanneer hul ouers nie meer daar is nie. Deur die gestremde kind in te sluit by gemeenskapsaktiwiteite soos inkope doen, leer die gemeenskap ook dat hy in die eerste plek kind is (Mc Cormack 1985:62).

By die ouers van die gestremde kind veroorsaak ambivalensie en angstigheid oor die kind en die toekoms soms dat hulle gesprekke oor sy gestremdheid vermy (Richardson 1972:526). Gedurende adolessensie is daar soms 'n verdere verswakking in die kommunikasie en gesprekke oor die gestremde se toekoms vind nog moeiliker plaas (Minde 1978:1345-1346; Dovey & Graffam 1987:33). In hierdie stadium moet die gestremde en sy ouers dikwels met verdere teleurstellings vrede maak. Hul drome en ideale moet nou finaal versoen word met die werklikheid. Die gestremde is moontlik slegs in staat tot beskutte arbeid of tot 'n werk wat nie vir die ouers sosiaal aanvaarbaar is nie (Oswin 1967:16; Weiss 1988:8).

Normaalweg raak die ouer se verantwoordelikheid al minder totdat die kind die huis verlaat en die ouers rustig kan ouer word. Met die gestremde kind is dit dikwels anders. Die ouers se verantwoordelikheid verminder nie. Hul bekommernis oor die toekoms vermeerder dikwels soos die kind én die ouers ouer, en die volle omvang van die gestremdheid duideliker word (Oosthuizen 1958:7; Henderson 1961:320). Volgens Vorweg (1971:4) is die gestremde dikwels net so

bekommerd oor die toekoms, maar die onderwerp word deur die ouers vermy. Ander mense mag bang wees om die saak aan te roer omdat hulle nie gevoelens wil seermaak nie. Hierdie situasie kan gewoonlik slegs reggestel word as die ouers die inisiatief neem (Hannam 1975:51).

Volgens die moeders in Anderson en Clarke (1982:328) se studie het 60% van die serebraal gestremde tienerseuns en 42% van die dogters in die afgelope jaar nooit na hul gestremdheid in gesprekke verwys nie. Die erg gestremdes het meer dikwels daaroor gepraat. Ten spyte van al die probleme wat die tieners wel ondervind het, het die ouers dikwels te maklik aanvaar dat daar geen probleem was nie omdat die tiener niks gesê het nie. Die inisiatief om oor die gestremdheid te praat, is byna altyd aan die tiener oorgelaat en as hy of sy nie spontaan daarvan melding gemaak het nie, is die saak nooit aangeroei nie. Die langtermyn-toekoms is selde bespreek.

2.6.8 SOSIALE ISOLASIE VAN DIE GESIN

Dovey en Graffam (1987:59) vind dat die grootste probleme waarmee ouers van gestremde kinders te kampe het, verband hou met sosiale faktore. Party gesinne onttrek hul aan die samelewing uit selfbewustheid en vrees vir ander mense se reaksies (Welch 1977:25). In ander gevalle word 'n mate van inperking veroorsaak deur vervoer-, argitektoniese en ander omgewingsfaktore. "In extreme circumstances normal family activities grind to a halt and life revolves around the routines, needs and demands of the child in the wheelchair" (Welch 1977:59). Die gesin raak sodoende al meer geïsoleer en die kind se ervaringswêreld word beperk, waardeur sy ontwikkeling verder gestrem word. Hammerman en Maikowski (1981:317) sien die gevolg van hierdie isolasie as só verreikend dat dit verlies van opvoedkundige geleenthede en huweliksmoontlikhede insluit, selfs vir ander gesinslede.

2.6.9 GESINSFINANSIES

Gestremdheid kan 'n groot finansiële las op die gesin lê (Irwin 1981:25). Die opvoeding van 'n gestremde kind is oor die algemeen duurder en hulle het gewoonlik meer hulp oor 'n langer periode nodig as nie-gestremde kinders (Dovey & Graffam 1987:164). Gestremdes bestee drie maal soveel as nie-gestremdes aan gesondheidsorg (Hammerman & Maikowski 1981:320). Soms moet die hele gesin

van woon- of werkplek verander om nader te wees aan die fasiliteite wat die gestremde benodig. Daar mag ekstra huishulp nodig wees of die moeder moet haar beroep en inkomste prysgee. Wanneer die gestremde volwassenheid bereik, kan hy of sy as gevolg van beperkte opleiding en ander beperkings in 'n laag besoldigde werk beland. Volgens Hammerman en Maikowski (1981:318) is daar 'n kringloop van gestremdheid wat lei tot armoede en van armoede wat lei tot gestremdheid.

2.6.10 AANVAARDING DEUR DIE OUERS

Miller en Gwynne (1972:51) vind dat ouers se houdings teenoor gestremde kinders dikwels inkonsekwent en meer radikaal is as teenoor ander kinders. Volgens Dreyer (1976:79) is daar in talle ondersoeke gevind dat die houding van die ouers die grootste enkele faktor is wat die gestremde kind se aanpassing en emosionele stabiliteit beïnvloed. Gestremdheid maak die kind afhankliker van die ouers. Die gestremde het immers sy ouers altyd nodig, maar hulle het hom nie altyd nodig nie (Whatley 1966:49). Dit kan wees dat die ouers dit moeilik en onbevredigend vind om die gestremde te versorg en gevolglik nie baie liefdevol teenoor hom of haar optree nie (Cashdan 1966:26). Stimulering kan gevolglik ook meer beperk wees. In die geval van gestremde kinders is omgewingsfaktore selfs belangriker as by nie-gestremdes omdat hul in 'n meerdere mate daaraan uitgelewer is (Oswin 1967:55).

"The handicap is better understood when the parents are above average in intelligence, when the patient is older and when the disease is more severe, but the acceptance of the handicap is no better in any of these circumstances" (Henderson 1961:377). Soos uit Henderson se woorde blyk, toon die ouers van erg gestremde kinders dikwels meer insig as dié van liggaamlik lig gestremdes (Du Plessis 1979:13). Dit dra daartoe by dat die lig gestremde onder meer druk verkeer om sy gestremdheid te probeer verberg en gevolglik, volgens Shakespeare (1975:25), in sosiale situasies baie meer angs ervaar. Boonop fokus ouers dikwels net op die ooglopende liggaamlike gestremdheid sonder om die erns van sekondêre probleme soos swak geheue, foutiewe persepsie en labiliteit óók in ag te neem. Aanvaarding deur die ouers en redelik hoë verwagtinge blyk die sleutel te wees tot die gestremde se bereidwilligheid om uit te beweeg en die geleenthede wat oor sy pad kom, te benut (Dovey & Graffam 1987:50). Só word 'n kind gemotiveer om iets in die lewe te wil bereik.

2.6.11 HULP AAN OUERS

"When I think of how much heartache and despair could have been avoided if someone had sat down with us years ago and given us some counseling, some hope, some support, some knowledge relating to our child, I get white with rage" (Buscaglia 1983:3).

In die literatuur word daar deurgaans gepleit vir professionele hulp aan ouers en beklemtoon dat die rehabilitasie van die gestremde kind moet begin by hulpverlening aan die ouer (Maclay 1970:52; Mac Keith 1974:128; Gorham 1975:521; Dreyer 1976:43; Klapwijk 1976:4; Barker 1984:18; Dovey & Graffam 1987:27). Die omstandighede van die eerste konfrontasie met die nuus van die kind se gestremdheid is volgens Leslie (1988:3) uiters belangrik. Hannam (1975:24) het soos baie ander ouers gevind dat hul nie al die feite eensklaps kan verwerk nie en dat dit dus nodig is om dinge later weer te bespreek. Volgens Alberts (1985:89) benodig ouers langtermyn-terapeutiese hulp. Die ouers in Orner (1981:5) se groep het ook ná 'n paar sessies gevoel dat dieselfde dinge van tyd tot tyd weer bespreek moet word, aangesien hulle geleidelik leer om die kind se gestremdheid te verstaan en te aanvaar.

Die professionele persone met wie ouers te doen kry, word dikwels die teken van baie kritiek. Hannam (1975:32) wys daarop dat mense in elk geval geneig is om negatief of aggressief te reageer op enige draer van slegte nuus. Nogtans kan baie van dié kritiek nie sonder meer afgemaak word nie. Dovey en Graffam (1987:53) verwys na Darling (1979) se bevinding dat 70% van gestremdes se ouers onmiddellik sou wou geweet het wat met hul babas verkeerd was, maar dat inligting aanvanklik van hulle weerhou is. Onakkurate diagnoses, die verswyging van diagnoses en oneffektiewe interpersoonlike kommunikasie is belangrike bronne van kritiek (Orner 1981:4; Dovey & Graffam 1987:90). Vorweg (1974:4-6) maak beswaar teen die ontwyking van feite en die misleidende halwe waarhede wat dikwels vir ouers aangebied word terwyl Hannam (1975:107-117) vind dat die meeste ouers sukkel om duidelike inligting te kry en voel dat hul van een persoon na die ander gestuur word. Ouers word dikwels verwar deur teenstrydige bevindinge of advies en oorweldig deur terminologie wat nie behoorlik aan hulle verduidelik word nie (Anderson 1975:13; Buscaglia 1983:4).

Rauch (1981:386), 'n Oostenryker, vertel 'n tipiese verhaal van omswerwing van die een spesialis na die ander wat óf dink die ouers is te dom om te verstaan

waaroor dit gaan, óf mediese terme afrits sonder verdere verduideliking, óf te bang is om die waarheid reguit aan ouers te stel. Niemand het met die ouers gepraat oor die sielkundige of opvoedkundige aspekte van gestremdheid nie. Eers toe hulle ná ses jaar by 'n spesiale skool inskakel, het hulle dinge geleer wat hulle lankal moes geweet het en tóé vir die eerste keer werklik vennootskap tussen ouers en professionele mense ervaar.

Omdat die serebraal gestremde gewoonlik meervoudig gestrem is, voel sy ouers dikwels "uitgelewer" aan 'n reeks professionele mense (Thomas 1982:118). Soveel verskillende mense is betrokke by verskillende fasette van die probleem, maar dikwels is daar niemand wat na die hele gesinsituasie kan omsien nie (Francis-Williams, 1966:63). Daar is by ouers 'n behoefte aan "... a friendly relationship with a compatible member of the team who will find time for listening, further explanation and expansion of the technical information proffered, and will become a sympathetic confidante and consoler" (Griffiths & Clegg 1988:51). Die kommunikasiestyl van die ondersteuner of terapeut het 'n groot invloed op die stresvlak van die ouers (Dovey & Graffam 1987:83) en hy of sy moet by uitstek 'n goeie luisteraar wees (Leslie 1988:3).

Ouergroepe word algemeen aanvaar as 'n besonder waardevolle bron van inligting en ondersteuning vir ouers (Oosthuizen 1958:6; Francis-Williams 1966:61; Bowley 1967a:178; Oswin 1967:14; Neil 1972:658; Gorham 1975:521; Hannam 1975:22; Shakespeare 1975:64; Economou & Moussourou 1981:448; Orner 1981:3; Griffiths & Clegg 1988:155). In dié groepe besef ouers dat hul nie alleen staan nie, hul gevoel van isolasie word oorbrug en hulle leer uit mekaar se ondervinding. Vissers (1987:73) beveel aan dat ouers onmiddellik na diagnose in kontak gebring word met plaaslike ouergroepe wat 'n waardevolle opvoedkundige en terapeutiese rol kan speel.

Praktiese hulp, soos dié van iemand wat bereid is om 'n paar uur lank na die gestremde om te sien sodat die ouers kan wegkom, is dikwels van onskatbare waarde (Hannam 1975:51; Dovey & Graffam 1987:86). Die liggaamlike en geestelike gesondheid van die ouers self mag nooit uit die oog verloor word nie, want daarop berus die versorging en opvoeding van die gestremde kind. Al meer organisasies soos die "Crossroads Care Attendant Schemes" en "Share the Care" het in Engeland begin ontwikkel om hulp en ondersteuning aan ouers te bied (Griffiths & Clegg 1988:154).

Ouers voel dikwels meer in beheer van die situasie as hulle betrek word by die kind se skoolaktiwiteite en terapie (Adamson 1972:326-330; Tizard 1978:134). Volgens Foster (1975:99) raak dit in Engeland meer algemeen vir ouers om betrokke te raak by die skoolbiblioteek of as helpers in die klas en op opvoedkundige uitstappies. Na aanleiding van projekte in Nieu-Seeland beskryf Lennane (1960:8-9) hoe veral moeders opgelei kan word om self 'n groot deel van die kind se behandeling te hanteer. Veral in die plattelandse gebiede mag sulke opleiding, tesame met ondersteuning deur 'n besoekende terapeut, van groot waarde wees.

Daar word al meer besef dat die rehabilitasie van die gestremde kind by hulpverlening aan die ouers moet begin, en dat die gesin aktief by die proses betrek moet word (Dreyer 1976:43). In 'n persoonlike gesprek kort voor sy dood het Mac Keith aan ondersoeker gesê dat die serebraal gestremde se suksesvolle aanpassing ten eerste afhang van sy persoonlikheid. Ouers speel die belangrikste rol in kinders se persoonlikheidsontwikkeling en daarom is ouerleiding so essensieel.

2.6.12 SAMEVATTING

Gestremdheid affekteer die gestremde, die gesin en die samelewing. Die geboorte van 'n gestremde kind is altyd 'n skok, wat gewoonlik gevolg word deur 'n rouproses. Verwerping of oorbeskerming kan voorkom.

Aan die moeder van die gestremde kind word besondere eise gestel, wat aanleiding kan gee tot verwaarlosing van haar gesin. Van die res van die gesin word ook opofferings gevra. Aanvaarding en gesonde kommunikasie in die gesin is belangrik vir die ontwikkeling van positiewe interpersoonlike verhoudings en 'n gevoel van eiewaarde by die gestremde.

Gesinne met 'n gestremde kind kan 'n mate van sosiale isolasie en finansiële druk ervaar wat 'n behoefte aan konkrete en emosionele ondersteuning by ouers laat ontstaan.

2.7 DIE SEREBRAAL GESTREMDE AS LEERLING

2.7.1 INLEIDING

"Die kind is en bly 'n eenheid van liggaam, siel en gees en daarom kan daar van die aparte opvoeding van een of ander aspek van die kind geen sprake wees nie" (De Vries 1985:39). Opvoeding behels die volle ontwikkeling van die kognitiewe, motoriese en emosionele potensiaal van die kind (Hutchinson 1982:6). In alle skoolaktiwiteite word dus ook met die kind in sy totaliteit gewerk. In teenstelling met die meer informele situasie tuis, het die skool die taak om die kind op 'n meer planmatige wyse te help om kennis te verwerf en sy vermoë tot selfstandige denke te ontwikkel. Hoewel die verwerwing van kennis en die bemeestering van vaardighede hoofsaaklik van die onderwys bly, lewer die skool ook 'n betekenisvolle bydrae ten opsigte van leerlinge se liggaamlike, emosionele, sedelike, kulturele, sosiale, staatsburgerlike, godsdienstige en wilsonwikkeling (Du Preez & Basson 1987:37). Die skool is dus nie net onderwysinrigting nie, maar ook opvoedingsinrigting en omdat daar met die kind in sy totaliteit in verhouding getree word, vind daar opvoedende onderwys plaas. Die eindproduk moet nie iemand wees wat net feitekennis versamel het nie, maar iemand wat geleer het om selfstandig te dink en konstruktief aan die maatskaplike lewe deel te neem.

Nie alle skole en onderwysstelsels beantwoord aan bogenoemde ideaal nie. Vandenberg (1971:15) meen dat opvoeding dikwels verskraal word tot slegs die oordra van feite en die ontwikkeling van die kognitiewe. Hy sê: "... something that may be central to education yet more limited than education itself is mistaken for education" (Vandenberg 1971:15). Hy praat in dié verband van 'n "tegnologiese mentaliteit" wat min ruimte laat vir spekulasie oor die filosofiese vrae van die lewe en pleit vir meer morele opvoeding. Jordaan (1988:8) is bekommerd oor die invloed van die waardes van die verbruikersamelewing op die onderwys. Daarvolgens word effektiwiteit gesien as "... 'n toename in geroetineerde denke, konformerings met die stelsel, en die onkritiese aanvaarding van burokratiese reëls en regulasies". Daar word in ons samelewing soveel klem gelê op besit en verbruik dat die kind van kleins af 'n waardestelsel ontwikkel waarin statussimbole 'n groot rol speel.

Vandenberg (1971:152) meen dat die oormatige gebruik van kondisionering in skole daartoe lei dat leerlinge al meer aanvaar dat ander vir hulle besluit wat belangrik is en wat nie. Sodoende leer kinders nie verantwoordelikheid vir hulself aanvaar nie.

Die vorm van geheueskoling in ons onderwysstelsel is volgens Jordaan (1988:9) eintlik 'n vorm van gehoorsaamheidsafrigting wat lei tot mense met allerhande kwalifikasies wat nie noodwendig in staat is tot kritiese en kreatiewe denke, 'n fyn genuanseerde en rasonale emosionele lewe, verantwoordelike besluitneming en effektiewe probleemoplossing nie. Te veel klem word gelê op die blote besit van kennis, en kinders word passiewe, onkritiese ontvangers van inligting. Daar word van hul verwag om bloot die outoriteitsfigure se waardestelsels oor te neem terwyl hulle nie toegerus word om morele keuses te doen nie (Jordaan 1988:10).

In 'n uiteensetting van sy filosofie van humanistiese en kind-gesentreerde onderwys, sê Rogers (1969) dat die ontwikkeling van die leerling as mens net so belangrik is soos die verkryging van kennis. Opvoeding moet gaan om die ontwikkeling van 'n persoon se identiteit as mens, en "learning-to-be-a-person" is belangriker as die aanleer van gewoontes en vaardighede (Maslow 1975:310). 'n Humanistiese opvoeding probeer studente die prosesse en vaardighede leer wat hul nodig sal hê om meer suksesvol om te gaan met probleme voortspruitend uit identiteit, waardes, besluitneming, interpersoonlike verhoudings, kommunikasie, konflikthantering en motivering (Kirschenbaum, 1975:327). Humanistiese opvoeding gaan verder as net onderrig in lees, skryf en reken en daar word veral aandag gegee aan interpersoonlike verhoudings (Roberts 1975:290). Terwyl skole tradisioneel kognitief georiënteerd is, is die humanistiese benadering in sekere sin 'n terugkeer na een van die oudste tradisies in die filosofie van die opvoeding, naamlik opvoeding van die kind in sy totaliteit (Roberts 1975:291).

Enige skoolleerplan moet kan aanpas by die behoeftes van die betrokke kinders. Ook Maslow (1975:312) en Kirschenbaum (1975:329) beklemtoon die benutting van die kind se eie belangstellings in die verkryging van kennis en die ontwikkeling van karaktereienskappe. Die mens se ontwikkeling word beïnvloed deur die geleenthede wat hy gehad het en die kennis wat hy deur ervaring opgedoen het (Combs 1975:298). Die kind doen ervaring op na gelang van die geleenthede óf beperkings wat die opvoeder skep. Dit plaas 'n groot verantwoordelikheid op die opvoeder. "Too many of our schools, which are supposed to provide stimulation for children, are deadly dull, monotonous and stupefying" (Combs 1975:298).

Volgens Lamprecht (1990:7) het daar 'n feitlik onoorbrugbare gaping ontstaan tussen die tradisionele skoolstelsel en die behoeftes van ons veranderende samelewing. Daar is 'n akute tekort aan loopbaangeoriënteerde skole; 'n behoefte het ontstaan aan 'n klemverskuiwing van algemeen vormende onderwys na meer

beroepsgerigte onderwys (RGN 1972:176; RGN 1989:45). Indien hierdie situasie nie verander nie, voorsien Coetzee (1988:266-284) 'n kringloop van toenemende werkloosheid, verlaging van lewenskwaliteit, groter emosionele onstabieleit, ensovoorts. Ons moet dus wegkom van wat onbelangrik en demoraliserend is en die kind help om sy unieke potensiaal as volledige mens te ontwikkel, voorbereid te wees vir die eise van die toekoms en opnuut ontvanklik te word vir die wonder van die lewe.

2.7.2 SPESIALE SKOLE

Die Wet op Nasionale Onderwysbeleid 1967 (Wet 39 van 1967) bepaal dat alle onderwys aangebied moet word ooreenkomstig die vermoë, bekwaamheid, aanleg en belangstelling van elke leerling (Departement van Nasionale Opvoeding 1981:1). Gedifferensieerde onderwys vir serebraal gestremdes is dus vanselfsprekend en benodig geen nuwe didakties-pedagogiese teorie nie, alhoewel daar wel soms besondere didaktiese hulpmiddels nodig is (Engelbrecht 1975:35; RGN 1987:13). "Gedifferensieerde onderwys het as onderliggende onderwysfilosofie die gelykwaardigheid van alle leerlinge, die erkenning van individuele verskille en die reg van elke leerling om onderwys te ontvang volgens sy unieke opvoedingsbehoeftes sowel as fisieke, emosionele en geestelike behoeftes en potensiaal" (RGN 1981a:6). Die beginsel van differensiasie in die onderwys word al baie lank aanvaar, maar volgens Stimie (1975:10) is die grondslag van die huidige stelsel in November 1971 deur die Minister van Nasionale Opvoeding uiteengesit. Leerlinge wat as gevolg van hulle gestremdheid nie voldoende baat vind by gewone onderwys nie, word opgeneem in skole vir buitengewone onderwys. In hierdie skole is die personeelvoorsiening ruimer, spesialisteposte word voorsien en die klasgroepe is kleiner (Departement van Nasionale Opvoeding, 1981:1). Behalwe spesifieke remediërende prosedures, voorsien so 'n skool 'n relatief veilige omgewing waarin die kind aanvaar en sy probleme verstaan word.

Volgens Engelbrecht (1975:99) is die RSA die enigste land waar skole spesiaal vir serebraal gestremdes begin is. In Engeland, Europa en die VSA is daar meer klem op integrasie of word hul hoofsaaklik in skole vir liggaamlik gestremdes opgeneem. Die beleid met betrekking tot hoofstroomonderwys of spesiale skole in verskeie lande word bespreek in RGN(1975) en Maritz (1976). Anderson (1975:15-16) meen dat daar onderskei behoort te word tussen leerlinge met en dié sonder neurologiese abnormaliteite omdat eersgenoemde groep meer gespesialiseerde hulp benodig.

Volgens Engelbrecht (1975:100) is dit belangrik om aan die serebraal gestremde kind die nodige affektiewe geborgenheidsfeer te bied wat hy veral tussen ander soos hy self kan vind.

Die ouers van intelligente serebraal gestremdes het enkele dekades gelede nog groot probleme ondervind om hul kinders skolasties opgevoed te kry, soos blyk uit die verhale van Calitz (1957:6) en Killilea (1961). Intelligente erg gestremdes het 'n groot behoefte aan 'n goeie opvoeding, selfs al lei dit nie tot 'n werkplasing nie. Dit ontwikkel ten minste hul intellektuele, kulturele en ander belangstellings wat kan dien as kompensasië vir die onvermoë om werkstatus te bereik. Deur opvoeding kan hul die geleentheid gebied word om status of betekenis te vind binne 'n ander waardestelsel, naamlik die intellektuele of estetiese.

Na 'n uitgebreide ondersoek in Engeland het die Warnock-verslag van 1978 die bestaansreg van spesiale skole oortuigend bevestig (Tragott-Vorwerk 1978:3). "British professional opinion at all levels appears to be opposed to the integration of handicapped children into regular education" (Lipman 1980:16). Al is daar so 'n sterk wêreldneiging tot integrasie in die hoofstroom, is daar altyd 'n groot behoefte aan spesiale skole vir sommige leerlinge (Tragott-Vorwerk 1978:3). Daar is geen standaardantwoord op hierdie probleem nie - die keuse tussen 'n gewone of spesiale skool moet gemaak word na aanleiding van elke kind se behoeftes, potensiaal en graad van gestremdheid (Furneaux 1969:178; Loring 1975b:56).

Die Wet op Onderwysdienste (Wet 41 van 1967) vervang alle vorige wetgewing wat op buitengewone onderwys van toepassing was en maak onder meer voorsiening vir skole spesifiek vir serebraal gestremdes. (Buitengewone Onderwys 1988:27). Benewens serebrale gestremdheid, sluit die kriteria vir toelating tot so 'n skool ook in dat die kind opvoedbaar moet wees en nie in 'n gewone skool tereg kan kom nie (Engelbrecht 1975:69).

Die eerste skool vir serebraal gestremdes in die RSA was die Forest Townskool wat in 1948 gestig is (Buitengewone Onderwys 1988:27). Daar is tans 15 skole vir blankes, 3 vir Kleurlinge, 1 vir Indiërs en 18 vir swartes (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:8). Baie min van hierdie skole neem uitsluitlik serebraal gestremdes en nie almal bied klasse tot standerd 10 aan nie (Kotzé 1987:6). Die Filadelfiaskool wat in 1985 by Soshanguve, noordwes van Pretoria, gestig is, is 'n hoërskool vir swart gestremde leerlinge wat klasse tot standerd 10 aanbied (Dill, 1989:11). By die meeste skole vir swart gestremdes is daar lang

waglyste, onvoldoende geriewe en 'n tekort aan hulpdienspersoneel (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:12-13).

Die meeste serebraal gestremdes het volgens Engelbrecht (1975:15) nie net mediese en paramediese behandeling nodig nie, maar het ook 'n verskeidenheid addisionele probleme waarvoor voorsiening gemaak moet word. Ouers kan feitlik vanaf die geboorte van hulle gestremde kind van die gespesialiseerde dienste en voorligting van hierdie skole gebruik maak. Vanaf die ouderdom van 3 jaar kan die kind as 'n leerling toegelaat word. Benewens skolastiese onderrig beskik hierdie skole ook oor gespesialiseerde sielkundige, mediese en terapeutiese dienste. Volgens Lemmer (1975) en Hamilton (1986:14) was dit 'n welbekende en erkende feit dat buitengewone onderwys aan die gestremde kind in die RSA van die beste ter wêreld is. Bogenoemde skrywer het verwys na die blanke bevolkingsgroep. Maritz (1987:2) beveel egter aan dat daar minder differensiasie met betrekking tot bevolkingsgroepe en kategorieë van gestremdheid moet wees.

2.7.2.1 Voordele van spesiale skole

Die aard en verskeidenheid van serebraal gestremde kinders se probleme vereis dat hulle uit die staanspoor deur gespesialiseerde personeel gehanteer word (Pedder 1975:149; Maritz 1976; Steenkamp & Steenkamp 1984:75). Skole vir spesifieke gestremdes beskik oor spesiale fasiliteite, spesiale personeel en ondersteuningsdienste wat gewone skole nie kan voorsien nie. Daar is 'n beter personeelvoorsiening sodat klasse kleiner is en meer individuele aandag gegee kan word (Pedder 1974:172; Welch 1977:84; Theron 1980:28; Lieberman 1988:175). Die beginsels van tempodifferensiasie kan ook beter in spesiale skole toegepas word (Engelbrecht 1975:137).

Benewens gespesialiseerde en geïndividualiseerde onderwys, het hierdie kinders dikwels ook die gereelde dienste van 'n sielkundige, pediater en fisio-, spraak- en arbeidsterapeut nodig (Steenkamp & Steenkamp 1984:76). Indien hierdie dienste nie deel van die kind se skoolprogram vorm nie, verg dit groot opoffering, ontwigting en koste om dit buite skoolure te probeer bybring. Die feit dat die onderwysers, sielkundiges, medici en terapeute almal in dieselfde personeel en geografies maklik binne bereik van mekaar werk, vergemaklik koördinering en effektiewe beplanning tot voordeel van die kind.

Een van die belangrikste voordele van spesiale skole is die emosionele geborgenheid wat dit bied. Die aanvaarding van jou eie gestremdheid en "anders-wees" is makliker in 'n portuurgroep wat ook gestremd is as in 'n situasie waar die gestremde uitstaan as die enigste wat anders is (Kershaw 1974:203; Welch 1977:84; Anderson & Clarke 1982:259). "Only in a school for the handicapped can they feel 'normal' and join in on an equal footing in sports, outings, the school concert and so on" (Arens 1984:62). Die gevaar van verwerping deur medeleerlinge en sosiale isolasie is groter in die gewone skool. Van Putte (1979:577) het gevind dat serebraal gestremde kinders in gewone skole hulle as minder gewild ervaar het as dié in spesiale skole.

2.7.2.2 Nadele van spesiale skole

Daar is dikwels die vrees dat plasing in 'n spesiale skool die kind bewus daarvan sal maak dat hy anders is, of sy gevoel van anders-wees sal versterk (Pless 1978:75; Grobler 1988:2). So 'n houding is egter moeilik verstaanbaar, aangesien sy andersheid een van die onontwykbare realiteite van die serebraal gestremde se lewe is. Sy andersheid sal eerder deur die voortdurende teenwoordigheid van en kompetisie met nie-gestremdes negatief vertoon en beklemtoon word.

Indien die spesiale skool te isolerend en oorbeskermend is, is daar egter wel grondige rede om bekommerd te wees oor die gestremde se integrasie by die hoofstroom van die lewe (Welch 1977:85). Alhoewel daar groot lof is vir wat in spesiale skole bereik word, is Buscaglia (1983:190) bekommerd oor die gebrekkige opleiding in lewensvaardighede; Lieberman (1988:175) oor die aanvaarding van swak werkgewoontes en beperkte verantwoordelikheid wat vereis word, terwyl Dovey en Graffam (1987:29) verwys na die afhanklikheid en passiwiteit wat in spesiale skole kan ontwikkel.

Volgens Richardson (1972:525) het volwasse serebraal gestremdes gevoel dat skole te begaan was oor die fisieke aspek van hul probleem, ten koste van hul akademiese en sosiale behoeftes. In die praktyk gebeur dit dat die gestremde as gevolg van sy terapeutiese behoeftes tyd in die klaskamer moet opoffer. Die totale tydsduur wat hy uit die klas onttrek word, hang af van die aard en graad van sy gestremdheid maar dit kan maklik tot 'n kwart van die akademiese skooldag wees (RGN 1989:50). Die kom en gaan van leerlinge is ook ontwrigtend vir die res van die klas, maar daar is geen kitsoplossings vir hierdie probleem nie. Die praktyk in sekere skole om

senior leerlinge nie gedurende die eerste helfte van die dag by terapie in te skakel nie, is 'n poging ter verbetering van die situasie. Alle leerlinge behoort godsdiensoonderrig, voorligting, liggaamlike oefening en opleiding in skoolmusiek te kry, maar in die praktyk kom party serebraal gestremdes selde by hierdie klasse uit omdat hul terapie sover moontlik in die tye van nie-eksamenvakke ingepas word.

Dovey en Graffam (1987) se navorsing stel spesiale skole in Australië in 'n baie negatiewe lig. Die indruk word geskep dat sulke skole 'n besonder lae akademiese standaard handhaaf en deur die publiek, werkgewers en gestremdes self as minderwaardig beskou word. By die skole vir serebraal gestremdes in die RSA word die standaard gekontroleer deur dieselfde basiese leerplanne as in provinsiale skole te gebruik en uiteindelik die eksterne Senior Sertifikaateksamen te skryf.

Onderwys is veel meer as slegs die verwerwing van vakkennis. Die skooljare is ook 'n belangrike tydperk van voorbereiding vir die volwasse lewe en meer spesifiek vir die beroepslewe (Lamprecht 1990:1). Daar word al jare lank kritiek gelewer op die oorheersing van algemeen vormende onderwys in die RSA ten koste van beroepsgerigte onderwys (Engelbrecht 1975:173). Meer klem op loopbaanonderwys is reeds in 1983 in die Witskrif oor Onderwysvoorsiening aanbeveel (Steyn 1986:23). Tog is die kurrikula en vaksillabusse in skole vir serebraal gestremdes volgens RGN (1989:44) steeds oorwegend akademies gerig en hou dit nie tred met die veranderende arbeidsbehoeftes en -tendense in die arbeidsmark nie. Die gestremde vind dit steeds moeiliker as die nie-gestremde om sonder loopbaanvoorbereiding werk te vind en by die samelewing in te skakel.

2.7.2.3 Residensiële spesiale skole

Die lewens van baie gestremdes in dagskole is volgens Pedder (1975:147) uiters beperk as gevolg van die onbetrokkenheid van die kant van die ouers. Die kind se lewe bestaan dus uit skool toe gaan en televisie kyk wanneer hy tuis is. Daar is prakties gesproke geen sosialisering nie en hulle word ook selde of nooit uitgeneem of andersins gestimuleer. Boonop is die natuurlike neiging by ouers om meer vir die gestremde te doen as wat goed is. In dié verband is Pedder (1975:150-154) oortuig daarvan dat die voordele van kosskool groter is as die nadele. Die residensiële skool vorm vir hom 'n belangrike skakel in die proses van losmaak van die gesin om in te skakel by die gemeenskap. In die residensiële skool moet die personeel natuurlik in 'n mate die rol van die ouer oorneem. Oswin (1967:74) beveel gevolglik

aan dat personeel in hierdie situasie meer van hul eie belangstellings en alledaagse aktiwiteite met die leerlinge moet deel om te vergoed vir die huislike lewe wat hulle mis.

Daar is egter ook potensiele probleme verbonde aan residensiële skole. Peacey (1966:106-108) vrees dat die ouers geleidelik kan begin glo dat die verantwoordelikheid vir die versorging en opvoeding van hul kind by ander mense tuihoort. Wanneer die kind weer by die gesin moet inskakel, is die ouers baie angstig en onseker, omdat hul kontak met sy ontwikkeling en behoeftes verloor het. Dit mag ook wees dat leerlinge op skool aan hoër materiële standarde gewoon geraak het as wat tuis moontlik is. Om hierdie probleme te voorkom, is gereelde kontak met die ouers essensieel. Shakespeare (1975:20) voorsien ook die moontlikheid dat die kind wat in 'n residensiële skool tussen kinders met dieselfde probleem grootword, nie die besef sal ontwikkel dat hy anders is in die oë van die res van die gemeenskap nie. Ook Loring (1975a:61-62) is bekommerd oor die effek van isolasie van die res van die gemeenskap. Dit is moeilik vir residensiële leerlinge om vriende te maak in die plaaslike gemeenskap en omdat hul net vakansies tuis is, hou vriendskappe met mense in die tuisomgewing ook nie stand nie.

Die voordele van 'n residensiële skool moet in elke individuele geval opgeweeg word teen die betrokke kind se behoefte aan sekuriteit en koestering tuis by sy ouers (Welch 1977:85). Braybrook (1975:156-157) praat van die positiewe rol van 'n "normale" spesiale skool in die voorbereiding van gestremdes vir inskakeling by die gemeenskap. Om die korrekte balans tussen skool en ouerhuis te behou, is dit vir hom baie belangrik dat kinders elke naweek huis toe moet gaan. Dit is duidelik dat daar meriete in elkeen van dié opsies is, maar dat die keuse moet berus op die spesifieke omstandighede en behoeftes van die betrokke kind.

2.7.2.4 Personeel in spesiale onderwys

Die kwaliteit en doeltreffendheid van die onderwysprogramme in spesiale skole in Australië word, volgens Dovey en Graffam (1987:125), in die wiele gery deur swak spanwerk, 'n gebrek aan konsekwentheid en voortdurende wisseling van personeel. Hulle skryf die swak resultate toe aan swak onderwys eerder as aan gebrek aan potensiaal by die leerlinge. Geboue en toerusting is belangrik, maar die kwaliteit van spesiale onderwys word bepaal deur die integriteit, opleiding, toewyding en interaksie van die personeel (Thomas 1975:136; Maritz 1976).

Spesiale onderwys impliseer betrokkenheid by opvoeding in die wydste moontlike sin (Peacey 1966:108-109). Hofmeyr (1973:32) sien die taak van die opvoeder in hierdie situasie as leiding tot 'n sinvolle lewe. Hierin speel die geestelike, sedelike, en eties-normatiewe ook 'n rol. Die terapeut wat met die gestremde kind werk, raak ook betrokke by sy ontwikkelende waardestelsel en moet hom help om sy gestremdheid te verwerk en te aanvaar. Dit is soms moeilik, maar baie belangrik vir personeel om objektief en realisties te bly.

Daar word hoë eise aan personeel gestel, maar maklik vergeet dat hulle ook erkenning nodig het. Die nie-professionele en versorgingspersoneel moet ook voel dat iemand hul behoeftes raaksien en vir hulle omgee (Johnson & Knowles 1981:337).

Thomas (1975:134) meen daar moet voortdurend gewaak word teen oordrewe fokus op die gestremdheid omdat dit kan veroorsaak dat potensiaal op ander gebiede nie raakgesien word nie. Die onderwyser moet ferm en konsekwent wees en waak teen paternalisme (Oswin 1967:69). Personeel betrokke by spesiale onderwys in die RSA is volgens Hamilton (1986:14) deesdae minder paternalisties en meer ingestel op die verbetering van die kind se selfbeeld, selfhandhawing en onafhanklikheid. Tog is daar in die RSA nog groot leemtes met betrekking tot personeel. Benewens tekorte in sekere sektore, byvoorbeeld sielkundiges en arbeidsterapeute, is daar dikwels in skole vir gestremde swart kinders ook groot onkunde by die onderwysers en weinig sprake van 'n interdisiplinêre of multiprofessionele span (RGN 1989:44-48).

Die opvoedkundige beginsel dat alle kinders geregtig is op optimale opvoedingsgeleenthede om hulle tot hul volle potensiaal te laat ontwikkel, geld ook vir die serebraal gestremde. Om hierdie doel te bereik, behoort elke opvoeder in hierdie veld 'n deeglike kennis te verkry van die fenomeen serebrale gestremdheid en die impak daarvan op die gestremde en die samelewing (Alberts 1985:3). In Duitsland is daar reeds sedert 1945 spesiale opleiding vir onderwysers aan spesiale skole (Kröhnert 1972:9). In Engeland en Nederland het kursusse eers tydens die vyftigerjare geleidelik begin ontwikkel en is die meeste van die personeel steeds mense sonder gespesialiseerde opleiding (Engelbrecht 1975:139-141). Ook in die RSA beskik 'n groot persentasie van die personeel in spesiale skole nie oor kwalifikasies in spesialiseringsonderwys nie (RGN 1989:47). In laasgenoemde verslag word aanbeveel dat voorkeur by aanstelling gegee moet word aan personeel wat ook oor 'n diploma vir buitengewone onderwys beskik en dat gestruktureerde en

doelgerigte indiensopleidingsprogramme vir personeel aangebied behoort te word. Engelbrecht (1975:159) beklemtoon die belangrikheid van die diploma vir buitengewone onderwys ook vir terapeute. Slegs Unisa bied 'n kursus aan wat spesifiek op serebrale gestremdheid van toepassing is.

"Caring is as much a practical science as an emotional art," sê Johnson en Knowles (1981:338). Benewens formele opleiding kan praktiese blootstelling aan gestremdes 'n belangrike hulpmiddel wees in die aanleer van dié emosionele kuns en die verkryging van insig in die probleme van dié mense. Sommige kursusse is egter slegs teoreties van aard en aan die einde daarvan het die student nog nie eens 'n maaltyd in 'n inrigting genuttig nie. Daarom kan inwoning oor 'n paar dae of weke in 'n inrigting vir gestremdes ervaring van onskatbare waarde voorsien (Poss 1981:114-115). Johnson en Knowles (1981:338) van die Castle Priory College beveel voorts aan dat alle personeel wat met liggaamlik gestremdes werk minstens een volle dag in 'n rystoel behoort deur te bring.

Loring (1975a:64) het gevind dat 'n besonder hoë persentasie van die personeel in spesiale skole praktiserende Christene was. Spesiale onderwys eis beslis spesiale personeel in die sin dat hulle, benewens groot toewyding, bereid moet wees om self voortdurend te leer en te groei. Hulle moet respek, warmte en simpatieke begrip vir ander toon en opreg, realisties en buigsaam in hulle benadering wees.

Onderwysers het 'n bepalende en blywende invloed op hul leerlinge (Dovey & Graffam 1987:95). Dit is nie altyd die formele, doelgerigte onderrig wat leerlinge die meeste beïnvloed nie. Dikwels is dit die indrukke wat personeel onbewustelik by hulle laat deur die houdings en die lewensfilosofie wat uit hulle eie gedrag te voorskyn kom. Daarom het die kwaliteit van die personeel as opvoeders die grootste invloed op die kwaliteit van spesiale onderwys.

2.7.3 GESTREMDES IN GEWONE SKOLE

Gestremde leerlinge behoort sover moontlik in die hoofstroom geakkommodeer te word alvorens oorplasing na buitengewone onderwys oorweeg word (Chamberlain 1975:178; RGN 1981a:6). Heelwat navorsing oor die integrasie van gestremde leerlinge is deur Andersson (1975) in Swede, en Anderson (1975) Foster (1975) en Frost (1975) in Engeland gedoen.

Voor plasing in 'n skool moet daar eers aandag gegee word aan spesiale behoeftes soos vervoer, veranderings aan geboue, meublement, spesiale toerusting, persoonlike hulp, terapeutiese behoeftes, inligting en advies aan die skoolgemeenskap en personeel, en die behoefte aan individuele onderwyshulp (Anderson 1975:17). Die gesindheid van die betrokke personeel by die skool, veral die hoof, is volgens Foster (1975:91) en Frost (1975:165) van deurslaggewende belang. Daar moet genoeg personeel wees en hulle moet werklik kans sien vir die ekstra eise wat gestel sal word. Deeglike evaluering van die kind en bespreking met die ouers en onderwysers is nodig voor plasing (Kershaw 1974:216; Skelly 1975:30). Om baat te vind by sy omgewing moet die kind daarin tuis en veilig voel, daarom is die fisiese aspekte van die gebou ook belangrik (Griffiths & Clegg 1988:114). Voorbereiding vir sodanige plasing sluit volgens Andersson (1975:211-215) in: 'n inspeksie van die skoolgebou en toerusting, voorsiening van inligting oor die gestremde en bespreking daarvan met die kinders, personeel en ouers van die betrokke skool. Daarná word die kind toegelaat, maar sy of haar vordering en aanpassing moet gereeld opgevolg word.

Daar is 'n algemene opvatting dat plasing in hoofstroomonderwys die gestremde se sosiale integrasie bevorder (Kershaw 1974:204; Welch 1977:86; Pless 1978:76; Maritz 1987:1-2). Gray (1964:22), self 'n gestremde, prys sy ouers se besluit om hom by die plaaslike skool in te skryf omdat dit hom geleer het om homself van kleins af tussen nie-gestremdes te handhaaf. Almal het egter nie dieselfde vermoë om die situasie te hanteer nie. "Teenagers attending ordinary schools are exposed to many more potential stresses than those attending special schools ..." (Anderson & Clarke 1982:156). Hulle verwys veral na openlike en bedekte verwerping. Volgens Griffiths en Clegg (1988:110) kan stres die toestand van die serebraal gestremde vererger.

Oor die persepsie dat plasing in die hoofstroom sal lei tot 'n groter mate van sosiale aanvaarding, skryf Dovey & Graffam (1987:97): "Research has affirmed and re-affirmed that such is not the case, at least not in any simple sense. Increased contact/familiarity has generally not lead to increased social acceptance." Pedder (1975:144) beweer dat daar selde werklik betekenisvolle verhoudings ontwikkel in die klas of in enige sport of sosiale situasies. Volgens hom is gestremdes in gewone skole "... as isolated as they ever were, except possibly by the location". Dit kom ooreen met die siening van Maritz (1976) ná besoeke aan Denemarke en ander lande waar integrasie van gestremde leerlinge aangemoedig word. Daar is soveel aktiwiteite waaraan gestremdes in gewone skole nie kan deelneem nie dat hulle dikwels geen keuse het nie as om passiewe toeskouers te wees (Foster 1975:97;

Pedder 1975:143).

Die veronderstelde hoër akademiese standaard van gewone skole is soms 'n trekpleister (Kershaw 1974:204; Pless 1978:76). By die Internasionale Kongres oor Serebrale Gestremdheid in Montreal het Cruickshank gesê: "Since the introduction of mainstreaming in the USA many hundreds of thousands of children are sitting in the ordinary classroom unable to cope or keep up with the academic work" (Maritz 1986:12). Hierdie uitspraak is onlangs bevestig deur verskeie kollegas wat skole in die VSA besoek het. Onderwysers in gewone skole het nie opleiding om gestremdes te hanteer nie, terapeute is rondreisend en selde beskikbaar, en spanwerk bestaan nie (Maritz 1976; Maritz 1987:1). Thomas (1975:136) meen dat die opvoedkundiges se filosofie van integrasie geen waarborg bied dat sake na verwagting sal verloop in die gewone skool se klasse nie, omdat alles afhang van die houding en ander kwaliteite van die onderwyser. En, soos Loring (1975b:50) suggereer, het die meeste onderwysers in gewone skole nie die opleiding, temperament, vermoë óf ervaring om reg te laat geskied aan serebraal gestremde kinders nie. In die praktyk sit gestremdes dus dikwels passief in die gewone klasse en dan boonop in 'n sitposisie, wat hul toestand slegs vererger (Pedder 1975:148).

In die opvolgwerk van Anderson (1973) vind sy dat die akademiese vordering en sosiale aanpassing van liggaamlik gestremde kinders in gewone skole dikwels benadeel word omdat die personeel en medeleerlinge hulle probleme nie verstaan nie en nie weet hoe om teenoor hul op te tree nie. Die skoolvoorligtingsdiens is selde bevredigend en by slegs een uit 34 skole is gevoel dat die voorligter die kinders se probleme verstaan (Anderson & Clarke 1982:262).

Die plasing van gestremdes in gewone skole kan, aan die ander kant, tot voordeel wees van die nie-gestremde leerlinge in die sin dat dit hul meer bedagsaam maak en mooi kwaliteite in hulle persoonlikhede na vore laat kom (Skelly 1975:33; Hellbrügge 1981:217). Omdat die teenwoordigheid van gestremdes in 'n skool die hele ekologie van daardie skool affekteer, kan dit op die lange duur meewerk tot almal se voordeel (Paul & Epanchin 1982:222).

Benewens plasing in gewone skole saam met nie-gestremde leerlinge, voorsien Frost (1975:163) ook ander moontlikhede, byvoorbeeld eenhede vir gestremdes in gewone skole; die bou van skole vir gestremdes op dieselfde terrein sodat hul geriewe kan deel; en die moontlikheid dat gestremdes 'n deel van hul kursus in gewone skole kan bywoon. In Swede is serebraal gestremdes in spesiale klasse in gewone skole

(Andersson 1975:210). Maelzer (1975:206) propageer ook die idee van gedeeltelike integrasie deur nie-gestremde leerlinge uit die plaaslike omgewing tot die spesiale skool toe te laat en deur gestremdes by die sport- en kulturele aktiwiteite van gewone skole in die omtrek te laat inskakel. Party skole vir "neuraal gestremdes" in die RSA het meer leergestremde as serebraal gestremde leerlinge. Dit skep vir laasgenoemde groep heelwat geleentheid tot blootstelling aan en kompetisie met liggaamlik nie-gestremdes.

Die besluit om te integreer, kan nie berus op wat Wilson (1975:80) noem 'n vae begeerte om niemand uit te laat, of 'n vae hoop dat dit daartoe sal lei dat almal mekaar sal liefkry nie.

Andersson (1975:216) verkies integrasie reeds op laerskool en so vroeg as moontlik. Marlow, Thomas en Innes (1968:8-13) meen dat die kanse op sukses beter is wanneer gestremdes eers in 'n spesiale skool geleer het om te lees en te skryf. Bowley (1967b:28) vind dat veral hemipleë met bogemiddelde intelligensie, goeie verbale vermoë, en sonder epilepsie of ernstige perseptuele en leerprobleme, gewoonlik goed in gewone skole aanpas en vorder. Volgens Dovey en Graffam (1987:175) gee emosionele faktore die deurslag wat betref aanpassing in die hoofstroom, ongeag die tipe of graad van gestremdheid. Anderson (1975:14-15) vind dat van alle liggaamlik gestremdes die serebraal gestremdes die moeilikste aanpas en aanvaar word.

Wanneer integrasie wel plaasvind, mag dit nooit tot nadeel van die kind toegepas word nie (Andersson 1975:210). Hoewel die idee om gestremdes met nie-gestremdes te integreer, voortspruit uit besorgdheid oor eersgenoemdes se kwaliteit van lewe, word hierdie kwaliteit egter bepaal deur die mate van aanvaarding of verwerping wat hulle in die gemeenskap beleef (Lipman 1980:14). Sosiale verwerping of mislukking versterk die gevoel van minderwaardigheid waaronder baie gestremdes reeds gebuk gaan. Daarom moet elke kind se spesifieke probleme, behoeftes en potensiaal sy skoolplasing bepaal. Foster (1975:94) meen dat skoolplasing 'n opvoedkundige saak is waarvoor die medici, wat dikwels hieroor advies gee, geensins opgelei is nie. Die literatuur oor integrasie van gestremdes op skoolvlak is volgens Kehle en Guidobaldi (1980:26) en Lipman (1980:15) verwarrend en teenstrydig. Maritz (1986:61) vind ook konflik hieroor tydens sy besoek aan die VSA en Kanada.

2.7.4 NASKOOLSE EN TERSIËRE ONDERWYS

In die Warnock-verslag word beklemtoon dat gestremdes aangemoedig moet word om verdere opleiding te ondergaan (Anderson & Clarke 1982:171). Daar is verskillende redes waarom gestremdes verder wil studeer. Studie is intellektueel stimulerend en die samelewing plaas 'n hoë premie op akademiese prestasie. Die gestremde is grootliks huisgebonde, sosiaal geïsoleer en eensaam, en het daarom meer tyd vir studeer (Van den Bogaerde 1987:12). Die verband tussen akademiese kwalifikasies en beroepsmoontlikhede dien ook as motivering om verder te studeer. Akademiese kwalifikasies is egter geen waarborg vir die vind van werk nie, veral nie in die geval van gestremdes nie. Dit is nie ongewoon dat gegradueerde serebraal gestremdes werkloos is of ongeskoolde werk moet aanvaar nie (Martin 1950:123).

Agt van die 30 volwasse serebraal gestremdes in Lieberman (1988:207) se groep was besig met verdere studie. 'n Interessante bevinding was dat die studerendes as groep nie net erger gestrem was as dié wat gewerk het of werkloos was nie, maar dat hul ten spyte van hul groter mate van gestremdheid 'n hoër vlak van funksionele onafhanklikheid gehad het. Hierdie agt was nie beduidend meer intelligent as die res nie, maar beslis beter gemotiveer.

In Engeland bestaan daar verskeie kolleges en sentrums waar gestremdes naskoolse opleiding kan kry. Die Spastic's Society oefen beheer uit oor verskeie opleidingsentra vir industriële en kantoorwerk (Segal 1967:217). Prospect Hall in Birmingham bied kursusse wat fokus op selfversorging, mobiliteit, gebruik van gemeenskapsdienste, vryetydsbesteding, besluitneming en ander aspekte van onafhanklikheid (Henshall 1981:398). Maatskaplike werkers speel 'n belangrike rol in dié opleiding en kenners uit die gemeenskap sowel as ouers word betrek. Ná die kursus word alternatiewe plasinge gereël en nasorgkontak behou. By die Hereward College in Coventry word 'n eenjarige "foundation course" aangebied wat gestremdes beter voorberei vir ander tersiêre kursusse. Die Beaumont College in Lancaster bied ook 'n kursus aan wat as brug moet dien tussen skool en lewe in die samelewing, en Banstead Place konsentreer op die erg of meervoudig gestremde skoolverlater (Anderson & Clarke 1982:172-173).

In Johannesburg vul die Access College 'n geweldige leemte in die naskoolse opleiding van gestremdes. Die uitgangpunt is om enige vaardighede waaroor die gestremde beskik, te benut in sy voorbereiding om sy plek in die handels- of nywerheidswêreld in te neem (Stevenson 1984:63). Keuring is streng en klem word

gelê op motivering en die vermoë om 'n aguur lange werksdag te hanteer. Die kursusse dek besigheidsadministrasie, tik en sekretariële take en kommunikasievaardighede, insluitende telekommunikasie. Die eerste groep van 12 studente is in 1983 uit meer as 100 aansoeke gekies. Binne 4 jaar was daar 60 studente. Access is by die Departement Mannekrag geregistreer as 'n satelliet van die Apex-Opleidingsentrum in Benoni waar gestremdes tegniese opleiding kan kry.

Korrespondensiekursusse kan vir gestremdes 'n oplossing bied. Doherty (1975:194) sien tuisstudie wel as 'n alternatiewe opsie, hoewel hy dit nie aanbeveel nie, omdat gestremdes dieselfde ervarings as hul medestudente behoort te hê. Tuisstudie skakel fisiese versperrings uit en laat toe dat die student sy eie pas bepaal (Van den Bogaerde 1987:12). Unisa en Tegnisa (die enigste tegniese kollege in die RSA vir korrespondensie-onderrig) aanvaar gestremde studente. Oudiokasette en mikrorekenaars help om tuisstudie vir gestremde studente moontlik te maak.

Volgens Anderson en Clarke (1982:206) is die ideaal dat gewone inrigtings vir verdere opleiding ingerig word om ook gestremdes te kan akkommodeer. Volgens hulle is dit vir gestremdes goed om uit die huis te kom en sodoende kan hulle aan normale sosiale en ontspanningsaktiwiteite deelneem. Hamilton (1986:18) beveel aan dat sekere kolleges en universiteite vir spesifieke gestremdhede voorsiening begin maak. Almal kan nie alle soorte gestremdhede hanteer nie, maar die betrokke universiteit of kollege kan dan konsentreer op die fasiliteite, hulpmiddels, metodiek en didaktiek wat daardie groep gestremdes benodig.

Gestremdes ondervind soms probleme om toelating tot tersiêre inrigtings te verkry. In Killilea (1961:114) word verwys na 'n intelligente, mobiele serebraal gestremde man wat verstaanbaar kon praat, maar nie kon skryf nie. Ten spyte van merietebeurse en universiteitstoelating is hy summier deur die registrateur huis toe gestuur.

Die oorgang van skool na verdere studie is dikwels ook traumaties en probleme met selfvertroue en sosialisering kom by gestremde studente voor. By sommige universiteite en kolleges, plaaslik en oorsee, is daar 'n vaste komitee of word 'n spesifieke persoon aangestel wat die probleme van gestremde studente hanteer (Hanisch 1981:242). Hy stel ook voor dat daar gebruik gemaak word van pasifiste wat van dienspelig vrygestel is om as persoonlike assistente vir gestremde studente op te tree.

2.7.5 SIELKUNDIGE HULPVERLEENING EN VOORLIGTING

"When I left school in 1967 I was a social and emotional wreck. I felt the world owed me a living, that people didn't understand my problems; all sorts of dark negatives crowded my head" (Rolfes 1980:296). Richardson (1972:533) het weer ervaar dat sy gestremdheid oorbeklemtoon is: "... to constantly have hammered into me 'Your weakest point is what is most important to us, we don't care about the rest of you', was absolutely a deadly experience". Situasies soos bogenoemde moet tot elke prys voorkom word.

Volgens Anderson en Clarke (1982:263) het meer as die helfte van die serebraal gestremdes in hulle ondersoek aanpassingsprobleme gehad. Meer as 'n kwart het ernstige persoonlike probleme gehad waarvoor daar terapie deur 'n persoon met ervaring van gestremdheid nodig was. Aan hierdie probleme is nie aandag gegee nie. "One of the most impressive and disturbing findings was the confirmation of the increased risk of both educational and psychiatric disorder among children with chronic or recurrent physical handicaps" (Rutter et al. 1970b:356). Hierdie bevindinge dui op die noodsaaklikheid van noue samewerking tussen medici, sielkundiges en opvoedkundiges.

Bax (1978:278) pleit in Engeland vir sielkundige klinieke verbonde aan skole, sodat sielkundiges in die klaskamer en op die speelterrein kan wees waar die probleme voorkom en nie net agter lessenaars in kantore ver van die skool nie. In Australië is daar volgens Dovey en Graffam (1987:86) by ouers van gestremde kinders 'n behoefte aan effektiewe sielkundige dienste.

In die skole vir buitengewone onderwys in die RSA word die skoolsielkundige diens lank reeds gestruktureer as 'n kliniek wat 'n integrerende deel van die skool vorm (Buitengewone Onderwys 1985:14). Hier is die sielkundige diens onlosmaaklik verbonde aan die opvoedkundige situasie waarin die kind hom bevind (Smuts 1977:7) en die sielkundige verrig grotendeels die taak van ortopedagoog (De Beer 1979:221). Engelbrecht (1975:159-160) beklemtoon dat hierdie skole nie hospitale is nie, maar skole en daarom moet die opleiding van die betrokke sielkundiges 'n sterk ortopedagogiese komponent bevat.

Die kind wat na buitengewone onderwys verwys word, is een wat nie meer deur die opvoedkundige hulpdiens van die gewone onderwys gehanteer kan word nie. "Hieruit volg dat die sielkundiges in buitengewone onderwys professioneel beter

onderlê en gespesialiseerd moet wees, meer diepgaande terapie moet kan toepas en beter resultate moet kan lewer as enige soortgelyke diens" (Buitengewone Onderwys 1985:15). Dié taak behels onder meer evaluering, terapie, voorligting aan kinders, ouers en personeel (RGN 1975:48). Die sielkundige bly deurlopend betrokke by die leerling, koördineer die hele situasie rondom die kind se onderwys en terapie en waak teen versnippering van die kind as mens-in-totaliteit. Die sukses van die onderwysstelsel vir serebraal gestremde kinders word volgens Engelbrecht (1975:210) in 'n hoë mate bepaal deur die toereikende uitvoering van hierdie taak. Daar is ongelukkig nog 'n groot tekort aan swart sielkundiges in die RSA.

2.7.5.1.Indiwiduele terapie

Ná onderhoude met honderde gestremdes het Bloom (1981:9) tot die gevolgtrekking gekom dat jong volwasse gestremdes hoofsaaklik drie probleme het, naamlik die reaksies van die samelewing, persoonlike onafhanklikheid, en probleme met liefde en/of seks. Hierdie probleme bestaan gewoonlik reeds terwyl hulle nog op skool is, maar word dikwels nie raakgesien of ernstig genoeg deur personeel opgeneem nie. Slegs enkele van die 26 spesiale skole in Engeland waar Anderson en Clarke (1982:287) hul navorsing gedoen het, het enigsins voorsiening gemaak vir indiwiduele gesprekke met leerlinge en dit is nie noodwendig deur opgeleide persone gehanteer nie.

Benewens die gewone sporadiese probleme wat deel is van die grootwoordproses, het serebraal gestremdes ook probleme wat uniek is aan hulle gestremde status. Baie krisisse kan voorkom word of later self beter gehanteer word as die regte terapeutiese hulp op skool beskikbaar was. By skoolverlating val die hele ondersteunende struktuur gewoonlik weg en dan moet die kind in staat wees om hom of haar te handhaaf.

Interpersoonlike verhoudings, die selfkonsep, die behoefte aan sekuriteit en gevoelens van verwerping is probleemareas. Volgens Anderson en Clarke (1982:340) het 'n derde van die gestremde tieners niemand gehad met wie hulle vertroulik oor hulle probleme kon praat nie. Allison (1989:4) wys op die belangrikheid vir optimale ontwikkeling, van 'n "psychological parent" in die lewe van elke kind. Veral in die lewe van die gestremde kind wat tuis en in die portuurgroep verwerping ervaar, moet 'n verhouding geskep word waarin hy aanvaar voel. Die enigste hoop vir die oorkoming of vermindering van sy basiese

gevoel van onveiligheid lê in gereelde kontak, oor 'n lang termyn, met 'n volwassene wat hom onvoorwaardelik aanvaar en begryp (Du Plessis 1984:9). Sodoende ervaar die kind 'n nuwe verhouding wat vry is van die tekortkominge van sy vorige verhoudings. Deur konsekwente betrokkenheid oor 'n lang termyn leer die kind om veilig in 'n verhouding te voel en om weer te vertrou en te waag. Deur hierdie terapeutiese verhouding ontwikkel hy of sy beheer oor hul lewe en selfvertroue met betrekking tot die toekoms. Afgesien van ander vorms van terapeutiese betrokkenheid, bevind die sielkundige by 'n skool vir serebraal gestremdes homself dikwels in die rol van "sielkundige ouer".

2.7.5.2 Voorligting

Voorligting is nie 'n skoolvak nie, maar 'n opvoedingshulpdiens (RGN 1989:50). Op primêre en sekondêre onderwysvlak is die voorligter verantwoordelik vir onderwys- en beroepsvoorligting asook voorligting ten aansien van die persoonstruktuur (RGN 1972:196). In RGN (1981c:4) word net onderskei tussen twee komponente, naamlik beroeps- en algemene voorligting. In laasgenoemde speel kennis van die lewenswerklikheid, selfkennis en realiteitsoriëntering 'n belangrike rol. "Menswees is sedelik-wees en sedelikheid as wyse van menswees impliseer die maak van keuses" (Kilian & Viljoen 1974:232). Voorligting moet dus strewe daarna om die kind te help ontwikkel tot 'n volwassene wat volgens sy eie waardestruktuur selfstandige keuses kan maak en die verantwoordelikheid vir sy keuses kan dra (Lindhard 1986:1). In RGN (1981d:46) word die besef dat die lewe sinvol is as die belangrikste doelwit van voorligting beskou.

Die gestremde kind moet begelei word tot 'n sinvolle beleving en aktiewe aanvaarding van sy gestremd-wees (Urbani 1980:40). Hiervoor is die ontwikkeling van 'n spesiale, persoonlike waardestelsel nodig (Kershaw 1974:204). "The older the child grows, the more he suffers from the restrictions and limitations and the more he needs to be motivated by an acceptable life perspective" (Brazdil 1981:41). Die verlede kan nie, soos die hede, verander word nie, maar houdings teenoor die verlede en die hede kan verander om sodoende groei in die toekoms te verseker (Du Plessis 1984:8). Met behulp van 'n doeltreffende sielkundige diens en voorligtingprogram kan hierdie ideaal wel bereik word.

Uit 26 spesiale skole in Engeland vind Anderson en Clarke (1982:265) slegs een wat voorsiening maak vir groepsessies waar gestremde tieners hul probleme kan

bespreek. Hulle vind die voorligtingsdiens in dié skole uiters onvoldoende. Alhoewel die situasie by skole vir serebraal gestremdes in die RSA veel rooskleuriger lyk, is dit ook nie sonder probleme nie. Volgens die Departement van Nasionale Opvoeding (1981:44) se handleiding vir opvoeders, neem die skoolsielkundiges die leiding in die organisering en hantering van voorligting in hierdie skole.

Drie aspekte van voorligting, naamlik beroeps-, persoonlike en seksvoorligting sal vervolgens bespreek word.

2.7.5.2.1 Beroepsvoorligting

"Navorsing toon dat skoolverlaters onkundig is oor toekomstige studie- en beroepsgeleenthede en dat leerlinge selfs aan die einde van hulle skoolloopbaan nog nie 'n beroepskeuse gedoen het nie" (RGN 1981d:47). Oorsese ondersoeke wat uitgevoer is in omgewings waar gesofistikeerde beroepsvoorligtingsdienste beskikbaar is, toon dat meer as 30% van die skoolverlaters nog onseker oor hul beroepskeuse was (Van Mollendorf 1986:28).

Veral in die laaste paar skooljare behoort beroepsvoorligting in die spesiale skool 'n prominente plek in te neem (Wright 1956:10; Anderson & Clarke 1982:292). Serebraal gestremdes het dikwels totaal onrealistiese beroepsideale (Wright 1956:10; Peacey 1966:111; Rossouw 1976:205). Gedurende sy skoolloopbaan word die gestremde gedurig van sy waarde as mens bewus gemaak, maar sodra hy die skool verlaat, ervaar hy dat hy nie aanvaarbaar is vir 'n gewone werk nie (Miller & Gwynne 1972:46). Die jong gestremde moet daarom geleer word om sy vaardighede aktief te "verkoop" ten einde enige indruk op die arbeidsmark te maak (Kowen 1986:51). Hy moet uit die staanspoor weet dat hy baie harder sal moet probeer en moontlik baie meer aansoeke sal moet inlewer as die nie-gestremde om 'n werk te kry. Slegs iemand wat in homself baie seker is van sy identiteit en vermoëns kan so 'n situasie hanteer.

Beroepsvoorligting kan inligtingssessies, groepbesprekings, sprekers van buite, films en besoeke aan opleidings- en werkplekke insluit. Besoeke aan beskutte werkwinkels en rehabilitasiesentrums behoort ook ingesluit te word. Dit is belangrik om nie té selektief te wees met hierdie blootstelling nie, sodat leerlinge 'n realistiese beeld kan opbou van die hele spektrum van die wêreld van werk

(Anderson & Clarke 1982:301). Lieberman (1988:167) is 'n voorstander van direkte werkervaring gedurende skoolvakansies. Die voorligter in die spesiale skool sal heelwat navorsing moet doen en gevallestudies moet kan aanhaal van mense met soortgelyke gestremdhede wat weens deursettingsvermoë tóg sukses behaal het (Kowen 1986:52). Daar moet 'n fyn balans wees tussen beklemtoning van die akademiese en wat Vermeulen (1987b:85) "socio-occupational competence" noem.

Daar bestaan oor die algemeen heelwat kritiek op beroepsvoorligting in die RSA. Die ernstige tekorte aan geskoolde mannekrag op alle vlakke, waardeur die ontwikkeling van die Suid-Afrikaanse ekonomie gestrem word, is 'n dekade gelede beskou as 'n direkte gevolg van die "verwaarlosing" van loopbaanonderwys (RGN 1981d:30). Hierdie verwaarlosing hou moontlik verband met die stelling van Lamprecht (1990:4) dat voorligters feitlik uitsluitlik in die geesteswetenskappe opgelei is en oor gebrekkige kennis van en aanvoeling vir tegniese en wetenskaplike beroepe beskik.

Ook beroepsvoorligting in skole vir gestremdes is nie vry te sreek van kritiek nie. In die meeste van die 26 skole vir gestremdes in Engeland in Anderson en Clarke (1982:316) se ondersoek was daar geen personeellid spesifiek aangewys om verantwoordelikheid vir beroepsvoorligting te aanvaar nie en tyd daarvoor is selde ingeruim. In die skole vir serebraal gestremdes in die RSA is gevind dat beroepsvoorligting hoofsaaklik in groepsverband plaasvind; dat dit dikwels deur onderwysers sonder toepaslike opleiding aangebied word; dat daar feitlik geen geskikte beroepsvoorligtingslokale bestaan nie, en dat beroepsinligting dikwels verouderd is (RGN 1989:49). Ongeveer twee derdes van die 30 oudleerlinge in Lieberman (1988:170) se opname het beweer dat hulle geen persoonlike beroepsvoorligting op skool gekry het nie.

Die RGN (1989:49) beveel aan dat die nodige infrastruktuur voorsien moet word; dat beroepsvoorligting deur opgeleide beroepsvoorligters aangebied en ruim geleentheid vir individuele beroepsvoorligting voorsien word; dat goed gestruktureerde en verantwoorde programme geïmplementeer word, en beroepsvoorligtingsentrums by skole geskep word. 'n Sentrum kan desnoods meer as een skool in 'n omgewing bedien. Van Mollendorf (1986:29) beveel aan dat skole vir serebraal gestremdes die gebruik van gerekenariseerde loopbaanvoorligtingstelsels oorweeg.

Vir gestremdes is werkloosheid 'n werklikheid. Nogtans vind Lieberman (1988:120)

dat werkloosheid selde op skool bespreek is. "After all the time, money and specialized treatment the children received in school the final end product was emerging, often with very little direction for his next stage in life" (Lieberman 1988:170). Hierdie situasie kan alleenlik voorkom word deur intensiewe en effektiewe beroepsvoorligting op skool.

2.7.5.2.2 Persoonlikheidsvoorligting

Dit is van tyd tot tyd nodig vir 'n mens om jouself en jou huidige situasie krities te evalueer en te besin oor waarheen jy op pad is (Roessler & Bolton 1978:94). Lewensbeplanning help om doelstellings te formuleer en verbeter die motivering om dit te bereik. Graham (1985:390) praat van "creating hopeful expectations", wat nie impliseer dat gestremdes moet optree asof hul gebrek nie bestaan nie, maar dat die klem gelê word op die positiewe aspekte en die daarstel van positiewe doelstellings. Dovey en Graffam (1987:182) praat van "individualized developmental planning" wat neerkom op 'n voortdurende proses van instrumentele en affektiewe ondersteuning vir elke gestremde en sy gesin volgens hul individuele behoeftes. In die praktyk gaan dit soms baie wyer as individuele of groepvoorligting. Daar mag byvoorbeeld hulp nodig wees in die daarstelling van 'n sosiale ondersteuningsstelsel. Dit is 'n duur diens, maar lei tot aktivering van die gestremde as mens en gevolglik op die lang duur tot 'n groter mate van onafhanklikheid. In die meeste skole vir gestremdes in die RSA word hierdie funksie wel deur die sielkundiges vervul.

Allan (1958:1) het rehabilitasie gedefinieer as "... making a person aware of his potential and then providing him with a means of attaining that potential". In die voorligtingsituasie in spesiale skole bly die sielkundige altyd bewus daarvan dat hy in werklikheid besig is met rehabilitasiewerk. Een van die eerste doelstellings is om die kind wat vasgevang voel in sy eie liggaam te help om tot 'n herinstelling ten opsigte van sy eie liggaam te kom (Hofmeyr 1974:132). Hy moet gehelp word tot 'n realistiese siening van sy vermoëns en beperkings, sowel as die vind van sinvolle doelstellings vir die toekoms. "Our main task is to awaken, arouse and develop the personality ..." (Gicquaud 1975:183). Om dit te bereik, moet daar in voorligting absolute eerlikheid wees in die hantering van die gestremde se vrae oor sy gestremdheid en mense se reaksies daarop. Ook Peacey (1966:110) het groot klem gelê op die kwessie van eerlikheid in die hantering van die gestremde se probleme: "... we should not, because of our own feelings of inadequacy or anxiety, bury our

heads in the sand and blandly reassure these adolescents". Ontwyking van ongemaklike of potensieel pynlike situasies of onderwerpe, kom neer op ontwyking van ons rol as verantwoordelike opvoeders.

Voorligting in skole vir gestremdes vind gewoonlik individueel of in 'n groep plaas. Daar is meriete in 'n kombinasie van hierdie twee benaderings. Sekere vorme van sosiale dinamika kan veel meer effektief in 'n groepsituasie benader word. Daar is altyd die gevaar dat slegs intellektuele insig in 'n een-tot-een-situasie bereik word, maar in 'n groep kan 'n mens nie die effek wat jou gedrag en houdings op ander mense het, ignoreer nie (Du Plessis 1984:10). In die groep ervaar die gestremde dat mense werklik luister na wat hy sê en hy kry ook direkte en onmiddellike terugvoering oor wat hy gesê het, terwyl die terapeut hom deur middel van reflektoring van sy dieper emosies help om beter insig te ontwikkel (Corey 1977:68). Volgens Wright (1960:286) behoort bespreking van 'n probleem opgevolg te word deur die praktiese toepassing van die nuwe gedrag om werklik effektief te wees. In groepterapie kan nuwe strategieë soms uitgetoets word binne 'n relatief veilige omgewing (Graham 1985:390). Volgens Lindhard (1986:5) is die neweproduk van groepterapie dat mense leer om in groepe saam te werk. Party mense kan aanvanklik nie die direkte konfrontasie van individuele terapie hanteer nie en voel veiliger in die groep totdat hulle later genoeg selfvertroue opgebou het. Dominerende groeplede leer om te luister en aan ander ook 'n kans te gee.

Serebraal gestremdes het dikwels probleme met sosiale vaardighede. Magill en Hurlbut (1986:406) vind dat veral die dogters swak liggaamlike en sosiale selfkonsepte gehad het. Ook Geel (1986:15) vind dat serebraal gestremde dogters wegstroom van hulleself en ander mense omdat hulle lelik en onaanvaarbaar voel. Omdat hulle moeilik verhoudings aanknoop en bang is om te waag, pas hulle later ook moeilik in die werksituasie aan. Lieberman (1988:198) vind probleme met kommunikasievaardighede by baie oudleerlinge. Serebraal gestremde volwassenes beweer dikwels dat hulle op skool meer voorbereiding op en ervaring van sosiale aktiwiteite en dinge wat verband hou met die sosiale eise in die samelewing, behoort te gekry het (Richardson 1972:532). Van den Heetkamp (1971) gee waardevolle idees oor sosiale opvoeding vir gestremdes.

'n Essensiële aspek van persoonlikheidsvoorligting is selfkennis. By die gestremde impliseer dit ook kennis van sy gestremdheid. Anderson en Clarke (1982:287) vind groot onkunde oor hulle gestremdheid by serebraal gestremde tieners in Engeland. By slegs 3 van die 26 skole in hulle ondersoek is 'n poging aangewend om leerlinge

daaroor in te lig. Van Lieberman (1988:122) se 30 plaaslike oudleerlinge het net 14 enige "lesse" op skool gehad waarin serebrale gestremdheid aan hulle verduidelik is. Sonder 'n grondige kennis hiervan kan nie van serebraal gestremdes verwag word om realistiese ideale te ontwikkel en verantwoordelikheid vir hul toekoms te aanvaar nie.

Groep terapie met ander serebraal gestremdes gee aan hulle die geleentheid om te beleef dat daar ander is wat soos hulle dink en voel. Sodoende kan hulle hul eie reaksies beter leer verstaan. Afgesien van die behoefte aan meer diepgaande terapie, is daar volgens Dovey en Graffam (1987:50) ook 'n sterk behoefte aan formele en informele "peer mutual-support groups". Anderson en Clarke (1982:287) en Magill en Hurlbut (1986:406) stem saam met die aanbeveling in die Warnock-verslag dat volwasse gestremdes betrek moet word by voorligtingprogramme in skole. Volgens Anderson en Clarke (1982:335-336) het net 43% van die serebraal gestremde tieners al 'n volwasse serebraal gestremde ontmoet. Gewoonlik was die kontak toevallig, kort van duur en oppervlakkig. Die helfte van hulle het positief daaroor gevoel en enkeles het dit ontstellend en neerdrukkend gevind, maar 65% het gevoel dat dit 'n goeie doel kan dien om volwasse gestremdes na skole te nooi om oor hul ervaring te praat. Afgesien van die feit dat hulle uit ervaring kan praat, dien goed aangepaste volwasse gestremdes ook as geskikte rolmodelle.

Persoonlikheidsvoorligting is van kardinale belang om die gestremde kind vir die toekoms voor te berei. In die spesiale skole in die RSA is dit die verantwoordelikheid van die skoolsielkundiges, wat dit dan ook na gelang van die situasie op individuele en/of groepbasis hanteer.

2.7.5.2.3 Seksvoorligting

Die feit dat 'n kind gestrem is, beteken nie dat hy of sy nie ook deur puberteit en adolessensie gaan en seksuele gevoelens en behoeftes sal ontwikkel nie (Welch 1977:76). Richardson (1972:528) het in sy onderhoude met volwasse gestremdes gevind dat seksuele aangetrokkenheid tot die fisioterapeut dikwels vir adolessente 'n probleem geskep het. Aangesien gestremdes as aseksueel gesien word, ontvang hulle dikwels onvoldoende of onakkurate inligting oor hulle eie seksualiteit (Richardson 1972:528; Waxman & Levin 1982:7; Dovey & Graffam 1987:164). Ouers en opvoeders is volgens Waxman en Levin (1982:14) en Halliday (1989:96) onbevoeg om seksualiteit by die gestremde te hanteer en dra hulle eie gevoelens

van skuld en ongemak aan die gestremde kind oor deur die manier waarop hulle dit bespreek óf deur die onderwerp te vermy. Waar vrae wel gevra word, kry die kind oppervlakkige gerusstellings en veralgemenings. Welch (1977:76) is bekommerd oor die angs en onsekerheid wat hierdeur by gestremde kinders veroorsaak word.

Volgens Mason (1966:116) het seksvoorligting 'n vaste plek in die leerplanne van sommige spesiale skole in Engeland. Thomas (1982:157) en Anderson en Clarke (1982:90) vind egter dat gestremdes oor die algemeen, en veral dié wat spesiale skole bygewoon het, minder kennis oor seksuele sake as ander tieners gehad het. "The more severe the handicap, the less likely it was that the teenager possessed accurate information about contraception" (Anderson & Clarke 1982:90-19). Volgens hulle het slegs 20% van die erg gestremdes en 60% van die lig gestremdes akkurate inligting oor voorbehoedmiddels gehad. In die skole waar daar wel aandag aan seksopvoeding gegee is, is dit gewoonlik beperk tot die algemene biologiese aspekte terwyl die persoonlike, emosionele en morele aspekte geïgnoreer is (Anderson & Clarke 1982:280). Ten spyte van die feit dat die meeste van die personeel intens bewus was van die behoefte daaraan, vind Loring (1975a:64) dat seksvoorligting in die Britse spesiale skole waar hy sy ondersoek gedoen het, bykans totaal ontbreek het. In 'n plaaslike ondersoek vind Lieberman (1988:121;171) dat 23 van haar groep van 30 oudleerlinge wel seksvoorligting op skool gehad het, maar ten spyte daarvan was daar nog groot onkunde oor aspekte soos die moontlikheid om normale kinders te hê.

Gebrek aan seksvoorligting dra by tot die gestremde se emosionele onvolwassenheid en maak hom meer kwesbaar (Loring 1975a:64). Dit is onrealisties om volwasse emosionele en seksuele gedrag te verwag sonder die nodige onderliggende kennis (Shearer 1974:226-227). Die behoefte aan meer en beter seksvoorligting vir gestremdes is duidelik (Anderson & Clarke 1982:106; Thomas 1982:18; Lieberman 1988:231; Halliday 1989:96). Seksvoorligting behoort verder te gaan as slegs biologiese inligting, aangesien die emosionele en morele aspekte, soos verantwoordelikheid, onlosmaaklik deel daarvan is. Volgens Mason (1966:117) vorm seksuele moraliteit in elk geval deel van seksvoorligting, of die onderwyser dit so bedoel of nie.

2.7.6 OPLEIDING IN LEWENSWAARDIGHEDE

Die feit dat enige kind in 'n opvoedingsituasie voorberei word om sy plek in die

lewe vol te staan, moet altyd in gedagte gehou word (Peacey 1966:108; Hugo 1977:68; Engelbrecht 1975:126). Die skool is nie slegs 'n plek waar kognitiewe vermoëns ontwikkel word nie, maar ook die plek waar die kind op sosiale en emosionele gebied ontwikkel (Du Plessis 1984:8). Hy moet op skool reeds leer om aan die eise van die samelewing te voldoen. Bloom (1981:37) voel sterk dat, om in die samelewing te oorleef, die gestremde moet leer om absoluut die beste te maak van wat hy ook al in sy guns het. Die ouers bly wel die primêre opvoeders, maar omdat die kind soveel van sy tyd by die skool deurbring, meen Loring (1975a:57) tereg dat die plig om hom vir die volwasse lewe voor te berei, swaar rus op die skouers van die skoolpersoneel.

Die manier waarop skole en ander diensleweraars hierdie taak hanteer, word gekritiseer. Massie (1989:46) gaan so ver as om te praat van die "disabling professionals" wat gestremdes hulpeloos hou in plaas van om hulle meer beheer oor hulle eie lewes te gee. As alles vir iemand gedoen en al sy besluite namens hom geneem word, soos in die geval van gestremdes kan gebeur, kan nie van so 'n persoon verwag word om eendag verantwoordelikheid vir sy eie lewe te aanvaar nie.

Gestremde kinders het dikwels nie die geleenthede of die vermoëns om dinge in hul omgewing te eksplloreer en te ervaar nie. Dinge wat ander kinders spontaan ervaar en leer, moet vir die gestremde kind doelbewus aangeleer word (Weiss 1988:9). Ouers en personeel moet doelbewus geleenthede hiervoor skep. Buscaglia (1983:190) betreur dit dat opleiding in lewensvaardighede so dikwels nie sy regmatige plek in spesiale onderwys kry nie. "We excell in the commendable area of bringing up academically successful youth who are pleasant, decent people--but are they mature, responsible, morally and emotionally aware?" (Lazarow 1988:2). In die lewe ná skool gaan niemand namens die gestremde verantwoordelikheid aanvaar nie. Daar sal hy self moet kan dink en besluit en die gevolge van sy besluite dra.

Massie (1989:45) vra hoekom gestremde skoolverlaters so onvoorbereid vir die lewe is en waarom hulle nie in dié stadium dieselfde lewensvaardighede het as ander tieners nie. Hy meen die verklaring lê in die prioriteit wat die akademiese altyd bo die aanleer van lewensvaardighede geniet. Dit is volgens Loring (1975a:69) veel makliker om vir die akademiese voorsiening te maak, maar dit is juis deur die nie-akademiese, buitemuurse aktiwiteite dat die gestremde waardevolle lewenslesse leer. Die aanbod van buitemuurse aktiwiteite word bemoeilik deur die groot afstande waarvoor baie leerlinge by nie-residensiële skole vervoer moet word (Rossouw 1976:163). Sommige skole het die probleem oorkom deur 'n verlenging

van die skooldag sodat sport en buitemuurse aktiwiteite ingesluit kan word. Meer blootstelling aan kulturele en ander situasies word ook bemoeilik deur die baie tyd wat reeds aan terapie bestee moet word.

"Many special schools, even day schools in large urban areas, are physically and psychologically isolated ..." (Hutchinson 1981:250). Sosiale isolasie is een van die kernprobleme wat uit verskeie ondersoeke by volwasse gestremdes na vore kom (Wacker, Harper, Powell & Healy 1983:625). Ook Andrews et al. (1977:803-810) vind dat sosiale aanpassingsprobleme algemeen by volwasse serebraal gestremdes voorkom. Stres as gevolg van sosiale isolasie is volgens Anderson en Clarke (1982:229) die algemeenste vorm van stres wat deur gestremde jongmense ervaar word. By meer as 60% van hul monster was stres as gevolg van isolasie 'n probleem en by 40% is die stresvlak as ernstig geklassifiseer. Hulle het dikwels ná hulle skooljare geen nuwe vriende gemaak nie en ook nie oor die sosiale vaardighede beskik om vriendskappe met nie-gestremdes te sluit nie. Ook Loring (1975a:68) en Weiss (1988:8) verwys na die probleme wat gestremdes ondervind om met nie-gestremdes te kommunikeer en vriende te maak.

Waar die serebraal gestremde ook al gaan, sal hy, net soos enige ander mens, met mense in interaksie moet tree. Die vermoë om met mense klaar te kom, is volgens Van den Heetkamp (1971:2) een van die mees essensiële, maar ook mees afgeskepte vaardighede wat die serebraal gestremde moet leer. Veral by residensiële skole moet die skool grotendeels die rol van die huis oorneem en blootstelling voorsien aan soveel gemeenskapsaktiwiteite as moontlik (Lieberman 1988:29). Gestremde tieners moet soms spesifiek geleer word hoe om in verskillende sosiale situasies gepas op te tree (Anderson & Clarke 1982:257; RGN 1989:54). Buscaglia (1983:4) vind dit frustrerend dat soveel tyd bestee word aan die wonders van Egipte of die hofhouding van Louis IV, maar so min aan die sosiale behoeftes en innerlike nood van die gestremde kind. Slegs 4 uit die 82 leerlinge in spesiale skole in Anderson en Clarke (1982:283) se studie was betrokke by groepbesprekings oor interpersoonlike verhoudings. Gulliford (1966:77) bespreek verskeie fasette van sosiale opvoeding en wys daarop dat byna elke moontlike skoolvak daarby betrek kan word. Met betrekking tot sosiale opvoeding in Engeland doen sentrums vir verstandelik gestremdes veel meer as skole vir liggaamlik gestremdes (Anderson & Clarke 1982:230). Plaaslik is dit die leerlinge in die spesialeklas-afdelings van skole wat op hierdie gebied heelwat aandag kry. In die akademiese stroom, veral in die hoërskool, val die klem hoofsaaklik op akademiese leerplanne.

Een van die eerste vereistes vir beter sosialisering is 'n gesonde selfbeeld en selfvertroue. Waxman en Levin (1982:26) wys op die effek van die rol van "pasiënt" wat aan die gestremde kind toegeken word. Dit impliseer dat hy passief en ondergeskik moet wees terwyl dinge vir hom gedoen word. Daar is nie geleenthede vir hom om sy eie inisiatief, oordeelsvermoë en verantwoordelikeheidsin te ontwikkel nie; hy bly aan die ontvangkant en leer nie om te gee of self 'n bydrae te lewer nie (Richardson 1972:528; Maritz 1986:9). "When no demands are made on children, no modification of standard can be expected" (Lieberman 1988:32). Mense voel soms dit word van hulle verwag om gaaf teenoor gestremdes te wees en net mooi dinge te sê. Hierdie geïnhibeerde reaksies veroorsaak dat die gestremde dikwels nie weet waar hy met mense staan nie en dit help hom natuurlik ook nie om 'n realistiese sosiale selfbeeld op te bou nie (Richardson 1972:527).

Hugo (1977:65) verwys na die Chinese gesegde: "As 'n man honger is en jy gee vir hom vis, is hy môre weer honger. As 'n man honger is en jy leer hom om vis te vang, sal hy nie weer honger wees nie." Dieselfde geld vir onafhanklikheidsvaardighede of gemeenskapsoorlewingsvaardighede. Laasgenoemde behels huishoudelike take soos kosmaak en skoonmaak, die gebruik van gemeenskapsfasiliteite soos die poskantoor, supermark, bank en stasie, en veel meer. Backus (1989:31) het op 17 jaar nog nooit in 'n bus of trein gery of self inkope gedoen nie. Sy het 'n geweldige agterstand gehad toe sy getroud is en self dinge moes leer doen. Vorwerg (1971) en Martin (1977:47) beklemtoon hoe belangrik dit vir die gestremde kind se toekoms kan wees om te weet hoe om telefoongesprekke te hanteer, vorms in te vul, openbare vervoer te gebruik, en hoe om hom of haar in formele en informele sosiale situasies te gedra. Anderson en Clarke (1982:240) het gevind dat die vermoë om alleen van openbare vervoer gebruik te kan maak, 'n vereiste was vir 'n bevredigende sosiale lewe. Vir Rossouw (1976:196-201) is ekonomiese opvoeding weer van groot belang. Gestremdes moet stelsels soos huurkoop, krediet, spekulاسie, dobbelary en borgstaan verstaan, sodat hulle nie uit onkunde in finansiële moeilikheid beland nie. Volgens Wacker et al. (1983:625) is dit die vlak van onafhanklikheid in hierdie praktiese eise van die daaglikse lewe wat sosiale en werksaanpassing gaan bepaal.

Die algemeen vormende vakke kan volgens Gerritse (1965:186) en Maritz (1986:58) meer praktykgerig aangebied word, en volgens Gulliford (1966:77-78) kan alle skoolvakke met lewensvaardighede en sosiale opvoeding in verband gebring word. Die vakke wat vir hulle ná hulle skoolopleiding die meeste toepassingswaarde gehad

het, was volgens Lieberman (1988:122) se oudleerlinge die twee tale en Huishoudkunde. Dié met die minste toepassingswaarde was die inhoudsvakke. Uitgediende, konvensionele akademiese vakke behoort volgens Maritz (1986:62) vervang te word met meer realistiese vakke wat vir die gestremde meer waarde sal hê. Hy sou ook graag wou sien dat skoolhoofde meer seggenskap kry om onderling met plaaslike maatskappye te onderhandel sodat leerlinge praktiese ervaring in werksituasies kan opdoen. Cashdan (1966:30) bepleit minder onderskeiding tussen klaskamer, kombuis en tuin, met ander woorde, meer praktykgerigte opleiding.

Lieberman (1988:32) wys op die belangrikheid van die aankweek van goeie werkgewoontes soos stiptelikheid, netheid, respek vir personeel en gesonde kompetisiegees. Deeltydse werksplasinge kan 'n groot bydrae lewer met betrekking tot lewensvaardighede (Maritz, 1987:3) en reis gee volgens Dovey en Gaffam (1987:37) perspektief en selfvertroue. In die voorligtingsituasie kan daar ook deur middel van besprekings, rolspel en ander tegnieke aandag aan veral sosiale opvoeding gegee word (Wright 1960:274; Van den Heetkamp 1971:2). Opleiding in lewensvaardighede is natuurlik nie die uitsluitlike veld van die skoolsielkundige of voorligter nie, maar behoort 'n spanpoging te wees.

Volgens Du Preez en Basson (1987:45) word elke geslag gekonfronteer met 'n eietydse problematiek. Die ekonomiese en politieke probleme van die dag is ook deel van die leefwêreld van die gestremde kind. Vir Maritz (1987:2) is dit belangriker om die huidige politieke situasie met betrekking tot Suid-Afrika met gestremde tieners te bespreek as om vir hulle geskiedenis te leer wat 300 jaar gelede plaasgevind het. As hulle in die samelewing wil aanpas, is dít die dinge waaroor hulle met selfvertroue moet kan gesels. Hulle moet betrokke kan raak by maatskaplike aktiwiteite en veral hulle plek kan volstaan in komitees en organisasies wat omsien na die behoeftes van gestremdes.

Die meeste serebraal gestremde tieners het min stokperdjies of ontspanningsaktiwiteite gehad (Anderson & Clarke 1982:276). Veral as in ag geneem word dat soveel serebraal gestremde skoolverlaters tydelik of permanent werkloos sal wees, is hulp met vryetydsbesteding en stokperdjies belangrik. Op hierdie gebied kan meer skakeling met gewone skole ook sosiale ontwikkeling bevorder (Anderson & Clarke 1982:277; Maritz 1986:58). Of dit tuinmaak, sport of musiek is, is nie belangrik nie, maar ons moet die gestremde kind voorsien van iets wat sy belangstelling prikkel, hom konstruktief kan besig hou en gelukkig maak. Volgens Gicquiaud (1975:187) word die kind sodoende gehelp om 'n lewensfilosofie

te ontwikkel, wat 'n belangrike aspek van sy opvoeding is.

"Lifeskills programmes have been used all over the world in the past 25 years" (Lindhard 1987:i). Melissa Fenton het meer as twee jaar lank kursusse en programme waardeur lewensvaardighede deur gestremdes ontwikkel kan word, in Engeland bestudeer en gevind dat gebrek aan literatuur op hierdie gebied 'n probleem is (Massie 1989:45). Ook Rowan (1980) het die "preparation for life after school" programme in nege distrikte van Engeland bestudeer en gevind dat sulke kursusse al meer belangrik word soos werkloosheid toeneem. By sommige skole is die gebruik om een dag van die week in die finale jaar hieraan af te staan. Slegs 4 van die 26 skole vir gestremdes in Anderson en Clarke (1982:271) se studie het skoolverlaterskursusse aangebied en dit het gewoonlik net die vorm aangeneem van 'n week by die see. Soms is gebruik gemaak van "independence flats". 'n Klein groepie potensiele skoolverlaters word 'n week lank in 'n woonstel gelaat en moet met minimale monitering vir hulleself sorg. Alle inkopies, kook, was en skoonmaak moet self gedoen word.

Tydens sy besoek aan Denemarke het Maritz (1976) gevind dat die Egmontskool ná die voltooiing van die formele skoolopleiding, 'n volle jaarkursus in lewensvaardighede aanbied. Daar is geen vaste leerplan nie en leerlinge besluit self watter programme hulle wil volg. By die Bloorviewskool in Ontario, Kanada, vind Maritz (1986:32) 'n loodsprojek in volwasse onderwys vir gestremdes, waar onder meer aandag gegee word aan interpersoonlike vaardighede, kommunikasie en onafhanklikheidsopleiding. Die Johanna Stichting in Arnhem in Nederland bied ook praktiese opleiding in selfstandigheid aan, waartydens die gestremde tieners sonder hulp moet probeer regkom met al die huishoudelike take en ook self moet onthou om hulle medikasie te neem (Hemmer 1980:5). Saam met die Revalidatie Scholengemeenschap van Arnhem bied hulle ook "vormingsweken" aan waartydens elke groep hulle in 'n bepaalde tema verdiep, byvoorbeeld arbeidsmoontlikhede of integrasie (Van der Reijden 1977:8).

By die Filadelfiaskool vir gestremde swart kinders is 'n tuinbouprojek, en 'n voëlboerdery word ook as 'n opleidingsprojek in die vooruitsig gestel. Verskeie tegniese en praktiese vakke word tesame met bedryfseksonomie aangebied met die oog op tuisnywerhede (Dill 1989:13). Die snoepwinkel word as 'n "maatskappy" bedryf met die handelonderwysers as die "direksie" en die senior leerlinge as die "bestuur". Senior leerlinge doen die aankope, neem voorraad en besoek die bank, terwyl junior leerlinge op verskillende vlakke van verkope optree (Dill 1989:13). So

word die teoretiese vakke soos Rekeningkunde en Bedryfsekonomie prakties geïmplementeer. By die Paarlskool is 'n tienerklub gestig waar 'n verskeidenheid aktiwiteite waardevolle geleenthede vir persoonlikheids- en sosiale ontwikkeling skep (Lambrechts & Oosthuizen 1987:9).

Maritz (1986:63) oorweeg die moontlikheid van 'n jaar van sosiale en werksoriëntasie by alle spesiale skole vir alle skoolverlaters. Ten spyte van die meriete wat dit sou inhou, sal dit nie by alle leerlinge en ouers 'n gewilde idee wees nie. Sommige gestremde leerlinge is reeds kronologies oud vir hul standerds en reeds so 'n lang periode by dieselfde skool dat hulle uitsien na 'n verandering.

2.7.7 VOLWASSENHEID

Die eindproduk van al die akademiese onderwys, voorligting en opleiding in lewensvaardighede behoort 'n volwasse mens te wees. By skoolverlating of toetrede tot die samelewing word volwasse gedrag van die skoolverlater verwag. Groei en rypheid is biologiese kategorieë, maar volwassenheid is volgens Gunter (1973:16) 'n antropologies-pedagogiese kategorie, wat essensieel 'n geestelike kategorie is. De Vries (1985:45) verwys na Langeveld wat volwassenheid beskou as die stadium in die mens se lewe waar hy tot selfverantwoordelike selfbepaling bereid en in staat is. De Vries (1985:112-118) se pedagogiese normbeeld van volwassenheid sluit in: die voer van 'n sinvolle bestaanswyse, selfkennis en selfbeoordeling, 'n volwassene-waardige bestaanswyse, sedelik-selfstandige denke en handeling, die vrywillige aanvaarding van verantwoordelikheid, identifisering met norme en 'n partikuliere lewensopvatting.

Gerdes (1988:109-117) verwys in hierdie verband na eienskappe soos realistiese waarneming, bevoegdheid en taakgesentreerdheid, aanvaarding van verantwoordelikheid, die vermoë om besluite te neem, die vermoë tot liefde en intimiteit, selfaanvaarding, soms die behoefte aan alleen wees, lewenslus en lewensvreugde, en 'n geïntegreerde lewensbeskouing. Volgens Bockneck (1980:113) het jong volwassenes 'n oormaat idealisme en strewe hul na humanitêre en morele doelwitte. Die adolessent is nog redelik konvensioneel, maar die jong volwassene is meer bereid tot verandering en vernuwing. Die volwasse mens weet wie hy is, waarheen hy op pad wil wees en hoe om daar te kom (Lindhard 1988:1). Volwassenheid het betrekking op die mens in sy totaliteit en omvat alle aspekte van menswees, naamlik liggaamlik, intellektueel, affektief, sosiaal, sedelik, esteties en

religieus (De Vries 1985:119). Volwassenheid is nooit voltooi of volledig nie en daarom is dit 'n dinamiese begrip.

In ons samelewing word volwassenheid ook gekenmerk deur die bereiking van ekonomiese onafhanklikheid en die huwelikstaat (Weiss 1988:7). Sommige gestremdes ontgroeï nooit heeltemal die afhanklikheid van hul ouers nie en voel dus nie volwaardig volwasse nie. Volgens Vorweg (1971:1) is daar dikwels by serebraal gestremdes oorblyfsels van adolessensie wat tot in hulle volwasse jare voortduur. Die feit dat buitelanders teenoor hulle optree asof hulle kinders is, vererger die situasie. Die selfaanvaarding en selfvertroue wat lei tot selfverantwoordelike selfbepaling is dikwels nog afwesig by die serebraal gestremde skoolverlater. Juis in hierdie stadium is hy dalk meer as ooit bewus van sy fisieke probleme en teleurgestel met die beperkte verbetering wat oor die jare plaasgevind het (Du Plessis 1979:14). Anderson en Clarke (1982:286) voel dat die skool se taak ook hulp in hierdie oorgangsfase na volwassenheid insluit.

2.7.8 OPVOLG VAN OUDLEERLINGE EN NASORG

Vir 'n beduidende persentasie gestremdes is die oorgangsperiode tussen skoolverlating en die vind van 'n plek in die groter samelewing traumaties (Bowley & Gardner 1972:47; Kershaw 1974:207; Morgan 1974:223; Du Plessis 1979:14; Anderson & Clarke 1982:306;317; Lieberman 1988:174). Op skool het hulle gewoon geraak daaraan om aanvaar en selfs "nodig" te voel, maar nou vind hulle dat werkgewers hom glad nie nodig het nie en soms openlik verwerp (Du Plessis 1979:14). Dit is 'n harde en dikwels onverwagte konfrontasie met die werklikheid. Boonop gebeur dit volgens Kershaw (1974:207) in die middel van die moeilikste stadium van adolessensie. Die noodsaaklikheid van ondersteuning blyk duidelik uit die feit dat die tieners in Anderson en Clarke (1982:216) se studie byna sonder uitsondering in hierdie periode angste en depressie ervaar het.

"It must be remembered that the handicapped child who has reached stability is still only conditionally stable" (Kershaw 1974:208). Hy het geleer om met sy gestremdheid saam te leef binne die beperkte omgewing van die skoolsituasie, maar nog nie binne die groter gemeenskap nie. In hierdie oorgangsfase is daar dikwels 'n besondere behoefte aan terapeutiese ondersteuning. Meer blootstelling gedurende die skooljare sou kon meebring dat die probleme en onsekerhede wat ná skool voorkom, vroeër reeds na vore sou gekom het (Lieberman 1988:174) en dan binne

die veiliger opset van die skool gehanteer kon gewees het. Sodra die leerling egter die skool verlaat het, val die hele ondersteuningstruktuur weg en hy en sy ouers staan dikwels heeltemal alleen.

Skole vir serebraal gestremdes beskik oor hoogs gekwalifiseerde terapeute wat jare lank intensief met die leerlinge werk. Duur ortopediese operasies word gedoen en intensiewe na-operatiewe behandeling toegepas. 'n Paar jaar later verkeer van hierdie mense egter dikwels in 'n baie swak fisieke toestand (Van Wyk 1988:8; Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:32). "Jare se intensiewe sorg, wat dikwels duur sjirurgiese ingryping en opvolgwerk ingesluit het, het min of geen effek meer gehad nie" (Van Wyk 1988:8). Ook Grobler, Hanekom, Dercksen en Kirsten (1984:10) vind dat serebraal gestremdes ná skoolverlating ortopedies verwaarloos. Hulle gewig neem toe, hulle is minder aktief, sit lang tye in een posisie en verval sonder toesig weer in hulle abnormale bewegingspatrone wat soms onnodige kontrakture en deformiteite tot gevolg het. Grobler et al. (1984:10) beveel aan dat Kreupelsorgverenigings poste vir terapeute behoort te hê sodat opvolgwerk gedoen kan word.

In die Warnock-verslag word aanbeveel dat die skoolverlater voortgesette kontak met die skoolsielkundige diens moet behou en dat hierdie kontak veral in die periode net na skoolverlating uiters belangrik is (Anderson & Clarke 1982:291). Dit is 'n taak wat nie sonder meer aan 'n ander diens of welsynsorganisasie, met wie die gestremde nog geen sterk band ontwikkel het, oorhandig kan word nie. Net 5 van die 26 spesiale skole in Anderson en Clarke (1982:306) se studie het enige vorm van opvolgdienste vir oudleerlinge gehad wat hoofsaaklik deur die plaaslike borgliggame behartig is. By net een skool was daar 'n direkte, hoewel informele en onsistematiese opvolgpoging deur die hoof en die skoolverpleegster.

Plaaslik is Engelbrecht (1975:163) ook bewus daarvan dat die meerderheid serebraal gestremde oudleerlinge 'n besondere nood aan nasorg het en hy voel dat die sielkundige daarby betrek moet word. Hy voeg egter by dat die taak van die skoolsielkundige só omvangryk is dat hy dit nie sonder die hulp van 'n maatskaplike werker sal kan behartig nie. In RGN (1989:56;80) word enersyds aanbeveel dat oudleerlinge uitgenooi of aangemoedig moet word om met beroeps- en ander lewensprobleme terug te kom na die skoolsielkundige, maar ook dat daar 'n vakkundige beampte afgesonder moet word met die uitsluitlike opdrag om aandag te gee aan die gestremde persone in die betrokke streek. "'n Effektiewe meganisme van opvolg van alle serebraal gestremde persone ná ontslag uit skole is essensieel ..." (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:32).

Opvolg en nasorg vind by die meeste skole vir serebraal gestremdes in die RSA op 'n insidentele en informele vlak plaas en dan is dit gewoonlik die sielkundiges en fisioterapeute wat kontak met oudleerlinge behou en waar nodig hulp verleen.

2.7.9 SAMEVATTING

Die kind moet in sy totaliteit benader en in alle opsigte vir die toekoms voorberei word. Gedifferensieerde onderwys impliseer dat elke leerling die reg het om onderwys te ontvang volgens sy of haar unieke behoeftes. Buitengewone onderwys aan die liggaamlik gestremde kind in die RSA word beskou as van die beste ter wêreld, maar daar bestaan 'n behoefte aan meer loopbaangeoriënteerde opleiding.

Spesiale skole bied aan die serebraal gestremde verskeie voordele. Daar is egter die gevaar van isolasie en oorbeskerming wat die ontwikkeling van die nodige lewensvaardighede kan belemmer. Slegs gestremdes wat nie in gewone skole tereg kan kom nie, behoort in spesiale skole geplaas te word.

In spesiale skole in die RSA word die skoolsielkundige diens gestruktureer as 'n kliniek wat 'n integrerende deel van die skool vorm. Benewens diagnostiese werk, voorsien die sielkundiges 'n terapeutiese en voorligtingsdiens aan leerlinge, personeel en ouers. Voorligting is 'n aspek van die sielkundige diens wat plaaslik en oorsee dikwels verwaarloos word. Die eerste jaar of twee ná skoolverlating word deur baie serebraal gestremdes as traumaties ervaar en daarom is opvolg- en nasorgdienste essensieel.

2.8 DIE SEREBRAAL GESTREMDE IN DIE SAMELEWING

2.8.1 INLEIDING

"Acceptance in the community, naturally, without embarrassment and without fuss as a person with equal rights, equal status, equal consequence is the sine qua non of full psychological health and a good self-image" (Doherty 1975:195). Die gestremde wil nie 'n objek vir liefdadigheid wees nie maar 'n volwaardige vennoot in die samelewing (Funke 1981:338). In so 'n vennootskap word hy as mens in sy totaliteit aanvaar en toegelaat om nie net te ontvang nie, maar ook 'n bydrae te lewer

(Maelzer 1975:206; Maritz 1987:3). Ongelukkig is die samelewing nie altyd bereid of in staat tot hierdie aanvaarding nie. Die gestremde is ook nie altyd emosioneel volwasse of weerbaar genoeg om die reaksies van die samelewing te hanteer nie.

Die mens is 'n verhoudingswese en is gedurig in dialoog met sy medemens (Urbani, 1980:36). "Therefore how I cope with and experience my disability is dependent not only on my personal make-up, but to an even greater extent on society" (Wood 1987:2). 'n Mens se persoonlike geskiedenis van verhoudinge medebepaal jou huidige en toekomstige persoonlike ingesteldheid (Du Preez & Basson 1987:44). Daar was nog altyd 'n gevoel van antipatie teenoor enigeen wat afwyk van die samelewing se siening van "normaal" (Lennane 1960:8). Vooroordeel by die gemeenskap skep dikwels vir die gestremde 'n groter probleem as sy gestremdheid self (Wallin 1949:435; Roessler & Bolton 1978:19). Die gemeenskap se houding was nog altyd van kernbelang in rehabilitasie (Grobelaar 1980:28).

Van den Berg (1955:32) het gesê: "Who wants to describe man should make an analysis of the 'landscape' within which he demonstrates, explains and reveals himself." In die lewe van die gestremde vorm die medemens 'n belangrike aspek van hierdie landskap. Die oorweldigende effek van die houdings van nie-gestremdes noodsaak 'n studie van hierdie houdings en reaksies op gestremdheid ten einde die ervaring van gestremdheid te kan begryp (Dovey & Graffam 1987:152).

2.8.2 REAKSIES VANUIT DIE SAMELEWING

Daar is heelwat stereotiepe, en hoofsaaklik negatiewe houdings en reaksies teenoor gestremdes (Yuker et al. 1966; Siller et al. 1967; Nel et al. 1967:51-52; Richardson 1972:524; Morgan 1975:7; Harasymico & Horne 1976:393; De Bro 1980:31; Rolfes 1980:296). Hierdie vooroordele word, selfs wanneer hulle onakkuraat is, hardnekkig deur die samelewing in stand gehou (Spiegel & Podair 1981:17).

Een van die algemeenste reaksies by nie-gestremdes is dat hulle in die teenwoordigheid van 'n gestremde ongemaklik voel en nie weet hoe om teenoor hom op te tree nie (Bowley & Gardner 1972:197; Hofmeyr 1973:95; Eareckson 1976:153; Schneider & Conrad 1980:31-32; Könkköla 1981:347; Rowland 1981:1; Thomas 1982:59; Kirk & Gallagher 1983:448-450; Alberts 1985:78; Mc Lachlan 1986:4). Mense weet nie of hulle na die gestremdheid moet verwys of dit moet

probeer ignoreer nie en dan is dit makliker om eenvoudig die gestremde te ignoreer (Bloom 1981:18), of daar ontstaan dadelik 'n atmosfeer van ernstigheid (Bloom 1981:30). Ook Dovey en Graffam (1987:46) vind dat nie-gestremdes op 'n groter fisiese afstand van die gestremde bly, gesprekke gouer afsluit, minder glimlag, minder oogkontak maak en minder beduie. Sosiale interaksie met gestremdes kom dus nie net minder voor nie, maar is ook korter van duur en minder dinamies.

Sommige mense kan hul nuuskierigheid nie bedwing nie en staar na gestremdes (Van Niekerk 1956:8; Oosthuizen 1958:6; Vorweg 1971:8). Isherwood (1986:71) noem dit die "goldfish syndrome" en beskou dit as iets waaraan gestremdes eenvoudig moet gewoond raak.

Daar is by die publiek ook 'n neiging om te veralgemeen en te aanvaar dat gestremdes in alle opsigte, ook verstandelik, gestrem is en dan teenoor hulle op te tree asof hul minderwaardig is (Rolfes 1980:91; Mc Lachlan 1986:6; Vogel 1988:41; Backus 1989:31). Hierdie verskynsel word deur Wright (1960:120-124) "spread" genoem en kom daarop neer dat die samelewing aan die gestremde net een rol toeken, naamlik die rol van gestremde. Dit kan so sterk gesuggereer word dat die gestremde dit internaliseer en later self ook niks meer van die lewe verwag nie. Serebraal gestremdes met spraakprobleme sê dikwels: "Just because I cannot speak properly they think I'm stupid" (Anne 1963:3; Bowley & Gardner 1972:197). "When they addressed me they usually shouted as if I were deaf or an imbecile" (Battye 1966:50). Gebrek aan kennis en persoonlike kontak met gestremdes lei tot hierdie neiging om te veralgemeen en teenoor hulle op te tree asof hulle nie in staat is tot enige normale reaksie nie (Du Plessis 1981:16).

Hierdie verskynsel van veralgemening geld ook ten opsigte van prestasie sodat die totale status van die gestremde verhoog word deur 'n spesifieke prestasie (Wright 1960:82-83). 'n Gestremde sielkundige het die volgende ervaar: "When I make a mistake, people are too embarrassed to tell me, and when I do my regular job, people act like I'm a genius or something" (Social Relationships and Interpersonal Skills 1982:1).

'n Ander algemene reaksie wat uit bogenoemde veralgemening voortspruit, is die "Does he take sugar syndrome?" Welmenende mense ignoreer die gestremde en praat bo-oor hulle koppe met die nie-gestremde metgesel (Doherty 1975:196; Bloom 1981:15; Könkköla 1981:347; Thomas 1982:65; Pietersen 1987:16). Povey, Dowie en Prett (1986:43) vind hierdie reaksie die frustrerendste van alle reaksies.

Nogtans bly die slagoffer volgens Bloom (1981:16) gewoonlik stil en inhibeer sy frustrasie.

Volwasse gestremdes word dikwels deur ander mense benader asof hulle kinders is (Doherty 1975:195; Pietersen 1987:114). Ook Andersson (1981:387) vind dat sy as volwasse professionele vrou deur nie-gestremdes met verkleinwoordjies aangespreek word asof sy 'n dogterjie is.

Volgens Könkköla (1981:347) word gestremdes voortdurend as siek mense beskou. Daar word van hulle verwag om hul soos pasiënte te gedra. Hul is veronderstel om konstant te mediteer oor die diepste vrae van die lewe, terwyl hul nederig en geduldig ly. As "pasiënt" moet dinge natuurlik vir hulle gedoen word. Lieberman (1988:166) was verbaas oor die mooi gesindheid waarmee die meeste gestremdes onnodige hulp van die hand gewys het.

Die groot klem wat in ons samelewing op ekonomiese waarde gelê word, lei daartoe dat die minder produktiewe gestremde ook as 'n minderwaardige mens beskou word (Grobelaar 1980:28; Dovey & Graffam 1987:155-156).

Die gestremde wek dikwels by die nie-gestremde simpatie, wat op verskillende maniere tot uiting kom (Battye 1966:49; Gicquaud 1975:181; Weigt 1981:405; McLachlan 1986:5). Simpatie kan lei tot paternalisme. Doherty (1975:197-198) vind dat die meeste tehuise vir gestremdes op paternalistiese beginsels funksioneer. Volwasse gestremdes word behandel asof hulle nie self besluite kan neem nie en word beskerm teen onaangename realiteite (Dovey & Graffam 1987:156). Hulle bly volgens Wilson (1975:83) permanent aan die ontvangkant en daar is altyd iemand wat dinge vir hulle doen, sodat hulle nie geleentheid kry om self verantwoordelikheid te aanvaar nie. Hierdie houding waarvolgens niks van die gestremde verwag word nie, hou hom afhanklik en forseer hom volgens Miller en Gwynne (1972:48) selfs in 'n parasitiese rol. Liefdadigheid is soms 'n sosiaal aanvaarbare alibi om direkte kommunikasie te vermy (Funke 1981:387). Dit kan 'n globale aksie wees wat geen betrokkenheid by die spesifieke behoeftes van 'n individu verg nie.

Daar is ook ander faktore wat 'n invloed op die gestremde individu se aanvaarbaarheid vir die gemeenskap het. Die etiket van epilepsie is 'n groot nadeel wat die gestremde nog minder aanvaarbaar maak (Thomas 1982:47). "Verskuilde gestremdhede" soos epilepsie en doofheid is soms vir die samelewing moeiliker om

te hanteer as iets wat meer ooglopend is (Brazdil 1981:41). Daarby lok 'n aantreklike voorkoms, goeie persoonlike versorging en persoonlike higiëne ook meer positiewe reaksies by die samelewing uit as dié wat minder aantreklik is (Huston & Levinger 1978:122; *Social Relationships and Interpersonal Skills* 1982:15).

Verwerping van serebraal gestremdes is nie ongewoon nie. Killilea (1961:89) en haar gesin het gereeld by 'n sekere hotel tuisgegaan wanneer hulle hul dogtertjie na die spesialis moes neem. Op 'n dag weier die hotelbestuurder om hul weer te akkommodeer, want die teenwoordigheid van 'n gestremde kind skep 'n verleentheid vir die ander gaste. In 'n restaurant is sy toegang geweier toe sy saam met 'n serebraal gestremde advokaat daar opdaag. Gray (1964:162) het in 'n stadium saam met 'n poliolyer gewerk en gou agtergekom dat mense baie meer positief teenoor laasgenoemde optree as teenoor hóm, waarskynlik omdat die poliolyer geen spraakprobleem gehad het nie en dus vir hulle meer intelligent voorgekom het. Gray is ook telkens toegang tot hotelle geweier ten spyte van beskikbare akkommodasie. Verwerping kan soms baie meer subtiel wees, byvoorbeeld wanneer 'n groep meisies dadelik die onderwerp verander van liefdesverhoudings tot akademiese sake sodra 'n gestremde medestudent by hulle aansluit. Hulle probeer haar 'n pynlike situasie spaar, maar maak haar sodoende in werklikheid nóg seerder.

Dovey en Graffam (1987:49) verwys na vorige navorsing waarin Graffam gevind het dat gestremdes ander persoonlikheidseienskappe openbaar wanneer hul tussen nie-gestremdes is as wanneer hul tussen ander gestremdes is. By nie-gestremdes is hul insiklik, onderdanig, passief en afhanklik, maar tussen ander gestremdes is dieselfde mense meer dinamies, skeppend en onafhanklik. Hul gedrag was dus ingestel op hoe hul die eise van nie-gestremdes interpreteer; ander gestremdes het van hulle meer selfstandigheid verwag en ook toegelaat.

2.8.3 AANVAARDING EN INTEGRASIE

Wat verwag die gestremde eintlik van die samelewing? "Most of them want more than anything else, to lessen their dependence on other people, and to live their own lives as normally as possible" (Oberholzer 1970:1). Hulle wil graag dieselfde dinge ervaar as ander jongmense met dieselfde agtergrond en belangstellings (Doherty 1975:193). Hulle wil nie hê dat mense hul "anders" moet laat voel nie (Skelly

1975:30). 'n Atetoïde onderwyser voel egter anders, en dalk meer realisties, daaroor. "Why do we want to be accepted like other people? Why not aim to be accepted as we are, which is different from other people?" (Morgan 1975:9).

Integrasie is meer as om net tussen nie-gestremdes te woon. Dit het te doen met aanvaarding, betrokkenheid en verhoudings (Cotton, 1987:2). Ware aanvaarding as gelykes op sosiale gebied is 'n ideaal wat seker nooit volledig bereik sal word nie, maar dit is waarna gestrewe word. Dit bly makliker om simpatie en geriewe te voorsien as om betrokke te raak by die werklike mens agter die gestremdheid. Afsonderlike geriewe mag wel kompenseer vir 'n bepaalde gestremdheid, maar kan ook lei tot al groter isolasie (Topliss 1979:37). Thompson (1981:404) vra dat meer klem liever gelê moet word op die deel van geriewe met nie-gestremdes. Daar behoort afsonderlike én geïntegreerde geriewe te wees (Putterill, Gordon, Digby & Bloch 1978:123-124). Daar is wel gestremdes wat net op hul gemak in die teenwoordigheid van ander gestremdes is. Ander verkies om in sekere stadiums van hul ontwikkeling liever tussen ander gestremdes te wees, waar hul meer selfvertroue het (Morgan 1974:224; Anderson & Clarke 1982:238). Soms ervaar 'n gestremde egter ander gestremdes as 'n sosiale spieël waarin hy 'n beeld van 'n minderwaardige sosiale identiteit sien wat hy nog nie gereed is om te hanteer nie (Dovey & Graffam 1987:30). Die gestremde moet self kan besluit of en wanneer hy alleen, saam met ander gestremdes of met nie-gestremdes wil wees. Volgens Doherty (1975:194) verkies jonger, intelligenter gestremdes ongetwyfeld sosiale integrasie. Verpligte integrasie sal egter nie beter wees as verpligte segregasie nie.

Daar is verskillende fisiese omgewingsfaktore soos argitektoniese ontwerp en vervoerprobleme wat sosiale integrasie belemmer (Watson 1970:1; Waxman & Levin 1982:29). Afgesien van al die probleme met deurknippe, ontoeganklike toilette, telefone en skakelaars wat hul nie kan bykom nie, kan gestremdes dikwels as gevolg van trappe en swaaideure nie eers die gebou binnegaan nie. Economou en Moussourou (1981:448) voeg by hierdie dinge ook nog die ritme van die stadslewe. Volgens Mkalipe (1984:17) is die heel ergste egter steeds die "attitudinal barriers".

Mense reageer wel verskillend, maar onttrekking is seker die algemeenste reaksie van gestremdes op negatiewe sosiale ervarings (Oswin 1967:38; Buscaglia 1983:173; Dovey & Graffam 1987:28). Dit kan lei tot 'n bose kringloop van 'n verlies aan selfvertroue en verdere sosiale onttrekking.

Dovey en Graffam (1987:169) meen dat die samelewing se houding teenoor gestremdes beïnvloed is deur twee bewegings in die sestigerjare, naamlik die humanisme en die politieke aktivisme. As gevolg hiervan het dit wel minder sosiaal aanvaarbaar geraak om teen minderheidsgroepe te diskrimineer, maar in die praktyk is daar steeds heelwat diskriminasie (Miller & Gwynne 1972:8; Hanisch 1981:241). Daar is dus 'n diskrepansie tussen verklaarde waardes en gedrag in die samelewing. Volgens Dovey en Graffam (1987:171) verander die negatiewe houding van die samelewing teenoor gestremdes baie stadig en "... the effects of societal attitudes are 'cripling', leaving the individual with low self-esteem, little confidence, few skills, little motivation to change, passive and dependent".

2.8.4 SOSIALE ISOLASIE EN EENSAAMHEID

Psigo-sosiale aanpassing is 'n belangrike faset van rehabilitasie (Roessler & Bolton 1978:2). Dit is maklik om vas te stel hoeveel sosiale interaksies daar oor 'n sekere periode plaasgevind het, maar dis belangriker om vas te stel hoe mense werklik daaroor voel. Party mense reageer met neerslagtigheid op 'n matige graad van sosiale isolasie, terwyl ander 'n veel groter mate van afgesonderdheid kan geniet. Ferns (1991:58), wat vereensaming by 294 jong volwassenes ondersoek het, vind dat die kwaliteit van vriendskapverhoudings belangriker is as die kwantiteit, sodat iemand met baie vriende eensaam kan wees en iemand met een goeie vriend nie noodwendig eensaam sal voel nie. Sy vind nogtans 'n betekenisvolle verband tussen eensaamheid en die aantal vriende wat die jong volwassene het, die hoeveelheid kontak met familie en die verlange na 'n spesifieke persoon wat nie beskikbaar is nie (Ferns 1991:54). Isolاسie en eensaamheid hou dus nie altyd direk verband nie. Eensaamheid is 'n indiwiduele reaksie op 'n situasie waarop ander persone anders kon gereageer het. Volgens Ferns (1991:55) kan die beskikbaarheid van 'n vertroueling met wie hulle hul gevoelens en probleme kan bespreek, bydra tot die voorkoming of vermindering van eensaamheid by jong volwassenes. Blaxter (1976:210) beskou akute eensaamheid as een van die pynlikste probleme van gestremdes en ook een van die moeilikste om op te los.

Anderson en Clarke (1982:63-76) het inligting oor sosiale isolasie ingesamel. In die Isle of Wight-studie is gevind dat 70% van die 14-jariges 'n spesiale geesgenoot het, gewoonlik van dieselfde geslag, en dat daar etlike kere per week na skool oor en weer gekuier word. In die National Child Development Survey van 16-jariges is gevind dat net 6% dikwels eensaam voel en 60% nooit. Studies van gestremdes

toon egter 'n hoë voorkoms van sosiale isolasie, wat gewoonlik toegeskryf word aan probleme met vervoer, toeganklikheid van geboue en negatiewe reaksies van ander. Gevoelens van eensaamheid en depressie het sterk verband gehou met sosiale isolasie. Daar was selde ná skool enige sosialisering met vriende of medeleerlinge en dubbel soveel gestremde as nie-gestremde tieners het geen werklike vriende gehad nie. Heelwat meer gestremdes in gewone skole as in spesiale skole is beskou as alleenlopers of as ongewild by hul medeleerlinge. Gestremde tieners is selde ingesluit wanneer daar in 'n groep uitgegaan is. Gedurende skoolvakansies het die meeste van hulle net binnenshuis gesit met die radio of televisie vir geselskap. Slegs een in die kontrolegroep van nie-gestremdes het gedurende vakansies minder as een keer per week vriende ontmoet, teenoor meer as 60% van die gestremdes in spesiale skole (Anderson & Clarke 1982:76). Meer as 90% van die kontrolegroep, teenoor 21% van die gestremdes, was tevrede met hulle sosiale lewes. Die sosiale lewe van meer as 40% van die gestremde adolessente en slegs 3% van die kontrolegroep was "baie beperk" (Anderson & Clarke 1982:79-80). Volgens Brewer (1987:75) het sy selde kontak met mense van haar ouderdom, aangesien sy hoofsaaklik saam met haar ouers uitgaan. Paul en Epanchin (1982:220) beskou sosialisering met die portuurgroep as baie belangrik vir die ontwikkeling van sosiale vaardighede, waardes, houdings en 'n lewensperspektief. Die feit dat gestremde tieners so selde met hul portuurgroep sosialiseer, en dan gewoonlik in die teenwoordigheid van volwassenes, móét 'n demper plaas op die ontwikkeling van dieper vriendskappe.

Lieberman (1988:195) vind dat 70% van haar groep plaaslike serebraal gestremdes wel die een of ander vorm van sosiale lewe het. Die Kleurling-gestremdes in haar groep was sosiaal meer aktief as die blankes. Sosiale geleenthede hoef nie spesiale geleenthede te wees nie. Gewone alledaagse aktiwiteite is immers ook 'n bron van sosiale kontak. Nichols (1973:74) beklemtoon die waarde van 'n aktiwiteit soos inkope doen om kontak met die plaaslike gemeenskap op te bou. Geen betekenisvolle verband kon by jong volwassenes tussen vereensaming en die hoeveelheid kontak met bure gevind word nie (Ferns 1991:58).

In die periode wat volg op skoolverlating is daar vir gestremdes meer stres as gevolg van die verlies van skoolvriende en personeel met wie daar 'n vertrouensverhouding was. Soms voel hulle nader aan hierdie personeel as aan hulle ouers (Anderson & Clarke 1982:228). Die ryk sosiale lewe by die skool kom tot 'n einde en daar is nie altyd iets om die plek daarvan in te neem nie. Gewoonlik het die werkende gestremdes ná werksure min kontak met vriende en meer as dubbel soveel het nou

meer eensaam as op skool gevoel. Sommige kan steeds nie die reaksies van ander mense hanteer nie en het hul al meer onttrek. Sosiale isolasie is volgens Anderson en Clarke (1982:232-238) verreweg die grootste bron van stres en affekteer meer as 60% van hulle monster. In die jaar na skoolverlating voel 75% eensaam en minder as 20% is tevrede met hulle sosiale lewens (Anderson & Clarke 1982:250). Daar is min wat ooit vriende besoek of besoek ontvang en kontak geskied dikwels net per pos of telefoon.

Faktore wat isolasie vererger, is die graad van gestremdheid en mobiliteit, sowel as spraakprobleme, selfbewustheid en gebrek aan selfvertroue. Van die vyf tieners wat op skool geen vriende gehad het nie, het drie ernstige spraakprobleme gehad (Anderson & Clarke 1982:68). Baie van die gestremde tieners wat eensaam voel, kom uit gesinne met gespanne verhoudings en kommunikasieprobleme (Anderson & Clarke 1982:82-85). Die vermoë om met mense klaar te kom, is volgens Weiss (1988:8) die mees afgeskepte aspek van serebraal gestremdes se opvoeding. Daar word dikwels valslik aanvaar dat hulle outomaties sal leer om betekenisvolle verhoudings te vorm.

2.8.5 DIEPER VERHOUDINGS EN HUWELIKE

Fromm (1961:26) sien liefde as: "The active concern for the life and growth of that which we love". Daar is dus 'n sterk element van besorgdheid en betrokkenheid, en die bevrediging van die eie behoeftes geniet nie voorrang nie (Allport 1961:287; Lewis 1971:7). Die behoefte aan kontak, liefde en warmte is deel van menswees, ongeag seksuele voorkeur of gestremdheid (Waxman & Levin 1982:1). Verhoudings waarin mense mekaar se lewens deel, is volgens Griffiths en Clegg (1988:127) die basis van ons menswees. Nogtans is ouers en personeel gou bekommerd wanneer 'n "ernstige" verhouding tussen gestremdes ontstaan. Die idee van 'n seksuele verhouding of huwelik tussen gestremdes lok steeds sterk teenkanting uit (Weiss 1988:11). Ouers voel aan dat die samelewing van gestremdes verwag om aseksueel te wees en beskou dit moontlik as hul verantwoordelikheid om dié illusie te handhaaf (Halliday 1989:95).

Ten spyte van die mite dat gestremdes aseksueel is, het hul normale seksuele behoeftes (Gray 1964:53; Anderson & Clarke 1982:279; Mc Lachlan 1986:6). Hierdie miskienning van die gestremde as seksuele wese was volgens 'n Amerikaanse aktrise en model, wat in 'n ongeluk verlam is, die rede waarom sy haar

storie en foto's in Playboy gepubliseer het (Pietersen 1987:114).

Mason (1966:117) vind dat serebraal gestremdes net so graag en om dieselfde redes as nie-gestremdes wil trou. John (1962) sê hy kan dit verduur om aangetrek, gevoer en gebad te word, maar wat hy die meeste in sy lewe mis, is romanse. Volgens Rowland (1987:6) help tegnologie, fasiliteite en dienste min as jy eensaam is. Brett (1983:13), ook gestrem, waarsku teen onrealistiese verwagtinge en die idealisering van liefde en seks deur gestremdes. Humoristiese realisme spreek uit stellings soos die volgende van Gray (1964:53): "Few normal girls would have the desire to pursue a friendship with a fellow who walks like an inebriate, talks like a distorted gramophone record, and above all, is an improbable bread-winner".

Dovey en Graffam (1987:24) vind dat die meeste gestremdes geen intieme verhoudings gehad het nie en dat dit vir hulle moeilik was om sulke verhoudings te vorm. In Anderson en Clarke (1982:237) se groep het net een derde 'n spesiale vriend of vriendin gehad, wat gewoonlik ook gestrem was en met wie slegs die helfte so dikwels as een keer per maand ná werksure enige ander kontak behalwe telefonies gehad het.

Tradisionele geslagsrolle, wat van die man verwag om die broodwinner te wees en van die vrou om al die huiswerk te kan doen, speel volgens Waxman en Levin (1982:9) steeds 'n rol. Hulle blameer egter ook vervoer en toeganklikheid van geboue, en veral gebrekkige opvoeding in hierdie fasette van die lewe vir die gebrek aan intieme verhoudings. Dovey en Graffam (1987:32) vind dat 'n behoefte aan intieme verhoudings dikwels in hulle onderhoude na vore kom, maar dat sosiale en fisiese isolasie, die afhanklikheid van ouers, lae selfbeeld, swak sosialiseringsvaardighede, emosionele onvolwassenheid en finansiële afhanklikheid die vorming van verhoudings bemoeilik. Liggaamsbeeld is ook 'n stremmende faktor. Weiss (1988:11) verwys na die effek van die statuswaarde van 'n mooi liggaam op die serebraal gestremde en Waxman en Levin (1982:13) meen dat dit baie moeilik is om aan jou liggaam as iets aantrekliks te dink as dit voortdurend 'n objek vir mediese ondersoeke was.

Ten spyte van hierdie negatiewe faktore is daar tog gelukkig getroude gestremdes (Anne 1963:6; Dovey & Graffam 1987:34). In Swede word gestremde paartjies, hetero- en homoseksueel, wat dit so verkies, toegelaat om kamers te deel. Volgens Shearer (1974:227) lei dit tot 'n afname in aggressie, meer konsiderende gedrag en veel minder onaanvaarbare seksuele gedrag in openbare plekke. Volgens Holmes

(1987) behoort "psigo-seksuele materiaal" en selfs 'n derde persoon as helper beskikbaar gestel te word indien dit nodig is en almal gemaklik daarvoor voel. Dit is al voorgestel dat gestremdes aangemoedig en selfs aktief gehelp word om sporadiese seksuele ervarings te hê sodat hulle nie mis wat hul portuurgroep ervaar nie (Isherwood 1986:77). Dit klink na 'n vervlakking van seks tot 'n biologiese funksie wat nie deel vorm van 'n sinvolle verhouding nie. In 1973 het SPOD (Sexual and Personal Relationships of the Disabled) in Engeland tot stand gekom (Thomas 1982:68). Hulle bied volgens Griffiths en Clegg (1988:162) 'n advies- en voorligtingsdiens en opvoeding met betrekking tot seksuele sake.

Gestremdes behoort volgens Steenkamp en Steenkamp (1984:10) vry te wees om seksuele verhoudings aan te knoop en te trou waar moontlik, maar om kinders voort te bring, is nie noodwendig die reg van elke getroude paar nie. Die kind wat in die wêreld inkom, het ook regte wat eers oorweeg behoort te word en gestremde ouers is nie altyd in staat om hieraan te voldoen nie. Navorsing is nog nodig oor die effek van gestremde ouers op 'n kind se ontwikkeling (Mason 1966:114).

2.8.6 GEMEENSKAPSOPVOEDING

Minde (1978:1348) het gevind dat daar min betekenisvolle verhoudings tussen serebraal gestremde en nie-gestremde tieners was, maar dat dié wat wel met gestremdes en nie-gestremdes geassosieer het, beslis beter aangepas was. Sederdien is daar dikwels oproepe om meer kontak tussen gestremdes en nie-gestremdes (Funke 1981:388; Mkalipe 1984:17; Roessler & Bolton 1987:13; Maritz 1987:1; Grobler 1988:2). Die manier waarop die kontak plaasvind, is belangrik. Massa-uitstappies en saamtrekke is volgens Doherty (1975:198-199) teenproduktief. Kontak op 'n individuele basis bereik veel meer. Die kontak moet nie die gestremdheid as basis hê nie, maar plaasvind omdat daar 'n gemeenskaplike doel of belangstelling is (Klapwijk 1977b:4). Dan sal mense die gestremde in die eerste plek as mens begin sien en waardeer.

Nie-gestremdes se negatiewe reaksies is gewoonlik die gevolg van onkunde of 'n gebrek aan ervaring van gestremdes, en nie kwaadwilligheid nie (Holmes 1987). Dit is vir hulle 'n nuwe situasie wat hulle nie weet hoe om te hanteer nie. Die onus rus eintlik op die gestremde om hierdie gaping te oorbrug. Hy moet uitreik na die nie-gestremde en hom laat tuis voel in die teenwoordigheid van gestremdes (Serebraalverlamde 1960:7; Nichols 1973:115; Gicquiaud 1975:182; Doherty

1975:199; Feher & Molnar 1981:39; Funke 1981:338; Holmes 1987; Grobler 1988:2; Joubert 1989:9). Daar kan nie van die nie-gestremde verwag word om die gestremde te verstaan as hy nooit geleentheid het om hom of haar te leer ken nie.

Rutter (1980:806) se navorsing het bewys dat omgewingsinvloede en nuwe ervarings tot in die volwasse lewe nog 'n radikale invloed op mense se gedrag en sosiale verhoudings kan hê. Dit is letterlik nooit te laat om mense se houdings te probeer beïnvloed nie. "Ongunstige eerste indrukke kan uitgewis word deur 'n aangename persoonlikheid en keurige maniere" (Serebraalverlamde 1960:7). 'n Mens is nie altyd verantwoordelik vir dit wat op jou pad kom nie, maar jy is verantwoordelik vir die wyse waarop jy dit hanteer. Die gestremde dra dus ten minste 'n deel van die verantwoordelikheid vir die verandering van houdings teenoor gestremdes.

Elke houding het 'n kognitiewe en affektiewe komponent (Thomas 1982:21). Daarom moet houdingsverandering op albei vlakke aangepak word. Kennis alleen is nie genoeg om houdings te beïnvloed nie (Social Relationships and Interpersonal Skills 1982:3). Kontak as sodanig is ook nie genoeg om intergroepverhoudings te verbeter nie, tensy die kontak aan sekere vereistes voldoen wat dit kwaliteit-kontak maak (Pettigrew 1986:194; Van Dyk 1990:210). Om effektief te wees, moet kontak saamgaan met toepaslike inligting (Pedder 1975:152; Rowland 1987:8; Dovey & Graffam 1987:178). Gicquiaud (1975:183-184) berig oor die sinvolle kontak tussen gestremdes en onderwys- en mediese studente. In plaas van net lesings en observasie het hulle 'n paneel van serebraal gestremde tieners saamgestel aan wie die studente vrae kon stel. Afgesien van die uitstekende ervaring wat dit aan die gestremde tieners gebied het, het die studente eerstehandse kontak gehad met jong gestremdes wat op 'n intelligente manier hulle eie probleme kon verduidelik.

Mense is nuuskierig en hulle sal staar na iemand met 'n ongewone voorkoms. Dit is dus onvermydelik dat gestremde kinders die een of ander tyd negatiewe ervarings sal hê. Op skoolvlak reeds moet gestremde kinders geleer word om meer verdraagsaam en geduldig met nie-gestremdes te wees (Gicquiaud 1975:182). Hulle moet geleer word om nie-gestremdes in hulle geselskap tuis te laat voel. Daar is verskeie maniere om die ys te breek. Phyllis Woolf, 'n spastiese kwadrupleeg, gaan graag na 'n sekere restaurant. Wanneer haar vriend haar teen die trappe uitdra en mense staar, sê hy eenvoudig: "Dont worry about her, she's drunk!" (Rolfes 1980:88). Phyllis het 'n wonderlike sin vir humor en sy gebruik dikwels grappies wat teen haarself gerig is om mense op hulle gemak te stel (Rolfes 1980:91). Dit is nie net belangrik om die samelewing te leer om gestremdes te aanvaar nie, maar ewe

belangrik om gestremdes te leer om die samelewing te aanvaar.

Die Jongerencentrum voor Cultureel Werk by die Johanna Stichting in Nederland stel hom ten doel om as ontmoetingsplek te dien waar sinvolle kontak deur middel van 'n groot verskeidenheid sosiale en kulturele bedrywighede tussen gestremdes en nie-gestremdes kan plaasvind. In Duitsland is daar vryetydsbestedingseminare waar gestremdes en nie-gestremdes op 'n vennootskapbasis in groepe van 14 of 16 saam opleiding kry. Volgens Funke (1981:388) was daar nog nooit 'n tekort aan nie-gestremdes om deel te neem nie en die projek werk veral goed as faktore soos sosiale agtergrond en opvoedkundige status redelik gelyk gehou word. "Physically Disabled and Able-Bodied" (PHAB) het in die vyftigerjare reeds 'n groot jeugorganisasie gestig wat veral vakansiekampe reël (Thompson 1981:404). PHAB het intussen na verskeie lande uitgebrei.

Die invloed van die massamedia om die gestremde realisties uit te beeld, moet nie onderskat word nie (Eggers 1981:398; Waxman & Levin 1982:7; Roessler & Bolton 1987:13). Ongelukkig versterk die media dikwels die stereotiepe siening van gestremdes deur hulle óf heeltemal te ignoreer, óf deur hulle voor te hou as afhanklikes, of helde wat oor alle probleme kan seëvier.

Gestremdes moet nie net passief sit en wag vir ander om op te tree nie. Hulle moet 'n aktiewe bedrae lewer deur hul eie voorstelle en eise, deur betrokke te raak by die politieke lewe in hul gemeenskappe en deur inisiatief aan die dag te lê om hul eie omstandighede te verbeter (Weigt 1981:406; Funke 1981:388). "We need to become politically aware of legislation and the morality impinging on it" (Look at me, not my wheelchair 1984:5). Daar kan in hierdie opsig baie van Swede geleer word waar gestremdes deur middel van wetgewing verskeie regte gekry het wat ook geleidelik 'n positiewe invloed op die samelewing se houdings gehad het (Weigt 1981:405).

Die opvoeders van die jonger geslag gestremdes het 'n groot taak om hul motivering te versterk om betrokke te raak by hul eie opheffing en die verbetering van die wêreld waarin hulle leef.

2.8.7 SAMEVATTING

Om gestremdheid te verstaan, is dit nodig om ook die wêreld waarin die gestremde hom bevind, te bestudeer. Paternalisme, vooroordeel en negatiewe reaksies uit die

samelewing skep dikwels vir gestremdes groter probleme as hul gestremdheid as sodanig. Gestremdes wil soos hulle is as mense aanvaar en dieselfde geleenthede gegun word.

Sosiale isolasie en eensaamheid is algemeen onder gestremdes. Hulle het dieselfde behoeftes aan intimiteit en die emosionele koestering wat 'n vaste verhouding of huwelik kan bring. Daar is 'n behoefte aan gemeenskapsopvoeding met betrekking tot gestremdes. Hierin behoort gestremdes self meer inisiatief te neem.

2.9 WERK

2.9.1 INLEIDING

Een van die doelwitte wat die kabinet vir die Jaar van Gestremde Persone 1986 aanvaar het, was om ondersoek in te stel na die opleiding en indiensplasing van gestremdes (Redaksioneel 1989a:1) en om voldoende werkgeleenthede vir gestremde persone te beding (Departement van Nasionale Gesondheid en Bevolkingsontwikkeling 1987a:1). Volgens dr. William Rowland het gestremdes ook die reg op ekonomiese en maatskaplike sekuriteit en 'n ordentlike lewenswyse (Die Burger 1989:12). Werk is die sentrale aktiwiteit in rehabilitasie (Barnard 1986:140). Plasing in 'n geskikte werksituasie word gewoonlik beskou as die kulminasiepunt van rehabilitasie (Wiehahn 1968:1; Goedvolk 1970:1; Cohen 1970a:1). Voorgaande is nie noodwendig die regte siening nie. Volgens Hammerman en Maikowski (1981:321) word ander belangrike aspekte van die gestremde se lewenskwaliteit deur hierdie siening oor die hoof gesien.

Wat is die betekenis van werk vir die moderne mens? Volgens Kruger (1986b:114) neem die wêreld van werk in die bestaan van die meeste mense verreweg die belangrikste plek in. Frankl (1969b:43) heg nie veel waarde aan die spesifieke tipe werk wat gedoen word nie, maar aan hoe die persoon sy rol vervul. In ons samelewing het 'n "sukksesvolle mens" 'n "goeie" werk en word 'n mens se "sukkses" gemeet aan jou inkomste (Vorster 1977:26). Werk het 'n groot invloed op die persoon se identiteit en gevoel van selfwaarde (Larsson 1981a:207; Anderson & Clarke 1982:164; Holmes 1984:23; Gerdes 1988:277; Fourie 1989:85; Hayes & Best 1989:14). Dit laat die mens voel dat hy 'n plek in die samelewing het en voorsien gewoonlik sosialiseringmoontlikhede (Hoekstra 1981:207; Anderson & Clarke 1982:165; Dovey & Graffam 1987:133). Werk bepaal ook die ritmiese patrone van

die dag en voorsien struktuur aan die lewe (Anderson & Clarke 1982:165; Gerdes 1988:278). Vir Townsend (1958:8) is werk die beste terapie vir serebraal gestremdes, en volgens Smith (1980:71) gee dit aan die gestremde die gevoel dat hy ook 'n betekenisvolle bydrae tot die samelewing lewer. In Lieberman (1988:137) se studie was die belangrikste aspek van werk vir verreweg die meeste van die serebraal gestremdes egter die geld wat hulle verdien.

2.9.2 WERKVERWAGTINGE BY GESTREMDES

Werk en die status wat daarmee saamgaan, is 'n belangrike aspirasie vir die meeste gestremdes (Miller en Gwynne, 1972:79). Kinders word in 'n kultuur groot waar dit normaal is om te dink en te droom oor 'n beroep na skool. As gevolg van sy gebrek kan die gestremde dikwels nie 'n beroep kies wat verband hou met die bepaalde kulturele agtergrond en belangstellings van die gesin nie (Wiehahn 1968:11). Veral serebraal gestremde jongmense uit professionele huise, wat slegs tot eenvoudige, herhalende werk in staat is, pas moeilik op sosiale gebied in by hulle fabriekskollegas (Morgan 1961:201). Hierdie verskil tussen die verwagte en bereikte werkstatus veroorsaak dikwels 'n lae vlak van werkstevredenheid. Van Lieberman (1988:132) se werkende serebraal gestremdes wou 72% van werk verander. By implikasie was hulle dus nie gelukkig in hul werk nie.

Volgens Anderson en Clarke (1982:57) het meer as dubbeld soveel gestremde as nie-gestremde tieners by skoolverlating geen idee gehad van wat hul na skool wou doen nie. Meer gestremdes het egter vereis dat die werk naby hul huise moet wees en dat die betaling goed moet wees. Serebraal gestremde tieners kan dikwels nie insien dat hul gestremdheid sekere beroepe onmoontlik maak nie en klou vas aan onrealistiese ideale (Lamprecht 1984:16; Weiss 1988:10-11). Volgens Peacy (1966:109) is dit onrealisties om van hulle 'n volwasse oordeel en realistiese ideale te verwag wat alleen die gevolg van lewenservaring kan wees. Veel meer blootstelling aan die wêreld van werk is gedurende hul skoolloopbane reeds nodig.

2.9.3 WERKGELEENTHEDE VIR GESTREMDES

In teorie behoort daar iets te wees wat elke gestremde kan doen. Professor Lou Brown het by 'n kongres oor serebrale gestremdheid in Montreal gesê dat daar vir 'n gestremde net twee kriteria is om te kwalifiseer vir 'n werk: hy moet asemhaal en

hy moet een deel van sy liggaam kan beweeg (Maritz 1986:4). Die praktyk lyk ongelukkig anders. Van al die tipes motories gestremdes is dit veral die serebraal gestremde wat nie maklik in die werkgemeenskap aanvaar word nie (Botha 1981:13).

Werkgeleenthede vir serebraal gestremdes is skaars (Le Roux 1964:10; Putterill et al. 1978:126; RGN 1989:33). Maritz (1986:1) het gevind dat opvolgstudies in die VSA en Kanada getoon het dat slegs 1% van die gestremdes in daardie lande in gewone werksituasies was. In Australië gaan dit volgens Dovey en Gaffam (1987:174) nie beter nie en die serebraal gestremdes wat wel werk gevind het, is oor die algemeen ontevrede daarmee. Volgens die 1980-sensus was ongeveer 10,5% van die gestremde werkers in die RSA serebraal gestremd (Posthumus 1987:5). Uys (1988:59) het in 'n omvangryke ondersoek na die gesindhede van werkgewers gevind dat daar een gestremde werker vir elke 386 werkers is, vergeleke met 11 gestremdes vir elke 100 nie-gestremdes in die samelewing. Van die 3,000 maatskappye waarby in 'n landwye ondersoek navraag gedoen is, het 35% gereageer en 55% van hulle het geen gestremdes in diens gehad nie (Die Burger 1989:12).

Werkgewers in die VSA verkies beslis nie-gestremde werkers en met elke insinking in die ekonomie is dit die gestremdes wat eerste afgedank word (Levitan & Taggart 1977:97). In Engeland vind Topliss (1979:45) dat die gestremde skoolverlater baie min hulp kry om werk te vind. Sy voel dit is onrealisties om van werkgewers te verwag om die sosiale en sielkundige behoeftes van gestremdes voorrang te laat geniet bo ekonomiese oorwegings.

Werkgewers betwyfel dadelik die produktiwiteit van die gestremde en beskou sy indiënsneming as liefdadigheid. Hulle is ook bang dat, indien hy nie produktief genoeg is nie, hulle nie weer van hom ontslae sal kan raak nie. Om hierdie probleem te oorbrug, is daar in Australië 'n "Werkervaringsprogram" begin wat aan die werkgewer die geleentheid bied om die gestremde werker eers op 'n proefbasis te neem sonder enige verpligting om hom aan te stel (Dovey & Graffam 1987:140). Daar is 'n tussenganger wat sake koördineer en die werker kry die ervaring asook terugvoering oor sy geskiktheid vir die werk. Ackerman (1986:43) vind ook 'n tussenganger van groot waarde vir die gestremde en die werkgewer. Vorster (1977:27) pleit by sakeondernemings om geleenthede vir gestremdes te skep om selfs sonder betaling opleiding en ervaring op te doen, of om hulle op 'n "betaal volgens produksie"-basis aan te stel.

Tyd, mannekrag en finansies word belê in die opleiding van serebraal gestremdes, waarna hulle dikwels min hoop het om werk te vind. "Many school-leavers return to square one, vegetating at home, regressing physically, emotionally and mentally and negating much of the years of training and education" (Weiss 1988:11). Van Niekerk (1987:2-3), Minister van Nasionale Gesondheid en Bevolkingsontwikkeling, het die belangrikheid van die voorsiening van woon- en werkgeriewe vir serebraal gestremde skoolverlaters beklemtoon. Volgens Dillman (1981:65) bestee die Staat en die Departement Mannekrag jaarliks miljoene rande om werkgeleenthede vir gestremdes te skep. Die Departement Mannekrag se diens aan die gestremde behels onder meer inligting, indiensplasing, beskutte arbeid en aanmoediging van werkgewers om gestremdes in diens te neem (Venter 1983:65; Posthumus 1987:6). In Mei 1989 het hulle ongeveer 148,000 brosjures onder werkgewers versprei om die indiensneming van gestremdes te bevorder (Fourie 1989:85). In 'n vryemarkstelsel kan dit egter nie van die Staat verwag word om alleen hierdie verantwoordelikheid te aanvaar nie.

Groot firmas soos Pick 'n Pay, Mutual en Volkskas het reeds die voortou geneem deur gestremdes aan te stel. Daar is 30 gestremde werkers by Pick 'n Pay reg oor die land in posisies waar hulle gestremdheid nie 'n negatiewe faktor is nie (Rosen 1990:215). In die Kaapse Skiereiland het die personeelbestuurderes van die Brackenfell-Hipermark in samewerking met die Paarlskool en die Vereniging vir Liggaamlik Gestremdes 'n opleidingsfasiliteit daargestel wat tot dusver gelei het tot die indiensneming van sewe gestremdes (Rosen 1990:216). Die Amtronix-trofee, wat jaarliks toegeken word aan die firma wat die meeste doen om werkgeleenthede vir gestremdes te skep, is in 1988 deur Eskom en Sabax gedeel en in 1989 weer aan Sabax toegeken (Gillies 1991:17).

Volgens die Departement van Nasionale Gesondheid (1987c:35) behoort staatsdepartemente en plaaslike owerhede meer gestremdes in diens te neem. In 'n brief geteken deur die burgemeester van Kaapstad is Vista Novaskool meegedeel: "I am pleased to inform you that the Council, on 1989-12-14, adopted a programme of affirmative action for employment of disabled persons in the Cape Town City Council" (Stadsraad, Kaapstad, 1990). Dit kom daarop neer dat elke kandidaat suiwer op meriete oorweeg sal word ná volledige evaluering by die Work Assessment Centre van die Groote Schuur-Hospitaal.

Interface is in 1984 in Kaapstad gestig as 'n organisasie om die gebruik van mikrorekenaars deur gestremdes te bevorder (Waller & Van der Walt 1988:15).

Kursusse waarin Blissymbolics soms gekombineer word met rekenaartegnologie, is al op verskeie plekke in die RSA aangebied. Na afloop van 'n kursus vir gestremde volwassenes by Vista Nova het 'n groepie hul eie besigheid, genaamd Indecomp, begin en reeds verskeie kort- en langtermynkontrakte vir woordprosessering en dataverwerking gekry.

Soms is die beleid by ondernemings dat salarisse en voordele vir almal dieselfde is, maar dan geld dit net vir permanente personeel (Uys 1988:60). Gestremdes word in die praktyk dikwels net tydelik aangestel.

Voor die einde van die eeu sal daar 3,4 miljoen nuwe werkgeleenthede geskep moet word om die bevolkingsaanwas te absorbeer. Daar word beweer dat die formele ekonomie nie eers in die helfte hiervan sal kan voorsien nie (Redaksioneel 1989b:81). Baie meer werkers sal op hulleself aangewys wees om werk te skep, met ander woorde, groot klem sal op entrepreneurskap gelê word. Outobiografieë soos dié van Gray (1964:150) gee wonderlike voorbeelde van wat gedoen kan word wanneer 'n gestremde vir homself verantwoordelikheid aanvaar en begin fokus op wat hy wel kan doen in plaas van dit waartoe hy nie in staat is nie.

Suid-Afrika het nie soseer 'n mannekrag- as 'n vaardigheidsprobleem nie (Stevenson 1986:84). Daar word nog neergesien op ongeskoolde werk, maar terselfdertyd eis groter spesialisasie al meer gespesialiseerde opleiding, waaroor min gestremdes beskik. Die gestremde kompeteer met nie-gestremdes in dieselfde mark en dus moet hy iets kan aanbied wat die werkgever sy waarde sal laat raaksien en nie net sy gestremdheid nie (Redaksioneel 1989b:81). Die gestremde moet dus verantwoordelikheid aanvaar vir die maksimale ontwikkeling van sy vermoëns en om homself te bemark (Stevenson 1986:84).

Ook die spesiale skool behoort meer spesifiek die veld van bemarking te betree. By die Kaap Receifeskool is daar in 1983 'n komitee vir die ondersoek na beroepsmoontlikhede vir skoolverlaters gestig. Hierdie komitee bemark ook die skool aktief in die openbare en private sektore (Lamprecht 1984:16). Die idee om die gestremde persoon volgens sy vermoë en nie volgens sy gestremdheid nie, in diens te neem, behoort deur radio-, televisie- en koerantdekking gepropageer te word (RGN 1989:77).

2.9.4 DIE GESTREMDE AS WERKER

In die dinamiese, hoogs kompeterende, Westerse samelewing is wins vir die werkgewer van die grootste belang. Voor hy die moeite en onkoste aangaan om aanpassings te maak sodat die werk die gestremde pas, sal die werkgewer liever iemand anders aanstel, veral aangesien daar soveel nie-gestremdes beskikbaar is (Vorster 1977:26). Werkgewers wat nog geen kontak met gestremdes gehad het nie, is om verskeie redes huiwerig om hulle in diens te neem (Vogt & Greenbaum 1980:55; Ackerman 1986:42-42; Redaksioneel 1991:1). Veral lae produktiwiteit, hoë afwesigheidsyfers, moontlike beserings by die werk en die reaksie van kollegas bekommer hulle (Morgan 1961:201; Schoeman 1980:33; Ackerman 1986:44; Uys 1988:60; RGN 1989:73). Nie-gestremde potensiële werkers word gewoonlik suiwer op meriete beoordeel, maar die gestremde word in 'n ander kategorie geplaas.

Die fisiese omgewing moet wel aan sekere vereistes voldoen om die werker in staat te stel om optimaal te funksioneer (Harvey 1986:78). Vir iemand in 'n rystoel moet die telefoon bereikbaar, die hysbak groot genoeg, en deurknoppe en skakelaars binne bereik wees. Die wasbak moet só geplaas wees dat 'n rystoel naby genoeg kan kom, die toilet groot genoeg, kantoortafel laag genoeg sodat die rystoel as gewone stoel kan dien en daar moet 'n oprit as alternatief vir trappe wees (Van Rensburg 1971:94-101).

Volgens Smith (1980:71) in Engeland en Spiegel en Podair (1981:250) in die VSA is daar gevind dat gestremdes nie méér beserings by die werk opdoen of méér dae afwesig is as die res van die personeel nie. Uys (1988:60) het ook gevind dat 85% van die plaaslike ondernemings van mening was dat hulle gestremde werkers minstens net so produktief of selfs meer produktief as die ander werkers was. Hul afwesigheidsyfer was laer en daar was minder werkbeseerings by die gestremdes. Hulle is ook goed deur kollegas aanvaar. Die gestremde moet volgens Cohen (1970b:2) altyd meer probeer doen omdat hy die uitsondering is en daar meer aandag op hom gefokus word. Volgens King (1981:266)) moet die gestremde wat stadiger werk, eenvoudig bereid wees om langer ure te werk of werk huis toe te neem om te vergoed vir sy gebrek aan spoed. Die Sabax-maatskappy wat in 1988 en 1989 die Amtronix-trofee gewen het vir die indiensneming van gestremdes, beskryf hul gestremde werknemers as hardwerkend, lojaal en toegewyd (Gillies 1991:16). Miller en Gwynne (1972:46) en Nolte (1990:187) vind dat gestremdes probeer kompenseer en juis daarom uitstekende en toegewyde werkers is. Omdat hulle weet hoe moeilik dit is om werk te kry, is hulle baie gemotiveerd om dit te behou.

Benewens die vermoë om die spesifieke taak te verrig, vereis die werksituasie ook volgens Woolf (1986) sosiale aanvaarbaarheid, effektiewe kommunikasie, emosionele beheer, motivering, 'n kompeterende produksiespoed en die vermoë om 'n agtuurwerkdag te verduur. Suksesvolle werkaanpassing hang in 'n groot mate af van hoe die gestremde sy gestremdheid beleef, want dit bepaal sy gedrag (Wiehahn 1968:214). Die belangrikheid van ondersteuning deur die gesin word beklemtoon deur O'Grady et al. (1985:782) en Dovey en Graffam (1987:144). Die gestremde wat tuis ondersteuning kry, ontwikkel gewoonlik 'n positiewe geaardheid wat ook sy aanpassing in die werkplek vergemaklik. Suksesvolle aanpassing in die arbeidsmark hou sterk verband met goeie interpersoonlike verhoudings en sosialiseringvaardighede (Wiehahn 1968:217; Greaves 1972:135-136; Larek 1981:267).

In 'n retrospektiewe studie van serebraal gestremdes wat suksesvol in werk geplaas kon word, vind Sillanpää, Piekkala en Pisirici (1982:467-476) dat intelligensie, opvoedingspeil, selfversorging, onafhanklikheid, tipe en graad van serebrale gestremdheid, en beweeglikheid in die gemeenskap almal korreleer met aanstelling in 'n werk. Daar is teenstrydigheid oor die invloed van die graad van gestremdheid op werkprobleme. Andrews et al. (1977:803) vind 'n direkte verband tussen ernstige gestremdheid en swak werkaanpassing, maar Wright (1956:11), Kruger (1970:4), Chamberlain (1975:169) en Blaxter (1976:180) verskil van hulle. Die ander faktore soos hierbo genoem, speel volgens hulle soms 'n veel groter rol. Gebrek aan vervoer en beweeglikheid in die gemeenskap is dikwels vir die gestremde werker 'n groot probleem (John 1962:11; Oberholzer 1970:2; Harvey 1986:78). Selfs al kan hy tot by die bus of stasie loop, kan hy dikwels nie sonder hulp vinnig genoeg op- en afklim nie.

Goldstein (1969:4) wat meer op verstandelik gestremdes gefokus het, vind dat hul gewoonlik hul werk verloor het as gevolg van sosiaal onaanvaarbare gedrag en nie om produksieredes nie. Dovey en Graffam (1987:140-145) meen dat die grootste probleemarea by die werk vir liggaamlik gestremdes ook op die gebied van sosiale verhoudings lê. Die persoonlikheid, geaardheid en kommunikasievermoë van die gestremde gee die deurslag en serebraal gestremde werkers word dikwels as emosioneel onvolwasse, onrealisties, ongemotiveer en sosiaal swak aangepas beskou (Serebraalverlamde 1960:7; Wiehahn 1968:27; Nieder-Heitmann 1970:1; Vorweg 1971:2 en 1974:4-6; Rossouw 1976:206; Weiss 1988:10-11). Die rede waarom so baie serebraal gestremde skoolverlaters glad nie die werksituasie kan hanteer nie, is

volgens Morgan (1961:200) omdat hulle emosioneel en sosiaal nog op 'n ouderdomsvlak van 12 of 13 funksioneer. Die gebrekkige ervaring van die eise van die hoofstroom van die samelewing skep soms by gestremde werkers probleme met die hantering van onredelike eise en kritiek (Ackerman 1986:42-45).

2.9.5 BEROEPS- EN BEROEPSGERIGTE OPLEIDING

Engelbrecht (1975:162) gebruik beroepsopleiding en indiensopleiding as sinonieme en in RGN (1989:51) word dit verwante begrippe genoem wat dui op die verdere opleiding wat iemand kry wat reeds in 'n beroep staan. Beroepsgerigte opleiding het betrekking op daardie aspekte van die kind se onderrig op skool wat van besondere waarde gaan wees vir sy uiteindelijke beroepsbeoefening (Engelbrecht 1975:162; RGN 1989:51). Volgens Theron (1970:3) en Lamprecht (1990:5) behoort voorberoepsopleiding en die loopbaanoriënteringsproses reeds in die laerskool te begin.

Volgens Vermeulen (1987b:85) staan werk- en lewensvoorbereiding sentraal in die sekondêre fase van die spesiale skool. Anderson en Clarke (1982:169) vind dat hierdie aspekte in Engeland hoofsaaklik beperk is tot die verstandelik gestremdes en nie geld vir die intelligenter liggaamlik gestremdes nie. Ongelukkig is dit ook waar van skole vir serebraal gestremdes in die RSA. In die spesiale klasse is daar tyd vir werk- en lewensvoorbereiding, maar in die hoërskoolafdelings word oorwegend klem gelê op die akademiese leerplanne. Daar word wel, soos Maritz (1976) aanbeveel het, in sommige skole gekonsentreer op handelsvakke wat kan lei tot latere kantoorwerk. Maritz (1976) het ook aanbeveel dat leerlinge wat sukkel om meer vakke te behartig, toegelaat moet word om slegs daardie vakke te neem wat tot 'n werkplasing kan lei, sonder dat hy die volle kursus vir die betrokke standaard hoef te doen. Theron (1970:3) sou graag beroepsgerigte hoërskole vir gestremdes wou sien waar die vakke verband hou met spesifieke werkplasing.

Levinson (1986:105) vind dat "... handicapped students were leaving school without marketable skills and were unable to function independently in the community". In die VSA verlaat slegs 30% van die gestremdes die hoërskool met enige beroeps- of werkgeoriënteerde opleiding. Ook in die RSA dra die vakinhoud wat aangebied word, volgens die terugvoering van gestremdes, nie by tot werkverkryging of beroepsbeoefening nie (RGN 1989:50). Afgesien van meer toepaslike vakinhoud, het gestremde skoolverlaters ook veel meer opleiding nodig in die voltooiing van

aansoekvorms, onderhoudvoering en die oordra van 'n meer positiewe beeld van hulleself (Gordon 1979:2; Vogt & Greenbaum 1980:56; Dovey & Graffam 1987:146; Lieberman 1988:126). Die skool moet verantwoordelikheid aanvaar om vir die gestremde goeie werkgewoontes aan te leer (Pauw 1970:7; Theron 1970:1; Personeel 1977:10).

Die eise van die moderne samelewing verander vinnig. Met die geweldige tegnologiese ontwikkeling van ons tyd behoort daar ál meer klem op tegniese opleiding te val. Volgens Bilbow (1989:94) kry ongeveer 60% van alle Tsjeggo-Slowaakse leerlinge tegniese opleiding in "vakleerling-sentrums" waar hulle die laaste paar jaar van hul hoërskoolloopbaan deurbring. Hierdie sentrums is ten nouste verbonde aan spesifieke nywerhede sodat nywerheidsbehoeftes direk in die leerplanne ingevoer kan word en jongmense van vroeg af blootgestel kan wees aan die werkomgewing (Bilbow 1989:101).

Coetzee (1988:267) waarsku dat 'n verabsoluttering van akademies georiënteerde onderwys in die RSA verreikende gevolge kan hê in die sin van toenemende werkloosheid, werksontevredenheid, lae lewenskwaliteit en emosionele onstabiliteit. Volgens Lamprecht (1990:13) het die totale aantal vakleerlingkontrakte in die RSA sedert 1983 met 62% gedaal. In Suid-Afrika as industriële en nywerheidsland behoort daar eerder 'n groot toename in tegniese opleiding en vakleerlingskappe te wees.

Die persentasie werklose gestremdes neem toe. Volgens Thoams (1981:313) van die Sentrum vir Opvoedkundige Navorsing in Parys, behoort dit te lei tot veel meer beroepsopleiding in spesiale skole. Hy meen dat veral erg gestremdes op skool doelgerig opgelei moet word vir 'n spesifieke werkplasing. Gicquiad (1975:184-187) verduidelik die verskillende stappe wat in hierdie proses gevolg behoort te word. In die Skandinawiese lande, wat leiers op die gebied van spesiale onderwys en rehabilitasie is, word die wassery, werkswinkel vir instandhoudingsdienste en alle ander diensafdelings van die skool betrek by werksvoorbereiding (Thoams 1981:314). Daarna volg deeltydse werkplasing van een tot drie dae per week in die gemeenskap, en uiteindelik woon die gestremde leerling in 'n kamer of woonstel waar hy of sy sover moontlik selfversorgend moet wees.

Werkoriëntering of voorberoepsopleiding behoort in 'n realistiese werksituasie plaas te vind (Lewy 1970:1; Levinson 1986:105; Barnard 1986:146). Die normale roetine en dissipline van die betrokke werksituasie moet gevolg word. Morgan

(1961:201) blameer onvoldoende werksvoorbereiding daarvoor dat serebraal gestremdes so 'n gebrek aan kennis en begrip het vir industriële dissipline. Gesimuleerde werksituasies kan nie doeltreffend wees as dit net vir 'n uur of twee per dag plaasvind nie. Daarom stel Vorweg (1974:4-6) 'n model voor waarvolgens dit geleidelik opgegradeer word tot 'n volle werksdag. Maritz (1986:3) sou graag al op 11 jaar wou begin met direkte ervaring van werk, eers net 'n vakansiewerk, dan 'n halfdagwerk en later een of twee volle dae per week, terwyl die kind nog op skool is. Ter wille van die ervaring en realiteitsoriëntering wat daardeur verkry word, steun Barnard (1986:146), Gerdes (1988:331) en Lieberman (1988:212) ook die gedagte van tydelike en deeltydse werk vir skoliere.

Daar word wel by sommige skole prysenswaardige pogings aangewend om leerlinge beter voor te berei op die werksituasie, maar dit is gewoonlik ingestel op leerlinge wat nie akademies verder kan vorder nie. By die Wesrandse Skool strek die program oor 'n agtuurperiode sodat die leerlinge gekonfronteer word met die lengte van 'n volle werksdag (Personeel 1977:12). By Erosskool word 'n "Individualized Training Programme" (ITP) voor skoolverlating aangebied (Lieberman 1988:37). Onderrig in verskeie praktiese rigtings word gegee, naamlik dié van assistent in die werkswinkel, kombuis, kantoor, tuine, klerasie-afdeling en instandhoudingsdiens van die skool en koshuise (Newman & De Kock 1985:6). Alle moontlike fasiliteite en nie-akademiese personeel, byvoorbeeld tuiniers, faktotums en huismoeders word by hierdie opleiding betrek en die samewerking van ouers word verkry met betrekking tot aspekte soos die hantering van geld en die gebruik van openbare vervoer. Ook die Filadelfiaskool se tuine en kantore word suksesvol vir beroepsopleiding gebruik. Een leerling is selfs as hersteller en instandhouer van ortopediese toerusting opgelei (Dill 1989:14). Arbeidsterapeute kan 'n waardevolle inset op hierdie gebied lewer (Personeel 1977:12; Barnard 1986:135-163; Lieberman 1988:52).

Meer fasiliteite vir werkgeoriënteerde opleiding vir gestremdes is dringend nodig (Ackerman 1986:43). Daar is 'n behoefte aan voorberoeps- en meer praktiese opleiding in skole vir serebraal gestremdes (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:10). "Die beroeps- en voorberoepsopleiding van gestremde leerlinge in die Republiek van Suid-Afrika laat tans veel te wense oor ..." (RGN 1989:45). Die kurrikula is primêr akademies van aard en daar bestaan weinig koöperatiewe opleiding tussen skole vir buitengewone onderwys en ander opleidingsinstansies. "Akademiesgerigte onderwys word dikwels oorbeklemtoon ten koste van beroepsgerigte onderwys ..." (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:10). Skole is om verskeie redes nie ingerig of by magte om opleiding in

sekere vakleerling- en ander spesialiteitsrigtings waarby gestremdes kan baat, aan te bied nie. In RGN (1989:46) word aanbeveel dat koöperatiewe opleiding tussen skole en ander opleidingsinstansies dringend geïnisieer word.

Skole behoort werkgereedmakingsprogramme op te stel en te implementeer om potensiële skoolverlaters sover moontlik voor te berei op die wêreld van werk (RGN 1989:50). Daar bestaan egter onduidelikheid oor die departementele beleid ten opsigte van voorberoeps- en beroepsopleiding vir gestremde leerlinge. Die Departement van Nasionale Opvoeding behoort so spoedig moontlik in oorlegpleging met al die ander betrokke partye 'n duidelike en verantwoorde nasionale beleid ten opsigte van voorberoeps- en beroepsopleiding vir gestremde leerlinge te formuleer (RGN 1989:42-43).

Gebrekkige koördinasie tussen staatsdepartemente, nasionale rade vir gestremdesorg en werkgewers lei tot isolasie en duplisering van dienste as gevolg van onkunde oor ander instansies se dienste. Daar behoort 'n komitee in die lewe geroep te word om op nasionale vlak aandag te gee aan die opleiding en plasing van gestremde persone (RGN 1989:60-61).

2.9.6 WERKEVALUERING EN -PLASING

In die geval van die nie-gestremde is die uitgangspunt sy opleiding en sy aanleg, maar by die gestremde fokus die potensiële werkgewer ten eerste op dit waartoe hy nie in staat is nie (Redaksioneel 1981:1). Daar word soms opvoedkundige minimumvereistes gestel wat geen betrekking het op die eintlike werk wat gedoen moet word nie (Schoeman 1980:33).

Ná die werkoriënteringsfase is werkevaluering essensieel voordat op plasing besluit word (Du Toit 1970:2). By Sabax, byvoorbeeld, sluit werkevaluering, benewens die gestremde se vaardighede, ook vervoer na die werk, die gebruik van alle geriewe by die werk, die fisiese fasette van die werksituasie en veiligheidsaspekte in (Gillies 1991:14). Opleiding en indiensplasing van die gestremde kan nie wetenskaplik verantwoord word indien dit nie voorafgegaan word deur deeglike evaluering van die persoon se moontlikhede nie (RGN 1989:52).

Elke serebraal gestremde se probleme is uniek en vereis 'n geïndividualiseerde evalueringsprogram (Townsend 1958:8). By serebraal gestremdes kom die resultate

van onderhoude en toetse soms glad nie ooreen met die vermoë om in die werklike werksituasie te funksioneer nie. Daarom behoort praktiese ervaring deel van die evaluering uit te maak voordat 'n idee gevorm kan word van werklike werkvermoë (Du Toit 1970:2). So 'n werkevaluering is 'n deurlopende proses omdat die persoon en die omstandighede dinamies is en dus voortdurend ontwikkel en verander (Morgan 1966:85; Barnard 1986:141). Volgens Du Toit (1970:9) vind daar in die loop van die evalueringsperiode gewoonlik heelwat verbetering plaas in persoonlike voorkoms en selfvertroue, sosiale vaardighede en werkvermoë.

Die evalueringsproses sluit volgens Wright (1956:11) aanleg-, intelligensie- en belangstellingstoetse in. Alle beskikbare inligting word van die hele paneel kundiges versamel, waarna die situasie met die gestremde en die gesin bespreek word terwyl daar ook op praktiese opleiding besluit mag word. Volgens Morgan (1966:85-86) en Segal (1967:217) word die aanbevelings van die Britse Instituut vir Industriële Sielkunde gevolg by die 12 dae lange evaluering wat die Spastic's Society aanbied. Dit is vir hulle belangrik om die gestremde van sy gesin weg te kry en daarom laat hulle die klem sterk val op selfstandigheid. Daar word 'n studie gemaak van die fisieke toestand, skoolprestasie, intelligensie, aanleg, belangstellings, persoonlikheid en algemene omstandighede van die gestremde (Morgan 1966:86-90). Barnard (1986:135-163) gee ook aandag aan aspekte soos werksgewoontes, houding teenoor werk, motivering, aanpasbaarheid en die vlak van persoonlike onafhanklikheid.

Afgesien van die multiprofessionele spanne wat by spesiale skole bestaan, het die Departement van Mannekrag landwyd streekkantore wat ook met evaluering kan help (Ackerman 1986:42-45; RGN 1989:54). Enkele hospitale, soos Groote Schuur, het eenhede vir werkbepaling en rehabilitasie. "Sulke eenhede moet landwyd gestig word onder beheer van die arbeidsterapie-afdelings" (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:33).

Wanneer 'n beroep op 'n werkgewer gedoen word om 'n gestremde in diens te neem, moet oproepe soos sosiale verantwoordelikheid en liefdadigheid vermy word en liever klem gelê word op die meriete en vaardighede van die gestremde (Harvey 1986:78). Die gestremde wat selektief geplaas word, is in daardie situasie geen gestremde nie en kan 'n waardevolle bron van mannekrag wees (Redaksioneel 1981:1; Dillman 1986:3; Dovey & Graffam 1987; Fourie 1989:84; Redaksioneel 1991:1). Daarvoor is dit egter nodig dat hy in die mees geskikte werk geplaas word en nie in die mees maklik bekombare werk nie (Schoeman 1980:33). Korrekte

plasing is uiters belangrik, ook omdat 'n verkeerde plasing deure kan sluit vir gestremdes in die toekoms (Uys 1988:61).

Kruger (1970:2) vra vir 'n radikale verandering van benadering. Tradisioneel word die mens gesoek wat by die werk pas, maar die werk moet eerder so beplan word dat dit by die méns pas. Cooper (1981:29) noem hierdie aanpassing van die werk by die vermoëns van die gestremde, "ergonomie". Dit behels die wetenskaplike analise van die gestremde se moontlikhede, sowel as die herontwerp van die werksituasie, sodat die twee by mekaar aanpas. Groot firmas begin ook aspekte van die werk identifiseer wat tuis gedoen kan word. Dit bespaar fabrieks- of kantoorruimte en skakel ook vervoerprobleme uit. Hierin lê moontlik uitkoms vir party gestremdes.

Ackerman (1986) en Barnard (1986) stel 'n skakelbeampte voor om as middelganger tussen die spesiale skool en die werkgewer op te tree. Die arbeidsterapeut behoort hier 'n belangrike rol te speel. Beroepskomitees by spesiale skole word ook voorgestel (RGN 1989:51).

Poste vir beroepsvoorligter-/indiensplasingbeamptes vir gestremdes bestaan reeds by elke streekkantoor van die Departement van Mannekrag (RGN 1989:46). Voorligting en indiensplasing van gestremdes is 'n gratis diens en gedurende 1988 is 1,300 gestremdes in die ope arbeidsmark en in die Departement se 13 fabrieke vir gestremdes geplaas (Fourie 1989:85). In 1986 is slegs 42 serebraal gestremdes geplaas, waarvan driekwart in beskutte arbeid (Posthumus 1987:7). In sy ondersoek vind die RGN (1989:28) dat min gestremdes by die Departement van Mannekrag registreer en dat min van dié wat wel registreer, in diens geplaas kan word. Die probleem is dus nie net dié van opleiding en werksoriëntering nie, maar daar is beslis ook 'n plasingproblematiek (Vermeulen 1987b:85). Korrekte plasing en die benutting van die vaardighede van die gestremde kan lei tot minder maatskaplike probleme, 'n kleiner finansiële las op die staat en beter aanpassing van gestremde persone in die samelewing (RGN 1989:80).

2.9.7 BESKUTTE EN BESKERMDE WERK EN SELFHELPSKEMAS

Oor die hele wêreld is daar 'n neiging om meer beskutte werksentrums tot stand te bring. In die VSA was daar in 1956 net ses en in 1986 reeds 4,650 beskutte werksinkels (Maritz 1986:1). In die RSA is daar 13 staatsgesubsidieerde beskutte arbeidsfabrieke wat voorsiening maak vir 2,000 werkers, hoofsaaklik verstandelik

gestremdes (Dillman 1986:5; Posthumus 1987:6).

Die vereiste vir toelating is 50%-produktiwiteit (Posthumus 1987:6; RGN 1989:67). Die kriteria om produktiwiteit te bepaal, hou volgens Mann (1970:1) dikwels nie verband met indienseembaarheid nie. Hy verwys na 'n vlieënier sonder bene en 'n predikant sonder arms wat beslis indienseembaar was. Opnames by skole vir serebraal gestremdes dui daarop dat tussen 70% en 97% van alle serebraal gestremdes nie as geskik beskou word vir plasing in die ope arbeidsmark nie (Botha 1981:13).

Alles moontlik moet gedoen word om vir die serebraal gestremde werk in die ope arbeidsmark te kry en beskutte werksinkels moet slegs oorweeg word as gewone werk heeltemal onmoontlik is (Townsend 1958:8). "The sheltered workshops are often the easiest way to avoid solving the problems of the disabled ..." (Brättgard 1974:9). Plasing in 'n beskutte werksinkel lei volgens Miller en Gwynne (1972:45) tot verdere isolasie van die wêreld van nie-gestremdes en laat die gestremde op 'n eiland van armoede en afhanklikheid. Cohen (1970a:1) beskou beskutte arbeid vir die meeste gestremdes slegs as 'n "stepping stone" na werk in die ope arbeidsmark. In die praktyk gebeur dit ongelukkig selde. Daar is baie lang waglyste vir toelating en selde vakatures, sodat dit moeilik is om selfs dáár werk te kry (RGN 1989:68).

Maritz (1976) vind die beskutte werksinkels oral in Engeland veel beter as dié in die RSA, maar volgens Anderson en Clarke (1982:169) is daar heeltemal te min, word daar byna geen opleiding en rehabilitasie gedoen nie en is daar selde of nooit enige beweging terug na die ope arbeidsmark. Beskutte werksinkels wêreldwyd is dikwels onvoldoende (Thoams 1981:316). In baie lande, soos die VSA, Kanada en Finland, word beskutte werksinkels beheer deur nie-winsgewende maatskappye en stigtings, in Noorweë deur die munisipaliteite, in Engeland en Pole deur die staat, en die byna 400 werksinkels in Swede word beheer deur die Foundation of Swedish Communal Industries (Larsson 1981b:312). By die Ilan Beroeps- en Rehabilitasiesentrum in Tel Aviv word 'n gewone industriële omgewing geskep sodat die gestremde soos 'n gewone werker voel (Hugo 1977:68). Cooper (1981:29) is 'n voorstander van die koöperatiewe benadering van die Oos-Europese lande, soos Pole, waar waar meer as 200,000 gestremdes in winsgewende koöperatiewe ondernemings opgeneem is. Ook in Rusland word beskutte werksinkels winsgewend bedryf deurdat die vervaardiging van sekere produkte vir hulle gereserveer word (Kostjuchenko 1981:307).

Die beskutte werkswinkel skep 'n subkultuur waarbinne 'n netwerk van sosiale verhoudinge en wedersydse ondersteuning, sowel as werkervaring, voorsien word (Dovey & Graffam 1987:39). Dit kan dien as 'n waardevolle evaluering- en opleidingsituasie waar die gestremde werkvaardighede kan leer (Spiegel & Podair 1981:250). Die doel van beskutte werksinkels is volgens Lotter (1987:3) om 'n gevoel van selfrespek, sekuriteit en onafhanklikheid te laat ontwikkel. Dovey en Graffam (1987:41-42) vind egter in Australië dat slegs verstandelik gestremdes in beskutte arbeid gelukkig was. Die intelligenter liggaamlik gestremdes het deur die bank sterk kritiek daarteen uitgespreek en baie het verkies om liewer werkloos te bly as om daar te werk. Daar is ook ouers wat verkies om die gestremde eerder tuis te hou as om beskutte werk te aanvaar (Pauw 1970:6). Selfrespek was vir hulle gekoppel aan werk in die ope arbeidsmark en werk in 'n beskutte werkswinkel is as vernederend beskou. Die werk word beskou as vervelig en die betaling swak (Thoams 1981:316; Anderson & Clarke 1982:228; Dovey & Graffam 1987:43).

Beskutte werksinkels is duur om aan die gang te hou en Murray (1986:3) meen dat dieselfde werkers dieselfde werk tuis kan doen met minder onkoste en teen 'n groter inkomste vir hulleself. In die RSA word produkte in beskutte werksinkels slegs vir staats- en semistaatsdepartemente gemaak. Private kontrakte sou lei tot 'n groter verskeidenheid werk en 'n beter inkomste wat sou kon help om bestaande werksinkels uit te brei en nuwes te bou. Daar is ook 'n behoefte aan meer instrukteurs, arbeidsterapeute en bevorderingsgeleenthede vir die gestremde werkers (RGN 1989:68-69). Anderson en Clarke (1982:201) het gevind dat die algemene vlak van tevredenheid by werkers drasties verbeter het sodra hulle betrek is by die beplanning van aktiwiteite.

Die meeste beskutte werksinkels funksioneer op 'n industriële basis, maar Maritz (1976) was beïndruk met die Thorngrove Agricultural Centre in Dorset, Engeland, waar 'n plaas huisvesting en arbeid bied aan 'n groep gestremdes. Thompson (1970:1) is ook 'n voorstander van die landbou-idee. Afgesien van die gesonde omgewing, is die aktiwiteite op 'n plaas relatief basies en skakel gestremdes makliker in by die rustiger tempo van die plaaslewe as by die gejaagdheid van die stadsbestaan. 'n Ander relatief nuwe ontwikkeling is die vorming van groepies gestremdes wat onder toesig van 'n voorman in diens van plaaslike besture omsien na parke en tuine (Cooper 1981:28). Dit klink na projekte wat meer lewensvatbaar vir verstandelik gestremdes sal wees as vir liggaamlik gestremdes.

In Rusland is daar blykbaar baie gestremdes wat tuis werk. Rou materiaal en

spesiale gereedskap word tuis afgelewer en weer gekollekteer (Kostjuchenko 1981:307). Die sentrums waaruit hierdie diens gekoördineer word, word dan saans gebruik as sosiale klubs vir gestremdes en bejaardes. Die Remploi organisasie in Engeland het volgens Topliss (1979) ook die tuiswerkstelsel probeer, maar gevind dat die organisasie en vervoerprobleme daaraan verbonde dit onekonomies en onprakties maak. Wat volgens Maritz (1986:5) wél kan werk, is 'n stelsel van deeltydse bywoning van 'n beskutte werkswinkel op een of twee dae per week met voortgesette produksie tuis op die ander dae.

Benewens die beskutte werksinkels wat deur die Departement van Mannekrag bedryf word, is daar ook oral in die RSA beskermingswerksplekke wat werk verskaf aan erg gestremdes wat minder as 50% produktief is. In 1986 was daar 5,695 gestremde persone in beskermingswerksplekke (RGN 1989:65). Die aktiwiteite van hierdie plekke word gekoördineer deur die verskillende nasionale rade vir gestremdesorg en elke werkplek het ook 'n komitee of raad van trustees wat direk toesig hou.

Hierdie beskermingswerksplekke is ook nie vry van probleme nie. Daar is te min opgeleide personeel en dikwels groot probleme om kontrakte vir werk te kry (Maritz 1986:3). Die werk wat 'n spesifieke gestremde doen, hang dus af van watter kontrakte verkry word en pas nie noodwendig by die vermoë van die persoon nie. Daar bestaan geen spesifieke vereistes ten opsigte van kwalifikasies of ervaring waaroor 'n persoon moet beskik om hoof of bestuurder te word nie. By die 20 plekke wat ondersoek is, was daar net by 5 arbeidsterapeute en by 2 maatskaplike werkers in diens (RGN 1989:67). Beskermingswerksplekke, wat op enkele uitsonderings na, alle bevolkingsgroepe akkommodeer, resorteer onder verskeie staatsdepartemente. Dit skep fragmentering, duplisering van dienste, subsidieverwarring en hoë administratiewe koste (RGN 1989:74).

Daar is 'n tekort aan beskermingswerksplekke vir alle bevolkingsgroepe en veral hostelgeriewe is dringend nodig (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:25). Bestuurders by sulke werkplekke behoort opleiding te ontvang. Privatisering en desentralisering, sowel as merietebonusse en -bevorderings, is nodig. Werkerskomitees behoort meer inspraak te hê en deel te neem aan besluite wat hulle raak. Beskutte werksinkels behoort private kontrakte te kan sluit terwyl beskermingswerksplekke ook toegelaat moet word om vir staatskontrakte te tender (RGN 1989:75-80).

Selfhelpskemas is besig om al meer pos te vat, veral in areas waar daar nie beskutte werksinkels is nie. In die ope arbeidsmark is die indiensnemingspotensiaal van gestremde persone beperk en daar is 'n groot tekort aan werkgeleenthede by beskutte werksinkels en beskermingswerkplekke. In die lig hiervan voorsien selfhelpskemas in 'n groot behoefte (Hayes & Best 1989:14). Volgens Hirschowitz (1989:15) het klein besighede 'n groot rol te speel in die ekonomie.

Die inisiatief om met so 'n skema te begin, kom hoofsaaklik uit drie bronne, naamlik die gestremde persone self, 'n onafhanklike individu of 'n vereniging wat na die behoeftes van gestremdes omsien (RGN 1989:69). 'n Onderskeidende kenmerk is egter die betrokkenheid van die gestremdes self by die beheer en bestuur. Hierdie skemas wat hoofsaaklik in die swart gemeenskap ontstaan het, se groot probleem is gewoonlik om bedryfskapitaal te vind (Hayes & Best 1989:14; RGN 1989:70). Hulle konsentreer hoofsaaklik op landbou en handwerkaktiwiteite. Daar word aanbeveel dat die stigting van selfhelpskemas sover moontlik aangemoedig moet word, aangesien hulle finansiële en maatskaplike onafhanklikheid en die skepping van werkseleenthede vir gestremde persone ten doel het. Rentevrye lenings vir kapitaallitleg behoort deur die staat oorweeg te word en 'n korporasie soos die Kleinsake-ontwikkelingskorporasie behoort selfhelpskemas by te staan om op die been te kom (RGN 1989:75).

In die VSA het die firma Abilities Incorporated op hierdie manier ontstaan. Hulle stel slegs gestremdes aan en kompeteer op 'n suiwer merietebasis met ander firmas vir kontrakte. Abilities Incorporated het in 'n industriële reus ontwikkel met 'n omset van honderde miljoene dollar per jaar (Cohen 1970a:2).

2.9.8 WERKLOOSHEID

Werkloosheid het in die meeste Westerse lande toegeneem en daar word voorspel dat dit nog meer sal toeneem (Järviöski & Lahelma 1981:418). Werkloosheid plaas 'n groot las op die staat (Larsson 1981a:208), terwyl langtermynwerkloosheid veral die mense tref wat as gevolg van beperkte vermoëns die moeilikste op die arbeidsmark kompeteer. "Besides the physical debilitation associated with severe physical disability, possibly the most devastating effect of disability is unemployment" (Holmes 1984:23).

Twee eeue gelede het 95% van die werkende bevolking geboer en kos geproduseer.

Nou is net 2% in Engeland betrokke by die produksie van voedsel (Hopson & Scally 1981:18). Meganisasie en tegnologiese ontwikkeling lei tot minder werksgeleenthede in verskeie velde. Die tipe werk wat veral uitgefaseer word, is eenvoudige, herhalende werk wat akkuraatheid vereis, telekommunikasie en klerklike werk, wat in die verlede dikwels bronne van arbeid vir die gestremde was (Anderson & Clarke 1982:166). Die geïndustrialiseerde wêreld belewe 'n paradoksale situasie waarin baie mense sonder werk is, maar daar is ook baie vakatures wat, as gevolg van die gespesialiseerde opleiding wat dit vereis, nie gevul kan word nie (Hammerman & Maikowski 1981:318). Järviskoski en Lahelma (1981:418) praat van gestremdes wat nou ook tegnologies gestremd is omdat hulle nie die vermoëns en opleiding het vir die nuwe tipes werk wat ontwikkel nie. Daar mag wel meer moontlikhede in die mikro-elektronika kom, maar dit sal slegs wees vir diegene met aanleg in wiskunde, die fisiese wetenskappe, ontwerpkins en tegnologie (Anderson & Clarke 1982:168). Dit is ongelukkig vakrigtings hierdie waarmee die meeste neurologies gestremdes juis probleme ondervind.

In die meeste lande is die werkloosheidsyfer vir gestremdes ten minste twee keer so hoog as vir nie-gestremdes (Cooper 1981:28). Ten spyte van wetgewing wat aan gestremdes dieselfde regte tot beroepsopleiding gee, is hulle nog steeds in 'n baie groter mate werkloos (Levinson 1986:105). Betroubare statistiek oor die werklose gestremde bevolking in die RSA is moeilik bekombaar aangesien die Departement van Mannekrag en die nasionale rade vir gestremdesorg slegs weet van die gestremdes wat met hulle geskakel het (RGN 1989:25). Disler et al. (1986:349-355) het in hul opname van liggaamlik gestremdes in die Kaapse Skiereiland gevind dat 50% van die blankes, 15% van die Kleurlinge en 13,3% van die swartes wel werk. Ook in die VSA vind Asch (1984:530) dat daar veel meer werkloosheid onder swart as blanke gestremdes is. Volgens die globale statistiek van 1986 het slegs 19,5% van die RSA se gestremdes gewerk (RGN 1989:11).

Murray (1959:52) het gevind dat 54% van die blanke serebraal gestremdes werkloos was terwyl byna 42% wel gewerk het. Die statistiek vir serebraal gestremdes lyk deesdae heelwat swakker. In vergelyking met ander tipes gestremdes is die 17,4% van die serebraal gestremdes wat wel werk ná aan die gemiddeld van 19,5% vir alle gestremdes (Nolte 1990:185). In November 1987 was daar 1,520 gestremdes as werkloos geregistreer waarvan net 60 deur die Departement van Mannekrag in 'n werk geplaas kon word. Nie een van die 25 wat aangegee is as breinbeskadig, polio of serebraal gestrem, kon in daardie maand geplaas word nie. In die jaar 1986 is daar wel 42 serebraal gestremdes geplaas, waarvan 30 in beskermde werkswinkels

(Lieberman 1988:68). Syfers alleen kan egter nie spreek van die emosionele trauma en die invloed wat werkloosheid op die gestremde persoon se selfbeeld en gevoel van menswaardigheid het nie (Posthumus 1985:61).

Lieberman (1988:115) vind by serebraal gestremdes 'n statisties beduidende verband tussen algemene onafhanklikheidstellings en werkloosheid, met 'n groter persentasie van die "afhanklikes" werkloos. Sy beskou ook die individu se motiveringsvlak as een van die belangrikste faktore wat bepaal of hy werk of werkloos is. Daar is ook situasies waar selfs goed gemotiveerde gestremdes nie kan werk nie as gevolg van vervoerprobleme of die feit dat die meeste van die werk by beskermingswerkplekke 'n mate van handvaardigheid vereis, waaroor nie alle serebraal gestremdes beskik nie (Anne 1963:6).

Om in die moderne werkgeoriënteerde samelewing slegs 'n toeskouer te wees, word deur Spiegel en Podair (1981:249) as 'n lewende hel beskryf. Volgens Hopson en Scally (1981:18) veroorsaak die feit dat werk volgens die Protestantse etiek 'n teken van morele integriteit is, skuldgevoelens en verlies van selfrespek by werkloses.

Gerdes (1988:280-282) verwys na Fagin wat die fases waardeur die werklose gaan, vergelyk met 'n rouproses waarvan die laaste stadium dikwels neurose is. Frankl (1969b:121) praat van die "werkloosheidsneurose" waarvan die prominentste simptoom apatie is. Hoe langer iemand sukkel om werk te kry, hoe meer verdwyn sy inisiatief totdat hy heeltemal nutteloos voel en geen sin meer in die lewe sien nie. Ook Lieberman (1988:191) vind hierdie gevoel van hulpeloosheid wat lei tot 'n verlies van motivering. "Unemployment becomes a culture medium for the proliferation of neuroses" (Frankl 1969b:121). Dit is egter nie werklik nodig vir werkloses om neuroties te raak nie, want elke mens het 'n vrye keuse oor wat hy met sy tyd, talente en energie gaan doen. In elke situasie is daar steeds ruimte waarbinne die vrye wil kan funksioneer. Dit is egter moeilik om sonder hulp en emosionele bystand in omstandighede soos dié van die werklose gestremde nie neuroties te raak nie.

Die opleiding van erg gestremde werklose persone word deur die Departement van Mannekrag uitgekontraakteer aan private opleidingsentrums, waarvan daar ses is: vier in Port Elizabeth, een in Randburg en een in Durban (Fourie 1989:85). By dié sentrums word kursusse aangebied wat strek van sekretariële tot tegniese vaardighede, byvoorbeeld rekenaarprogrammering, brei, naaldwerk, houtwerk en speelgoedmakery - weer eens hoofsaaklik aktiwiteite wat makliker baasgeraak kan

word deur gestremdes met goeie handfunksie en geen perseptuele probleme nie.

2.9.9 WETGEWING EN KWOTASTELS

In die VSA verbied die Rehabilitation Act van 1973 enige werkgever wat federale finansiële ondersteuning kry, om bloot op grond van gestremdheid teen iemand te diskrimineer (Thomas & Thomas 1980:6). In Engeland is daar die Chronically Sick and Disabled Act wat wonderlike voordele vir die gestremde uitspel, maar volgens Thompson (1981:404) is dit 'n tier sonder tande omdat alles onderhewig is aan die beskikbaarheid van fondse. Die Britse en Sweedse regerings stel ook subsidies beskikbaar om firmas te motiveer om die nodige aanpassings in die werkplek te maak en tegniese hulpmiddels te bekom sodat gestremdes in diens geneem kan word (Smith 1980:72; Larsson 1981b:311). Firms in Frankryk en Duitsland wat gestremde werkers in diens neem, kwalifiseer vir belastingtoegewings (Larsson 1981a:208).

Wetgewing kan volgens Thompson (1981:404) teenproduktief wees aangesien dit die verantwoordelikheid van die samelewing wegneem en op die staat plaas. Die feit dat mense deur wetgewing verplig word om dinge te doen, maak dikwels dat hulle dit onder protes doen en nie uit konsiderasie vir die gestremde nie. Volgens Larsson (1981b:311) maak die Sweedse wetgewing dit so moeilik om 'n gestremde te ontslaan, dat dit werkgevers daarvan weerhou om hulle in diens te neem.

In die RSA is die Wet op Mannekragopleiding 56 van 1981 en die Wet op Voorligting en Indiensplasing 62 van 1981 van toepassing op alle persone, ook gestremdes (RGN 1989:81). Gestremde persone is egter onderhewig aan 'n groot aantal wette wat deur 'n verskeidenheid van staatsdepartemente geadministreer word en daar bestaan tans geen algemene nasionale beleid wat op alle aspekte van die gestremde persoon betrekking het nie (RGN 1989:82). Daar is 'n behoefte aan 'n nasionale beleid wat oorvleueling en teenstrydighede sal uitskakel, koördinering sal vergemaklik en beplanning vir die toekoms sal bevorder. Die Interdepartementele Komitee vir Gestremdesorg wat op 7 Oktober 1988 gestig is, moet hierdie funksie vervul (RGN 1989:83).

Kwotastelsels vir die indienseneming van gestremdes bestaan in baie lande en wissel van 1,5% in Japan en 3% in Engeland tot 15% in Italië (Hoekstra 1981:206; McCormack 1985:28; Die Burger 1989:12). Daar is egter oorvloedige kritiek op hierdie

stelsel. Dit is moeilik afdwingbaar (RGN 1989:77), is baie duur as gevolg van administrasie en algemene burokratiese prosedures (Larsson 1981b:311), kon nog nooit buite die publieke sektor suksesvol toegepas word nie (Anderson & Clarke 1982:168), en lei tot negatiewe gesindhede by werkgewers en kollegas (Hoekstra 1981:207; RGN 1989:77). In Italië en ander lande verkies die werkgewer dikwels om die boetes te betaal eerder as om gestremdes in diens te neem (Hammerman & Maikowski 1981:321). Gestremdes moet liever beter opgelei word sodat hulle oor die vaardighede en kennis beskik wat die werkgewer nodig het (Hoekstra 1981:207). Rosen (1990:215), self gestremd, voel sterk daaroor dat ons nie 'n kwotastelsel moet kry nie, maar gestremdes op meriete moet aanstel. In die RSA maak die regstelsel nie voorsiening vir die afdwing van menseregte nie en daarbenewens word 'n vryemarkeconomie voorgestaan. Dit bring mee dat die opleiding en indiensneming van gestremdes op 'n vrywillige basis geskied (RGN 1989:88).

Werkgewers moet aangemoedig word om "enclaves" vir indiensopleiding aan gestremdes binne hul organisasies in te rig (Cooper 1981:29). Daar word in Engeland baie gedoen om die gestremde as werker te bemark en jaarliks word 100 toekennings gemaak aan firmas wat uitblink het in die toepassing van hul beleid om gestremdes in diens te neem (Smith 1980:71). Ook in die RSA is daar die Amtronix Recognition Award vir die maatskappy wat die meeste gedoen het om werkseleenthede vir gestremdes te skep (Fourie 1989:85). Die beste manier om werkloosheid te bestry, is deur werkgewers aan te spoor om gestremdes in diens te neem, en meer toepaslike opleiding te verskaf sodat gestremdes oor die vaardighede beskik wat in aanvraag is.

2.9.10 LOONSUBSIDIES

In verskeie lande word die gestremde se salaris aanvanklik deur die staat betaal terwyl hy vir 'n ander werkgewer werk, of word hy toegelaat om aanvanklik sy werkloosheidsvoordele te behou (Thoams 1981:315). Gesubsidieerde salarisse in Swede begin in die eerste jaar op 100% in die staatsdiens en op 75% in die private sektor, waarna dit oor drie jaar afneem tot 25% (Larsson 1981b:312).

Die stelsel van loonsubsidies, wat reeds sedert April 1981 in die RSA bestaan, is plaaslik nog nie wyd genoeg bekend gestel nie (Lotter 1987:2). Volgens Dillman (1986:4) is 'n groot deel van die R500,000 wat in 1985 vir hierdie doel begroot is, nie gebruik nie. In die RSA is die subsidiebydrae van die staat 80% van die werklike

loon in die eerste jaar van ononderbroke diens by dieselfde werkgever, 60% in die tweede jaar en 40% in die derde jaar (Mannekrag 1986:4-5). Maksimum bedrae van R2,800 vir blankes, R2,240 vir Asiërs en Kleurlinge, en R1,820 vir swartes is vasgestel, maar werkgevers is vry om hoër lone te betaal (Lotter 1987:2). Die subsidie geld net vir drie jaar en indien die werkgever die werker in daardie tydperk wil afdank, moet hy eers die Departement se afdelingsinspekteur raadpleeg. Hierdie skema is veral geskik vir gestremde werkers op die platteland waar daar geen beskutte werk beskikbaar is nie.

2.9.11 ONGESKIKTHEIDSTOELAE

"Doeltreffende gestremdesorg sal dus alles in die werk stel om die gestremde persoon te motiveer tot arbeidsdeelname ..." (Departement van Nasionale Gesondheid 1987a:7). Daar is 'n verwickelde verhouding tussen gestremdheid, rehabilitasie en ongeskiktheidsvoordele wat die motivering tot arbeidsdeelname kan beïnvloed (Hammerman & Maikowski 1981:321).

Mann (1970:7) meen egter daar moet eerder gepoog word om elke gestremde by die een of ander sinvolle aktiwiteit te betrek, in plaas van toelae sonder voorwaardes toe te ken. Verskeie ondersoeke het aan die lig gebring dat 'n groot aantal gestremdes wat in staat is om sinvolle arbeid te verrig, verkies om dit nie te doen nie. Die rede hiervoor is grotendeels die teenproduktiewe voorwaardes verbonde aan ongeskiktheidstoelae (RGN 1989:25). Mann (1970:1) was oortuig daarvan dat hoogstens 20% van die gestremdes wat op daardie tydstip ongeskiktheidstoelae ontvang het, werklik daarvoor gekwalifiseer het. 'n Mens sou verwag dat slegs gestremdes wat weens hul gestremdheid glad nie in enige werk geplaas kan word nie, kwalifiseer vir 'n toelaag. Lieberman (1988:192) vind egter dat die meeste van die serebraal gestremdes in haar groep wel behoort te kan werk, maar nie wil werk nie omdat hulle nie hul toelae wil verloor nie. Nie een wou die risiko loop om die sekuriteit en die permanensie van die toelaag, waarvoor hulle niks hoef te doen nie, in gevaar te stel nie.

In Nederland kry werklose gestremdes 80% van hulle vorige salaris en geen gestremde se toelaag mag minder wees as die wetlike minimum inkomste nie (Thoams 1981:315). Reynolds (1970:1) beveel aan dat toelae doelbewus laer gehou moet word as die minimum inkomste sodat daar 'n aansporing is om werk te probeer vind. Verskeie studies dui daarop dat ongeskiktheidsvoordele gestremdes

ontmoedig om te werk (Mann 1970:3; Reynolds 1970:1; De Jong & Wenker, 1983:167; Hammerman & Maikowski 1981:321; Lieberman 1988:207; RGN 1989:91).

Mann (1970:3) sou wou sien dat alle ongeskiktheidstoelae voorwaardelik moet wees. Dit moet gekoppel wees aan sekere vereistes met betrekking tot beskutte of beskermde werk, 'n tuisnywerheid, of die behoefte aan aktiewe mediese behandeling. Gemotiveerde gestremde werkers behoort gedeeltelike toelae per glyskaal te ontvang (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:34). Om groter motivering te bevorder, stel Lieberman (1988:193) voor dat die toelaag elke ses maande of jaar heroorweeg word, terwyl daar bewys gelewer moet word van pogings om werk te kry. Volgens RGN (1989:32) is dit duidelik dat die huidige stelsel van ongeskiktheidstoelae 'n groot aantal potensiele werkers ontmoedig om werk te aanvaar, terwyl hulle in staat is om sinvolle arbeid te verrig. Ackerman (1986:45) stel voor dat dit in sommige gevalle eerder vervang moet word deur hulp vir gestremdes wat werk kan kry, maar nie van openbare vervoer gebruik kan maak nie.

Administratiewe rompslomp betreffende die kanalisering van aansoeke vertraag die uitbetaling van toelae, wat weer die toelating van gestremdes tot tehuise, werkplekke en nasorgsentrums in die wiele ry (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:34). Die hele stelsel van toelae moet dus heroorweeg word.

2.9.12 SAMEVATTING

Werk staan sentraal in die rehabilitasieproses. Hoewel gestremdes goeie en toegewyde werkers kan wees, huiwer werkgewers om hul in diens te neem. Die Departement van Mannekrag en enkele firmas in die private sektor speel 'n belangrike rol in die indiensplasing van gestremdes.

Die stand van beroeps- en voorberoepsopleiding vir gestremde leerlinge laat veel te wense oor en serebraal gestremdes verlaat dikwels die skool sonder voldoende selfstandigheid of bemarkbare vaardighede. Indien hulle nie oor vaardighede beskik waarvoor daar 'n aanvraag is nie, is werkloosheid 'n realiteit vir gestremdes.

Werkevaluering is essensieel voordat op plasing besluit word. Beskutte werksinkels, beskermingswerkplekke en selfhelpskemas maak voorsiening vir gestremdes wat nie in die ope arbeidsmark kan werk nie.

Wetgewing en kwotastelsels om werkgewers sover te kry om gestremdes in diens te neem, het dikwels meer na- as voordele. Positiewe aansporing en loonsubsidies het 'n beter uitwerking. Ongeskiktheidstoelae kan teenproduktief wees deurdat dit gestremdes wat wel kan werk, daarvan weerhou, omdat dié toelae 'n beter finansiële proposisie is as 'n klein en onsekere salaris.

2.10 BEHUISING

2.10.1 INLEIDING

In die RSA bestaan daar 'n behuisingsnood ten opsigte van gestremdes van alle bevolkingsgroepe (Departement van Nasionale Gesondheid 1987c:34). Die staat lewer die grootste bydrae tot die verskaffing van behuising vir gestremdes, maar maak voorsiening slegs vir liggaamlik ernstig gestremdes (Potgieter 1984:92).

Volgens James (1987:3) het Suid-Afrika vasgesteek op die "inrigtingstadium" en nog nie verder gevorder in die rigting van alternatiewe behuising nie. Mense glo dat gestremdes die gelukkigste tussen ander gestremdes is (Webber 1970:2). Volgens Anderson en Clarke (1982:247) en Potgieter (1984:95) verkies die meeste gestremdes egter aangepaste wooneenhede in die gemeenskap, waar hul saam met nie-gestremdes kan woon. Beplanning met betrekking tot behuising is gewoonlik gebaseer op die konsep van die kerngesin en is selde buigsaam genoeg om ook gestremdes te akkommodeer (Briggs & Oliver 1985:xii).

Volgens Briggs en Oliver (1985:116) word mense beperk, nie soseer deur hul gestremdheid nie, as deur die omgewing waarin hul woon. Die gestremde moet as totale mens met volle sosiale behoeftes gesien word. Die fisiese omgewing en beskikbaarheid van spesiale hulpmiddels is dikwels vir die individu van minder belang as sy behoefte aan sinvolle sosiale verhoudings (Chamberlain 1975:174). Hulp aan die gestremde behoort, waar moontlik, voorsien te word in die situasie waarin hy tuis voel en nie in 'n vreemde, kunsmatige inrigtingsopset nie (Mkalipe 1981:17).

Wacker et al. (1983:627) het in 'n vraelysondersoek van 180 multigestremde volwassenes, waarvan 66% serebraal gestrem was, gevind dat meer as 93% tevrede of baie tevrede met hul woonomstandighede was. By nadere ondersoek blyk dit dat

die meeste van hierdie groep fisiek erg gestrem en ook verstandelik gestrem was. Die vraelyste kon dus heel moontlik slegs met behulp van ouers of helpers ingevul word, in welke geval die geldigheid van response op sulke subjektiewe vrae sterk onder verdenking staan.

'n Belangrike beginsel in 'n demokratiese samelewing is die reg om self te besluit. Die gestremde behoort self te kan besluit in watter tipe opset hy wil woon (Spiegel & Podair 1981:171). Gestremdes moet betrek word by die beplanning van en besluitneming oor fasiliteite vir hulle (Thomas 1982:174; Potgieter 1984:94). Daar is 'n behoefte aan meer navorsing oor gestremdes se behuisingsbehoefte en die beskikbaarheid en doeltreffendheid van alternatiewe fasiliteite (James 1987:3). In die toekoms sal die private sektor en private welsynsorganisasies 'n groter bydrae op hierdie gebied moet lewer.

2.10.2 INWONING BY OUERS

Volgens Murray (1959:54) se opname het 58,6% van sy 111 gevalle by hul ouers gewoon, 13,5% op hulle eie, 16,2% het loseer en 11,7% was in tehuise vir gestremdes. Ten spyte van die feit dat daar vandag, meer as drie dekades later, veel meer tehuise beskikbaar is, woon 86% van Lieberman (1988:158) se 30 gevalle steeds by hul ouers. Die rede vir hierdie besonder hoë persentasie lê moontlik daarin dat laasgenoemde groep gemiddeld veel jonger was as dié van Murray. Potgieter (1984:38) is bekommerd oor die moontlikheid dat gestremdes wat in hul volwasse jare steeds by hul ouers woon, later ál meer kan twyfel aan hul vermoëns om selfstandig te wees. "Ons vind dikwels dat hierdie gestremdes wat hierdie hoog gesofistikeerde behandeling op skool gehad het, tuis gaan sit en niks doen nie ..." (Grobler et al. 1984:11). As hy tuis gaan sit en net wag dat die dag verbygaan, bly daar nie veel van sy menswaardigheid oor nie. Wanneer die ouers eendag wegval, kan hierdie gestremdes as eensame mense agterbly wat nie in nuwe omstandighede kan aanpas en nuwe verhoudings kan opbou nie.

2.10.3 TEHUISE VIR GESTREMDES

Voordat die Spastic's Society en die Cheshire Foundation in Engeland begin het met die voorsiening van tehuise vir gestremdes is hul, ongeag ouderdom, tot ouetehuise of geriatriese hospitale toegelaat. Hierdie organisasies was die pioniers

op die gebied van die verskaffing van behuising vir gestremdes (Topliss 1979:91). Ten spyte van kritiek op die konsep van tehuse vir gestremdes, is daar voortdurend waglyste vir toelating wat dui op die behoefte aan hierdie tipe behuising.

Plasing in 'n tehuis word geassosieer met verwerping omdat dit impliseer dat die gesin nie meer gewillig is of kans sien om voort te gaan met die versorging van die gestremde nie. Inwoners van tehuse word beskou as mense wat geen bydrae tot die samelewing maak nie en in werklikheid nie lde van die samelewing is nie (Miller & Gwynne 1972:73). Negatiewe stereotipes soos bogenoemde, lei tot siniese reaksies by party inwoners, soos verwysings na die tehuis as "the scrapheap of human rejects". Toelating tot 'n tehuis word gesien as 'n erkenning van die persoon se onvermoë om enige rol te vervul wat sosiale status in die gemeenskap verdien. "To be admitted to one of these institutions is to enter a kind of limbo in which one has been written off as a member of society but is not yet physically dead" (Miller & Gwynne 1972:80).

Dit is nie net die heel hulpelose gestremdes wat in tehuse woon nie. Gebrek aan vertroue in sy eie vermoëns kan daartoe lei dat die gestremde soek na 'n sisteem waarbinne hy veilig voel en versorg word (Brättgard 1974:7). Ten spyte van negatiewe assosiasies, kan tehuse ook versorging, belangstelling, kameraadskap en sinvolle selfwerkzaamheid bied (Segal 1967:218). Indien die gestremde self op plasing in 'n tehuis besluit en self die betrokke tehuis gekies het, is sy aanpassing gewoonlik veel makliker en raak hy ook meer dinamies betrokke.

Drie benaderings wat algemeen in tehuse gevolg word, is die hospitaalbenadering, die kweekhuisbenadering en die gesinsbenadering. Die hospitaalbenadering volg die mediese model en die primêre taak is versorging en lewensverlenging. Inwoners word gedepersonaliseer tot "pasiënte" sonder veel privaatheid of seggenskap oor hul eie lewens (Miller & Gwynne 1972:85). Die kweekhuisbenadering is 'n reaksie op die mediese model en beklemtoon interaksie met die omgewing en die behoud van selfstandigheid (Miller & Gwynne 1972:131). Die gestremde word gesien as 'n individu met gefrustreerde behoeftes en onontwikkelde potensiaal en die klem word geplaas op die ontwikkeling van hierdie potensiaal. Die gesinsbenadering beklemtoon weer stabiele interpersoonlike verhoudings, opregte omgee vir mekaar en ruimte vir die ontwikkeling van onafhanklikheid (Dovey & Graffam 1987:121). Laasgenoemde benadering bied aanvaarding en sekuriteit, maar impliseer ook 'n magwanbalans, waar die personeel as die ouers en die inwoners as die kinders gesien word. Die nadele van die paternalistiese mediese model is duidelik. "If emotional and psychological needs are denied or discounted, the most expert and

devoted care of the body can destroy the person" (Miller & Gwynne 1972:88). Ook die kweekhuismodel kan soms in sy beklemtoning van onafhanklikheid en ontwikkeling, die ware behoeftes van die inwoners miskyk. Soms moet 'n behoefte aan meer afhanklikheid ook aanvaar word (Miller & Gwynne 1972:88).

Residensiële versorging word volgens Anderson en Clarke (1982:247) deur die meeste gestremdes beskou as nie so aanvaarbaar as 'n eie woonplek nie. Hulle plaas 'n hoë premie op onafhanklikheid, selfs al is dit slegs minimaal moontlik as gevolg van die aard van hul gestremdheid (Topliss 1979:93). Die gestremde se individualiteit moet gerespekteer word en daar moet ruimte wees vir soveel selfdeterminasie en onafhanklikheid as wat prakties moontlik is (Vogel 1988:51-52). Miller en Gwynne (1972:139-140) praat van die "dependence/independence dichotomy" wat verband hou met die noue verbinding tussen fisieke en psigologiese behoeftes. Gestremdes is nie net die somtotaal van hulle fisieke behoeftes nie, maar daar moet ook gewaak word teen die oorbeklemtoning van prestasie en onafhanklikheid. Die ideale opset laat ruimte vir afhanklikheid én onafhanklikheid na gelang van die behoeftes van die individu.

"Too often, consideration is given to factors other than the individual needs of the future residents when the project is planned" (James 1987:1). Finansies is gewoonlik 'n belangrike oorweging. Daar is die gevaar van preokkupasie met burokratiese prosedures sodat die behoeftes van die inrigting as sodanig voorkeur kry bo die behoeftes van die inwoners (Thomas 1982:77). Loring (1966:103) waarsku teen die saamgroepeer van mense met dieselfde graad van gestremdheid en intelligensievlak. Mense wat eners is, kom nie noodwendig goed klaar nie en hulle soek dalk juis kontak met ander met komplementêre eerder as dieselfde belangstellings en vermoëns.

Die miskenning van die behoeftes van inwoners hou verband met gesagsverhoudings en besluitnemingsprosesse. Gestremdes voel oorheers deur die personeel en het selde inspraak op die beheerliggame van tehuise. Inwoners wil meer seggenskap oor hul eie lewenstyl en omstandighede hê (Miller & Gwynne 1972:21; Brett 1983:15). Vogel (1988:104) stel voor dat die voorsitter van die inwonerskomitee sitting moet hê op alle vergaderings van die bestuurskomitee en dat inwoners as gekose lede op die bestuurkomitee moet kan dien. Dit gebeur te dikwels dat die bestuurkomitee vreemdelinge is wat eintlik net vergaderings bywoon en nie die inwoners of die werklike opset van die tehuis ken nie.

Respek vir die privaatheid van inwoners kan ook probleme skep. Shearer (1974:226) vind dat personeel by verskeie tehuise vir gestremdes in Engeland weier om beide geslagte te akkommodeer, óf dat hul regulasies het om te verhoed dat verhoudings tussen manlike en vroulike inwoners ontstaan. Privaatheid word in die proses telkens geskend deurdat personeel by kamers inloop sonder om te klop of inwoners se persoonlike besittings deursoek vir voorbehoedmiddels.

Pauw (1970:4) vind dat sommige gestremdes na jare van oorbeskerming tuis, na plekke soos Forest Farm kom. Hulle is eintlik nie bewus van waartoe hulle self in staat is nie omdat hul so gewoon geraak het daaraan dat alles vir hul gedoen en besluit word. Personeel is ook geneig om onnodige dinge vir gestremdes te doen. "Veral by die swart personeel was daar die siening dat as hulle nie alles vir die gestremde doen nie, doen hulle nie hulle werk goed nie" (Grobler et al. 1984:11). Dit sal nie net die personeel se werklading verlig nie, maar ook lei tot 'n meer sinvolle bestaan vir die gestremdes self as hulle betrek word by aktiwiteite soos kosmaak, tafels dek, telefone beantwoord, ontvangs en sekere administratiewe take.

Daar is 'n behoefte aan korttermyn-residensiële plasing vir gestremdes, byvoorbeeld wanneer die gesin by wie hul woon sonder die gestremde met vakansie wil gaan of wanneer die versorger siek raak (Briggs & Oliver 1985:107).

Dovey en Graffam (1987:118) se indruk van die personeelsituasie in tehuise in Australië is ongunstig. Die personeelomset, sowel as die frustrasievlak van die personeel, is hoog. Goeie salarisse en kort werksure is die belangrikste redes waarom hulle daar werk. Hulle kla egter deur die bank oor burokratiese prosedures, konflik met die administratiewe afdelings en die swak kwaliteit van ander personeel. "Very little evidence of sincere caring emerges from the interviews" (Dovey & Graffam 1987:119). Die dienste van kleiner organisasies met 'n groter mate van private inisiatief en minder regeringsbetrokkenheid was volgens hulle oor die algemeen beter. Johnson en Knowles (1981:338) van die Castle Priory College in Engeland, waar kursusse vir rehabilitasiepersoneel aangebied word, het simpatie met die personeel wat dikwels benewens hulle salaris geen ander beloning of aanmoediging kry nie. In 'n veld waar spanwerk essensieel is vir doeltreffende dienslewering, moet daar ook na die behoeftes van personeel omgesien word.

Het Dorp, 'n voorstad van Arnhem in Nederland, kan beskou word as 'n variasie op die tema van tehuise vir gestremdes. Topliss (1979:96) noem Het Dorp 'n "ghetto"-gemeenskap. Daar is 400 wooneenhede met dienste en fasiliteite soos wasserye,

klinieke, kerke, 'n biblioteek en teater wat ook deur nie-gestremdes uit die omgewing gebruik kan word (Potgieter 1984:51). Oral is hysbakke en opritte; daar is ook gemeenskaplike sitkamers en kombuise. Vir mense wat nie in Arnhem werk nie, is daar 'n beskutte werkswinkel. Fasiliteite soos badkamers is aangepas vir gestremdes en selfs deure kan met afstandbeheer oopgemaak en gesluit word. Alle tegnologiese hulpmiddels en argitektoniese moontlikhede is ingespan om aan erg gestremdes maksimale geleenthede tot onafhanklikheid te bied. Ongelukkig bly dit 'n afsonderlike dorpie en vind daar min integrasie met die groter gemeenskap van Arnhem plaas (Potgieter 1984:51).

Bogenoemde model word ook gevolg in Tsjeggo-Slowakye en Denemarke waar kollektiewe behuising in die vorm van groot woonstelblokke vir gestremdes gebou word (Spiegel & Podair 1981:192; Prucha 1981:336-337). By sulke blokke word voorsiening gemaak vir mediese hulpdienste, toeganklike restaurante en winkels. Saamgroepering vergemaklik die voorsiening van mediese en ander dienste, maar bevorder nie noodwendig integrasie met die res van die gemeenskap nie.

Maritz (1976) en Gicquiaud (1975:189) beveel aan dat tehuse nie deel van opleidingsentrums of werksinkels moet wees nie. Dit lei tot totale afskeiding van die buitewêreld. Reis na en van die werkplek voorsien moontlikhede vir ongeforsende integrasie met die samelewing. Die beste sou nog wees om nie groot tehuse te bou nie, maar die gestremde werkers eerder in kleiner groepies in gewone huise of woonstelle te laat woon.

Die vrees vir verlies van individualiteit en vryheid weerhou gestremdes soms daarvan om, ten spyte van swak omstandighede in die ouerhuis, in 'n tehuis te gaan woon. Isolاسie en eensaamheid kan wel probleme wees vir inwoners van tehuse. By een van die plaaslike tehuse is gevind dat, alhoewel 90% van die inwoners familie in dieselfde stad gehad het, slegs 20% weekliks en 20% minder as een keer per jaar kontak met hulle familie gehad het (Vogel 1988:312). Vrywilliger-betrokkenheid by tehuse kan aan die gestremde 'n belangrike skakel met die gemeenskap bied en help om gevoelens van isolاسie en eensaamheid teen te werk (Vogel 1988:134).

2.10.4 GEÏNTEGREERDE BEHUISING

Volgens Topliss (1979:114) en Spiegel en Podair (1981:197) baat die gestremde en die belastingbetaler daarby as gestremdes in die gemeenskap bly. Waar dit nie kan gebeur nie, moet inrigtings en tehuise gebou en in stand gehou word, teen heelwat groter koste vir die gemeenskap. "De ervaring is, dat veel gehandicapten één vurige wens hebben: geheel zelfstandig wonen, gewoon in een flatje tussen nietgehandicapten" (Hemmer 1980:4). Integrasie is egter meer as net om nie-gestremdes vir bure te hê. Dit gaan om aanvaarding, betrokkenheid en verhoudings (Cotton 1988a:13). Verhale soos dié van Brett (1983:12), 'n erg spastiese man wat sy huis met loseerders gedeel en 'n vol lewe in die gemeenskap gelei het, bewys dat dit moontlik is, maar Spiegel en Podair (1981:11) ondervind weerstand by mense wanneer pogings aangewend word om gestremdes in hulle gemeenskap te vestig.

Daar is 'n internasionale neiging weg van inrigtingsversorging na die konsep van aangepaste behuising in die samelewing, met die nodige ondersteuningsstelsel (Potgieter 1984:89; James 1987:1). Tehuise is duur en moeilik om suksesvol te bestuur. Opnames in Engeland het getoon dat die Het Dorp-model min steun geniet en dat Britse gestremdes oor die algemeen huise in die gemeenskap verkies (Spiegel & Podair 1981:194). Webber (1970:3), Carter (1981:362) en Maritz (1986:59) gee ook voorkeur aan kleiner huiseenhede met die nodige aanpassings vir gestremdes in gewone residensiële buurte. Volgens Carter en Morris (1981:362) sal die nodige aanpassings boukoste met slegs 3% tot 10% opstoot en finansiële en andersins meer aanvaarbaar wees. Dinge wat aandag verg, is trappe, die wydte van deure, vloerbedekking, die plasing van skakelaars, vashouplekke by die bad en toilet en bereikbare alarms en vuurblussers (May et al. 1974:153; Prucha 1981:367; Isherwood 1986). Gestremdes in Engeland wat in hulle eie huise woon, kan hulle beroep op die Chronically Sick and Disabled Person's Act van 1970 waarvolgens hulle finansiële steun kry om die nodige aanpassings in hulle huise aan te bring (Topliss 1979:86).

Prospect Hall, 'n rehabilitasiesentrum in Birmingham, het begin om gestremdes in groepe van drie in aangepaste woonstelletjies langs mekaar te plaas. 'n Nie-gestremde word dan 'n gratis woonstel in dieselfde blok aangebied op voorwaarde dat sy die drie gestremdes daagliks besoek en help indien daar probleme is. Daar is ook 'n noodklokkie wat in haar woonstel lui (Henshall 1981:399). Prospect Hall het ook halfweghuise vir klein groepies gestremdes wat daagliks besoek word, en die Community Service Volunteer Movement help gestremdes in die gemeenskap wat

hulp nodig het met die opstaan- en slaaptydroetine (Henshall 1981:399).

Die Habinteg-behuisingsprojekte het in Londen ontstaan en geweldig uitgebrei. Habinteg is 'n welsynsorganisasie en behuisingsbond wat daarna streef om gestremdes en hulle gesinne in gewone gemeenskappe te vestig in huise wat volgens hulle behoeftes ontwerp is (Habinteg Annual Report 1988:1). Hierdie huise en woonstelle wissel van een tot vier slaapkamers en alhoewel hulle versprei is tussen huise vir nie-gestremdes, word hulle so geplaas dat daar maklike toegang tot winkels en ander dienste is. Daar is ook 'n 24 uur-nooddienste en interkomkontak met 'n gemeenskapswerker.

Swede bly steeds een van die mees ontwikkelde lande met betrekking tot dienste aan gestremdes. Fasiliteite wissel van dorptipe projekte soos Faltoversten tot die Husby-projek wat bestaan uit 'n aantal woonstelblokke van 12 verdiepings met 100 eenhede elk, naby winkels en ontspanningsgeriewe, waarin enkele woonstelle in elke blok vir gestremdes toegerus is (Spiegel & Podair 1981:189; Potgieter 1984:49). Brättgard (1974:8), die stigter van die Fokus-vereniging wat baie aktief is op die gebied van huisvesting vir gestremdes in Swede, lê baie klem op sosiale integrasie en nie slegs mediese rehabilitasie nie. Alhoewel min mense seker meer gedoen het met betrekking tot die tegniese aspekte van geïntegreerde behuising, sê hy: "... our investigations compel us to emphasize that integration is a psychological process and that most disabled people need psychological help as well as technical aids" (Brättgard 1974:8).

In Denemarke word reeds sedert die sestigerjare blokke woonstelle gebou waarvan een derde gereserveer word vir gestremdes (Topliss 1979:98; Potgieter 1984:51). In die sewe jaar voor 1981 is in Tsjeggo-Slowakye 300 woonstelle vir gestremdes gebou en vir die daaropvolgende agt jaar is nog 800 beplan. In woonstelblokke vir gestremdes in Tsjeggo-Slowakye word ook voorsiening gemaak vir woonstelle vir mediese en hulpdienste, 'n restaurant, kafee en winkel wat toeganklik is (Prucha 1981:366). Die regering beveel aan dat vir elke 1,000 nuwe woonstelle wat die staat bou, minstens vier aangepas moet wees vir gestremdes (Prucha 1981:366). Ook in Kanada dring plaaslike owerhede aan op aangepaste woonstelle in groot blokke. "Since 1975 the Montreal Municipal Housing Bureau has regularly provided accessible and functional dwelling units in their high-rise projects" (Spiegel & Podair 1981:195).

Daar is reeds voorbeelde in die RSA van wonings vir kwadrupleë wat staatsubsidies

ontvang, maar oor die algemeen maak die staat hier slegs voorsiening vir inrigtingsversorging (Potgieter 1984:88). Daar is nog nie voorsiening gemaak vir gestremdes wat gedeeltelik onafhanklik kan funksioneer en in die gemeenskap wil bly nie. As gevolg van die beperkte keuse is daar gestremdes wat in situasies woon waar hulle potensiaal nie ten volle kan ontwikkel nie.

2.10.5 INDEPENDENT LIVING SENTRUMS

Die Independent Living Movement (ILM) het ontwikkel uit die VSA se Civil Rights Movement en in die RSA het dit in 1984 aanleiding gegee tot die totstandkoming van Disabled People South-Africa (DPSA) (Hoffmann 1986:27). Sentrums wat die filosofie van die ILM onderskryf, het intussen in baie lande van die wêreld ontstaan. Die een in Mowbray, Kaapstad, is 'n projek van die Vereniging vir Liggaamlik Gestremdes, maar in Johannesburg en Durban is soortgelyke sentrums wat onafhanklik funksioneer. In die eerste plek bied die plaaslike sentrum 'n inligtings- en adviesdiens en ten tweede is dit gemoeid met die bekendstelling en verskaffing van hulpmiddels en gespesialiseerde toerusting. Die opleiding van helpers vir gestremdes in die gemeenskap en die organisering van hierdie hulpdiens word ook deur die sentrum geadministreer. Die IL-sentrums in Australië fokus volgens Spiegel en Podair (1981:196) nog hoofsaaklik op liggaamlike rehabilitasie.

Die meeste van die sentrums in die VSA beskou die onderrig in onafhanklike lewensvaardighede as een van hulle belangrikste funksies. Die twee hooftemas is selfbeskikking en volle deelname aan die gemeenskapslewe (Cole 1983:187-188). Die gestremde moet die voordele sowel as verantwoordelikhede van alle landsburgers deel. Gestremdes moet deur ervaring leer en toegelaat word om foute te maak terwyl hulle geleidelik al meer verantwoordelikheid aanvaar. Hulle heg groot waarde aan gestremdes as onderwysers, modelle en voorligters en maak gebruik van die praktiese beoefening van vaardighede in die gemeenskap (Cole 1983:199).

Volgens Hoffmann (1986:28) is die ILM 'n reaksie op die mediese en die rehabilitasie-modelle waarvolgens die gestremde as "pasiënt" beskou is wat nie verantwoordelikheid vir sy eie lewe kon aanvaar nie. Hulle is gesien as persone wat hul status as volledige mense verloor het sodat ander namens hulle besluit wat vir hulle goed is. Deur die ILM-model wil gestremdes nou hul reg uitoefen om self te besluit oor dinge wat hul lewens raak (Ncube 1988:4). "Central to the I.L. Model is

the belief that the management of medically stabilised physically disabling conditions should be demedicalised" (Hoffmann 1986:28). Rowland (1985:2) verklaar dat hierdie beweging nie die bestaande dienste en organisasies wil vervang nie, maar as vennote wil sien in die stryd om gelyke regte. Indien hierdie organisasies egter nie gestremdes in hulle geledere wil opneem en aan die advies van die DPSA gehoor wil gee nie, sal hulle onverbiddelik geopponeer word. Net so word die ervaring en opleiding van professionele mense in die veld gerespekteer en hulle hulp verwelkom, mits die gestremde se vryheid van keuse altyd gerespekteer word (Rowland 1985:2).

2.10.6 WETGEWING EN BOUREGULASIES

In Engeland maak die Chronically Sick and Disabled Person's Act van 1970 voorsiening vir finansiële steun om die nodige strukturele aanpassings aan te bring. Alles hang natuurlik af van die beskikbaarheid van fondse, sodat daar volgens Topliss (1979:86) selde meer gedoen word as handreëlins by baddens en die vervanging van steenkoolkaggels met gasverwarming. Plaaslike owerhede gee voorkeur aan behuisingsprojekte wat nuwe huise oprig wat deur gestremdes gehuur kan word. Private wonings kan na 'n paar jaar verkoop word en daarna kry ander gestremdes geen voordeel uit die aanpassings nie.

In die VSA het die Civil Rights Movement ook vir gestremdes voordele ingehou. "Removal of architectural barriers is a civil right under the Section 504 regulations of the Rehabilitation Act of 1973" (Spiegel & Podair 1981:172). Gestremdes in die laer inkomstegroepe kan ook onder sekere voorwaardes aanspraak maak op huursubsidies. Behuisingsprojekte wat van federale subsidies gebruik maak, is verplig om ook 'n sekere aantal gestremdes en bejaardes te akkommodeer. Die Sweedse regering gee subsidies aan ontwikkelaars vir elke spesiaal aangepaste woonstel en elke blok met sulke woonstelle moet 'n assistent hê om gestremdes te help wanneer nodig (Topliss 1979:97).

Die geskiedenis van wetgewing met betrekking tot gestremdes in die RSA is minder positief. Die volgende reaksie is byvoorbeeld ontvang op die nasionale bouregulasies van 1985: "It is with dismay and anger that disabled people today greet the publication of the regulations which, in their final form, contain no reference whatsoever to barrier free design!" (Press Release 1985:4). Versperrings soos trappe sonder opritte, nou deure, die afwesigheid van hysbakke en

ontoeganklike toilette is van die grootste faktore wat gestremdes verdoem tot 'n lewe van afhanklikheid en isolasie. Miljoene rande word aan rehabilitasie bestee, waarna gestremdes 'n fisiek beperkende wêreld ingestuur word waarin hulle nie toegang tot opleiding, werk en sosiale aktiwiteite het nie (Press Release 1985:4). Vier dae na die publikasie van bogenoemde nasionale bouregulasies in Maart 1985 het die DPSA begin met hul eerste openbare veldtog daarteen (Rowland 1985:2). 'n Aksiegroep is gevorm, wat die situasie met die destydse adjunkminister van die Departement Handel, Nywerheid en Toerisme, mnr. Kent Durr, bespreek het (De Kock 1990:19). In 1986 is die nasionale bouregulasies sodanig gewysig dat alle openbare geboue wat in die toekoms opgerig word, opritte, wyer deure, hysbakke en minstens een toeganklike toilet vir gestremdes moet hê (Rosen 1990:217; De Kock 1990:19). Hotelle sal in die toekoms vir elke 50 kamers 1 vir gestremdes moet inrig met die nodige handrelings, bad- en toiletgeriewe, en by openbare geboue en winkelsentrums moet 1 uit elke 200 parkeerplekke vir gestremdes gereserveer word (Pelser 1986:5).

Onder beskerming van die DPSA het die "Access Action Group" tot stand gekom wat "waghond" speel met betrekking tot die oprigting van nuwe geboue en oor die algemeen probeer om plekke meer toeganklik vir gestremdes te maak (Volmer 1987). Sekere private ondernemings, soos Pick 'n Pay, verdien die respek en ondersteuning wat hul van die gestremde gemeenskap kry, aangesien hulle al jare lank die behoeftes van gestremde klante en werknemers in ag neem by die konstruksie van hulle nuwe takke (Rosen 1990:215). By dié winkelgroep kan selfs gereël word vir iemand om die gestremde kliënt in die parkeerarea te ontmoet, en elke tak het minstens een rystoel vir kliënte se gebruik. Ook organisasies soos Caltex, Sun International en die City Lodge-groep verdien spesiale vermelding vir hul pogings in hierdie verband (De Kock 1990:19).

Die verbetering van bouregulasies met betrekking tot openbare geboue bring ongelukkig nog geen verligting op die gebied van die behuisingsnood van gestremdes in die RSA nie. Daar is 'n alternatief nodig wat die gaping tussen inrigtingversorging en onafhanklike funksionering sal verklein (Potgieter 1984:96). Alle betrokke organisasies behoort die verskillende moontlikhede in ander lande te bestudeer om vas te stel watter modelle vir behuising vir gestremdes plaaslik toegepas kan word.

2.10.7 SAMEVATTING

Van die 30 volwasse serebraal gestremdes in Lieberman (1988:158) se ondersoek woon 86% by hul ouers. Gestremdes gee egter voorkeur aan aangepaste wooneenhede in die gemeenskap, waar hul saam met nie-gestremdes kan woon. Tehuise vir gestremdes dien 'n noodsaaklike doel vir erg gestremdes wat nie in die gemeenskap kan regkom nie. Verskeie ander modelle van behuising vir gestremdes bestaan reeds in Europa en Skandinawië. Organisasies soos die ILM en die DPSA, wat geaffilieer is by die Disabled People International (DPI), streef na selfbeskikkingsreg vir gestremdes en probeer hulle help om maksimaal in die gemeenskap te funksioneer. Suid-Afrika het nog 'n groot agterstand in vergelyking met lande soos Engeland, Swede en die VSA wat betref wetgewing om behuising vir gestremdes te voorsien en te verbeter.

2.11 VERVOER

2.11.1 INLEIDING

Van die 111 serebraal gestremde volwassenes in Murray (1959:52) se opname kon 'n kwart glad nie loop nie, 65% kon met moeite loop, en 10% het geen loopprobleem gehad nie. Heelwat meer as 'n kwart sou dus van rystoele, loopringe, kieries en ander hulpmiddels gebruik moes maak en die meeste se mobiliteit in die gemeenskap sou relatief beperk gewees het.

"There is nothing more frustrating in the life of a severely handicapped person than the lack of mobility" (Spiegel & Podair 1981:135). Die beskikbaarheid van toeganklike en doeltreffende vervoer het 'n direkte invloed op die lewenskwaliteit van die gestremde (Vogel 1988:52). Vir die gestremde is vervoer die sleutel tot sosiale integrasie. Daarsonder kan hy of sy nie by die professionele of sosiale lewe van die gemeenskap inskakel nie (Large 1974:68; Topliss 1979:101; Anderson & Clarke 1982:275; Goldberg 1982:1; Luther 1983:46; Gouws 1984:34; Holmes 1987). Sonder geskikte vervoer is dit vir baie gestremdes onmoontlik om buite 'n inrigtingsopset te woon en werk. Sodra vervoer beskikbaar is, het die gestremde meer alternatiewe in sy lewe en is die moontlikheid groter dat hy sy potensiaal oor 'n wyer vlak kan verwesenlik (Spiegel & Podair 1981:141).

2.11.2 OPENBARE VERVOER

Volgens Spiegel en Podair (1981:135) is talle gestremdes aangewese op openbare vervoer, wat selde vir hulle toeganklik is. Soms kan hul nie die openbare vervoer bekostig nie of woon hul in gebiede wat swak deur openbare vervoer bedien word (Gouws 1984:4). Dus is dit vir gestremdes dikwels veel moeiliker om gebruik te maak van die sosiale, kulturele en opvoedkundige fasiliteite wat die res van die gemeenskap as vanselfsprekend aanvaar. Die opnames wat Disler et al. (1986:352-357) onder liggaamlik gestremdes in die Kaapse Skiereiland gedoen het, dui daarop dat slegs 7,7% van die blanke gestremdes, maar verreweg die meeste gestremdes in die Kleurling- en swart bevolkings van openbare vervoer gebruik maak. "Indeed transport is generally becoming recognized as a public service on a par with education and health services as it has become indispensable to modern social life" (Goldberg 1982:1). Die getalle gestremdes wat aangewese is op busse en treine om iewers te kom, maak dit noodsaaklik om die toeganklikheid en geskiktheid van hierdie vervoerstelsels vir gestremdes te evalueer (Disler et al. 1986:352).

Een van die probleme vir die gestremde is steeds om van sy woonplek tot by die openbare vervoer te kom (Spiegel & Podair 1981:149; Zimmermann 1981:361). Op- en afklim of in- en uitklim is aktiwiteite wat almal vir die gestremde probleme kan veroorsaak, veral as hy boonop iets moet saamdra (Large 1974:68; Gouws 1984:4). Twee van die algemene klagtes is dat busse te ver van die sypaadjie stilhou en wegtrek voordat die gestremde sy of haar sitplek kon bereik (Spiegel & Podair 1981:152). Treinvloere is 'n halfmeter hoër as die perronne, en die smal, hoë trappe maak busse dikwels vir gestremdes geheel en al ontoeganklik (De Kock 1990:19). Dié in- en uitklimprobleme veroorsaak tydverlies by haltes en vertraag die spoed van die diens wat aan ander verbruikers gelewer word. Veral in spitstye, wanneer openbare vervoer reeds stadig is, veroorsaak verdere vertragings dat nog meer mense afgeskrik word om van die diens gebruik te maak.

Met die toename in die gebruik van private motors, kom daar pro rata 'n afname in die gebruik van openbare vervoermiddels. Gevolglik is daar 'n klemverskuiwing in die stedelike vervoerbeplanning en word al meer aandag gegee aan die behoeftes van die motoris. Die afname in die gebruik van openbare vervoer in die RSA lei ook tot 'n verlaging in diensvlakke en hoër reiskoste, wat weer reflekteer in 'n verdere afname in die mobiliteit van baie gestremdes (Gouws 1984:2). Freeling (1985:5) was baie beïndruk met die toeganklikheid van die meeste openbare vervoerstelsels in die VSA.

Lughawes en vliegtuie het sterk kritiek uitgelok by die Sesde S.A. Kongres van Persone met Gestremdhede in 1987. Cohen (1987) kritiseer nie slegs die ontoereikende fasiliteite nie, maar vind ook die personeel onvriendelik en onhulpvaardig. Sommige lughawes en lugvervoer lewer steeds probleme vir gestremdes ten opsigte van parkering, trappe, ingange en toilette. Die S.A. Lugdiens het egter passasiershulpeenhede by al die groot lughawes ingestel en by die nuwer lughawes soos Kaapstad en George is die behoeftes van gestremdes deeglik in ag geneem (De Kock 1990:19). Toilette op vliegtuie skep egter nog probleme.

In lande soos die VSA, Frankryk, Engeland, Swede, Noorweë, Kanada en Australië is daar staatsgesubsidieerde deur-tot-deur-dienste vir gestremdes. Dit bly egter steeds vir die gestremde 'n duur diens, behalwe wanneer van vrywilligers as bestuurders gebruik gemaak word (Spiegel & Podair 1981:152). Ook Anderson en Clarke (1982:276) stel meer vrywilliger-vervoerstelsels voor waarby gestremdes teen betaling van petrolkoste kan inskakel. In Swede, wat beskou word as die land met die beste vervoerdiens vir gestremdes, kan hulle 'n sertifikaat van die plaaslike owerheid kry wat geldig is vir 'n sekere aantal gratis ritte in taxi's of minibusse (Gouws 1984:65). Volgens Mc Cormack (1985:54) is daar in die meeste areas in Engeland 'n taxidiens vir gestremdes wat 'n gerieflike en relatief goedkoop diens lewer, al moet daar soms tot drie weke vooruit bespreek word. Die Weense busdiens vir gestremdes word hoofsaaklik deur gestremdes self geadministreer en bied ook 'n deur-tot-deur-diens wat slegs met voorafbespreking gebruik kan word (Zimmermann 1981:361).

Verskeie private en staatsbeheerde organisasies in die RSA, soos skole, opleidingsentra, werksinkels, sport- en sosiale klubs en welsynsdienste verskaf vervoer aan gestremdes (Chapman, Cristallides & Thomas 1983:2-3). Vervoer is dan 'n sekondêre diens vir die gestremdes wat van bogenoemde dienste gebruik maak. In die RSA word taxi's minimaal deur gestremdes gebruik vanweë die hoë koste sowel as die feit dat taxi's gewone motors is sonder spesifieke fasiliteite vir gestremdes (Goldberg 1982:16). Mc Lachlan (1986:5) bepleit ook vir Suid-Afrika 'n stelsel van gesubsidieerde taxi's wat ingerig is om rystoele te akkommodeer, soos in Swede en ander lande.

Om werklik vir gestremdes van waarde te wees, is dit egter nodig dat nie net die voertuie nie, maar die hele vervoersisteen aangepas word by hulle behoeftes.

Hierdie behoeftes verskil egter na gelang van die aard van die gestremdheid (Gouws 1984:5). "The faster, more comfortable and more efficient, however, mass transportation becomes, the less suitable is it for handicapped people" (Zimmermann 1981:361). Moltreine en ander vinnige en moderne stelsels se stasies is gewoonlik bo of onder grondvlak met trappe of roltrappe wat dit vir baie gestremdes toeganklik maak. Die samedromming van mense en die vinnige spoedvermeerdering en skielike stilhou kan ook vir gestremdes gevaarlik wees. Hier ontstaan botsende belange. Wat bevorderlik kan wees vir die mobiliteit van die nie-gestremde, plaas soms verdere beperkings op die mobiliteit van die gestremde.

Daar is ook gevind dat in gevalle waar konvensionele vervoer teen groot koste toeganklik gemaak is vir die rystoelgebruiker, die benuttingsyfer minimaal gestyg het en dus nie die hoë koste geregverdig het nie (Gouws 1984:79-80). In San Diego, Kalifornië, is busse wat met hysers toegerus is sewe dae van die week op die belangrikste roetes, wat ook by die belangrikste hospitale aangedoen het, geplaas. Ondanks al die koste het slegs enkele gestremdes hiervan gebruik gemaak. Selfs al kan ingenieurs vervoerstelsels beplan waarop enigeen kan reis, sal dit nooit in die praktyk kan gebeur nie weens die koste daaraan verbonde. 'n Gepaste vervoerstelsel kan egter van 'n gestremde 'n belastingbetaler maak in plaas van 'n finansiële las op die staat. Volgens die berekeninge van die Franse Interministeriële Werkgroep vir Vervoer vir Gestremdes is dit, ten spyte van die groot koste, steeds betalend om vervoerstelsels vir gestremdes toeganklik te maak, indien dit sou kon lei tot integrasie in die gemeenskap (Spiegel & Podair 1981:147). Groot getalle gestremdes wat op staatstoelae leef, kan sodoende selfversorgend word.

Om bestaande stelsels te wysig, is dikwels onmoontlik of baie duur, maar nuwe stelsels kan gewoonlik teen geringe ekstra koste so ontwerp word dat gestremdes dit ook kan gebruik (Large 1974:69). Volgens die verslag van die Europese Konferensie van Ministers van Vervoer moet die algehele toeganklikheid van alle openbare vervoerstelsels as doelstelling laat vaar word (Gouws 1984:46). Die klem by konvensionele openbare vervoer moet eerder val op minder radikale veranderings met die oog op minder ernstig gestremdes. Erg gestremdes en rystoelgebruikers moet eerder op huurmotors en gespesialiseerde vervoer konsentreer.

2.11.3 EIE VERVOER

Vir sommige gestremdes is hul rystoele hul belangrikste eie vervoermiddel. Nogtans is daar volgens Povey et al. (1986:43) nie net min keuse en verskeidenheid beskikbaar nie, maar ook baie tekortkominge in die ontwerp van rystoele. Met betrekking tot ontwerp word eintlik veel beter voorsiening gemaak vir babas as vir gestremdes. Stootwaentjies vir babas het sonskerms, rakkies en sakkies vir inkope, waar rystoele gewoonlik nie eens 'n sakkie groot genoeg vir geld of 'n bril het nie. Rystoele het ook nie 'n plek vir 'n pomp soos fietse nie. Heyboer (1981:284) beskryf 'n spesiale rystoel met 'n elektromagnetiese oplaag- en draaimeganisme, waarvan die wielbasis verwyder kan word, sodat dit in- en uitklim by motors met groot genoeg deure vergemaklik.

Die enigste vervoermiddels wat totale geografiese dekking bied, is private voertuie (Large 1974:70). Uit die opname van Disler et al. (1986:357) blyk dat 85,6% van die blanke gestremdes in die Vishoek-omgewing hoofsaaklik private motors gebruik. Dit is egter nie duidelik hoeveel self bestuur nie. Volgens Holmes (1987) bestaan daar 'n sterk verband tussen die vermoë om te bestuur en suksesvolle verhoudings. Die feit dat 'n gestremde kan bestuur, laat hom meer normaal voel en verhoog sy sosiale aanvaarbaarheid. Beperkte mobiliteit beperk die blootstelling aan ander mense.

In Engeland is daar voor 1974 dikwels aan gestremdes 'n driewiel-, eensitplek-elektriesaangedrewe motortjie gegee wat gratis in stand gehou is (Topliss 1979:101). Hierdie voertuigie was egter nie net baie onstabiel nie, maar die bestuurder kon ook nooit 'n passasier saamneem nie. Voortspruitend uit die B.P.-oliemaatskappy se motorontwerp-kompetisies om kreatiwiteit by jongmense te stimuleer, het 'n paar skoolseuns in Engeland 'n motor vir gestremdes ontwerp (Potterton 1981:13). Die ontwerp het die verbeelding van 'n groot firma aangegryp wat tans hierdie motors vervaardig. Die gestremde kan met sy rystoel tot binne-in dié motor ry en dit vanuit sy rystoel bestuur. Met behulp van skakelaars op bereikbare plekke en platvorms wat uitswaai, het Baker (1984:19) dit sedertdien moontlik gemaak om gewone motors so aan te pas dat die gestremde met sy rystoel agter die stuur kan inskuif. In Crowthorne in Engeland word die afgelope paar jaar elke tweede jaar 'n Mobility Roadshow gehou waar al die belangrikste vervaardigers aangepaste motors vir gestremdes ten toon stel (Byworth 1989:7).

Anderson en Clarke (1982:250) vind dit onverstaanbaar dat 'n vaardigheid wat só

belangrik is vir die vermoë om sonder hulp in die gemeenskap te kan rondbeweeg, nie deeglik deur skole vir gestremdes ondersoek en ontwikkel word nie. Skole behoort spesifiek aandag te gee aan bestuursopleiding vir alle gestremdes wat moontlik sal kan bestuur. Dié vir wie dit nie moontlik sal wees nie, moet geleer word om sover moontlik onafhanklik reg te kom met openbare vervoer (Anderson & Clarke 1982:275-276).

2.11.4 WETGEWING EN VERVOERREGULASIES

In Engeland vereis die Chronically Sick and Disabled Persons Act dat alle openbare vervoer vir gestremdes toeganklik moet wees, "waar prakties moontlik en redelik" (Gouws 1984:31). In die VSA bepaal die Urban Mass Transportation Act, wat ná dekades van debatvoering in die Kennedy-era ingestel is, dat gestremdes die reg het om openbare vervoer te gebruik (Spiegel & Podair 1981:139). Ook in Frankryk word dit sedert 1979 deur wetgewing vereis dat alle nuwe fasiliteite vir gestremdes toeganklik moet wees (Goldberg 1982:1). Wette soos hierdie kan nie veel doen aan bestaande geriewe nie, maar beïnvloed darem beplanning vir die toekoms.

Volgens Gouws (1984:34) het gestremdes dieselfde burgerregte as nie-gestremdes en kan hulle dus op dieselfde geriewe aanspraak maak. Ervaring oorsee het getoon dat gepaste wetgewing die beste manier is om dienste vir gestremdes te verbeter (Goldberg 1982:24). Om dít te bereik, moet gestremdes gewoonlik drukgroepe vorm, maar hul getalle is nie groot genoeg om werklik gesag af te dwing nie, veral nie as die verskillende behoeftes van die verskillende tipes gestremdes in berekening gebring word nie (Goldberg 1982:10).

In die RSA is daar nog 'n behoefte aan grootskaalse bewuswordingsveldtogte. Gestremdes moet veel meer "sigbaar" in die gemeenskap word voordat hulle behoeftes raakgesien en erken sal word. Met betrekking tot gestremdes se vervoerprobleme speel die staat nog 'n beperkte rol in die RSA en oorhoofse vervoerbeplanning vir gestremdes bestaan eintlik nog glad nie hier nie (Chapman et al. 1983:i). Large (1974:72) het in Engeland gevind dat, wanneer daar met individue gepraat word, die meeste sal saamstem dat daar aandag gegee moet word aan die vervoerbehoefte van gestremdes, maar die stelsel waarbinne hulle werk, laat hulle gewoonlik nie toe om veel aan die saak te doen nie (Large 1974:72). Dieselfde geld moontlik ook in Suid-Afrika.

Uit onderhoude met verteenwoordigers van die Departement van Vervoer, die Suid-Afrikaanse Vervoerdienste, die Busoperateursvereniging van Suider-Afrika en die Passasiersvervoervereniging het dit aan die lig gekom dat daar by nie een van hierdie organisasies of hulle lede 'n geskrewe beleid ten opsigte van die verskaffing van openbare vervoer aan gestremdes bestaan nie (Gouws 1984:69). Die algemene gevoel was egter dat daar eerder op gespesialiseerde vervoer en taxi's vir gestremdes gekonsentreer moet word. Een van die aanbevelings in Departement van Nasionale Gesondheid (1987c:35) is dat 'n vervoersubsidie toegestaan behoort te word om gestremdes wat nie van openbare vervoer gebruik kan maak nie, in staat te stel om hulle werk, hospitale, ensovoorts, te bereik. Navorsing oor die vervoerprobleme van gestremdes kan 'n groot bydrae lewer tot die verbetering van wetgewing in hierdie verband (Goldberg 1982:24).

2.11.5 SAMEVATTING

Daar is serebraal gestremdes wat as gevolg van hulle graad van gestremdheid of die ontoeganklikheid van die betrokke stelsels of voertuie, nie van openbare vervoer gebruik kan maak nie. Vervoer is die sleutel tot funksionering in die gemeenskap en hou direk verband met die gestremde se lewenskwaliteit. Indien vervoerprobleme vir hulle uitgeskakel kan word, sal meer gestremdes selfstandig kan leef en 'n bydrae tot die landseksonomie kan lewer.

2.12 ONTSPANNING EN VRYETYDSBESTEDING

2.12.1 INLEIDING

In die ontwikkelde lande het meganisasie meer vrye tyd tot gevolg. In België begin die naweek reeds Vrydagmiddag om twaalfuur en daar is sprake dat werkers binnekort een week per maand vakansie sal moet neem (Gerdes 1988:285). Sinvolle vryetydsbesteding sal moontlik in die toekoms ál belangriker word vir gestremdes. Veral vir dié wat nie kan werk nie, is betekenisvolle vryetydsbesteding reeds baie aktueel en moet dit dikwels die plek inneem van betekenisvolle werkaktiwiteite (Cotton 1987:2). Sommige gestremdes het 'n oormaat vrye tyd en min moontlikhede om dit positief te benut (Brättgard 1974:9). Anderson en Clarke (1982:60) beskou dit as uiters belangrik om veral erg gestremdes, wat nie in 'n werk geplaas sal kan word nie, deeglik voor te berei op 'n volwasse lewe waar hul

bevrediging sal moet kom uit ander aktiwiteite en nie uit werk as sodanig nie.

Lewenskwaliteit het te doen met 'n gebalanseerde leefwyse, die geleenthede om keuses te maak en om as individu gekonsidereer te word (Cotton 1988a:13). Hierdie balans bestaan uit 'n samespel van faktore, soos onafhanklikheid, werk, vrye tyd en verhoudings wat meewerk om die ware lewenskwaliteit te bepaal (Cotton 1987:2). Kulturele norme sosialiseer kinders van kleins af om te glo dat werk goed en ledigheid sleg is. Gestremdes wat werkloos bly, vind dit dus moeilik om 'n lewe van vryetydsaktiwiteite as sinvol te aanvaar (Anderson & Clarke 1982:60). Vrye tyd word gesien as iets wat tydelik geniet kan word wanneer dit deur werk verdien is, maar nie as 'n permanente toestand nie. "Without considerable help in reorientating their value-judgements, they are likely to view themselves as failures because they are not working ..." (Anderson & Clarke 1982:60). Tradisionele sienings oor werk en vrye tyd tas die werklose gestremde se gevoel van selfwaarde aan. Dit is onwaarskynlik dat ontspanningsaktiwiteite ooit heeltemal aanvaar sal word as 'n plaasvervanger vir werk, as 'n bron van selfwaarde (Cotton 1987:2).

"Physically, recreation can help to reactivate bodily functions. Psychologically, recreation strengthens ego satisfaction and accomplishment aspirations" (Spiegel & Podair 1981:305). Indien gestremdes die gewone gemeenskapsfasiliteite vir sport en ontspanning kan gebruik, kan dit sosialisering bevorder en negatiewe houdings help afbreek. Gestremdes het 'n behoefte om soos ander mense te wees en gemeenskaplike ervarings met hulle te deel (Hunt 1955:138) en dit hou sielkundige voordele vir hulle in (Brättgard 1974:9). Ontspanningsaktiwiteite bied geleentheid vir die ontwikkeling van selfvertroue, selfwaarde, realisme, volwassenheid en kommunikasie (Posthumus 1972:87; Cotton 1987:3). Gestremdes wat wel werk, doen dikwels onstimulerende, eentonige werk. Hiervoor moet ontspanningsaktiwiteite vergoed deur stimulering en lewensvreugde te voorsien (Gicquiaud 1975:187; Anderson & Clarke 1982:61; Griffiths & Clegg 1988:125).

2.12.2 HOE BESTEE GESTREMDES HUL VRYE TYD?

Spesiale ontspanningsfasiliteite vir gestremdes word volgens die Kaapse Vereniging vir Liggaamlik Gestremdes nie voldoende benut nie as gevolg van vervoerprobleme en gebrek aan belangstelling by gestremdes self (Putterill et al. 1978:17). Daar kon geen aanduidings gevind word dat hierdie situasie in die afgelope paar jaar verbeter het nie. Vorweg (1971:3) en Anderson en Clarke (1982:338) vind dat serebraal

gestremdes min inisiatief toon met betrekking tot vryetydsbesteding en selde stokperdjies het. Volgens Anderson en Clarke (1982:338) is dié met spesifieke belangstellings beter aangepas en meer bestand teen depressie. Die gesin van 'n gestremde met sy eie belangstellings en stokperdjies, ervaar ook minder druk omdat dit hulle meer tyd gee om ook hulle eie belangstellings uit te leef (Putterill et al. 1978:115).

Uit 'n opvolgstudie van 120 oudleerlinge, waarvan 56 serebraal gestrem was, het geblyk dat verreweg die meeste hulle vrye tyd bestee deur passief en dikwels onselektief na die televisie te kyk of na die radio te luister (Du Plessis 1979:14). In 'n subgroep van 16 wat beskutte of beskermde werk gedoen het, was daar net 3 wat konstruktiewe stokperdjies gehad het. 'n Voorkeur vir passiewe tydverdrywe soos die radio en televisie is ook gevind deur Vorweg (1971:3), Anderson en Clarke (1982:64), Mc Cormack (1985:29) en Massie (1989:48). Die patroon van radioluister en televisiekyk vul die dae van 73% van die swart gestremdes in Nyanga en 42% van die Kleurlinggestremdes in Bishop Lavis (Disler et al. 1986:351-354). Nie alleen beperk hierdie tydverdrywe hulle tot 'n binnenshuise bestaan nie, maar dit word ook gewoonlik alleen gedoen en lei dus tot verdere isolasie en eensaamheid (Du Plessis 1981:13; Massie 1989:48). Nichols (1973:116-124) bespreek 'n wye verskeidenheid aktiwiteite en stokperdjies vir gestremdes. Verreweg die meeste is egter aktiwiteite wat alleen gedoen word en nie juis kan bydra tot die oorbrugging van sosiale isolasie nie.

Die ideaal vir die intelligente serebraal gestremde is geïntegreerde ontspanningsaktiwiteite. Volgens Putterill et al. (1978:101) word dit egter bemoeilik indien die serebraal gestremde heelwat fisieke hulp nodig het om die aktiwiteit te bemeester of te selfbewus is om met nie-gestremdes te meng. Dit is dikwels beter vir die gestremde om eers op 'n gesegregeerde basis aktiwiteite aan te leer en selfvertroue op te bou voor deelname met nie-gestremdes op 'n geïntegreerde basis (Cotton 1987:3). Dit is juis die bestaan van gesegregeerde fasiliteite wat die gestremde in staat stel om later suksesvol te integreer (Cotton 1988a:14). Ontspanningsaktiwiteite moet geniet word en daarom moet daar 'n keuse wees sodat dié wat wil, saam met nie-gestremdes kan deelneem, en dié wat slegs tussen ander gestremdes op hul gemak voel, in hulle eie fasiliteite kan deelneem (Putterill et al. 1978:123). Vir Hunt (1955:138) is dit belangrik dat die serebraal gestremde homself in sy vryetydsbesteding as 'n totale mens ervaar. Die ervaring van deelname moet die metode van deelname oorheers.

Deelname aan sport kan die gestremde laat voel dat hy iewers tuis hoort omdat hy en die ander deelnemers gemeenskaplike belange het. Hy leer sosiaal toepaslike gedrag in die proses, ontwikkel selfvertroue en dra hierdie nuutverworwe eienskappe oor na ander situasies in sy lewe (Posthumus 1972:87; Spiegel & Podair 1981:305; Griffiths & Clegg 1988:125). "Sport can be of immense therapeutic value" (Guttmann 1976:15). Daarbenewens bied sport geleentheid vir die ontwikkeling van selfdisipline, selfrespek, 'n kompeterende instelling en kamerraadskap, wat alles help met sy inskakeling by die gemeenskap. Sir Ludwig Guttmann (1976) was die stigter van die Stoke Mandeville-Spele in Engeland in 1948. Dit is steeds die grootste jaarlikse sportbyeenkoms vir gestremdes ter wêreld. Elke vierde jaar vind dit plaas in dieselfde land waar die Olimpiese Spele plaasvind.

Sport het baie gedoen om mense te laat beseft dat gestremdheid en siekte nie sinoniem is nie en dat die belangrikste nie is wat die gestremde verloor het nie, maar wat hy nog oor het (Spiegel & Podair 1981:336). Anderson en Clarke (1982:67) vind dat driekwart van die gestremdes in spesiale skole wel aan sport deelneem teenoor heelwat minder van die gestremdes in gewone skole. Dit lyk of party lig gestremdes in gewone skole nie wil deelneem nie omdat hulle nie op gelyke vlak kan kompeteer nie. Volgens Lieberman (1988:197) se opname het meer as die helfte van die skoolverlaters steeds aan sport deelgeneem of in gereelde toeskouers ontwikkel.

Alhoewel aktiewe deelname altyd verkieslik is, moet die waarde van toeskouerervarings nie onderskat word nie (Hunt 1955:138). Die tempo is gewoonlik vinnig en sport het al so gespesialiseerd geraak dat die serebraal gestremde dit uiters moeilik of onmoontlik vind om op 'n kompeterende basis deel te neem. Rossouw (1976:190) stel voor dat daar meer gekonsentreer moet word om gestremde leerlinge in die administrasie en reëls van sport op te lei, sodat hul by sportklubs kan aansluit en vir sekere sportsoorte as skeidsregters optree.

Driekwart van die gestremde leerlinge in spesiale skole behoort wel aan sosiale en kulturele klubs, maar dan is dit gewoonlik skoolklubs wat net gedurende die kwartaal aktief is en waar hulle geen geleentheid kry om met nie-gestremdes te meng nie (Anderson & Clarke 1982:78). Die organisasie en aktiwiteite in hierdie klubs word hoofsaaklik deur personeel beheer.

Die Johanna Stichting in Arnhem, Nederland, het 'n kommissie van gestremde kinders wat self funksies soos disko-aande reël waar 50% van die teenwoordiges

gewoonlik nie-gestremde tieners uit Arnhem is (Reyers 1977:5). Hulle tref self al die reëlins vir die saal, musiek, verversings, toegangskontrolle en die opruiming agterna. Daar word ook bier verkoop omdat jongmense moet leer om met alkohol om te gaan. Dié "discobar" bied geleentheid vir kontak en integrasie, is goeie ontspanning en bied die kommissielede ervaring in organisasie, die hou van vergaderings, die vasstel van beleid, uitvoer van besluite, samewerking, ensovoorts (Reyers 1977:5). Anderson en Clarke (1982:67) het gevind dat, in vergelyking met ander tieners, baie min serebraal gestremdes disko's besoek en partytjies bywoon. Hulle gaan meestal net saam met hul ouers uit.

In die lewe van baie mense, ook gestremdes, is daar eenmalige ervarings wat uitstaan as hoogtepunte. Cotton (1988b:2) beklemtoon die belangrikheid van hierdie eenmalige ervarings, veral as dit met die buitelewe en avontuur verband hou. In die lewe van die meeste gestremdes gebeur daar nie dikwels iets opwindends of "anders" nie. 'n Fietstoer, 'n uitstappie in die berge of 'n besoek aan die teater kan 'n ervaring wees wat die gestremde se horison verbreed en waaroor hy jare later nog kan praat en droom. "Excitement and stimulation are more likely to lead to a more motivated individual seeking to explore and understand his own immediate world, gaining more respect for it and for himself within it" (Cotton 1988a:14).

Vryetydsbesteding kan ook aktiwiteite insluit waarby ander kan baat vind. Dit is nie nodig dat die gestremde altyd die ontvanger van liefdadigheid hoef te wees nie. Thoams (1981:316) sou graag wou sien dat gestremdes, wat tyd tot hulle beskikking het, meer betrokke raak by vrywilliger-werk vir diensorganisasies. Daar is dinge wat gestremdes in hul vrye tyd kan doen om ander gestremdes te help.

Die Wes-Kaapse tak van die Vereniging vir Liggaamlik Gestremdes het 'n diens van aktiwiteitsgroepe vir huisgebonde gestremdes begin (Kreupelsorgnuus 1981:8). Hulle kom twee keer per week byeen, saam met vrywilligers, wat vir hul vaardighede aanleer. Ontspanningsaktiwiteite en uitstappies word ook gereël, maar vervoer is dikwels 'n probleem. Tuisnywerheid word aangemoedig en die Vereniging se winkel help met die verkope. Die hele projek word georganiseer en beheer deur 'n maatskaplike werker.

Organisasies waarby daar enigsins 'n sweem van paternalisme of filantropiese betrokkenheid bespeur word, kry die afgelope tyd kritiek van die radikale beweging vir selfbeskikking onder gestremdes. Volgens Ncube (1988:2-5), die direkteur van

die National Council for Disabled Persons of Zimbabwe, word gestremdes doelbewus deur die professionele mense afhanklik gehou omdat dit in belang van laasgenoemde se eie voortbestaan is. Hierdie professionele mense, wat die vyande van die gestremde is, so meen hy, sal nie huiwer om die leiers wat veg vir die vryheid van gestremdes, "fisiek te elimineer" nie. Gestremdes word "opgeroep tot die stryd" om die bestaande organisasies te vernietig en hulle eie organisasies te begin. "We should not under-estimate the determination of those people who see us as enemies and who attempt to smash us and our efforts" (Ncube 1988:3).

Gray (1964) het ten spyte van sy koördinasie- en spraakprobleme by die Jeugherbergvereniging aangesluit en oor naweke groot afstande met sy fiets afgelê. Min serebraal gestremdes het egter soveel selfvertroue en inisiatief. Vakansies kan vir gestremdes probleme skep as gevolg van die ontoeganklikheid van hotelle, ruskamers en ander fasiliteite. In Engeland het die Royal Association for Disability and Rehabilitation toeganklike toilette oral in die land opgerig en voorsien hulle reisende gestremdes van 'n sleutel (Povey et al. 1986:46). In Nederland reël die Diakonie van die Nederlands Hervormde Kerk vakansies vir gestremdes. By die Roosevelthuis wat in 'n park en bos van 100 akker gebou is, word 50 weke elke jaar 80 mense per week ontvang (Schaafsma 1981:401). Elke groep bestaan uit 45 gestremdes en 35 vrywilligers. 'n Belangrike neweproduk van hierdie stelsel is die informele opvoeding en ervaring wat die vrywilligers in die proses van gestremdheid opdoen. Dit lei ook soms tot voortgesette ondersteunende vriendskappe tussen gestremdes en vrywilligers. In Natal is "The Browns"-vakansiehuus vir serebraal gestremdes opgerig en toegerus met fondse wat 'n groepie huisvrouens met hul brugklub ingesamel het (Blaikie 1959:10). Daar is egter nog veel meer vakansieplekke nodig wat toeganklik vir gestremdes is.

2.12.3 OPLEIDING IN VRYETYDSBESTEDING

Ten spyte daarvan dat almal saamstem oor hoe belangrik vryetydsbesteding vir gestremdes is, bly dit 'n afgeskepte aspek van rehabilitasie (Spiegel & Podair 1981:305). Dit is bekend dat werkloosheid en sosiale isolasie algemene probleme vir baie oudleerlinge is. Nogtans gee skole vir gestremdes min aandag aan vryetydsbesteding. Alternatiewe vir werk en konstruktiewe vryetydsbesteding behoort 'n prioriteit te wees in die voorbereiding van gestremde skoolverlaters (Anderson & Clarke 1982:288). "Meaningful leisure has by necessity become for many a substitute for meaningful employment ..." (Cotton 1988b:1). Afgesien

daarvan is vryetydsbesteding 'n belangrike aspek van onafhanklikheidsvaardighede. Volgens Cotton (1988a:13) en Massie (1989:48) moet baie gestremde jongmense doelbewus geleer word hoe om hulle vrye tyd te gebruik. Buitemuurse aktiwiteite is volgens Vorweg (1971:5) uiters belangrik en behoort sover moontlik só gereël te word dat dit met nie-gestremdes gedeel kan word.

Hutchinson (1981:251) is veral bekommerd oor die intelligente erg gestremdes se behoefte aan stimulering en voel dat veral hulle doelgerigte opleiding in vryetydsbesteding nodig het. In die praktyk is dit ongelukkig juis hulle wat op hierdie gebied die minste aandag kry. Omdat die intelligente gestremdes akademies kan vorder, word daar op hierdie gebied hoë eise aan hulle gestel. As hulle boonop heelwat terapie nodig het, bly daar min van hul dag oor vir enige ander aktiwiteite (Du Plessis 1981:13).

Opleiding in vryetydsbesteding dien 'n tweeledige doel. Die kind leer nie net om sy vrye tyd konstruktief te gebruik nie, maar hy leer ook baie uit die spesifieke aktiwiteite (Cotton 1988a:14). Van baie van hierdie ideale sal nie veel kom as beplanners en argitekte nie ook eers meer leer van die behoeftes van gestremdes nie (Putterill et al. 1978:102).

2.12.4 SAMEVATTING

Vir gestremdes wat nie kan werk nie, moet betekenisvolle vryetydsbesteding 'n plaasvervanger word vir betekenisvolle werk. Serebraal gestremdes toon dikwels min inisiatief en belangstelling in stokperdjies en bestee hul vrye tyd deur passief televisie te kyk of radio te luister. Alhoewel deelname aan byvoorbeeld sport aangemoedig word, moet die waarde van toeskouerervarings nie onderskat word nie. Opwindende, eenmalige ervarings kan 'n baie positiewe effek op die ontwikkeling van die gestremde kind hê, veral as dit 'n buitelugavontuur is wat hy of sy nie maklik weer sal ervaar nie. Ten spyte van wye erkenning van die belangrikheid van vryetydsbesteding, word daar nie veel in skole gedoen op die gebied van toepaslike opleiding vir vryetydsbesteding nie.

2.13 LEWENSBEKOUING, MENSBEELD EN LEWENSBEGELEIDING VIR DIE SEREBRAAL GESTREMDE

2.13.1 INLEIDING

Voordat daar sprake kan wees van sinvolle lewensbegeleiding vir die serebraal gestremde mens, is dit nodig om eers te besin oor 'n toepaslike en verantwoordbare lewensuitkyk en mensbeeld. Die Duitse filosoof, Heidegger, het gesê menswees beteken in-die-wêreld-wees (Nel et al. 1965:96). Al is die mens meer as sy liggaam, bewoon hy die wêreld met sy liggaam en tree hy deur sy liggaam in kontak met die wêreld en met sy medemens. Hy waardeer en herwaardeer sy liggaam in die lig van hoe hy die wêreld daarmee tegemoet tree (Nel et al. 1965:104-107). 'n Gestremde liggaam sal noodwendig 'n invloed uitoefen op die mens in sy gerigtheid op die wêreld. Die gestremde is in die eerste plek mens, maar hy is ook uit die aard van sy gestremdheid en sy belewing daarvan, besondere mens. Die besondere aard van sy menswees moet verstaan word voordat hy bygestaan kan word op sy pad deur 'n wêreld waarin daar soms min begrip en aanvaarding is.

2.13.2 MENS- EN LEWENSBEKOUING

Volgens Kruger (1986b:110) praat Heidegger van die "geworpenheid" van die mens wat impliseer dat hy nie beheer het oor die tyd, situasie en kultuur waarin hy gebore word nie. Vandenberg (1971:174) gebruik die frase "thrown into existence" om te illustreer dat die mens oor die feit dat hy bestaan, geen beheer gehad het nie. Die mens is egter ook essensieel wordende wese wat voortdurend in die proses is van fisieke, psigiese en geestelike ontwikkeling (Hjelle & Ziegler 1985:365; Du Preez & Basson 1987:56).

"Die basiese subjek/objek skema wat so goed gewerk het in die natuurwetenskappe, is nie geskik as 'n benadering tot die studie van die mens nie" (Kruger 1986b:110). Hy is nie 'n blote organisme of objek wat soos enige ander natuurverskynsel beskou kan word nie, maar hy kan ook nie as geïsoleerde subjektiwiteit beskou word nie. Die mens is 'n "... dialogiese wese wat deur die wêreld gekonstitueer word, maar wat op sy beurt ook steeds homself, sy medemens en sy wêreld medekonstitueer" (Kruger 1986b:110). Hy is nie die blote produk van sy drange en omgewingsinvloede nie (Hofmeyr 1973:28). Deur aktiewe deelname aan die manier waarop hy in die wêreld is en die keuses wat hy uitoefen, word hy verantwoordelik

vir sy eie bestaan. 'n Mens word die soort mens wat jy kies om te wees (Corey 1977:49). Rogers, soos aangehaal deur Hjelle en Ziegler (1985:14), het gesê: "Man does not simply have the characteristics of a machine, he is not simply in the grip of unconscious motives, he is a person in the process of creating himself ..."

Die mens is nie net bewus nie, hy is ook bewus daarvan dat hy bewus is, met ander woorde, hy is ook in staat tot selfbewussyn (Nel et al. 1965:114). Hy kan dus van homself afstand neem, buite homself tree en homself beoordeel. Bewustheid, vryheid en verantwoordelikheid is konsepte wat in die eksistensiële- humanistiese beskouing nou verbonde is. Verantwoordelikheid berus op die mate waartoe die mens bewus is (Corey 1977:40). Hoe groter sy bewussyn, hoe groter sy moontlikhede tot vryheid, maar hoe groter ook die verantwoordelikheid wat daarmee saamgaan (Corey 1977:34). "Being human means being conscious and being responsible" (Frankl 1969b:5). Omdat die mens buite homself kan staan en 'n oordeel kan vel, het hy die vryheid om 'n keuse te maak tussen alternatiewe. Hy moet egter verantwoordelikheid aanvaar vir daardie keuses wat die rigting van sy lewe bepaal (Frankl 1969a:122; Corey 1977:42).

Menslike vryheid is slegs vryheid binne perke - hy is nie vry om éniets te wees of te doen nie - hy is slegs vry binne die beperkinge van sy spesifieke situasie (Kruger 1986b:110-111). Die mens se vryheid is wel beperk, want dit is nie vryheid van omstandighede nie, maar vryheid om 'n standpunt daarteenoor in te neem, om te kies hoe hy daarop gaan reageer (Frankl 1969a:205). Menslike vryheid is nie "vryheid van" nie, maar "vryheid tot". Dit is die vryheid tot die aanvaarding van verantwoordelikheid (Frankl 1969b:52). Fromm (1979:80) beskryf die teleurstelling en onvergenoegdheid wat volg op "vryheid van" wat nie gelei het tot "vryheid tot" nie. Net om vry te wees van enige beperkings, maak die mens nie gelukkig nie.

Frankl verwerp nie die invloed van aangebore en eksterne faktore nie. "Yet one of the main features of human existence is the capacity to rise above such conditions and transcend them" (Frankl 1969a:207). Selfs die mees gestremde mens het nog 'n mate van vryheid. Alles kan van 'n mens weggeneem word behalwe die laaste menslike vryheid, naamlik "to choose one's attitude in any given set of circumstances ..." (Frankl 1969a:104). Hierdie keuse van houding is deurslaggewend in die lewes van gestremdes.

Die mens is 'n eenheid van somatiese, psigiese en geestelike dimensies. Freud, Adler, Jung en andere het op die eerste twee gefokus, maar Frankl gaan verder en

fokus op die geestelike dimensie (Patterson 1980:539-540). "The spiritual dimension cannot be ignored, for it is what makes us human" (Frankl 1969b:x). Die mens is essensieel geloofswese en in die Christelike leer is die ek-God-verhouding die primêre en belangrikste verhouding (Du Preez & Basson 1987:41). In sy diepste wese kan die mens nie permanent met die tydelike en verganklike tevrede wees nie en hy hunker na blywende en ewige waardes (De Vries 1985:178). Hy word nie met 'n reeds gevormde waardesisteem of waardeoordeel gebore nie, maar dit moet by hom gewek word (Du Preez & Basson 1987:27). "Religion provides man with a spiritual anchor, with a feeling of security such as he can find nowhere else" (Frankl 1969b:xv). Godsdienste voorsien 'n waardesisteem en kan 'n groot bron van krag wees. Maslow (1975:305) verwerp die gedagte dat die wetenskap vry moet wees van waardes en verklaar dat dit juis moet bydra tot die ontdekking van menslike waardes.

In 1933 het Jung beweer dat ongeveer 'n derde van sy studente aan 'n gevoel van leegheid en 'n doelloosheid in hul lewens gelyk het. In 1968 het Frankl by die Alpbach-simposium gesê dat 40% van die studente in sommige Europese lande en twee keer soveel Amerikaanse studente hierdie gevoel van leegheid ervaar (Gerdes 1988:117). Uit outobiografieë soos Brown (1954) en Eareckson (1976) blyk dit duidelik dat gestremdes hierdie gevoel goed ken. Volgens Vandenberg (1971:2) is die dominansie van wetenskaplike en tegnologiese denke die rede vir vroeë oorsake van betekenis van die lewe en ook die rede waarom dié vraag so onpopulêr is. In die 19de eeu reeds het Nietzsche en Kierkegaard gepraat van die vervreemding van die mens in 'n betekenislose heelal (Kruger 1979:1). Die sielkunde kan nie 'n betekenisvolle menslike wetenskap wees as dit hom nie besig hou met vroeë oorsake van die doel en betekenis van menswees en ander menslike realiteite van die twintigste eeu nie (Kruger 1979:1).

Die mens se waardesisteem en gedrag moet op iets gerig wees. "We need such an object of devotion in order to integrate our energies in one direction, to transcend our isolated existence, with all its doubts and insecurities, and to answer our need for a meaning to life" (Fromm 1979:138). Nietzsche het gesê: "Whoever has a reason for living endures almost any mode of life" (Frankl 1969b:54). Daar is niks wat 'n mens so help om probleme te oorkom nie, as die wete dat jou lewe 'n doel het. Hierdie beginsel geld nog meer indien die taak of doel so spesifiek is dat dit as 'n roeping gesien word (Frankl 1969b:54). Min dinge kan die lewe so sinvol maak as die wete dat iemand of 'n saak jou nodig het (Vorster 1982:144). Die mens se gedrag word gerig deur dit waaraan hy toegewy is (Fromm 1979:135). Hy word nie

gedryf tot morele gedrag nie, maar hy tree moreel op omdat hy hom aan 'n sekere saak toegewy het. Wanneer hierdie soeke of strewe na 'n doel of betekenis in die lewe gefrustreer word, ontstaan daar 'n eksistensiële vakuum (Frankl 1969a:158-159). Die geestelike kern van die persoonlikheid bly dan on vervul en 'n gevoel van leegheid en sinloosheid oorheers sy bestaan.

Die lewe is nie in sigself betekenisvol nie. Elke individu moet in sy eie lewe die betekenis skep of ontdek en hierdie betekenis kan ook verander na gelang van omstandighede en die verskillende stadiums van die lewe. Vir Albert Schweitzer was dit die aktiwiteit van gee en omgee vir sy medemens (Fromm 1979:160). Die lengte van die lewe het ook niks te doen met die betekenis daarvan nie. "We cannot, after all, judge a biography by its length, by the number of pages in it; we must judge by the richness of the contents" (Frankl 1969b:66). 'n Aktiewe lewe gee geleentheid vir die realisering van skeppende waardes, terwyl 'n passiewe lewe geleentheid kan bied vir die ervaring van estetiese waardes. Daar kan ook betekenis wees in 'n lewe waarin daar as gevolg van allerlei beperkings nie die moontlikheid bestaan vir skeppendheid of vir die genieting van die estetiese nie. Die manier waarop hierdie mens sy lot aanvaar en die beste van sy situasie maak, gee aan hom geleentheid om 'n dieper betekenis aan sy lewe te gee (Frankl 1969a:106-107). Selfs lyding kan sinvol en waardig beleef word.

Die mens is 'n dialogiese wese. Alhoewel elke individu uniek is, sal dié uniekheid geen betekenis in isolasie hê nie. Die betekenis van die mens in sy uniekheid is altyd verbonde aan die gemeenskap. Dit raak eers betekenisvol in verhouding met die gemeenskap en dit kom tot vervulling in die gemeenskap (Patterson 1980:541). Rogers (1961:195-196) se "fully functioning person" is die mens wat die moed het "om te wees", wat homself in die stroom van die lewe ingooi, groei en ontwikkel en die lewe uitdagend, verrykend, bevredigend en sinvol vind. Dit is die mens wat nie homself afsonder en bejammer nie, maar juis verby sy eie lot leef en diensbaar word. Iemand met 'n negatiewe selfbeeld is geneig om selfgesentreerd te raak en hom al meer van sy sosiale omgewing af te sonder (Bester 1985:83). Betrokkenheid en diensbaarheid lei tot positiewe terugvoering vanuit sy omgewing wat sy selfbeeld herstel en hierdie proses omkeer. In Flint (1979:18,34,81) is verskeie voorbeelde van die positiewe betekenis wat 'n roeping of 'n gevoel van diensbaarheid in die lewens van gestremdes bring.

Ons leef in 'n verbruikersamelewing waarin groot klem gelê word op maksimale produktiwiteit en effektiwiteit, wat weer lei tot konformering met die stelsel en

minimalisering van individualiteit (Jordaan 1988:8). "Die sinvolheid van elke mens se lewe word grootliks bepaal deur die mate waartoe elkeen sy/haar talente in die samelewing gebruik, veral as dit in die werksituasie geskied" (RGN 1989:2). Om te besit, het so belangrik geword dat Fromm (1979:82) sê: "I am what I have. My property constitutes myself and my identity." In 'n samelewing waar die belangrikste waardes die verkryging van materiële besittings is, word die sosiale karakter rondom produseer en "besit" gevorm. Om nie 'n buitestander te wees of deur die samelewing verwerp te word nie, word die waardestelsel van die meerderheid aanvaar (Fromm 1979:109). Die alternatief is om weg te draai van die heersende waardes wat fokus op wat jy "het" en te konsentreer op wat jy as mens "is". Die gestremde kwalifiseer dikwels in elk geval nie vir die bereiking van hierdie materialistiese waardes van die samelewing nie. Al wat hom kan red van 'n gevoel van mislukking, vervreemding en depressie, is 'n verandering van waardestelsel sodat hy homself en sy potensiaal as mens kan ontdek en sin in sy lewe kan vind.

Gebrekkige realiteitsoriëntering word dikwels by serebraal gestremdes aangetref (Vorwerf 1971:3; Wiehahn 1968:19; Du Plessis 1979:14). Die opvolgstudie van Wacker et al. (1983:630) toon dat die volwasse lewens van gestremdes, volgens die kriteria van die navorsers, teleurstellend was. Die meeste was werkloos, ongetroud en finansiële afhanklik van hul ouers of van pensioene. "However, the self-reported satisfaction ratings were high for all the life outcomes evaluated (Wacker et al. 1983:630). Dit kan wees dat hierdie gestremdes voorgelig is om ander verwagtinge van die lewe te koester. Dalk is hul voorberei daarop dat die kanse op 'n werk en 'n huwelik baie skraal sou wees, sodat dit nie vir hulle 'n te groot ontnugtering was toe dit wel so gebeur het nie. Dit kan ook wees dat verdedigingsmeganismes hui daarvan weerhou om die realiteite van die situasie te ervaar of te erken.

Die enigste werklikheid wat van belang is in die studie van menslike gedrag, is volgens Rogers die subjektiewe werklikheid, die betrokke mens se subjektiewe belewing van sy wêreld (Hjelle & Ziegler 1985:436). Die mens se motivering tot aktualisering kom uit die realiteit soos hy dit ervaar. Elke mens vorm 'n beeld van die werklikheid na gelang van sy eie private wêreld van ervaring wat net hy self heeltemal kan ken (Hjelle & Ziegler 1985:406). Subjektiewe ervaring is die sleutel tot begrip van gedrag. Net deur te weet hoe iemand sy wêreld waarneem en beleef, met ander woorde, deur sy interne verwysingsraamwerk te verstaan, kan 'n mens sy gedrag verstaan. "The basic coin in the realm of knowing is direct, intimate, experiential knowing" (Maslow 1966:46).

Die eksistensiële filosofie is begaan oor die mens as individu in die wêreld en die unieke probleme van menslike ervaring en gedrag. Dit gee erkenning aan die mens se vryheid om keuses te maak en die verantwoordelikheid wat dit impliseer. Die humanistiese sielkunde het stewige ankers in die Europese eksistensiële denke (Hjelle & Ziegler 1985:364). "Eksistensiële nood is algemeen by die liggaamsgestremde kind en blyk uit gebrekkige sinbeleving, vertroebelde toekomspektief, vrae na die sin van die eie bestaan en wanhoop en twyfel aan die regverdigheid van die lewe" (Hofmeyr 1974:179). Die teenwoordigheid van 'n gestremde kind kan ook ernstige eksistensiële probleme by die ouer veroorsaak. Daar ontstaan godsdiensprobleme, twyfel oor die betekenis van die lewe, vrae oor die tragedie van die dood en die hulpeloosheid van die mens (Dreyer 1976:40). In hierdie situasies bied die psigoanalise, behaviorisme en ander benaderings geen oplossings nie en is dit nodig om die geestelike dimensie te betree en houdings, waardes en betekenis te ondersoek. Frankl (1969b:8) sê: "Hitherto psychotherapy has given too little attention to the spiritual reality of man."

2.13.3 LEWENSBEGELEIDING VIR DIE SEREBRAAL GESTREMDE

Teorië soos dié van Erikson lê heelwat klem op 'n vaste reeks stadiums waardeur die mens ontwikkel en wat elkeen sy eie tradisionele krisis meebring (Tyler 1961:288-289; Sundberg & Tyler 1963:55). Daar kan egter nie sonder meer aanvaar word dat serebraal gestremdes in hul ontwikkeling noodwendig dieselfde patrone volg en die geleenthede het om die betrokke krisis te hanteer nie.

Vanweë die groot ouderdomsverspreiding, verskillende vlakke van intellektuele funksionering, wye verskeidenheid probleme en kommunikasievaardighede behoort die terapeut in die skool vir gestremdes nie 'n eng, rigiede terapeutiese benadering te volg nie. Eklektisisme was egter al onderhewig aan kritiek. Rogers het gesê dat pogings om die verskillende denkrigtings te versoen, kan lei tot 'n oppervlakkige eklektisisme wat nie objektiwiteit verbeter nie en nêrens heen lei nie (Patterson 1980:569). Ten spyte van die gevare daaraan verbonde, is 'n eklektiese benadering die toepaslikste toerusting in die spesiale skool. Eklektiese terapeute neem uit ander benaderings wat hulle dink die moeite werd is en gebruik dit in aansluiting by die kliënt, die probleem en die situasie. Volgens English en English (1985:42-43) is daar by eklektisisme 'n ordelike kombinasie van versoenbare elemente uit verskillende teorieë. Hierdie sisteem is voortdurend oop vir herevaluering en hervorming en is nie 'n onkritiese en onsistematiese benadering nie. In 1945 het

geen sielkundige in die VSA homself as eklekties beskou nie, waar dit nou die uitgangspunt van die meerderheid is (Patterson 1980:571).

Veral by die jonger en minder intelligente kind is daar 'n rol vir die behaviorisme. Realiteitsterapie impliseer dat die terapeut soms as onderwyser teenoor die kliënt moet optree (Glasser 1965:28). Hy moet soms eise stel, persoonlik betrokke raak, toelaat dat sy eie waardestelsel bevraagteken word, weier om verskonings te aanvaar vir die vermyding van verantwoordelike gedrag en ten spyte van teenstand die kliënt konfronteer met onverantwoordelikhede, maar hy moet in die proses begrip toon en empaties verstaan. Soos in Glasser se Realiteitsterapie is die basis van Perls (1969:29) se Gestaltbenadering ook die aanvaarding van persoonlike verantwoordelikheid. Daar word gekonsentreer op die persoon se beleving van die hede en rasionaliserings en selfmisleidende redenasies oor die verlede word vermy (Corey 1977:73). Afhanklikheid en redes vir die ontwyking van verantwoordelikheid kan eindeloos geanaliseer word, maar die insig wat daardeur verkry word, sal steeds niks help as die praktiese situasie van die individu nie verander nie (Fromm 1979:166-167). Die terapeut moet dus soms daadwerklik optree om omstandighede te verander.

Serebraal gestremdes sê dikwels hulle enigste ideaal is om gelukkig te wees. Frankl (1969b:35) verwys na Kant wat gesê het: "Pleasure is not the goal of our aspirations, but the consequence of attaining them." So moet mense gelei word tot die besef dat geluk nie 'n doel is nie, maar 'n neweproduk van die verantwoordelike uitlewing van 'n betekenisvolle bestaan. Die gestremde kind moet gehelp word om betrokke te raak by die lewens van hulle rondom hom en om 'n doel, 'n lewensfilosofie, te vind (Gicquaud 1975:189-190). "Om mens te wees beteken om vir iets en na iets te lewe, om vorentoe te kyk, nuwe horisonne te betree en 'n sinvolle bestemming in gedagte te hê" (Du Preez & Basson 1987:45). Daarom is dit die opvoeder se verantwoordelikheid om hom te besiel met 'n lewensideaal wat spruit uit blywende, veredelende geestelike waardes.

Hy moet geleer word om dit wat nie kan verander nie, te aanvaar en van die res die beste te maak (Isherwood 1986:5). Sy andersheid word dikwels geïnterpreteer as minderwaardigheid. Volgens Vorster (1971:3) gee dit aanleiding tot 'n groeiende onsekerheid oor die betekenis van hierdie "anderse" bestaan totdat dit later 'n prominente kenmerk van sy affektiewe disposisie word. Die basiese sielkundige behoefte van alle mense is volgens Glasser (1965:9) om lief te hê en liefgehê te word en om te voel dat jy waarde het en dat jou lewe vir iemand iets werd is. Die

ontdekking van so 'n waarde of betekenis kan 'n sinlose bestaan verander in 'n triomfantlike lewe (Frankl 1969a:115).

"Healthy living is living with an eye to the future" (Frankl 1969b:102). Die terapeut moet nie tyd mors op al die foute en mislukkings van die verlede nie, maar liever die kliënt se sterk punte soek en dit beklemtoon (Glasser 1965:31). So word die fokus verskuif na die verantwoordelike mens wat hy nou en in die toekoms gaan wees. Die humanistiese benadering tot opvoedkundige sielkunde beklemtoon ook die vermoëns en die moontlikhede vir positiewe groei (Roberts 1975:292). Frankl (1969a:117) sê wanneer 'n mens jou geloof in die toekoms verloor, dan verloor jy ook jou geestelike houvas op die lewe en begin jy ook liggaamlik en emosioneel agteruitgaan.

Eksistensiële terapie probeer die selfbewussyn verbreed en keuses vermeerder. Daar is nie slegs een "eksistensiële metode" nie en die fokus lê meer op menslike verhoudings as op 'n sisteem van tegnieke. Tegnieke kan verskil van een kliënt na die ander en ook met dieselfde kliënt in verskillende fases van terapie (Corey 1977:36). Die terapeut se hoofsaak is om die kliënt te probeer verstaan as mens-in-die-wêreld en hom te lei tot groter vryheid en aanvaarding van verantwoordelikheid vir sy eie lewe (Corey 1977:35-36). Frankl (1969a:174) vergelyk die rol van die terapeut met dié van die oogspesialis: "... widening and broadening the visual field of the patient so that the whole spectrum of meaning and values becomes conscious and visible to him". Bewuswording van keuses en verantwoordelikhede kan angs tot gevolg hê. Eksistensiële angs kan lei tot groei. Daarom is die terapeut nie daarop ingestel om net die simptome van die angs te verwyder of te verminder nie (Corey 1977:48-49). Groei kan soms 'n pynlike proses wees. *

Die terapeutiese verhouding en "the manner of the therapists' being" is van sentrale belang in eksistensiële terapie (Jourard 1971:139). Die klem val op die mens-tot-mens-ontmoeting en nie op metodes of tegnieke om die kliënt te verander nie (Frankl 1967:144; Corey 1977:38). Vir Rogers is die verhouding tussen terapeut en kliënt ook die belangrikste faktor wat persoonlikheids groei tot gevolg het, en die spesifieke terapeutiese tegnieke is sekondêr (Hjelle & Ziegler 1985:432). As die terapeut die regte verhouding kan skep, sal die kliënt in homself die vermoë vind om daardie verhouding te gebruik vir persoonlike groei en verandering (Rogers 1961:33). Die kliënt is 'n "eksistensiële vennoot" en nie 'n objek wat gediagnoseer en geanaliseer moet word nie. Die eksistensiële ontmoeting is 'n warm, menslike ontmoeting waarin die terapeut hom ten doel stel om die lewensituasie en die

problematiese interpersoonlike verhoudings van sy kliënt so goed moontlik te begryp (Preller 1986:131;134). In die proses moet die terapeut ook bereid wees om van homself as mens te gee (Jourard 1971:145-50).

Wanneer daar met serebraal gestremdes van alle ouderdomme, intellektuele vlakke, sosiale en kulturele agtergronde en hulle gesinne gewerk word, kan geen enkele benadering deurgaans geskik wees nie. Kliëntgesentreerde terapie kan die kind se vermoë om self keuses te maak, oorskat. Pretorius (1972:15-17) wys op die gevaar van 'n te permissiewe houding wat die vertrouensverhouding kan oorbeklemtoon ten koste van die gesagsverhouding teenoor die kind wat ook 'n behoefte aan simpatieke gesagsleiding het. Die jong kind is nog nie in staat om die diepere sin van die lewe te begryp nie en 'n logoterapeutiese benadering kan dus te hoë eise aan hom stel (Hofmeyr 1973:33). By die kind moet enige terapeutiese betrokkenheid beantwoord aan die vereistes van 'n verantwoordbare pedoterapie. Onvoorwaardelike aanvaarding en eerbied vir sy waardigheid as mens vorm die basis van 'n pedagogiese vertrouensverhouding (Hofmeyr 1973:122). Die gestremde kind se affektiewe nood vra van die terapeut om sy onveiligheidsbelewing te vervang deur 'n belewing van geborgenheid, aanvaarding, liefde, warmte en opregte belangstelling (Hofmeyr 1973:120). Logoterapie kan nie, en is nie veronderstel om alle ander vorms van terapie te vervang nie, maar slegs om dit aan te vul, en selfs dān slegs in sekere gevalle (Frankl 1969b:17-18). 'n Eksistensieel-humanistiese benadering het beslis beperkte toepassingsmoontlikhede by heel jong en intellektueel swak bedeelde kinders, maar kan van groot waarde wees by adolessente en ouer, denkende mense, soos die gestremdes in die huidige ondersoek.

2.13.4 PORTUURGROEP-ONDERSTEUNING

Gestremdes self het 'n belangrike bydrae om te lewer in die rehabilitasie en ondersteuning van ander gestremdes (Cohen 1970a:2). Niemand kan beter advies gee oor hoe om met 'n liggaamlike gestremdheid saam te lewe as juis 'n medegestremde nie, maar dan moet dit iemand wees wat sy eie probleme oorwin het (May et al. 1974:197). Organisasies soos Alkoholiste Anoniem en Parents without Partners het reeds bewys hoe waardevol die ondersteuning kan wees van iemand wat self deur die meul is. Daar is dikwels by gestremdes die gevoel van "niemand verstaan werklik hoe dit is nie". Saxton (1983:172) sê dat sy niks meer begeer het nie as die geleentheid om met iemand te kon praat wat sou verstaan hoe

sy voel. Sy wou 'n vrou ontmoet wat ook in 'n rystoel is en al lank genoeg daarin is dat sy haar lewe in perspektief kon kry. Die gemeenskaplike ervaringswêreld laat die gestremde veiliger voel in die bespreking van sy of haar persoonlike probleme en gevoelens (Saxton 1983:184). Anderson en Clarke (1982:340) het gevind dat gestremde tieners baie positief gevoel het oor die moontlikheid om gestremde volwassenes te ontmoet en van hulle te leer hoe hulle die probleme gehanteer het waarmee die tieners nou worstel.

Gewoonlik het jongmense genoeg geleentheid om direk by hulle ouers en ander volwassenes te sien hoe om verskillende volwasse rolle te vervul. Teen die tyd dat hul liggame volwasse is, het hulle reeds die vaardighede wat in die nuwe rolle van hulle verwag word, aangeleer (Hamburg & Takanishi 1989:825). Die gestremde kind het gewoonlik geen rolmodelle van volwasse gestremdes nie en kan dus maklik onrealistiese ideale ontwikkel. Hy besef nie altyd dat hy sonder sekere vaardighede, wat dalk buite sy vermoë lê, sekere dinge nooit sal kan bereik nie. As 'n rolmodel demonstreer die volwasse gestremde nie alleen in hoe 'n mate hy 'n onafhanklike en bevredigende lewe in die gemeenskap kan lei nie, maar ook dat 'n gestremde hulp kan verleen aan ander (Saxton 1983:184). Sommige gestremdes mag makliker hulp aanvaar van ander gestremdes omdat daar volgens Saxton (1983:184) vir baie mense 'n stigma kleef aan hulp van die tradisionele terapeut, sielkundige of maatskaplike werker.

Sommige Independent Living-sentrums gebruik hoofsaaklik gestremde voorligters om onderrig in onafhanklikheidsvaardighede te gee. Hulle word doelbewus as rolmodelle gekies wanneer hul self reeds die konflikte en probleme met betrekking tot 'n onafhanklike leefwyse te bowe gekom het (Cole 1983:196). Gestremdes wat in hierdie rol gebruik word, moet self goed aangepas wees, bereid wees om opleiding as voorligters te ontvang, 'n verbintenis aangaan om hul tyd en energie daarvoor op te offer, gemaklik met mense kan omgaan en bereid wees om hul eie gevoelens ook te bespreek (Saxton 1983:179). Die rol van hierdie portuurgroep-voorligters wissel van die aanbied van gestruktureerde programme vir gestremdes, praktiese hulp, emosionele ondersteuning en terapie, tot langtermyn-ondersteunende vriendskappe (Cole 1983:195-196). By die plaaslike I.L.-sentrum in Kaapstad, sowel as by organisasies soos PADI, word al meer van hierdie bron gebruik gemaak. Volwasse serebraal gestremdes behoort ook soms by die voorligtingprogramme in skole vir gestremdes betrek te word.

2.13.5 SAMEVATTING

Om die gestremde te kan bystaan in sy wording, moet sy besondere beleving van die wêreld verstaan word. Volgens die eksistensiële humanisme is die mens vry om keuses te maak waarvoor hy dan verantwoordelikheid moet aanvaar. Aangebore en eksterne faktore beïnvloed wel gedrag, maar deur die houding wat hy daarteenoor huldig, kan die mens daarbo uitstyg.

'n Gevoel van doelloosheid en leegheid ('n eksistensiële vakuum) is kenmerkend van ons tyd. Die waardes van die verbruikersameleving laat die gestremde nutteloos en neerslagtig voel. Die gestremde se eksistensiële nood vra van die opvoeder of terapeut 'n benadering wat nie die geestelike dimensie van menswees ignoreer nie. 'n Verantwoordbare eklektisisme stel die terapeut in staat om aanpasbaar te wees in 'n veld waar die terapeutiese behoeftes uiteenlopend kan wees. Veral by die ouer, meer intelligente serebraal gestremde is 'n eksistensiële-humanistiese benadering dikwels toepaslik om hulle besondere probleme aan te spreek. Portuurgroepondersteuning en die gebruik van gestremdes as voorligters kan 'n waardevolle bydra lewer om gestremdes met hul lewensprobleme te help.

HOOFSTUK 3

EMPIRIES-KWALITATIEWE STUDIE VAN DIE BELEWINGSWêRELD VAN DIE SEREBRAAL GESTREMDE

3.1 INLEIDING

Om 'n beeld van die belewingswêreld van die serebraal gestremde op te bou, word 'n empiriese studie onderneem van oudleerlinge van skole vir serebraal gestremdes in die RSA. Die belewingswêreld van die serebraal gestremdes is deur middel van vraelyste verken. Daarna is 'n verteenwoordigende aantal respondente opgevolg deur middel van onderhoude.

3.2 NAVORSINGSGROEP

Ondersoeker het geprobeer om die totale populasie van serebraal gestremde oudleerlinge in die RSA op te spoor, wat:

- * die skool voor 1989 met 'n akademiese vlak van minstens standerd 8 verlaat het;
- * hul skoolloopbane ten volle of gedeeltelik in skole vir gestremdes in die RSA deurgebring het.

Deur middel van korrespondensie met die onderskeie spesiale skole, verenigings vir liggaamlik gestremdes, verenigings vir serebraal gestremdes, kreupelsorgverenigings, St. Giles-organisasies, Cheshire-tehuise, werksentrums vir gestremdes en verskeie ander bronne is 'n adreslys opgestel van persone wat aan die betrokke kriteria voldoen. In die proses is met 71 organisasies onderhandel, waarvan 66% positief gereageer het. Die res (34%) het selfs ná opvolgbriewe en oproepe nie gereageer nie. Daar is spesifiek gevra vir huidige adresse van alle serebraal gestremde oudleerlinge wat voor 1989 'n skolastiese vlak van minstens standerd 8 bereik het. Leerlinge wat in die spesialeklas geplaas was en leergestremde leerlinge wat skole vir serebraal gestremdes bygewoon het, is nie by die ondersoek ingesluit nie.

Vraelyste is aan 222 persone versend. Uiteindelik is 79 vraelyste terugontvang,

waarvan 67 aan die kriteria voldoen het. Hierdie 67 persone vorm die navorsingsgroep (vraelysgroep).

3.3 ONDERHOUDGROEP

Die groep met wie gewerk is, was te heterogeen om van enigeen van die standaardmetodes vir monstertrekking gebruik te maak. Op aanbeveling van 'n statistikus is besluit om 'n reeks kriteria op te stel waarvolgens 'n verteenwoordigende monster van ongeveer een derde van die getal wat die vraelys beantwoord en teruggestuur het, naamlik 23 gevalle, uitgesonder is vir persoonlike onderhoude.

In die monstertrekking is gelet op onderstaande kriteria en daar is gepoog om die verspreiding van hierdie faktore so verteenwoordigend as moontlik van die vraelysrespondente te hou.

- * Tipe serebrale gestremdheid: 11 spasties, 3 atetoties, 1 ataksies, 4 gemeng, 4 onseker. Die verspreiding van die tipe serebrale gestremdheid in die monstergroep is bykans identies met die verspreiding in die vraelysgroep.
- * Graad van funksionele onafhanklikheid: 18 meer onafhanklik, 5 meer afhanklik. As maatstaf vir afhanklikheid is die response op die selfbeoordelingskaal soos verteenwoordig deur vraag 20 in die vraelys geneem. Probleme met drie of minder van die betrokke aspekte is beskou as meer onafhanklik en probleme met vier of meer as meer afhanklik.
- * Vlak van akademiese opleiding: 15 met standers 8, 9 of 10 en 8 met kwalifikasies hoër as standerd 10.
- * Huwelikstatus: 2 getroud, 21 ongetroud.
- * Ouderdom: gemiddelde ouderdom 25 jaar.
- * Geslag: 12 manlik, 11 vroulik.
- * Provinsie: 13 Kaapprovinsie, 6 Transvaal, 2 Natal, 2 Vrystaat.
- * Woonplek: 13 by ouers, 6 in eie woonstel of huis, 2 in tehuise vir gestremdes, 2 in ander woonplekke, waarvan een in 'n universiteitskoshuis en een privaat loseer.
- * Werk: 15 werk voltyds of deelyds, 6 studeer voltyds, 2 werkloos.
- * Inkomste: 15 verdien onder R500 per maand, 8 verdien meer as R500 per maand.
- * Sosiale lewe: 16 tevrede, 7 ontevrede.

- * Sinvolheid van die lewe: 17 beskou hul lewens as sinvol, 6 is onseker of sien geen sin in die lewe nie.

In soverre van name en adresse afgelei kon word, was daar persone van alle rasse op die oorspronklike adreslys. Indiër- en swart serebraal gestremdes wat wel gereageer het, het egter nie skole vir gestremdes bygewoon nie. Kleurlinge wat sodanige skole bygewoon het, is in die ondersoek ingesluit en by die onderhoude betrek.

Faktore soos taal en plattelandse of stedelike omgewing is nie as belangrike kriteria vir in- of uitsluiting beskou nie. Sonder uitsondering kom die skole vir serebraal gestremdes in stedelike gebiede voor. Daar is 'n neiging by ouers van gestremde kinders, wat nie reeds in stede woon nie, om na areas naby hierdie skole te verskuif, dikwels reeds voordat die kinders skoolgaande ouderdom bereik. Kinders van wie die ouers op die platteland bly, word in koshuise in die stedelike omgewing geplaas. Omdat hierdie skole dubbelmediumskole is, is daar 'n hoë mate van ooreenstemming wat die skoolomgewing en skoolervaring van die twee taalgroepe betref.

3.4 VERLOOP VAN DIE ONDERSOEK

- * In Augustus 1989 is daar landwyd aan 222 serebraal gestremdes van alle rasse vraelyste met 'n meegaande motivering versend. Sover taalvoorkeur vasgestel kon word, is alle korrespondensie in die respondent se moedertaal gevoer. Die vraelys is tweetalig opgestel. Alle korrespondensie is vergesel van geadresseerde, gefrankeerde koeverte.
- * In Oktober 1989 is opvolgbriewe aan al die persone gestuur wie se vraelyste nog nie terugontvang is nie. Daar het 44 vraelyste (19,8%) teruggekom as gevolg van verkeerde of verouderde adresse. Vir sommige persone was daar later tot vier verskillende adresse beskikbaar en alles moontlik is gedoen om met die betrokke persone in aanraking te kom. Die opspoor van adresse, versending en terugsending van vraelyste het oor die hele 1989 gestrek.
- * Aan die begin van 1990 is 79 vraelyste (35,6%) terugontvang, waarvan 12 (5,4%) uitgeskakel moes word omdat hulle nie aan die kriteria vir die navorsingsgroep voldoen het nie. Ses van die 12 was serebraal gestremdes wat nooit 'n spesiale skool bygewoon het nie, 2 was in die spesialeklas-

afdeling, waar hulle aan 'n andersoortige leerplan blootgestel was, 2 het nie die minimum van 'n standaard 8-vlak bereik nie, 1 was nog steeds op skool en 1 respondent het te veel vrae onbeantwoord gelaat.

- * Die navorsingsgroep (vraelysgroep) het dus bestaan uit 'n totaal van 67 respondente (30,2%) wie se vraelyste verwerk kon word. Verskeie van die respondente het ten spyte van swak handkoördinasie wat enige tik- of geskrewe werk vir hulle moeilik en vermoeiend maak, nogtans gereageer. Van die 67 het 53 (79%) gesê dat hulle bereid is om 'n onderhoud toe te staan, 4 het nie daarvoor kans gesien nie en 10 het die vraag onbeantwoord gelaat.
- * Die onderhoude is gedurende die eerste helfte van 1990 persoonlik gevoer. Daar is van bandopnames gebruik gemaak en aantekeninge is ook tydens en na onderhoude gemaak.
- * Samewerking tydens al die onderhoude was goed en daar was in verskeie gevalle 'n gretigheid om 'n bydrae te lewer indien dit tot voordeel van die gestremde gemeenskap kan wees. Die tydsduur van die onderhoude het gewissel van twee uur per onderhoud, tot verskeie sessies wat oor meer as een dag gevoer is. Veral waar vermoeienis en spraakprobleme té lang onderhoude ongewens gemaak het, is daar opvolgafsprake gemaak. In verskeie gevalle het respondente weer later die ondersoeker per telefoon of brief gekontak om aanvullende inligting oor te dra. Onderhoude is hoofsaaklik in die privaatheid van die betrokke persone se woonplekke gevoer. Twee persone het verkies om weens 'n gebrek aan privaatheid nie tuis besoek te word nie en alternatiewe plekke is vir hulle onderhoude gereël.

3.5 VRAELYS

3.5.1 STRUKTURERING VAN DIE VRAELYS

Die effektiwiteit van 'n vraelys word beïnvloed deur die meegaande inligting waarin die doel van die ondersoek verduidelik, die belangrikheid van samewerking beklemtoon en versekering van vertroulikheid gegee word (Hoinville & Jowell 1978:132-133). In 'n aangehegte skrywe is die ondersoek dus gemotiveer, 'n

onderneming tot vertroulikheid gegee en 'n versoek gerig om aan te dui of die respondent bereid sal wees om, indien nodig, in 'n later stadium 'n onderhoud toe te staan. Bykomende inligting, advies of opmerkings is aangemoedig en geadresseerde, gefrankeerde koeverte is ingesluit. 'n Voorbeeld van die vraelys verskyn as bylae A.

Die opstel van die vraelys is beïnvloed deur indringende bespreking met volwasse serebraal gestremdes, personeel verbonde aan 'n skool vir serebraal gestremdes, sowel as die bestudering van verskeie outobiografieë van gestremdes en ander toepaslike literatuur. Met inagneming van inligting verkry uit Babbie (1973), Hoinville en Jowell (1978), De Wet, Monteith, Venter en Steyn (1981) en Converse en Presser (1986) is 'n vraelys opgestel wat bestaan uit geslote vrae, oop vrae en beperktekeusevrae. By beperktekeusevrae is kategorieë wat neutrale reaksies kon uitlok, vermy en waar nodig is ruimte gelaat vir bykomende inligting.

Die vraelys van 59 vrae is soos volg gestruktureer:

- * 18 is oop vrae waar die respondent vrylik sy mening kan uitspreek;
- * 41 word beantwoord deur middel van veelvuldige keuses. Van hierdie 41 vrae word 12 beantwoord deur ja of nee en 29 bied veelvuldige moontlikhede. 'n Meer kwalitatiewe evaluering ten opsigte van sekere situasies word op 'n drie- of vierpunt-Likert-tipe skaal uitgedruk. Die keuses is deurgaans beperk tot meestal \ dikwels \ soms \ nooit; baie tevrede \ tevrede \ ontevrede \ baie ontevrede; baie gelukkig \ gelukkig \ ongelukkig \ baie ongelukkig, om sodoende die moontlikheid van ontwykende en neutrale response te beperk. By 9 van hierdie 29 veelkeusevrae is ruimte vir alternatiewe response gelaat en by 6 vrae is 'n versoek gerig om motiverings vir 'n bepaalde keuse te verskaf.

3.5.2 INHOUD VAN DIE VRAELYS

Identifiserende gegewens sluit in: naam, adres, geslag, ouderdom en huwelikstaat.

Die vrae is toegespits op die volgende:

- * Skoolloopbaan (Vrae 1, 2, 3, 7, 19)

Vrae oor die bywoning van gewone en spesiale skole en tevredenheid met skoolonderrig. Sodoende is verseker dat slegs persone wat wel spesiale skole

bygewoon het, aan dié ondersoek deelneem en hul menings oor sodanige skole uitspreek.

*** Naskoolse studie (Vrae 4, 5, 6)**

Besonderhede oor naskoolse studie wat reeds voltooi is of steeds voortduur. Die verband tussen akademiese kwalifikasies en beroepsmoontlikhede (kyk 2.7.4) vir serebraal gestremdes regverdig verdere ondersoek.

*** Voorligting op skool (Vrae 8, 9, 10, 11)**

Vrae oor die aard van die voorligting, tevredenheid daarmee en wenke met betrekking tot voorligting. Volgens die literatuur (kyk 2.7.5.2) is daar groot leemtes op die gebied van voorligting aan gestremdes.

*** Kennis van gestremdheid (Vrae 12, 13, 14)**

Vrae oor die respondent se tipe serebrale gestremdheid en die mate waarin die skool die leerlinge ingelig het met betrekking tot serebrale gestremdheid. Selfaanvaarding berus op selfkennis, wat kennis van die betrokke gestremdheid insluit (kyk 2.5.3).

*** Die toepassingswaarde van sekere skoolvakke (Vraag 15)**

Een vraag om vas te stel watter skoolvakke op die oomblik vir die respondente toepassingswaarde het. Daar word in die literatuur voorgestel dat uitgediende akademiese vakke vervang behoort te word met vakke wat meer toepassingswaarde het (kyk 2.7.6).

*** Ervaring van die skoolsielkundige diens (Vrae 16, 17)**

Vrae is gestel oor die redes waarom sielkundiges gespreek is en die mate van tevredenheid met die diens. Die voorkoms van sielkundige probleme by serebraal gestremdes (kyk 2.7.5) regverdig verdere ondersoek na die aard en kwaliteit van die skoolsielkundige diens.

*** Betrokkenheid by buitemuurse aktiwiteite (Vraag 18)**

'n Opname is gemaak van aktiwiteite waaraan respondente op skool deelgeneem het. Buitemuurse bedrywighede kan lei tot die ontwikkeling van sinvolle vryetydsbesteding en sosiale integrasie (kyk 2.12.3 & 2.12.4).

*** Onafhanklikheid en mobiliteit (Vrae 20, 21, 22, 23, 54, 55)**

Gestremdes moes 'n aanduiding gee van hul graad van onafhanklikheid met

betrekking tot eet en drink, aantrek, bad en toilet, mobiliteit, koskook en inkopies. Daar was ook vrae oor vervoer, die gebruik van rystoele en die mate waarin respondente geleentheid kry om onafhanklik op te tree. Elke aspek van die gestremde se bestaan word deur sy graad van mobiliteit en onafhanklikheid beïnvloed.

*** Sekondêre probleme (Vraag 24)**

'n Opname van die respondente se sekondêre probleme gee 'n meer volledige beeld van hul gestremdheid en funksionering. Probleme met koördinasie, gehoor, visie, epilepsie en spraak word algemeen onder serebraal gestremdes aangetref (kyk 2.3.7.2; 2.3.7.3; 2.3.7.4 & 2.3.7.6).

*** Woonomstandighede (Vrae 25, 26, 27, 28)**

Vrae met betrekking tot woonplek, tevredenheid met woonomstandighede, die alternatief wat respondente dalk sou verkies en kontak met die naaste Independent Living Centre.

*** Werkbesonderhede (Vrae 29, 30, 31, 32, 36, 37, 38)**

Die aard van werk, manier waarop werk gevind is, tevredenheid met die werk, aanvaarding deur kollegas, en werkloosheid word gedek. Werk het 'n groot invloed op die persoon se identiteit en selfwaarde (kyk 2.9.1). Werkgeleenthede vir gestremdes is beperk (kyk 2.9.3) en werkloosheid skep vir hulle ernstige probleme (kyk 2.9.8).

*** Finansiële situasie (Vrae 33, 34, 35)**

Besonderhede oor inkomste, ongeskiktheidstoelae en beheer oor eie finansies. Gestremdes moet dikwels tevrede wees met 'n kleiner inkomste en minder voordele as nie-gestremde werkers (kyk 2.9.3).

*** Die oorgangsfase van skool na werk of verdere studie (Vraag 39)**

'n Vraag om vas te stel of hierdie fase problematies was, word opgevolg deur 'n geleentheid om dit te bespreek. Na skoolverlating ervaar gestremdes dikwels eensaamheid en depressie (kyk 2.8.4).

*** Sosiale lewe (Vrae 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 53)**

Vrae is gestel oor respondente se tevredenheid met hul sosiale lewe, asook oor eensaamheid, onsekerheid in sosiale situasies, kontak met vriende, deelname aan sport of verenigings en sosialisering met ander gestremdes. Die mens se

verhoudingswese het 'n behoefte aan sosiale kontak en aanvaarding (kyk 2.8.1 & 2.8.3).

*** Ontspanning en vryetydsbesteding (Vrae 48, 49)**

Vrae oor stokperdjies en ontspanningsaktiwiteite tuis en buitenshuis werp meer lig op vryetydsbesteding. Veral in die lig van moontlike werkloosheid wat gestremdes in die gesig staar, is vryetydsbesteding 'n belangrike aspek van hulle bestaan (kyk 2.12.1).

*** Reaksies van die samelewing (Vrae 50, 51, 52)**

Vrae oor die reaksies van nie-gestremdes in sosiale situasies en die gestremde se hantering daarvan. Serebraal gestremdes ervaar positiewe en negatiewe reaksies van die samelewing (kyk 2.8.2) en hul weet nie altyd hoe om daarop te reageer nie.

*** Sinvolheid van die lewe (Vrae 56, 57, 58)**

Daar is aandag gegee aan godsdiens, die mate waarin die gestremde die lewe sinvol vind en wát dit vir hom sinvol maak. Eksistensiële vrae kom algemeen by gestremdes en hul gesinsgenote voor (kyk 2.13.2) en moet in ag geneem word in die lewensbegeleiding van die serebraal gestremde (kyk 2.13.3).

*** Aanduidings van emosionele spanning (Vraag 59)**

'n Opname is gemaak van enkele algemeen aanvaarde tekens van spanning, soos slaaploosheid, verlies van eetlus, moegheid en neerslagtigheid. Serebraal gestremde kinders en adolessente ondervind dikwels emosionele probleme (kyk 2.4.2), spanning (kyk 2.4.3) en depressie (kyk 2.4.4). Daar word vermoed dat hierdie probleme voortduur nadat hulle die skool verlaat het.

3.6 ONDERHOUE

3.6.1 MOTIVERING VIR SEMIGESTRUKTUREERDE ONDERHOUE

Om die leefwêreld van serebraal gestremde oudleerlinge te verken, kon kwantitatiewe en kwalitatiewe data gebruik word. In hierdie ondersoek is 'n meer kwalitatiewe, beskrywende benadering gevolg. Volgens Botha en Van Wyk (1990:216) kan kwantitatiewe en kwalitatiewe navorsing aanvullend wees en hoef die een nie die ander uit te sluit nie.

Vir kwantitatiewe data, wat kenmerkend is van die natuurwetenskappe, is meting die beste vorm van beskrywing, terwyl kwalitatiewe data andersoortig aangebied kan word. Wanneer meer fenomenologies na die mens in sy totale lewensituasie gekyk word, bring redusering tot sy mees fundamentele en meetbare elemente nie noodwendig meer begrip nie. "A phenomenon takes meaning from its surrounding and thus the contextual horizon is not irrelevant to its understanding" (Stones 1987:118). Die wetenskaplike navorser kan dus deur die analisering, sintetisering en evaluering van die data wat deur middel van onderhoude verkry is, óók 'n beeld van 'n gegewe groep of situasie opbou. Strydom (1972:335-336) motiveer die gebruik van die gevallestudie-benadering en beveel dit sterk aan vir navorsing in die sosiale wetenskappe.

Die navorser wat van semigestruktureerde onderhoude gebruik maak, sal noodwendig 'n mate van betrokkenheid ervaar en dus nie 'n "onafhanklike waarnemer" wees nie, maar eerder 'n "deelnemende waarnemer" (Stones 1987:118). Die waarborg dat hierdie vorm van navorsing nie té subjektief word nie, lê volgens Millar (1983:122) nie in die navorsingstegniek nie, maar in die navorsingsetiek. Vertroue, samewerking en openheid tussen navorser en kliënte is van die allergrootste belang. Young (1966:249), 'n voorstander van gevallestudies en lewensgeskiedenis as basis vir navorsing in die sosiale wetenskappe, stel dit so: "... they represent a more enlightening and fundamentally more real record of personal experiences, with a wealth of concrete detail, vivid memories, tensions, anxieties and multifarious reactions to social situations which escape the attention of the most skilled investigators using other techniques". 'n Meer betroubare en gedetailleerde weergawe kan verkry word wanneer 'n kombinasie van tegnieke gebruik word, byvoorbeeld vrae, onderhoude en ander gegewens. Volgens Babbie (1973:31) word begrip beperk deur die gebruik van slegs een metode. Ten einde maksimale inligting te bekom, is daar in hierdie ondersoek van 'n vraelys en semigestruktureerde onderhoude gebruik gemaak.

'n Verteenwoordigende monster respondente is nader opgevolg deur middel van semigestruktureerde onderhoude, waarin gebruik gemaak is van 'n onderhoudstruktuur (kyk bylae B). Die gebruik van 'n vraelys in 'n onderhoudsituasie lei volgens Babbie (1973:171) tot meer en beter response. Die onderhoudvoerder kan ook méér waarneem as wat op 'n ingevulde vraelys weergegee word. Geskrewe reaksies is gewoonlik meer deurdag, maar minder spontaan. Bogenoemde word deur Stones (1987:120) bevestig.

3.6.2 INHOUD VAN DIE ONDERHOUDE

Terreine wat in die semigestruktureerde onderhoude deurgewerk is, het oorvleuel met die veld wat deur die vraelyste gedek is. Die onderhoude het egter geleentheid gebied om in meer diepte op hierdie vrae in te gaan. Sodoende kon meer insig verkry word in die betrokke fasette van die leefwêreld van die respondente.

Personeel is dikwels onbewus van serebraal gestremde kinders se emosionele reaksies in tipiese situasies in die spesiale skool, onder meer die verleentheid wat die leerlinge ervaar tydens ondersoeke of terapie (Battye 1966:39; Thomas 1982:67). Situasies soos laasgenoemde kon in die onderhoude bespreek word. Houdings en verhoudings gedurende die respondente se skooljare en daarna kon in meer besonderhede ondersoek word.

3.7 RESULTATE EN BESPREKING VAN VRAELYSTE

Die vraelysinhoude word gegroepeer binne oorkoepelende kategorieë, maar na gelang van die spesifieke vrae bespreek. Persentasies is in hierdie studie deurgaans na die naaste heelgetal afgerond.

3.7.1 PERSOONLIKE BESONDERHEDE

3.7.1.1 Resultate

Tabel 3.1

Provinsie waarin respondent woon

Provinsie	N	%
Kaapprovinsie	42	63
Vrystaat	2	3
Transvaal	16	24
Natal	7	10
TOTAAL	67	100

Tabel 3.2**Geslag**

	N	%
Manlik	35	52
Vroulik	32	48
TOTAAL	67	100

Tabel 3.3**Ouderdomsverspreiding**

Ouderdomsverspreiding	18 tot 46 jaar
Gemiddelde ouderdom	24,2 jaar

Tabel 3.4**Huwelikstaat**

	N	%
Getroud	6	9
Ongetroud	61	91
TOTAAL	67	100

Tabel 3.5**Taalvoorkeur**

	N	%
Afrikaans	37	55
Engels	30	45
TOTAAL	67	100

3.7.1.2 Bespreking

Van die respondente kom 63% uit die Kaapprovinsie. Ondersoeker werk meer as twee dekades in die veld van rehabilitasie in die Kaap en het dus persoonlike kontak met spesiale skole en organisasies vir gestremdes in die betrokke omgewing. Dit is moontlik dat dié persoonlike kontak gelei het tot beter samewerking van organisasies deur wie adresse verkry is, sowel as van respondente aan wie vraelyste voorsien is. Ten opsigte van geslag en taal is daar nie opvallende verskille nie. Die gemiddelde ouderdom van 24 jaar is gebaseer op voltooide jare.

3.7.2 SKOOLLOOPBAAN

3.7.2.1 Resultate

Die doel van die vraag **Watter standerds het u geslaag in skole vir gestremdes?** (vraag 1), is om vas te stel watter deel van die respondent se skoolloopbaan in skole vir gestremdes deurgebring is. Al die respondente het wel skole vir gestremdes bygewoon - indien nie vir die volle duur van hul skoolloopbane nie, dan gewoonlik vir die grootste gedeelte daarvan.

Response op vraag 2 (**Watter standerds het u geslaag in gewone skole?**), dui aan dat 27 (40%) van die respondente op een of ander stadium ook gewone skole bygewoon het. Twaalf persone (18%) het van hul laerskoolstanderds in gewone skole deurgebring, waarna hul na skole vir gestremdes oorgeskakel het en 12 (18%) het, nadat hul aanvanklik skole vir gestremdes bygewoon het, van die senior sekondêre standerds in gewone skole voltooi.

Tabel 3.6

Hoogste skoolstanderd behaal

	N	%
Standaard 10	46	69
Standaard 9	7	10
Standaard 8	14	21
TOTAAL	67	100

Ouderdom by voltooiing van skoolloopbaan (Vraag 3)

Die gemiddelde ouderdom by skoolverlating (gebaseer op voltooide jare) was 18,6 jaar. Die jongste skoolverlaters was 16 en die oudste 22 jaar. Die meeste respondente (73%) het hul skoolloopbane op die ouderdomme van onderskeidelik 18, 19 en 20 jaar voltooi.

Tabel 3.7

Tevredenheid met skoolopleiding (Vraag 7)

	N	%
Baie tevrede	26	39
Tevrede	32	48
Ontevrede	9	13
Baie ontevrede	0	0
TOTAAL	67	100

Uit die motiverings vir bogenoemde keuses kan die volgende kerngedagtes saamgevat word: Sewe (10%) het gesê dat hulle sonder die hulp van die spesiale skool nie matriek sou kon slaag nie en 17 (25%) het tevredenheid uitgespreek met die onderrig en die standaard. Vyf respondente (7%) het gesê dat die onderwysers werklik omgee en persoonlike aandag gegee het, maar 1 (1%) het geoordeel dat die onderwysers nie bevoeg was nie. Tien (15%) het gesê dat die spesiale skool hulle goed voorberei het vir die lewe, terwyl 12 (18%) gekla het oor isolasie en oorbeskerming en gevoel het dat hulle nie voldoende vir die "buitelewe" voorberei is nie. Daar is respondente wat op die vierpuntskaal aandui dat hul tevrede met hul skoolopleiding is, maar nogtans 'n kritiese mening oor sekere aspekte uitspreek. Een respondent spreek spesifiek sy tevredenheid uit oor die wye vakkeuse en 'n ander is ontevrede oor die beperkte keuse.

Tabel 3.8

Wat kon by u skoolprogram bygevoeg geword het om u beter vir die lewe voor te berei? (Vraag 19)

	N	%
Praktiese voorbereiding vir die lewe "buite"	22	44
Kennis van gestremdheid en hulp om dit te hanteer	7	14
Sosiale en kulturele opvoeding	6	12
Beter beroepsvoorligting	6	12
Meer beroepsgerigte vakke en "beter" vakkeuse	6	12
Rekenaaropleiding	5	10
Seksvoorligting	2	4
Beter sportfasiliteite	1	2

Vyftig respondente (75%) het kommentaar gelewer, sommige in die vorm van 'n enkele voorstel, ander in die vorm van verskeie voorstelle. Alhoewel al die response verband hou met die voorbereiding vir die lewe in die samelewing ná skool, is die response ingedeel volgens die kerngedagtes wat uitgespreek is, met die aantal wat daardie gedagte steun.

Verskeie praktiese voorstelle is deur respondente gemaak, waaronder:

- * Opleiding in die gebruik van 'n telefoon.
- * Geleenthede om alleen hul weg te leer vind in die stad met spesifieke opdragte om uit te voer.
- * Oefening in die voer van onderhoude vir werk.
- * Hulp met finansiële beplanning, babaversorging en huishoudelike take.
- * Lesse in motorbestuur.
- * Praktiese opleiding in inkope doen met 'n rystoel of op krukke.
- * Ontmoetings en besprekings met volwasse gestremdes.
- * Inligting oor hulpmiddels en dienste vir gestremdes.

3.7.2.2 Bespreking

Van die respondente het 91% hoërskoolstanderds in spesiale skole bygewoon en 60% het hul skoolloopbane uitsluitlik in spesiale skole deurgebring. Die respondente het deurgaans voldoende blootstelling aan die milieu van die spesiale skool gehad om vrae daaroor sinvol te kan beantwoord.

Persone met standerd 10 of hoër opleiding maak 69% van die groep uit. Die ondersoek betrek net oudleerlinge wat minstens standerd 8 geslaag het. Leerlinge wat reeds só ver gevorder het, verlaat nie dikwels die skool nie, maar is geneig om standerd 10 te probeer slaag. Moontlik is die meer akademies georiënteerde gestremdes meer bewus van die belangrikheid van navorsing en dus meer bereid om saam te werk. Die vier persone wat op 22 jaar standerd 10 geslaag het, het voortgegaan met tersiêre studies.

Sewe-en-tagtig persent van die respondente was tevrede of baie tevrede met die skoolopleiding wat hulle in spesiale skole ontvang het. Respondente verwys onder meer na die voordeel van klein klasgroepe, die besondere belangstelling en ondersteuning van personeel en die goeie standaard van onderwys wat hulle by die spesiale skole ervaar het. Alhoewel respondente tevredenheid met hul onderrig uitgespreek het, word nadele soos isolasie en oorbeskerming by spesiale skole ook uitgewys. Die tevredenheid is dus gekoppel aan sekere aspekte van die diens wat die spesiale skool lewer, terwyl daar kritiek op ander aspekte kan bestaan.

Oudleerlinge stel voor dat meer gedoen moet word om gestremdes voor te berei vir die lewe in 'n oorwegend nie-gestremde samelewing. Hul voorstelle sentreer om fasette van lewensvaardighede wat nie deel vorm van die akademiese leerplan nie, maar wat hul eie naskoolse aanpassing beïnvloed het.

3.7.3 NASKOOLSE STUDIES

3.7.3.1 Resultate

Tabel 3.9

Naskoolse kursusse is deur 24 respondente by die volgende instansies voltooi (Vraag 4)

	N	%
Indiwiduele opleidingsprogram	2	3
Tegniese kolleges	5	8
Tegnikons	7	10
Universiteite	10	15
TOTAAL	24	36

'n Indiwiduele opleidingsprogram wat 'n jaar of langer kan duur, word by een skool aangebied vir leerlinge wat hul maksimum akademiese potensiaal bereik het, ongeag of dit matriek of 'n laer standerd is. Hierdie kursus staan los van formele skoolstanderds en die "studente" word soos jong volwassenes hanteer. Twee van die respondente het hierdie kursus voltooi, onderskeidelik ná standerds 8 en 10.

Twee van die vyf wat by tegniese kolleges gestudeer het, het handelskursusse voltooi, een 'n sekretariële kursus, een 'n ambagskursus en een 'n kursus in kinderversorging. Drie van die sewe wat by tegnikons gestudeer het, het rekenaarkursusse voltooi, een handel, een ouditkunde, een proeflees en een 'n sekretariële kursus.

Van die 10 wat by universiteite gestudeer het, het 1 'n vierjarige onderwyskursus voltooi, 5 het B.-grade, 3 honneursgrade en 1 'n meestersgraad. Uit hierdie groep van 10 is daar 3 wat ook nagraadse diplomas voltooi het en 1 dame wat benewens 'n honneursgraad ook 'n B.Ed.- en LL.B.-graad behaal het.

Studeer u nog? (Vraag 5)

Ses-en-twintig (39%) studeer nog. Hierdie groep bestaan uit 'n gelyke aantal mans en dames en hul gemiddelde ouderdom is 24,7 jaar. Vyf het nog nie die senior

sertifikaateksamen geslaag nie.

Met watter kursus is u tans besig? (Vraag 6)

Die 26 respondente wat tans studeer, word ingedeel in 'n groep van 5 wat nog nie die senior sertifikaat behaal het nie en 'n groep van 21 wat reeds die senior sertifikaateksamen geslaag het.

Tabel 3.10

Respondente wat nog nie die senior sertifikaat behaal het nie en tans studeer

Instansie	Kursus	N
Korrespondensiekollege	Senior sertifikaat	1
Tegniese kollege	N2-Handel en senior sertifikaat	2
Bybelkollege	Teologiese opleiding as pastoor	1
Private organisasie	Rekenaarkursus	1
TOTAAL		5

Tabel 3.11**Respondente wat reeds die senior sertifikaat behaal het en tans studeer**

Instansie	Kursus	N
Korrespondensiekollege	Rekeningkunde en snelskrif	2
Tegniese kollege	Rekenaardata-prosessering	1
Tegnikon	Ouditeurskursusse	2
	Bemarkingsbestuur	1
	Kosteberekening	1
	Besigheidsbestuur	1
	Tuinboukunde	1
Private organisasie	Rekenaarkursus	1
Universiteit	B.Com.	2
	B. Rekeningkunde	1
	B.A. Maatskaplik	1
	B.A.	1
	B.A. Honneurs (Engels)	1
	B.A. Honneurs (Taalwetenskap)	1
	B.A. Honneurs (Sielkunde)	1
	Nagraadse diploma in Maatskaplike Werk (Supervisie)	1
	M.Ed.	1
	Ph.D. in Biomediese Ingenieurswese	1
TOTAAL		21

3.7.3.2 Bespreking

Naskoolse kursusse is reeds deur 24 persone (36%) voltooi. Ses-en-twintig persone (39%) is besig met kursusse wat wissel van matriekvakke deur korrespondensiekursusse tot meesters- en doktorale studies. Hierdie studente sluit

liggaamlik erg gestremdes in wat as gevolg van hul fisieke beperkings langer as die normale tydsduur neem om kursusse te voltooi. Teenoor die 39% van die vraelysgroep in sy geheel is daar 64% van die subgroep wat van rystoele gebruik maak en 73% van die erg gestremdes (tellings van vier en minder op die onafhanklikheidskaal) wat steeds studeer.

3.7.4 VOORLIGTING OP SKOOL

3.7.4.1 Resultate

Tabel 3.12

Watter van die volgende vorms van voorligting het u op skool gehad? (Vraag 8)

	N = 59	%
Voorligtingklasse	47	70
Beroepsvoorligting	36	54
Seksvoorligting	15	22

Twaalf persone (18%) wat nie voorligtingklasse op skool gehad het nie, het wel na gelang van behoefte op 'n individuele basis, of deur middel van eenmalige reëlins, byvoorbeeld toetsing deur die Departement van Mannekrag, beroepsvoorligting gekry. Voorligtingklasse het nie noodwendig beroeps- en seksvoorligting ingesluit nie.

Tabel 3.13

Hoe tevrede was u met die voorligtingklasse? (Vraag 9)

	N	%
Baie tevrede	11	19
Tevrede	32	55
Ontevrede	10	17
Baie ontevrede	5	9
TOTAAL	58	100

Wát in die voorligtingklasinhoude was vir u waardevol? (Vraag 10)

Een-en-veertig respondente (61%) het op hierdie oop vraag gereageer en die aspekte van voorligting wat vir hulle waarde gehad het, word in Tabel 3.14 uiteengesit. Vir sommige respondente was verskeie aspekte waardevol.

Tabel 3.14

Aspekte van voorligting wat deur respondente as waardevol beskou is (Vraag 10)

	N=41	%
Beroepsvoorligting	15	37
Gestremwees in die samelewing	10	24
Persoonlikheid en lewensuitkyk	5	12
Kommunikasievaardighede	4	10
Seksvoorligting	2	5
Alles wat gedoen is	4	10
Niks wat gedoen is nie	3	7
Weet nie wat voorligting is nie	2	5

Wat dink u behoort in voorligtingklasse gedoen te word? (Vraag 11)

Een-en-veertig respondente (61%) het op hierdie oop vraag inliggend gereageer en die aspekte wat deur hulle as belangrike komponente van voorligting beskou is, word in tabel 3.15 uiteengesit. Reaksies het gewissel van die beklemtoning van een aspek tot die opnoem van verskeie.

Tabel 3.15**Aspekte van voorligting wat deur respondente as belangrik beskou is (Vraag 11)**

	N=41	%
Beroepsvoorligting	16	39
Gestremwees in die samelewing	21	51
Persoonlikheid en lewensuitkyk	3	7
Kommunikasievaardighede	6	15
Seksvoorligting	9	22
Inligting oor gestremdheid	6	15

3.7.4.2 Bespreking

Hoewel 70% van die respondente voorligtingklasse bygewoon het, is daar nie altyd aan beroepsvoorligting in hierdie klasse aandag gegee nie. Seksvoorligting was nog laer op die prioriteitslys van voorligtinginhoude.

'n Vergelyking van die 11 oudste respondente (28 jaar en ouer) met die 11 jongstes (20 jaar en jonger) dui daarop dat slegs 18% van die groep ouer persone voorligtingklasse gehad het, teenoor 82% van die groep jonger persone. Beroepsvoorligting was vir 55% van beide groepe beskikbaar. Seksvoorligting is vir geeneen van die ouer persone aangebied nie, teenoor 36% van die jonger persone, wat wel seksvoorligting ontvang het.

Sommige respondente wat wel voorligtingklasse gehad het, wou nie 'n oordeel vel oor hul tevredenheid met die klasse nie en ander wat slegs individuele voorligting ontvang het, het wel 'n mening oor voorligtingklasse gelug. Uit die 58 wat die voorligting wat hul ervaar het, beoordeel het, was 43 (74%) tevrede of baie tevrede en 15 (26%) ontevrede of baie ontevrede. Voorligtingtyd is soms vir terapie gebruik. Die personeel in beheer van die voorligting het soms nie opgedaag nie, wat die indruk geskep het dat dit nie as belangrik beskou is nie. Van die groep van 11 oudste respondente na wie hierbo verwys is, het 5 'n mening oor hul ervaring van voorligting uitgespreek. Twee (40%) was tevrede met die voorligting wat hul gekry het. By die groep van 11 jongstes was 8 van die 9 wat 'n mening uitgespreek het,

(89%) tevrede met die voorligting.

Dit blyk uit die ondersoek dat beroepsvoorligting en voorbereiding vir die lewe as gestremde in die samelewing beskou is as die waardevolste bydraes in die voorligtingperiodes. Daar behoort egter volgens respondente meer gedoen te word om skoolverlaters met betrekking tot die lewenspraktyk en psigies-geestelike weerbaarheid voor te berei vir die toekoms. Die helfte (51%) van die respondente sou wou sien dat voorbereiding vir aanpassing as gestremde in die samelewing 'n belangrike aspek van voorligting moet wees, maar slegs 24% het gevind dat hierdie aspek van voorligting in die praktyk doeltreffend aangebied word.

By 14% was daar 'n behoefte aan meer inligting oor gestremdheid as deel van die voorligtingprogram.

Ongeveer dieselfde aantal respondente (39% teenoor 37%) wat meen dat beroepsvoorligting 'n belangrike komponent van voorligting behoort te wees, het ook die beroepsvoorligting wat hulle wel op skool gekry het, waardevol gevind.

Seksvoorligting is deur 22% van die respondente as belangrik beskou, maar slegs 5% het gesê dat seksvoorligting 'n waardevolle aspek van die skool se voorligtingsprogram was.

3.7.5 KENNIS VAN GESTREMDHEID

3.7.5.1 Resultate

Tabel 3.16

Watter vorm van serebrale gestremdheid het u? (Vraag 12)

	N	%
Spastisiteit	27	40
Atetose	6	9
Ataksie	3	5
Gemeng	6	9
Onseker	25	37
TOTAAL	67	100

Tabel 3.17

Is u op skool voldoende ingelig oor serebrale gestremdheid? (Vraag 13)

	N	%
Ja	28	42
Nee	39	58
TOTAAL	67	100

Tabel 3.18

Sou u graag op skool meer daaroor wou geleer het? (Vraag 14)

	N	%
Ja	58	87
Nee	9	13
TOTAAL	67	100

3.7.5.2 Bespreking

Ten spyte van die feit dat die respondente bestaan uit relatief intelligente en oorwegend jong volwassenes wat in die meeste gevalle jare in spesiale skole deurgebring het en daar aan voorligtingprogramme en terapie blootgestel was, is daar nog steeds 25 (37%) wat nie weet watter tipe serebrale gestremdheid hulle het nie.

Die 42 (63%) wat geweet het watter tipe serebrale gestremdheid hulle het, is soos volg verdeel:

- * 5 (7%) het gesê dat hulle op skool voldoende oor serebrale gestremdheid ingelig is en sou nie meer daaroor wou geleer het nie;
- * 14 (21%) het gesê dat hulle op skool voldoende oor serebrale gestremdheid ingelig is, maar sou meer daaroor wou geleer het;
- * 3 (5%) het gesê dat hulle nie op skool voldoende oor serebrale gestremdheid ingelig is nie, maar sou nie meer daaroor wou geleer het nie;
- * 20 (30%) het gesê dat hulle nie op skool voldoende oor serebrale gestremdheid ingelig is nie en sou wel meer daaroor wou geleer het.

Die 25 (37%) wat onseker was oor watter tipe serebrale gestremdheid hulle het, is soos volg verdeel:

- * 9 (13%) het gesê dat hulle op skool voldoende oor serebrale gestremdheid ingelig is, maar sou meer daaroor wou geleer het;
- * 16 (24%) het gesê dat hulle nie op skool voldoende oor serebrale gestremdheid ingelig is nie en sou wel meer daaroor wou geleer het.

Dit is verstaanbaar dat sommige respondente gevoel het dat die skool wel in hierdie opsig sy plig gedoen het, maar dat hul nogtans meer oor serebrale gestremdheid sou wou geleer het. Wat moeilik verklaarbaar is, is die feit dat 9 van die 28 respondente wat gesê het dat hulle op skool voldoende hieroor ingelig is, nie eens hul eie diagnose geken het nie. Ses-en-dertig van die 39 respondente wat gesê het dat hul nie op skool voldoende oor serebrale gestremdheid ingelig is nie, sou meer daaroor wou geleer het. Daar is 58% wat aangedui het dat hul nie op skool voldoende oor hul toestand ingelig is nie en by 87% was daar 'n behoefte om meer daaroor te leer. Met betrekking tot die mate waartoe hulle op skool oor serebrale gestremdheid ingelig is, is daar bykans geen verskil tussen die oudste groep en die jongste groep in die vraelysondersoek nie.

3.7.6 DIE TOEPASSINGSWAARDE VAN SEKERE SKOOLVAKKE

3.7.6.1 Resultate

Tabel 3.19

Watter van die volgende vakke het nou vir u toepassingswaarde? (Vraag 15)

	N
Engels	53
Afrikaans	50
Rekeningkunde	28
Rekenaarwetenskap	23
Bedryfseconomie	22
Tik	19
Wiskunde	19
Biologie	8
Huishoudkunde	8
Geografie	7
Geskiedenis	7
Natuurwetenskap	2
Houtwerk	1
Kuns	0
Ander	7

Respondente het hulle uitgespreek op grond van die bepaalde vakke wat hulle op skool geneem het. Die ander vakke wat deur 7 van die respondente genoem is, sluit in Fisiologie, Handelsreg, Besigheidsmetodes en Duits. Daar is ook dinge wat gewoonlik nie as akademiese vakke aangebied word nie, maar wat deel vorm van die Individuele Opleidingsprogram wat by 'n spesifieke skool vir skoolverlaters aangebied word, naamlik Administrasie - teorie en praktyk, Kommunikasie, Kinder-

en babaversorging, Kantoorpraktyk, Selfmotivering, Klerklike en Skakelbordopleiding.

3.7.6.2 Bespreking

Die tale, handelsvakke, rekenaaropleiding en wiskunde word deur die respondente beskou as die vakke wat in hul huidige omstandighede vir hulle die meeste toepassingswaarde het. Slegs enkele oudleerlinge vind dat die natuurwetenskappe, inhoudsvakke en praktiese vakke vir hul naskoolse lewe toepassingswaarde het. Onder die vakke wat nie spesifiek op die vraelys genoem is nie, is dit hoofsaaklik opleiding wat verband hou met kantoorwerk van die een of ander aard wat deur respondente as waardevol beskou is.

Daar kon in die geval van 62 (93%) van die respondente duidelikheid verkry word oor die naskoolse studierigting of beroepsveld waarin hulle hul in daardie stadium bevind het. 'n Klassifikasie van werk- of studieveld word in Tabel 3.20 uiteengesit.

Tabel 3.20

Respondente se huidige werk- of studieveld (Vrae 4, 6, 30)

	N	%
Handel, nywerheid en klerklik	40	65
Sosiale wetenskappe	6	10
Fisiese handearbeid	6	10
Natuurwetenskappe	4	6
Tale	4	6
Opvoedkunde	2	3
TOTAAL	62	100

Vier persone met rekenaaropleiding is ingedeel by die afdeling "Handel, nywerheid en klerklik". Dit blyk uit bogenoemde verspreiding dat die meerderheid (65%) van die serebraal gestremde werknemers in die handel en nywerheidswêreld opgeneem

is en dan hoofsaaklik in klerklike poste waar kennis van tale, handelsvakke en rekenaarvaardigheid 'n aanwinst is. Daar is egter ook minderheidsgroepe wat voorberei moet word vir beroepe in ander rigtings soos die sosiale en natuurwetenskappe.

3.7.7 ERVARING VAN DIE SKOOLSELKUNDIGE DIENS

3.7.7.1 Resultate

Tabel 3.21

Sake wat respondente met die sielkundige by die skool bespreek het (Vraag 16)

	N = 59	%
Die toekoms	32	54
Persoonlike probleme	30	51
Skoolwerk	28	47
Studiemetodes	21	36
Vriendskapsverhoudings	16	27
Gestremdheid	14	24
Gesinsprobleme	13	22
Liefdesake	4	7
Godsdiens	3	5
Ander	1	2

Nege-en-vyftig respondente (88%) het sielkundiges by spesiale skole gekonsulteer, soms met betrekking tot een probleem, in ander gevalle met betrekking tot verskeie sake. Die "ander" saak waarmee die sielkundige gehelp het, was perseptuele opleiding.

Tabel 3.22**Hoe tevrede was u met die sielkundige diens in die skool? (Vraag 17)**

	N	%
Baie tevrede	25	41
Tevrede	21	34
Ontevrede	7	12
Baie ontevrede	8	13
TOTAAL	61	100

Hoewel slegs 59 (88%) van die respondente aangedui het dat hulle van die sielkundige diens gebruik gemaak het, het 61 (91%) 'n mening oor die kwaliteit van die sielkundige diens uitgespreek.

Daar is 'n versoek tot respondente gerig om redes te verskaf vir hul tevredenheid of ontevredenheid met die sielkundige diens, waarop 54 respondente kommentaar gelewer het. Die kernboodskap of -boodskappe wat in die respondente se kommentaar gelees kon word, is in Tabel 3.23 saamgevat.

Tabel 3.23**Redes vir tevredenheid of ontevredenheid met die sielkundige diens (Vraag 17)**

	N=54	%
TEVREDENHEID		
Goeie raad en inligting gegee	22	41
Genoeg belangstelling getoon	12	22
Swak raad en verkeerde inligting gegee	10	19
Begrip en aanvaarding gebied	9	17
ONTEVREDENHEID		
Gebrek aan belangstelling	7	13
Te besig om aandag te gee	2	4
Nie reguit en eerlik nie	1	2

3.7.7.2 Bespreking

Die sielkundige se dienste is deur 88% van die respondente gebruik. Daar is 'n mate van oorvleueling in die sake wat met die sielkundige bespreek is. Persoonlike en gesinsprobleme kan byvoorbeeld verband hou met verskeie ander sake. Gestremdheid en die toekoms is, soos skoolwerk en studiemetodes, nou verweef. Die algemeenste redes waarom die sielkundige gekonsulteer is, het verband gehou met die toekoms (54%), persoonlike probleme (51%), skoolwerk (47%), studiemetodes (36%) en interpersoonlike verhoudings (34%). Gesinsprobleme (22%) en probleme met betrekking tot gestremdheid as sodanig (24%) het ook voorgekom. Van die sielkundige word dus verwag om oor 'n breë spektrum hulp te verleen. Die aard van die probleme waaroor hy gekonsulteer word, strek oor die vakgebiede van die sielkunde en opvoedkunde.

Van die agt respondente wat nie die vraag oor wat hul met die sielkundige bespreek het, voltooi het nie, het drie nooit 'n sielkundige by hul skool gehad nie en volgens een het sy nooit op skool probleme gehad nie. Laasgenoemde dame het op universiteit ernstige sielkundige probleme ontwikkel. Vier van die agt wat nie aangedui het dat hul kontak met die sielkundiges gehad het nie, het wel by die volgende vraag besliste menings oor die sielkundiges uitgespreek.

Aangesien die motivering vir hul evaluering van die sielkundige diens slegs ongestruktureerde, aanvullende kommentaar tot vraag 17 is, kan bogenoemde kategorieë nie dogmaties beskou word nie en is 'n mate van oorvleueling onvermydelik. Dit wil voorkom of die belangrikste vereistes wat die respondente aan die sielkundiges gestel het, betrekking het op sy of haar belangstelling, begrip, aanvaarding, goeie raad en korrekte inligting. Die meeste (75%) het dit wel gevind, maar daar is nogtans 'n mate van ontevredenheid met die diens (25%), wat nie geïgnoreer kan word nie.

3.7.8 BETROKKENHEID BY BUITEMUURSE AKTIWITEITE

3.7.8.1 Resultate

Tabel 3.24

Sport en sosiale/kulturele bedrywighede waaraan respondente by skole vir gestremdes deelgeneem het (Vraag 18)

SPORT	N = 63	SOSIAAL/KULTUREEL	N = 63
Atletiek (hardloop)	12	Skaak	11
Landloop	5	Landsdiens	1
Sport vir gestremdes (veldnommers)	24	ACSV	1
Swem	24	SCA	1
Hokkie en hocker	10	Rekenaars	2
Netbal	1	Leerwerk	1
Tafeltennis	20	Debatsvereniging	3
Mat-rolbal	12	Skoolkoerant	3
Perdry	5	Kookkuns	1
Boogskiet	4	Sosiale klub	5
Krieket	7	Junior Stadsraad	1
Sokker	3	Kuns	1
Tennis	6	Tafelspeletjies	1
Pluimbal	3		
Fietsry	1		
Jukskei	3		
Voetbal (rugby)	2		
Vlugbal	4		
Lansetsteek	1		
Knuppelgooi	6		
Boontjiesakgooi	1		
Gimnastiek	2		
Swaaibal	1		
Basketbal	2		
Minigholf	1		
Veerpyltjies	1		

3.7.8.2 Bespreking

Dit kom voor of daar 'n besonder wye verskeidenheid sportsoorte en buitemuurse aktiwiteite by spesiale skole in die RSA aangebied word. Daar word na 39 verskillende aktiwiteite verwys, waarvan 26 as sport en 13 as sosiale/kulturele aktiwiteite beskou kan word. Net vier respondente (6%) het aan geen buitemuurse aktiwiteite deelgeneem nie en die res het gemiddeld aan 3,4 aktiwiteite per persoon deelgeneem. Dit het gewissel van een tot nege aktiwiteite per persoon. Die getal

aktiwiteite kan hoër wees, aangesien party slegs geskryf het "veldnommers" of "atletiek" en nie altyd gespesifiseer het aan hoeveel en aan watter aktiwiteite in die spesifieke afdelings hulle deelgeneem het nie. Dit is egter duidelik dat verreweg die meerderheid (94%) wel by buitemuurse aktiwiteite betrek is.

Sport vir gestremdes, swem en tafeltennis was die algemeenste buitemuurse bedrywighede. Daar was nie alleen 'n meer beperkte verskeidenheid sosiale/kulturele aktiwiteite nie, maar ook 'n laer frekwensie van deelname aan laasgenoemde. Volgens tabel 3.8 was daar 'n behoefte aan meer sosiale en kulturele opvoeding op skool.

3.7.9 ONAFHANKLIKHEID EN MOBILITEIT IN DIE GEMEENSAP

3.7.9.1 Resultate

Tabel 3.25

Graad van onafhanklikheid met betrekking tot die volgende aktiwiteite: (Vraag 20)

	Onafhanklik		Hulp nodig		Afhanklik		Totaal	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Eet en drink	61	91	6	9	0	0	67	100
Aan- en uittrek	58	87	5	7	4	6	67	100
Bad en toilet	60	90	2	3	5	7	67	100
Mobiliteit van een vertrek na 'n ander	66	99	0	0	1	1	67	100
Mobiliteit in gemeenskap bv. werk en winkels	52	78	8	12	7	10	67	100
Koskook	44	66	8	12	15	22	67	100
Inkopies	53	79	10	15	4	6	67	100

Tabel 3.26

**Verspreiding van onafhanklikheid/afhanklikheid in die navorsingsgroep
(Vraag 20)**

	N = 67	%
Onafhanklik met betrekking tot al sewe aspekte	39	58
Onafhanklik met betrekking tot ses aspekte	10	15
Onafhanklik met betrekking tot vyf aspekte	7	10
Onafhanklik met betrekking tot vier aspekte	4	6
Onafhanklik met betrekking tot drie aspekte	1	1.5
Onafhanklik met betrekking tot twee aspekte	3	4
Onafhanklik met betrekking tot een aspek	2	3
Afhanklik met betrekking tot al sewe aspekte	1	1.5

Tabel 3.27

Gebruik u gewoonlik 'n rystoel? (Vraag 21)

	N	%
Ja	11	16
Nee	56	84
TOTAAL	67	100

Tabel 3.28

Het u al alleen bus of trein gery? (Vraag 22)

	N	%
Ja	50	75
Nee	17	25
TOTAAL	67	100

Tabel 3.29**Watter vorm van vervoer gebruik u gewoonlik? (Vraag 23)**

	N = 67	%
Ouers of eggenoot	34	51
Vriende	25	37
Eie motor	21	31
Saamryklub	4	6
Trein	19	28
Bus	20	30
Ander	8	12

Tabel 3.30**Kry u genoeg geleentheid om dinge onafhanklik te doen? (Vraag 54)**

	N	%
Ja	58	87
Nee	9	13
TOTAAL	67	100

Tabel 3.31**Doen u ouers of ander mense vir u dinge wat u self kan of wil doen? (Vraag 55)**

	N	%
Dikwels	4	6
Soms	31	46
Nee	32	48
Ek kry te min hulp	0	0
TOTAAL	67	100

3.7.9.2 Bespreking

Die aanduidings van afhanklikheid/onafhanklikheid berus op die oordeel van die betrokke persone self. 'n Dame in 'n rystoel het aangedui dat sy geen probleem het met betrekking tot mobiliteit in die gemeenskap nie. Wanneer dit vir haar nodig is om uit te gaan, neem haar man haar per motor en help met die inlaai en uitlaai van die rystoel. Volgens haar interpretasie het sy dus geen probleem nie, maar in werklikheid is sy in daardie opsig van haar man afhanklik.

Met een uitsondering kan al die respondente sonder hulp van een vertrek na die ander beweeg, selfs dié wat in rystoele is. Mobiliteit in die gemeenskap skep egter probleme vir 22% van die respondente, waarvan 12% slegs met hulp en 10% glad nie selfstandig in die gemeenskap kan rondbeweeg nie. Die aspek waarmee die grootste persentasie gestremdes hulp nodig het, is kosmaak. Vier-en-dertig persent kan glad nie of alleenlik met hulp kosmaak. Die resultate met betrekking tot kosmaak is moontlik beïnvloed deur die feit dat meer as die helfte van die respondente mans is en slegs 21% in hul eie huise of woonstelle woon.

Ses respondente het tellings van twee of minder op die sewepunt-onafhanklikheidskaal gekry. Hoewel hulle as die mees gestremdes of mees afhanklikes beskou kan word, kom daar interessante gegewens na vore wanneer daar na die res van hierdie subgroep se response gekyk word. Mobiliteit van een vertrek na die ander is vir vyf van die ses moontlik, en drie kan sonder hulp eet. Vir al die ander genoemde funksies is hulle van hulp afhanklik. Nogtans het vier van hierdie ses nie slegs B.-grade behaal nie, maar ook hoër grade en ander nagraadse kwalifikasies. Die ander twee het skolasies onderskeidelik tot standerds 8 en 9 gevorder. Vyf van hierdie ses ergste gestremdes werk voltyds of deelyds, waarvan drie op 'n vryskutbasis rekenaar- of vertaalwerk doen. Twee woon in tehuise vir gestremdes en vier by hul ouers. Drie is tevrede met hul sosiale lewe en drie nie. Vir al ses hierdie erg gestremdes is godsdiens baie belangrik en al ses vind die lewe sinvol.

Tabel 3.32

Vergelyking van die 11 respondente met onafhanklikheidstellings van vier en minder (erg gestremdes) en die 11 wat gewoonlik van rystoele gebruik maak, met die vraelysgroep in die geheel

	Erg gestremdes N= 11	Rystoel- groep N= 11	Vraelys- groep N= 67
	%	%	%
Naskoolse kursusse voltooi	45	55	30
Studeer steeds	73	64	39
Woon in eie plek	0	18	21
Woon in tehuis vir gestremdes	45	27	7
Ongelukkig by woonplek	36	27	10
Werk voltyds	36	27	55
Werkloos	27	18	12
Baie ontevrede en ontevrede met sosiale lewe	45	36	30
Meestal of dikwels eensaam	36	36	22
Soms of nooit eensaam	64	64	78
Meestal of dikwels onseker in sosiale situasies	18	0	20
Besoeke ontvang in 2 weke	3.7	3.4	3.2
Besoeke afgelê in 2 weke	2.0	2.3	2.5
Geen besoeke ontvang nie	30	33	37
Geen besoeke afgelê nie	30	22	37
Betrokkenheid by klubs en organisasies	64	55	46
Meeste vriende gestrem	36	18	12
Sommige vriende gestrem	55	64	53
Geen gestremde vriende	9	18	34

Ander mense se reaksies: Simpatiek	36	18	24
Belangstellend	45	64	61
Mense voel ongemaklik	36	27	24
Staar gestremde aan	9	9	22
Beskou gestremde as verstandelik gestrem	36	27	18
Aanvaar gestremde	9	18	13
Genoeg geleentheid om dinge onafhanklik te doen	55	64	87
Ander doen vir my wat ek self kan en wil doen	82	73	52
Simptome van spanning	82	73	60
Ervaar die lewe as sinvol	82	82	76

Daar is 'n mate van oorvleueling in bogenoemde twee subgroepe. Agt van die mense in rystoele het ook onafhanklikheidstellings van vier en minder behaal. Daar is egter ook drie persone in rystoele wat relatief onafhanklik is en drie erg gestremdes wat nie van rystoele gebruik maak nie.

Uit bogenoemde tabel blyk dit dat die erg gestremdes en dié in rystoele oor beter akademiese kwalifikasies beskik as die vraelysgroep en dat 'n groter persentasie van hulle steeds verder studeer. 'n Groter persentasie van die erg gestremdes, sowel as dié in rystoele, woon in tehuise vir gestremdes en hulle is in 'n groter mate ongelukkig met hul woonplekke as die persone in die vraelysgroep in die geheel. Dit kom voor of die feit dat iemand van 'n rystoel gebruik maak nie sy of haar vermoë om in 'n huis of woonstel te woon, beïnvloed nie, maar die graad van gestremdheid wel. Daar is pro rata minder van die erg gestremdes en dié in rystoele wat voltyds werk en meer wat werkloos is. Ten spyte van meer beperkte beweeglikheid is die gestremdes in rystoele nie minder tevrede met hul sosiale lewe nie, maar die erg gestremdes wel. Dié in rystoele is meer dikwels eensaam, maar ontvang en bring ongeveer net soveel besoeke as dié in die vraelysgroep. Die gestremdes in rystoele het meer sosiale selfvertroue, maar die graad van gestremdheid het blykbaar geen uitwerking op sosiale selfvertroue nie. Dié in rystoele en die erg gestremdes is ook geneig om meer gestremde vriende te hê.

Behalwe dat hulle meer dikwels vir verstandelik gestrem aangesien word en minder bewus is van mense wat na hulle staar, ervaar dié in rystoele nie die reaksies van die samelewing verskillend van die vraelysgroep nie. Die erg gestremdes ervaar meer simpatie, meer sosiale ongemak en word meer vir verstandelik gestremd aangesien. Hulle ervaar minder aanvaarding en belangstelling, maar is ook minder bewus van mense wat na hulle staar. Beide subgroepe kry minder geleentheid om selfstandig op te tree en mense is meer geneig om vir hulle dinge te doen wat hul self kan doen. 'n Groter persentasie van die gestremdes in rystoele en selfs meer van die erg gestremdes toon tekens van emosionele spanning. Ten spyte van hul veelvuldige probleme en groter beperkings as die vraelysgroep in die geheel, ervaar meer as 80% van beide subgroepe die lewe as sinvol.

Daar is ook na die "lig gestremdes" (53 persone wat nie van rystoele gebruik maak nie en onafhanklikheidstellings van vyf en meer behaal het) as 'n groep gekyk en hul resultate is met dié van die vraelysgroep in die geheel vergelyk. Hulle verskil op geen gebied opvallend van die vraelysgroep nie.

Daar word op 'n groter skaal van private motors as van openbare vervoer gebruik gemaak, moontlik omdat 'n groot persentasie van die respondente uit 'n bevoorregte middelklas-agtergrond kom en by hul ouers inwoon. Nie een van die respondente maak gebruik van taxi's nie. Onder die ander vervoermiddels waarna respondente verwys het, was daar een persoon wat dikwels vlieg, twee wat deur werksbussies vervoer word, drie wat meesal stap en drie wat fietsry. Alhoewel slegs 16% van die respondente gewoonlik van rystoele gebruik maak, het 25% nog nooit alleen met 'n bus of trein gery nie (kyk tabelle 3.27 en 3.28). Die meeste respondente is in 'n hoë mate van ouers, eggenote en vriende met motors afhanklik om oor die weg te kom.

Die meerderheid (87%) van die respondente sê dat hul genoeg geleentheid kry om dinge onafhanklik te doen. Bykans 90% van die subgroep wat nie genoeg geleentheid kry om onafhanklik op te tree nie, beweer dat mense dinge vir hul doen wat hul self kan en wil doen. In die vraelysgroep word laasgenoemde klagte deur slegs 52% geopper. Van hierdie subgroep woon 78% by hul ouers en 22% in tehuise vir gestremdes, teenoor 63% en 7% onderskeidelik van die vraelysgroep. Nie een van hulle woon dus onafhanklik nie. 'n Derde van hierdie subgroep is ongelukkig by hul woonplek, teenoor slegs 11% van die vraelysgroep. Die subgroep wat aangedui het dat hul nie genoeg geleentheid kry om self dinge te doen nie, is erger gestrem as die vraelysgroep. Teenoor slegs 16% in die vraelysgroep, is 44% van hulle in rystoele en 56% het onafhanklikheidstellings van vier en minder behaal.

Daar is nie een respondent wat sê dat hy of sy te min hulp ontvang nie. Meer as die helfte (52%) sê egter dat mense soms of dikwels vir hulle dinge doen wat hulle sou verkies om self te doen. 'n Groter persentasie mans as vroue (57% teenoor 43%) het aangedui dat mense vir hulle dinge doen wat hul self kan doen. Die vier respondente wat beweer dat dit dikwels gebeur, is al vier mans.

Benewens die subtile betekenisverskil tussen die vrae "Kry u genoeg geleentheid om dinge onafhanklik te doen?" en "Doen u ouers of ander mense dinge vir u wat u self kan of wil doen?", kan die oënskynlike teenstrydigheid in die response op hierdie twee vrae moontlik daaraan toegeskryf word dat die eerste vraag positief gestel is en slegs 'n ja of nee verg, waar die tweede vraag tot nadenke stem en verskeie moontlikhede bied.

3.7.10 SEKONDÊRE PROBLEME

3.7.10.1 Resultate

Tabel 3.33

Sekondêre probleme: Respondente is gevra om aan te dui waarmee hul probleme ondervind (Vraag 24)

	N = 67	%
Koördinasie in hande	34	51
Koördinasie in bene	31	46
Spraak	23	34
Gesig	15	22
Epilepsie	10	15
Gehoor	3	4
Ander	7	10

Onder die "ander" probleme wat genoem is, was vaardighede soos skryf, wat verband hou met die oog-hand-funksionering, persepsie, balans en die reuksin.

3.7.10.2 Bespreking

Gehoörprobleme en epilepsie speel 'n minder prominente rol in die vraelysondersoek. Een van die drie respondente met gehoorprobleme het atetose en twee is spasties. Uit die aard van die diagnose van serebrale gestremdheid sou daar verwag kon word dat bykans almal die een of ander probleem met die koördinasie van sekere ledemate sou hê. Nogtans is daar respondente wat nie melding maak van koördinasieprobleme nie. In die praktyk is dit 'n algemene verskynsel dat gestremdes hul gestremdheid ontken en indien dit nie sy funksionering ooglopend beïnvloed nie, voorgee dat geen probleem op die betrokke gebied bestaan nie. Hierdie verskynsel beïnvloed moontlik nie net die evaluering van hul koördinasie nie, maar kon ook bygedra het tot laer persentasies met betrekking tot ander sekondêre probleme wat aangemeld is.

As daar na die response van die 15% met epilepsie en die 34% met spraakprobleme gekyk word, blyk dit dat hierdie twee sekondêre probleme dit nie vir hul moeiliker gemaak het om werk te vind nie. Daar is egter wel 'n kleiner persentasie van die respondente met spraakgebreke wat verder studeer. Beide subgroepe word nie so goed deur kollegas of medestudente aanvaar nie. Teenoor 18% in die vraelysgroep, word 30% van die respondente met spraakprobleme deur ander mense as verstandelik gestrem beskou. Die respondente met epilepsie is minder gelukkig met hul sosiale lewe, maar daar is geen verskil tussen dié met spraakgebreke en die vraelysgroep nie. Eensaamheid is meesal of dikwels 'n probleem vir 39% van die gestremdes met spraakprobleme, maar slegs vir 20% van die epileptici, teenoor 22% van die vraelysgroep. Onsekerheid in sosiale situasies is meesal of dikwels 'n probleem vir 32% van dié met spraakgebreke en 22% van die epileptici, teenoor 20% van die vraelysgroep. Dit lyk dus of spraakprobleme op verskeie vlakke 'n meer negatiewe uitwerking het as epilepsie. Hoewel daar geen verskil is tussen die vlak van tevredenheid met hul sosiale lewe van dié met spraakprobleme en dié van die vraelysgroep nie, is eersgenoemdes tóg meer geneig tot eensaamheid en onsekerheid in sosiale situasies. Meer respondente met spraakprobleme (48%) toon tekens van emosionele spanning as respondente met epilepsie (30%). In altwee hierdie subgroepe is daar egter minder met tekens van spanning as in die vraelysgroep, waar spanningsimptome by 60% voorkom.

3.7.11 WOONOMSTANDIGHEDE

3.7.11.1 Resultate

Tabel 3.34

Respondente se huidige woonplekke (Vraag 25)

	N	%
By ouers	42	63
Eie woonstel	14	21
Tehuis	5	7
Ander	6	9
TOTAAL	67	100

Ander sluit in: Universiteitskoshuise, 'n hostel by die werk, 'n jeugsentrum en private losies.

Tabel 3.35

Hoe gelukkig is u by u woonplek? (Vraag 26)

	N	%
Baie gelukkig	43	64
Gelukkig	16	24
Ongelukkig	7	10
Baie ongelukkig	1	2
TOTAAL	67	100

Uit die motiverings vir bogenoemde keuses blyk dat 74% van die persone wat by hul ouers woon, positiewe kommentaar gelewer het, soos dat hul goed versorg word, dat hul ouers hulle baie liefde gee, dat daar nie tussen hulle en die ander kinders onderskei word nie en dat hul voel dat hul 'n volwaardige plek in die gesin inneem. Nogtans word die begeerte telkens uitgespreek om in die een of ander stadium 'n

eie woonplek te bekom. Slegs 12% kōm nie met hul ouers klaar nie en kla dat hul soos kinders behandel word, oorbeskerm word of dat daar probleme met ander gesinslede is. Die kommentaar van dié wat in hul eie woonstelle woon is oor die algemeen besonder positief oor hierdie keuse van woonplek. Daar word wel in enkele gevalle verwys na die gevaar van vereensaming.

Op die vraag "Watter soort verblyf sou u verkies?" (Vraag 27) het 31 persone (58%) gesê dat hul graag in hul eie huis of woonstel sou wou bly.

Tabel 3.36

Was u al in kontak met die naaste Independent Living Centre? (Vraag 28)

	N	%
Ja	8	12
Nee	59	88
TOTAAL	67	100

3.7.11.2 Bespreking

Die meeste van die respondente (63%) woon by hul ouers en die meeste (88%) is gelukkig of baie gelukkig waar hul woon.

Wanneer die woonplek en die mate van gelukkigheid of ongelukkigheid by die woonplek met mekaar in verband gebring word, kom die volgende na vore:

- * Van die 42 wat by hul ouers woon, is 90% gelukkig of baie gelukkig en slegs 10% ongelukkig of baie ongelukkig.
- * Die 14 wat in hul eie woonstelle of huise woon, is almal (100%) gelukkig of baie gelukkig. Die kategorie "baie gelukkig" is deur 93% gekies. Van die vyf wat in tehuise vir gestremdes woon, is twee (40%) gelukkig en drie (60%) ongelukkig.
- * Van die ses wat op ander plekke woon, is slegs een (17%) van die private loseerders ongelukkig, maar die res (83%) is almal gelukkig waar hul woon.
- * Van die agt wat ongelukkig met hul woonplekke is, woon vier (50%) by hul ouers, drie (38%) in tehuise en een (12%) loseer privaat.

Ten spyte van die groot persentasie respondente wat gelukkig met hul huidige verblyf is, sou 58% van dié wat nie reeds hul eie woonplekke het nie, graag 'n eie woonstel of huis wou hê. Verskeie persone sou verkies om 'n woonstel te deel en in een geval word gespesifiseer dat dit 'n huis moet wees wat met ander gestremdes gedeel word. Enkele persone noem dat hulle nie sonder 'n helper onafhanklik sal kan woon nie, maar dit nogtans begeer. Indien die 21% wat reeds in hul eie huise of woonstelle woon, bygevoeg word by hierdie groep wat dit graag sou wou doen, dui dit op 79% wat hierdie vorm van behuising verkies.

Ten spyte daarvan dat soveel respondente begeer om onafhanklik te woon, was 88% nog nooit in kontak met die naaste Independent Living Centre waar hulle hulp en advies in hierdie verband sou kon kry nie. Daar bestaan nog groot onkunde by gestremdes oor hierdie belangrike ondersteuningsdiens.

Die subgroep van vyf wat in tehuise vir gestremdes woon se gemiddelde ouderdom is 25,2 jaar, ongeveer 'n jaar ouer as die gemiddeld vir die groep in die geheel. Teenoor 16% van die vraelysgroep, was 60% van die groep wat in tehuise woon, in rystoele. Teenoor 16% in die vraelysgroep met onafhanklikheidstellings van vier en minder, het al vyf (100%) wat in tehuise woon, onafhanklikheidstellings van vier en minder behaal. Slegs 40% van die groep wat in tehuise woon, was gelukkig daar, teenoor 88% van die vraelysgroep. Ten opsigte van hul graad van gelukkigheid met hul sosiale lewe en die voorkoms van eensaamheid en onsekerheid in sosiale situasies, het hulle nie verskil van die vraelysgroep nie. Teenoor 52% van die vraelysgroep het 100% van die inwoners van tehuise aangedui dat dinge vir hulle gedoen word wat hulle self kan en wil doen. Hierdie subgroep ervaar die lewe net so sinvol, maar 80% van hulle, teenoor 60% in die vraelysgroep, toon tekens van spanning.

3.7.12 WERKBESONDERHEDE

3.7.12.1 Resultate

Tabel 3.37

Weergawe van werkstatus (Vraag 29)

	N= 67	%
Voltyds	37	55
Deeltyds	8	12
Werkloos	8	12
Student	26	39

Sommige kategorieë is oorvleuelend, veral ten opsigte van deeltyds en student.

Tabel 3.38

Klassifikasie van tipe werk (Vraag 30)

	N	%
Professioneel	7	16
Klerklik	26	58
Beskutte werk	4	9
Eie besigheid	2	4
Ambag	0	0
Ander	6	13
TOTAAL	45	100

Tabel 3.39**Hoe gelukkig is u in u werk? (Vraag 31)**

	N	%
Baie gelukkig	29	65
Gelukkig	15	33
Ongelukkig	0	0
Baie ongelukkig	1	2
TOTAAL	45	100

Redes of motiverings vir bogenoemde keuses:

Die respondent wat baie ongelukkig in sy werk is, kon ten spyte van 'n matrieksertifikaat slegs teen 'n minimale salaris werk as portier kry. Hy kom nie goed met die ander portiers oor die weg nie en vind die situasie onstimulerend.

Al die professionele persone het gereageer. Almal is gelukkig in hul werk, maar twee ervaar dat hul kollegas dit soms moeilik vind om hulle as gelykes te aanvaar en nie as "pasiënte" te sien nie. Die remediërende onderwyseres vind haar werk baie bevredigend, maar sien geen toekoms in die onderwys nie omdat sy etlike jare lank slegs tydelike poste kon kry. Die vryskutvertalers geniet hul werk, maar vind werk baie skaars. Al die respondente wat beskutte werk doen, geniet hul werk en daar is verwysings na die rustiger pas en die sosialiseringsaspek wat deel van die werksituasie is. Vir verskeie van die klerklike werkers is die feit dat hul aanvaar word soos hul is en nie anders behandel word as hul kollegas nie, van groot waarde. Daar is waardering vir enige vorm van aanmoediging, erkenning of bewys dat hul nie onderskat word omdat hulle gestrem is nie.

Indien ongelukkig of baie ongelukkig, watter werk sou u liever graag wou doen? (Vraag 32)

Alhoewel net een persoon gesê het dat hy ongelukkig in sy werk is, het 10 werkendes en werkloses ook op bogenoemde vraag gereageer. Die ideale werk waarna hul strewe, sluit in klerklike, sekretariële en rekenaarwerk, asook dié van natuurbewaarder, sendeling, pastoor en prokureur.

Tabel 3.40**Hoe word u deur die ander werkers of studente aanvaar? (Vraag 36)**

	N	%
Goed	45	79
Goed deur party, swak deur ander	11	19
Swak	1	2
TOTAAL	57	100

Tabel 3.41**Hoe het u werk gekry? (Vraag 37)**

	N	%
Deur vriende en familie	19	44
Self	9	21
Deur skool gereël	7	16
Advertensie	4	9
Mannekrag	3	7
Agentskap	1	3
TOTAAL	43	100

Indien werkloos, gee besonderhede van vorige werk en waarom u daar weg is. (Vraag 38)

Die reaksies op bogenoemde vraag dui aan dat werkloos om verskillende redes hul vorige werk verlaat het. In drie gevalle het respondente hul werk verloor omdat die betrokke besighede bankrot geraak het. In sommige gevalle was dit net tydelike werk. Steil trappe en toilette sonder handrelings het 'n spastiese man genoodsaak om te bedank. 'n Besonder goed gekwalifiseerde dame moes uit 'n akademiese pos bedank nadat sy manies-depressief geraak het. 'n Erg gestremde, intelligente man kon na meer as sewe jaar eenvoudig nie langer die, vir hom, onstimulerende en neerdrukkende atmosfeer van 'n beskutte werkswinkel hanteer nie en het bedank in die hoop om iets beters te vind. Swak betaling vir lang werksure was ook redes vir bedanking. 'n Dame met 'n spastiese hemiplegie het 'n jaar lank by 'n haarsalon as

'n skoonmaker gewerk teen 60c per uur. Daarna het sy nagskof by 'n bakkerij gewerk vir R132 per week, maar met haar spastiese been kon sy nie volhou met die 12 uur lange skofte waarin sy die hele tyd moes staan om beskuitjies te verpak nie.

3.7.12.2 Bespreking

Sewe-en-sestig persent van die respondente werk en 12% is werkloos. Onder die 39% wat studeer, is daar verskeie wat voltyds of deelyds werk. Sommige persone wat hulself as werkloos aangedui het, is ook as studente geklassifiseer omdat hulle intussen studeer. Vir alle praktiese doeleindes is party van die respondente wat op 'n private basis rekenaar- of vertaalwerk doen, ook lang tye tussen opdragte werkloos, hoewel hulle nie hulself as werkloos beskou nie. As in gedagte gehou word dat die respondente in hierdie ondersoek relatief intelligent en goed gekwalifiseerd is, sou 'n hoër persentasie werkendes verwag kon word.

'n Verrassende bevinding is dat 12 van die 13 respondente wat in die huidige ondersoek meesal of dikwels onseker voel in sosiale situasies, wel werk, terwyl onsekerheid in sosiale situasies nie as 'n probleem beskou word deur enigiemand van die werkloosies nie. Dit wil dus voorkom of werkloosheid nie 'n invloed gehad het op sosiale selfvertroue nie.

Van die werkloosies het 50% slegs 'n standaard 8-sertifikaat, 25% matriek en 25% naskoolse opleiding. Daar is ook 25% wat deelyds studeer terwyl hulle werk soek. In die vraelysgroep het 21% slegs 'n standaard 8-sertifikaat. Die werkloosies is dus oor die algemeen swakker gekwalifiseerd. In die vraelysgroep het 37% nie geweet watter tipe serebrale gestremdheid hulle het nie, maar 50% van die werkloosies is onkundig oor hul diagnose. Daar is meer van die werkloosies in rystoele, naamlik 25% teenoor 16% en meer van hulle het onafhanklikheidstellings van vier en minder, naamlik 37% teenoor 16% in die vraelysgroep. Die werkloosies is as 'n subgroep dus erger gestremd en akademies swakker gekwalifiseerd as die vraelysgroep in die geheel.

Met betrekking tot sekondêre probleme verskil die werkloosies net in een opsig opvallend van die vraelysgroep. Daar is onder hulle 50% met spraakprobleme teenoor 34% in die vraelysgroep. Die werkloosies is oor die algemeen gelukkiger met hul sosiale lewe (87% teenoor 70%) en nie een van hulle ondervind meestal of dikwels probleme met eensaamheid of onsekerheid in sosiale situasies nie. In

teenstelling met die 60% van die vraelysgroep, is daar net 37% van die werklooses wat tekens van spanning toon. Dis moontlik dat hulle as 'n groep minder insig in hul situasie het en laer aspirasies koester, sodat hulle met minder in die lewe tevrede is, of dat hulle aan minder druk onderworpe is.

Onder die werklooses is daar 50% wat nog nooit alleen met 'n bus of trein gery het nie, teenoor 25% in die vraelysgroep en 37% wat probleme ondervind met beweeglikheid in die gemeenskap, teenoor 22% in die vraelysgroep. Dit lyk dus of vervoer en beweeglikheid in die gemeenskap 'n invloed het op werkloosheid.

Die meerderheid (58%) van die 45 respondente wat werk, doen klerklike en 16% doen professionele werk. In laasgenoemde groep is 'n remediërende onderwyseres, vertaler, lektore in onderskeidelik Engels en Maatskaplike Werk, 'n kosterekenaar, 'n tuinboukundige en 'n biomediese ingenieur.

Slegs 9% van die respondente doen beskutte werk. Beskutte werk sluit ook beskermde werk in. Daar is nie tussen hierdie twee kategorieë onderskei nie, aangesien die meeste respondente, sowel as die algemene publiek, nie hier 'n onderskeid tref nie en dit slegs verwarring sou skep. Die onderskeid is hoofsaaklik van belang vir staatsdepartemente wat te doen het met subsidies en finansiering.

Die ses wat hulle werk as "ander" geklassifiseer het, doen die volgende: help met familiesaak; parkeerassistent; boer op plaas; teemeisie; fondsinsameling; werk al twee jaar op 'n vrywilligerbasis by 'n museum in die hoop dat hy 'n aanstelling sal kry sodra 'n vakature beskikbaar is.

Behalwe een persoon is al die ander (98%) gelukkig of baie gelukkig in hulle werk. Aanvaarding en erkenning is belangrike faktore vir hulle gelukkigheid by die werk. Daar is geen verband tussen gelukkigheid by die werk en graad van gestremdheid nie. Die enigste respondent wat nie gelukkig in sy werk is nie, het 'n onafhanklikheidsstelling van 7 en is dus nie erg gestrem nie.

Van die respondente wat werk of studeer, ervaar 79% positiewe aanvaarding deur al hulle kollegas of medestudente. Verwerping kom nie algemeen voor nie.

Die grootste persentasie (65%) van die respondente wat werk, het self of met behulp van vriende en familie werk gevind. Die 16% vir wie die skool werk gevind het, en die 9% wat op advertensies in die media gereageer het, doen hoofsaaklik

klerklike werk. Die Departement van Mannekrag het twee respondente in klerklike werk en een in beskutte arbeid geplaas. Dit kom voor of baie van die respondente steeds werkloos sou gewees het indien hul nie van persoonlike kontakte gebruik gemaak het nie.

Die redes waarom werklose respondente hul vorige werk verlaat het, sluit in tydelike aanstellings, toeganklikheid van gebou, swak betaling vir lang werksure en emosionele probleme.

3.7.13 FINANSIËLE SITUASIE

3.7.13.1 Resultate

Tabel 3.42

Bruto maandelikse salaris (Vraag 33)

	N	%
Minder as R300	14	32
R301 - R500	4	9
R501 - R1 000	11	25
R1 001 - R2 000	15	34
Meer as R2 000	0	0
TOTAAL	44	100

Tabel 3.43

Kry u 'n ongeskiktheidstoelaag? (Vraag 34)

	N	%
Ja	17	27
Nee	46	73
TOTAAL	63	100

Beheer u self u geldsake? (Vraag 35)

Slegs vier van die 64 respondente wat hierdie vraag beantwoord het, oefen nie self beheer uit oor hul finansies nie.

3.7.13.2 Bespreking

Ten spyte van die feit dat al die respondente minstens 'n standaard 8-kwalifikasie het en daar verskeie gegradueerdes en professioneel opgeleide persone onder hulle is, verdien 41% van die 44 wat hul inkomste verstrek het, minder as R500 en slegs 34% verdien meer as R1 000 per maand.

Sewe-en-twintig persent van die 63 persone wat bereid was om aan te dui of hul 'n toelaag ontvang of nie, ontvang wel 'n ongeskiktheidstoelaag. Daar word vermoed dat dié toelaag soms verswyg word uit vrees dat dit in die gedrang sal kom indien dit bekend raak dat hul ook 'n ander inkomste het.

Vier-en-negentig persent van die respondente beheer self hul finansies. Een van die drie persone wat nie die vraag oor die beheer van hul finansies beantwoord het nie, doen beskutte werk en twee is studente. Slegs een van die vier wat nie hul eie geldsake beheer nie, is 'n student, een is 'n werklose getroude vrou, een doen beskutte werk en een werk as 'n parkeerassistent.

3.7.14 DIE OORGANGSFASE VAN SKOOL NA WERK OF VERDERE STUDIE**3.7.14.1 Resultate****Tabel 3.44**

Was die oorgang tussen skool en werk of verdere studie moeilik? (Vraag 39)

	N	%
Ja	33	53
Nee	29	47
TOTAAL	62	100

Die respondente vir wie hierdie oorgangsfase moeilik was, berig soos volg:

Die kommentaar van 48% verwys na oorbeskerming tydens hul skooljare en gebrekkige voorbereiding deur die skool vir wat vir hulle in die samelewing voorlê. Daar word beweer dat die skool vals verwagtinge skep met betrekking tot werk en aanvaarding deur die samelewing, en nie die leerlinge voorberei vir die harde werklikhede van gestremwees in die samelewing nie. Dit lei tot groot ontugtering wanneer die leerling die ondersteunende struktuur van die skool verlaat. Opmerkings soos "I was used to people doing everything for me ..." kom voor. Probleme met sosialisering en kommunikasie word spesifiek deur 15% van die respondente genoem. 'n Faktor wat die oorgangsfase moeilik gemaak het, veral vir studente, was die tempo van die werk. Lang tye van werkloosheid en die negatiewe houding van potensiële werkgevers het gelei tot neerslagtigheid en verlies van selfvertroue.

3.7.14.2 Bespreking

Meer as die helfte van die respondente (53%) het in hierdie oorgangsfase aanpassingsprobleme ondervind. Bykans die helfte van laasgenoemde groep verwys na oorbeskerming tydens hul skooljare en gebrekkige voorbereiding vir die realiteite van die lewe wat ná skool op hulle gewag het. In die subgroep van die 11 oudste respondente was daar 55% wat hierdie oorgangsfase as problematies beleef het, teenoor 67% in die subgroep van die 11 jongstes. Die probleme wat in hierdie oorgangsfase voorkom, het dus eerder vermeerder as verminder.

3.7.15 SOSIALE LEWE

3.7.15.1 Resultate

Tabel 3.45

Hoe tevrede is u met u sosiale lewe? (Vraag 40)

	N	%
Baie tevrede	23	34
Tevrede	24	36
Ontevrede	16	24
Baie ontevrede	4	6
TOTAAL	67	100

Die redes vir hul tevredenheid of ontevredenheid het die volgende aan die lig gebring: Onder die tevrede is daar verskeie respondente wat verwys na "baie" of genoeg vriende. Daar is egter ook dié wat gevind het dat selfs een of enkele goeie vriende voldoende kan wees. Selfs in die "tevrede" groep is daar verskeie persone wat daarna verwys dat hul nie deur die samelewing aanvaar word nie, dat hul probleme met sosiale selfvertroue het en dat vervoerprobleme hul sosialisering beperk.

'n Gebrek aan vriende is die hoofprobleem van die "ontevrede" groep en hier speel gebrekkige selfvertroue en vervoerbeperkings 'n belangrike rol. Die hoofrede vir hul beperkte sosiale lewe word deur 25% aangegee as gebrekkige selfvertroue en deur 30% as vervoerprobleme.

Tabel 3.46**Hoe dikwels voel u eensaam? (Vraag 41)**

	N	%
Meesal	2	3
Dikwels	13	19
Soms	40	60
Nooit	12	18
TOTAAL	67	100

Tabel 3.47**Voel u angstig en onseker in sosiale situasies? (Vraag 42)**

	N	%
Meesal	5	8
Dikwels	8	12
Soms	36	54
Nooit	17	26
TOTAAL	66	100

Tabel 3.48**Is daar iemand met wie u u diepste gedagtes deel? (Vraag 43)**

	N	%
Ja	45	67
Nee	22	33
TOTAAL	67	100

Hoeveel besoeke van vriende het u in die afgelope twee weke gehad? (Vraag 44)

Respondente het gemiddeld 3,2 besoeke in die voorafgaande 2 weke ontvang.

Hoeveel keer het u in die laaste twee weke vriende besoek? (Vraag 45)

Respondente het gemiddeld 2,5 besoeke in die voorafgaande 2 weke afgelê.

Tabel 3.49

Behoort u aan enige sport- of sosiale klub of vereniging waarvan u die byeenkomste gereeld probeer bywoon? (Vraag 46)

	N	%
Ja.	31	46
Nee	36	54
TOTAAL	67	100

Tabel 3.50

Hoeveel van u vriende is ook gestrem? (Vraag 47)

	N	%
Almal	1	2
Die meeste	7	11
Sommige	35	53
Geen	23	34
TOTAAL	66	100

Wat sal u sosiale lewe meer bevredigend maak? (Vraag 53)

Vyf-en-vyftig respondente reageer op bogenoende vraag. Twee dui aan dat hul gelukkig is met hul sosiale lewe net soos dit is. Die reaksies of "sosiale behoeftes" van die res word in tabel 3.51 saamgevat. Sommige respondente het net een behoefte, ander verskeie.

Tabel 3.51**Wat sal u sosiale lewe meer bevredigend maak?**

	N	%
Geleenthede om mense te ontmoet	20	36
Beter vervoermoontlikhede	9	16
Spesiale vriend/vriendin	8	15
Eie persoonlikheid en selfvertroue	7	13
Aanvaarding deur die samelewing	5	9
Werk en 'n beter inkomste	4	7
Toeganklikheid van geboue	3	5
Ander woonplek	1	2
Privaat telefoon	1	2

3.7.15.2 Bespreking

Die feit dat 30% van die respondente ontevrede of baie ontevrede met hul sosiale lewe is, dui daarop dat die sosiale lewe wel 'n probleemarea vir serebraal gestremdes is. Daar is 'n neiging om meer positief te reageer wanneer 'n geforseerde keuse gemaak moet word, maar wanneer 'n geleentheid geskep word om 'n motivering vir die keuse te gee, kom klagtes en voorbehoude na vore.

Hoewel die indruk in die reaksies geskep word dat dit vir respondente belangrik is om nie-gestremde vriende te hê (kyk tabel 3.50), is daar een persoon wat graag meer gestremdes sou wou ontmoet. 'n Lig gestremde jongman verkeer in voortdurende spanning omdat hy sy gestremdheid probeer wegsteek, terwyl hy weet dat dit in die een of ander stadium wel opgemerk sal word. Aan die ander kant is daar verskeie erg gestremdes wat heeltemal tevrede met hul sosiale lewe is. Die feit dat hul geen ander keuse het as om te wees wat hulle so opsigtelik is nie, verlos hul moontlik van die las van te probeer voorgee. Een van hierdie dames sien selfs die positiewe sy van haar gestremdheid deurdat sy dikwels hulp nodig het en op daardie manier mense ontmoet en vriende maak. Net soveel mans as dames is ontevrede met hul sosiale lewe. Wanneer die voorkoms van die verskillende tipes serebrale

gestremdheid in die groep wat ontevrede met hul sosiale lewe is, vergelyk word met die voorkoms van hierdie tipes in die vraelysgroep in die geheel, kom die volgende aan die lig:

Tabel 3.52

Vergelyking van die verteenwoordiging van verskillende tipes serebrale gestremdheid in die groep wat ontevrede is met hul sosiale lewe en die vraelysgroep in die geheel

	Sosiaal ontevredenes	Vraelys-groep
	N = 20	N = 67
Spasties	25%	40%
Atetoties	25%	9%
Ataksies	5%	5%
Gemeng	10%	9%
Onseker	35%	37%
TOTAAL	100%	100%

Persone met spastisiteit is meer geneig om gelukkig op sosiale gebied te wees en dié met atetose is oor die algemeen die ongelukkigste op hierdie gebied. Vyf van die ses respondente met atetose het aangedui dat hul op sosiale gebied ongelukkig of baie ongelukkig is. Die ongewone en onvoorspelbare bewegings van mense met atetose, wat gewoonlik ook hul gesigspiere aantast, is vir die leek meer opvallend en vreemder as spastisiteit.

Sosiale ongelukkigheid word skynbaar nie soseer beïnvloed deur die gebruik van 'n rystoel nie, as deur die graad van funksionele onafhanklikheid. Teenoor 16% in die vraelysgroep, was 20% van die sosiaal ongelukkiges in rystoele en 25% het onafhanklikheidstellings van vier en minder behaal. Die vermoë om alleen met treine en busse te ry is blykbaar ook nie 'n belangrike faktor nie, aangesien 70% van die sosiaal ongelukkiges, teenoor 75% van die vraelysgroep, op hul eie met hierdie vervoermiddels regkom. Spraakprobleme kom by 40% van die sosiaal ongelukkiges voor, teenoor 34% van die vraelysgroep in die geheel. Die woon- en

werkomstandighede van die respondente wat ontevrede met hul sosiale lewe is, word vervolgens van nader beskou.

Tabel 3.53

'n Vergelyking van die woonomstandighede van die respondente wat ontevrede met hul sosiale lewe is met dié van die vraelysgroep as geheel

	Sosiaal ontevredenes	Vraelys-groep
	N = 20	N = 67
Woon by ouers	70%	63%
Eie huis of woonstel	10%	21%
Tehuis vir gestremdes	10%	7%
Ander: koshuis en loseer	10%	9%
Baie gelukkig of gelukkig by woonplek	70%	88%
Ongelukkig of baie ongelukkig by woonplek	30%	12%

Tabel 3.54

'n Vergelyking van die werkomstandighede van die respondente wat ontevrede met hul sosiale lewe is met dié van die vraelysgroep as geheel

	Sosiaal ontevredenes	Vraelys-groep
	N = 20	N = 67
Werk	65%	67%
Werkloos	5%	12%
Studeer	30%	39%
Baie gelukkig of gelukkig by die werk	92%	98%
Ongelukkig of baie ongelukkig by die werk	8%	2%
Verdien R500 of minder	62%	41%

Uit tabel 3.53 kan afgelei word dat 'n groter persentasie van die gestremdes wat op hul eie woon, tevrede met hul sosiale lewe is. In die vraelysgroep is slegs 12%

ongelukkig waar hul woon, maar 30% van die sosiaal ontevredenes is ongelukkig waar hul woon. Die feit dat hulle werk, werkloos is of studeer beïnvloed volgens tabel 3.54 blykbaar nie die tevredenheid met die sosiale lewe nie (die 8% wat ongelukkig by die werk is, verteenwoordig in hierdie geval slegs een persoon, soos die 2% in die vraelysgroep). Daar is egter wel meer sosiaal ontevredenes (62% teenoor 41%) wat R500 of minder verdien.

Met betrekking tot enkele ander aspekte vergelyk die groep wat ontevrede met hul sosiale lewe is soos volg met die vraelysgroep en met die subgroepe van die jongste en oudste respondente:

Eensaamheid is meesal of dikwels 'n probleem vir 22% van die respondente en 78% voel slegs soms of nooit eensaam nie. In die subgroep wat ontevrede met hul sosiale lewe is, is daar egter 50% wat meesal of dikwels eensaam voel. Eensaamheid is 'n probleem vir slegs 9% van die groep jongste respondente, maar vir 27% van die groep oudste respondente.

Van die 66 respondente wat die vraag oor angstigheid en onsekerheid in sosiale situasies beantwoord het, voel 20% meesal of dikwels angstig en onseker in sosiale situasies. In die subgroep wat ontevrede met hul sosiale lewe is, is 40% egter meesal of dikwels angstig en onseker in sosiale situasies. Angstigheid en onsekerheid in sosiale situasies is 'n probleem vir 18% van die groep jongste respondente, maar vir geeneen in die groep oudste respondente nie. Die ouer persone het 'n groter mate van sosiale selfvertroue.

In die vraelysondersoek het 33% van die respondente geen vertroueling met wie hul hul diepste gedagtes kan deel nie. In die subgroep van 20 wat ontevrede met hul sosiale lewe is, styg die persentasie wat geen vertroueling het nie tot 55%.

Die subgroep wat ontevrede met hul sosiale lewe is, het in die betrokke periode van 2 weke minder besoekers ontvang (0,7 teenoor 3,2) en minder besoeke afgelê (0,9 teenoor 2,5) as die vraelysgroep. Hulle toon ook meer dikwels tekens van emosionele spanning (85% teenoor 60%) as die vraelysgroep. Met betrekking tot ander mense se reaksies ervaar die sosiaal ontevredenes minder belangstelling (40% teenoor 61%), meer van hulle dink dat mense hulle as verstandelik gestrem beskou (35% teenoor 18%) en meer is bewus daarvan dat ander in hul teenwoordigheid ongemaklik voel (40% teenoor 24%).

Teenoor 73% van die groep jongste respondente, was 64% van die groep oudste respondente tevrede of baie tevrede met hul sosiale lewe. Hoewel dit vir beide groepe nie veel verskil van die vraelysgroep se 70% nie, is daar onder die oueres 'n effens groter mate van sosiale ontevredenheid as onder die jonges.

Die groep van 22 respondente wat geen vertroueling het nie, is ook met die vraelysgroep in die geheel vergelyk.

Tabel 3.55

'n Vergelyking tussen die respondente wat geen vertroueling het nie en die vraelysgroep

	Geen vertroueling	Vraelys- groep
	N = 22	N = 67
Ontevrede of baie ontevrede met sosiale lewe	50%	30%
Meesal of dikwels eensaam	27%	22%
Meesal of dikwels angstig of onseker in sosiale situasies	38%	20%
Vind die lewe sinvol	45%	76%
Onseker oor die sin van die lewe	50%	22%
Simptome van spanning	50%	60%

In die groep wat geen vertroueling het nie, is daar 'n groter mate van ontevredenheid met hul sosiale lewe en meer persone wat angstig en onseker voel in sosiale situasies. Daar is onder hulle meer twyfel oor die sin van die lewe, maar daar is nie aanduidings van meer emosionele spanning nie.

By die vraag oor die aantal besoeke ontvang, gee nie alle respondente spesifieke getalle nie. Enkeles het slegs geskryf "baie". Van die 62 wat wel getalle genoem het, het 37% geen besoeke ontvang nie. Hierdie 62 respondente het gemiddeld gedurende die voorafgaande 2 weke elk 3,2 besoeke gehad. Die groep jongste respondente het gemiddeld 2,6 en die groep oudste respondente 2,8 besoeke ontvang.

By die vraag oor besoeke afgelê, is daar weer twee wat slegs skryf "baie". Van die 65

wat getalle gegee het, het 37% niemand besoek nie. Hierdie groep van 65 respondente het gemiddeld gedurende die voorafgaande 2 weke 2,5 keer vriende besoek. Die groep jongste respondente (ouderdom 20 jaar en jonger) het gemiddeld in die betrokke periode 1,3 besoeke afgelê, teenoor die 2,1 van die groep oudste respondente (ouderdom 28 jaar en ouer).

Sewentien (25%) van die respondente het in die betrokke periode van 2 weke geen besoeke ontvang nie en ook niemand besoek nie. Daar word vervolgens na hierdie groep, wat sosiaal uitsonderlik geïsoleerd is, gekyk.

Tabel 3.56

'n Vergelyking tussen die subgroep wat geen besoeke ontvang of afgelê het nie en die vraelysgroep

	Geen besoeke	Vraelys- groep
	N = 17	N = 67
Woon by ouers	82%	63%
Eie woonstel of huis	6%	21%
Tevrede of baie tevrede met sosiale lewe	41%	70%
Meesal of dikwels eensaam	29%	22%
Meesal of dikwels angstig of ongemaklik in sosiale situasies	25%	20%
Gemiddelde ouderdom	24	24
Gebruik rystoel	6%	16%
Spraakgebrek	29%	34%
Werk	65%	67%
Werkloos	6%	12%
Studeer	29%	39%
Word goed aanvaar deur kollegas	73%	79%
Simptome van spanning	47%	60%

In die subgroep wat geen besoeke ontvang of afgelê het nie, woon meer by hul ouers

en minder in hul eie woonstelle. Hoewel minder van hulle tevrede of baie tevrede met hul sosiale lewe is, is dit nogtans verrassend dat soveel (41%) wel tevrede is. Daar sou met reg 'n groter persentasie ontevredeenes en eensames in hierdie subgroep verwag kon word. Daar is slegs een persoon wat in 'n rystoel is. Faktore soos spraakgebreke, werkloosheid en verwerping deur kollegas speel blykbaar geen rol in hul beperkte sosiale omgang nie. By hierdie subgroep wat geen besoeke ontvang of afgelê het nie, is daar minder met simptome van spanning as in die vraelysgroep.

Die 31 respondente (46%) wat aan 'n klub of vereniging behoort, het in die voorafgaande 2 weke elk gemiddeld 2,8 besoeke ontvang en gemiddeld 2,2 keer by vriende besoek afgelê. Die 36 respondente wat nie aan enige klubs of verenigings behoort nie, het in dieselfde periode gemiddeld 2,9 besoeke van vriende ontvang en 2,6 keer by vriende besoek afgelê. Dit wil voorkom of lidmaatskap van klubs en verenigings nie 'n opvallende verskil maak aan die aantal sosiale kontakte nie.

Slegs 13% van die 66 respondente wat gereageer het op die vraag oor sosialisering met ander gestremdes, sosialiseer uitsluitlik of hoofsaaklik met ander gestremdes. Die vriendekringe van 35% bestaan uitsluitlik uit nie-gestremdes en 53% het oorwegend nie-gestremde vriende, hoewel ook gestremdes.

Die enigste respondent wat slegs gestremde vriende het, doen beskutte arbeid en woon by sy ouers. Volgens hom is die enigste mense met wie hy kontak het, die ander gestremdes by die werk en sy ouers se vriende tuis. Hy het geen sosiale lewe van sy eie nie. Van die sewe wat hoofsaaklik gestremde vriende het, is net twee in rystoele. Twee ander persone in rystoele het uitsluitlik nie-gestremde vriende. Die gemiddelde onafhanklikheidstelling is vyf vir dié met hoofsaaklik gestremde vriende en ses vir dié met uitsluitlik nie-gestremde vriende. Dit wil dus voorkom of mobiliteit en graad van gestremdheid nie deurslaggewende faktore met betrekking tot die keuse van vriende is nie.

Sewentig persent van die respondente het aangedui dat hul gelukkig of baie gelukkig met hul sosiale lewe is. Tog reageer 82%, veel meer as die 30% wat ongelukkig met hul sosiale lewe is, toe hul geleentheid kry om te sê wat hul sosiale lewe meer bevredigend sal maak. Sommige respondente is geneig om meer positief te reageer wanneer 'n geforseerde keuse gemaak moet word; hulle laat die negatiewe elemente van die situasie slegs na vore kom wanneer daar om kommentaar gevra word.

'n Gebrek aan geleentheid om uit te kom en vriende te maak, is deur 36% van die respondente gerapporteer. Die rede vir die sosiale isolasie is nie altyd uitgespel nie. Vervoerprobleme word wel deur 16% spesifiek uitgesonder. Daar is by 15% 'n behoefte aan romantiek en "iemand spesiaal" in hul lewe. 'n Professionele dame wat hoofsaaklik in akademiese kringe beweeg, sê: "As a disabled woman I find it very difficult to be accepted as a woman." Daar is ook 'n relatief hoë persentasie respondente wat nie genoeg selfvertroue ontwikkel het om sosiale situasies te kan hanteer nie. Dertien persent verwys na hul eie houdings en persoonlikheidseienskappe wat sosialisering bemoeilik en by die vraag oor die hantering van negatiewe reaksies was daar minstens 22% wat nie die negatiewe reaksies van ander persone, wat van tyd tot tyd onvermydelik is, kan hanteer nie.

3.7.16 ONTSPANNING EN VRYETYDSBESTEDING

3.7.16.1 Resultate

Tabel 3.57

Watter ontspanningsaktiwiteite en stokperdjies beoefen u tuis? (Vraag 48)

	N=67	%
Lees	34	51
Musiek luister	27	40
Kuns, handwerk en naaldwerk	20	30
Televisie kyk	13	19
Sport	10	15
Kook	8	12
Seëls versamel	6	9
Speletjies soos skaak	6	9
Rekenaar	5	7
Sosialiseer	4	6
Blokkiesraaisels	3	4

Korrespondeer	2	3
Tuinwerk	2	3
Tikwerk	2	3
Legkaarte	2	3
Geen stokperdjie tuis	5	7

Ander aktiwiteite wat elk deur een persoon genoem is, sluit in: oefeninge doen, radio-amateur, kyk na foto-albums, werk aan motor en hipnose.

Tabel 3.58

Watter ontspanningsaktiwiteite en stokperdjies beoefen u buitenshuis? (Vraag 49)

	N = 67	%
Aktiewe deelname aan sport	23	34
Stap vir ontspanning en oefening	13	19
Verenigings en ander groepe	10	15
Sporttoeskouer	8	12
Bioskoop	6	9
Sosialiseer	6	9
Geen buitenshuise aktiwiteite	23	34

3.7.16.2 Bespreking

Die vrae oor ontspanningsaktiwiteite en stokperdjies was oop vrae, waarby ruimte gelaat is om drie aktiwiteite in te skryf.

Vyf persone (7%) het gespesifiseer dat hul geen stokperdjies tuis beoefen nie. Lees en luister na musiek is die algemeenste tydverdrywe. Twee persone wat graag musiek luister vir ontspanning, kan self ook instrumente bespeel. Onder die dames is brei, hekel en ander vorms van naaldwerk gewild. Een persoon wat kuns, hand- en naaldwerkaktiwiteite vir ontspanning beoefen, bou ook modelle en drie skryf gedigte. Die 19% wat televisiekyk as hul tydverdryf aangedui het, is verrassend laag, teenoor die 51% wat lees vir ontspanning. Die meeste van die respondente wat

sport as stokperdjie aandui, het blykbaar swembaddens tuis en swem graag. Enkele persone is geesdriftige sporttoeskouers deur middel van die televisie.

Drie-en-twintig persone (34%) neem aan geen buitenshuise aktiwiteite deel nie. Sport en een of ander vorm van oefening in die buitelug blyk die gewildste buitenshuise tydverdryf te wees en word deur meer as die helfte van die respondente beoefen. Die persone wat by verenigings en ander groepe betrokke is, skakel hoofsaaklik by kerkorganisasies in.

Dit is kommerwekkend dat 7% van die respondente geen stokperdjies tuis beoefen nie en 34% geen buitenshuise belangstellings het nie. Van die groep van 23 persone wat geen buitenshuise belangstellings het nie, is 30% in rystoele teenoor 16% in die vraelysgroep. In hul kontak met mense ervaar hul net soveel positiewe reaksies soos simpatie, belangstelling en aanvaarding as die vraelysgroep. Benewens die feit dat meer van hulle van rystoele gebruik maak, verskil hierdie subgroep in geen ander opsig opvallend van die vraelysgroep nie.

3.7.17 DIE REAKSIES VAN DIE SAMELEWING

3.7.17.1 Resultate

Tabel 3.59

Hoe reageer nie-gestremdes teenoor u in sosiale situasies? (Vraag 50)

	N=66	%
Simpatiek	16	24
Belangstellend	41	62
Ignoreer my	10	15
Oorbeskermend	8	12
Hulle voel ongemaklik	16	24
Staar my aan	15	23
Dink ek is vertraag	12	18
Ander reaksies	13	20

Hoe voel u oor hierdie reaksies? (Vraag 51)

Sestig persone (90%) het op bogenoemde vraag gereageer en hul reaksies kan in drie groepe ingedeel word.

- 1) Die meeste (60%) het geen probleem met mense se reaksies nie, aanvaar dit en kan dit hanteer. Dit sluit natuurlik die respondente in wat positiewe reaksies van die samelewing ervaar.
- 2) 'n Relatief groot groep (38%) voel ontsteld, ongelukkig en gefrustreerd met die negatiewe reaksies wat hul ervaar.
- 3) Daar is ook enkele respondente wat aandui dat dit hulle eers baie ontstel het, maar dat hulle geleer het om dit te hanteer.

Vier-en-sestig persone (96%) het in antwoord op vraag 52 verduidelik hoe hul hierdie reaksies hanteer.

Tabel 3.60

Hoe hanteer u negatiewe reaksies van ander? (Vraag 52)

	N = 64	%
Ignoreer of probeer ignoreer	30	47
Raak ontsteld en onttrek	14	22
Probeer gestremdheid verduidelik of mense op hul gemak stel	14	22
Hantering wissel na gelang van situasie	4	6
Probeer humor in die situasie sien	3	5

3.7.17.2 Bespreking

By die vraag oor mense se reaksies is verskillende moontlikhede op die vraelys genoem, maar daar is ook ruimte gelaat vir ander reaksies. Slegs een persoon, met 'n besonder ligte graad van spastisiteit, het hierdie vraag nie beantwoord nie, omdat hy homself nie as gestrem beskou nie en moontlik ook nie deur die samelewing as sodanig geïdentifiseer word nie. Die meeste respondente vind nie-gestremdes belangstellend en simpatiek. Dit lyk dus of die meeste respondente nie-gestremdes redelik positief ervaar. Daar is onder die "ander" reaksies verskeie persone wat spesifiek melding daarvan maak dat hul aanvaar word. Sommige reaksies was

verrassend. 'n Atetoïde man wat ooglopend lomp voorkom en 'n spraakgebrek het, skryf: "They are often unaware and take for granted that I am an ordinary person." 'n Erg gestremde dame met 'n mengsel van spastisiteit en atetose, wat op die oomblik besig is met doktorale studies, sê die volgende: "People often go from thinking I'm retarded to thinking I'm a genius and placing me on a pedestal, which is also unrealistic! Many people cannot accept me as 'ordinary'." Die atetoïde man is onrealisties in sy persepsie van homself, waar die erg gestremde dame weer 'n meer realistiese beeld van haarself het as party van die mense met wie sy in aanraking kom. Ander response sluit in: "Some people react to you as if you come from another planet" en "Hulle dink enigiets wat ek sê het nie veel waarde nie en tree dan met kunsmatige beleefdheid op." Die algemeenste negatiewe reaksies wat ervaar word, is dat nie-gestremdes ooglopend ongemaklik voel in die teenwoordigheid van serebraal gestremdes, dat hulle hulle aanstaar en optree asof serebraal gestremdes ook verstandelik gestrem is.

Tabel 3.61

Die reaksies van die samelewing soos dit deur die verskillende tipes serebraal gestremdes ondervind word

Tipe serebrale gestremdheid	Voel aanvaar	Vind mense simpatiek	Word geignoreer	Vind mense belangstellend	Word oorbeskerm	Mense voel ongemaklik	Mense staar hulle aan	Word as vertraag beskou
Spasties (N=27)	11%	59%	19%	67%	11%	22%	22%	19%
Atetoïd (N=6)	33%	17%	0%	50%	0%	33%	0%	33%
Ataksies (N=3)	0%	67%	33%	67%	33%	33%	67%	67%
Gemeng (N=6)	0%	67%	50%	50%	33%	83%	50%	50%
Onseker (N=25)	16%	8%	4%	60%	8%	8%	16%	0%

Respondente kon meer as een respons gee.

Die spastiese groep vind mense oorwegend simpatiek en belangstellend, en ervaar trouens oor die algemeen minder negatiewe reaksies. Die atetoïde groep vind mense belangstellend en ervaar nie dat hulle geïgnoreer, oorbeskerm of aangestaar word nie. Die ataksiese groepie vind mense ook simpatiek en belangstellend, maar die meeste van hulle ervaar óók dat hul aangestaar en as verstandelik gestrem beskou word. Die gemengde groep ervaar ook simpatie en belangstelling, maar hulle is bewus van verskeie negatiewe reaksies. Die meeste lede van die gemengde groep vind dat mense ongemaklik voel in hulle teenwoordigheid. Die grootste meerderheid van die groep wat onseker oor hul diagnose is, vind mense belangstellend en is nie baie bewus van ander reaksies nie.

Hoewel die reaksies van die samelewing vir baie blykbaar nie 'n probleem is nie, is 38% ongelukkig, gefrustreerd en ontsteld daaroor. Response op vrae met betrekking tot die reaksies van ander mense was nie altyd konsekwent nie. Persone wat beweer het dat mense se reaksies hul glad nie pla nie, beskryf tog by vrae 51 en 52 hoe ontsteld hul daaroor raak. 'n Respondent wat by vraag 50 beweer het dat mense nooit negatief teenoor hom reageer nie, sê by vraag 51 hy voel "uitgestoot" en dit maak hom seer.

Bykans die helfte van die respondente probeer negatiewe reaksies van ander mense ignoreer, maar 22% voel seergemaak en gefrustreerd en is geneig om sosiaal te onttrek wanneer mense negatief reageer. Etlike van hierdie groep het die houding ontwikkel dat dit eintlik die publiek se probleem is en probeer nie verder iets aan die saak doen nie. Daar is ook enkeline wat sê dat hul ten spyte van negatiewe reaksies voortgaan om vriendelik te wees en 'n goeie indruk probeer skep. Byna 'n kwart van die respondente beskou negatiewe reaksies as 'n geleentheid om mense oor gestremdheid in te lig. Verskeie van hulle sien dit juis as die plig van die gestremde om onsekeres op hul gemak te stel en oningeligtes in te lig. Dit is kommerwekkend dat ontsteltenis en sosiale onttrekking steeds die primêre reaksie van 22% van die respondente is. Hierdie groep het nog nie geleer om d samelewing se reaksies te verstaan of te hanteer nie.

3.7.18 DIE SINVOLHEID VAN DIE LEWE

3.7.18.1 Resultate

Tabel 3.62

Watter rol speel godsdiens in u lewe? (Vraag 56)

	N	%
Baie belangrik	52	81
Nie eintlik belangrik nie	10	16
Onbelangrik	2	3
TOTAAL	64	100

Tabel 3.63

Is u lewe sinvol, onseker of sonder sin? (Vraag 57)

	N	%
Sinvol	51	76
Onseker	15	22
Sonder sin	1	2
TOTAAL	67	100

Wat sal die lewe meer sinvol of die moeite werd maak? (Vraag 58)

Van die 53 respondente wat op hierdie vraag gereageer het, het 11% gesê dat hul lewens sinvol genoeg is. Die response van die 47 persone vir wie die lewe meer sinvol kan wees, word in tabel 3.64 weergegee.

Tabel 3.64**Wat sal die lewe meer sinvol maak? (Vraag 58)**

	N = 53	%
Om werk te vind	14	30
'n Vaste verhouding of huwelik	11	23
Meer sosiale geleenthede en vriende	8	17
Groter onafhanklikheid of eie vervoer	7	15
Verandering in hul eie houding	6	13
Om ander te help/'n bydrae te lewer	5	11
Aanvaarding deur die samelewing	3	6
Om nie gestrem te wees nie	3	6
Ideale soos reis en musiekopleiding	2	4

3.7.18.2 Bespreking

Van die 64 respondente wat die vraag oor godsdiens beantwoord het, beskou 81% godsdiens as 'n baie belangrike aspek van hul lewe. In die groep oudste respondente is godsdiens vir 91% baie belangrik. Die groep jongste respondente verskil nie in hierdie opsig van die vraelysgroep nie.

Driekwart van die respondente vind die lewe sinvol, ongeveer 'n kwart is onseker oor die sin van die lewe en slegs 1 persoon voel dat die lewe sonder sin is. In die groep jongste respondente is daar 64% vir wie die lewe sinvol is en in die groep oudste respondente 91%. Dit kom dus voor of lewenservaring bydra tot die ontdekking van dinge wat die lewe sinvol maak.

Van die groep respondente vir wie godsdiens baie belangrik is, vind 85% die lewe sinvol en 15% is onseker oor die sin van die lewe. In die groep vir wie godsdiens onbelangrik is, vind 50% die lewe sinvol en 50% is onseker oor die sin van die lewe. Slegs een van die drie wat die vraag oor godsdiens oorgeslaan het, vind die lewe sinvol en twee is onseker. Dit kom dus voor of 'n godsdienstige lewensuitkyk wel daartoe kon bygedra het om die betrokke persone te help om betekenis in hul

bestaan te vind.

Op die vraag oor wat die lewe meer sinvol sal maak, het 53 persone gereageer, waarvan 11% sê dat hul die lewe sinvol vind soos dit is. Indien daar aanvaar word dat die 14 wat nie gereageer het nie ook voel dat die lewe sinvol genoeg is, bring dit die totaal op 30% vir wie die lewe sinvol genoeg is. Volgens die reaksie op die vorige vraag was daar 76% wat die lewe sinvol gevind het. Benewens dié wat nog nie sin in die lewe gevind het nie, is daar dus respondente wat meen dat die lewe meer sinvol kan wees.

Die reaksies op die vraag oor wat die lewe meer sinvol sal maak, lê hoofsaaklik een tema bloot, naamlik die groot frustrasie wat vir hierdie groep persone voortspruit uit afhanklikheid en sosiale isolasie, waaroor hulle dikwels min beheer het.

3.7.19 AANDUIDINGS VAN EMOSIONELE SPANNING

3.7.19.1 Resultate

Tabel 3.65

Het u probleme met eetlus, slaaploosheid, neerslagtigheid, senuspanning of voortdurende moegheid? (Vraag 59)

	N = 40	%
Eetlus	4	10
Slaaploosheid	8	20
Neerslagtigheid	17	43
Senuspanning	24	60
Voortdurende moegheid	5	13
Ander	4	10

3.7.19.2 Bespreking

Veertig respondente (60%) het aangedui dat hul wel probleme met minstens een van bogenoemde toestande, wat as aanduidings van emosionele spanning gesien kan word, ondervind. Sewe-en-twintig respondente (40%) het geen probleem met enige van bostaande toestande nie. Ondersoeker is daarvan bewus dat sekere van hierdie probleme wel by spesifieke respondente voorkom, hoewel hulle nie in die vraelys daarna verwys het nie. Die vermoede bestaan dus dat daar soms 'n vals beeld van "geestesgesondheid" voorgehou word. By die groep jongste respondente was daar by 64% tekens van spanning en by 73% van die groep oudste respondente.

Senuspanning en neerslagtigheid is algemene klagtes. Die swak eetlus, slaaploosheid en voortdurende moegheid wat in 'n mindere mate ervaar word, kan ook met senuspanning en neerslagtigheid verband hou. Onder "ander" is genoem: rugpyn, frustrasie, seksuele frustrasie en frustrasie weens inperking.

Daar is gepoog om 'n beeld te kry van die subgroep van 14 persone wat twee of meer simptome van spanning aangedui het, deur hulle met die vraelysgroep te vergelyk.

Tabel 3.66

'n Vergelyking tussen die groep met meervoudige aanduidings van emosionele spanning en die vraelysgroep

	Gespanne groep	Vraelys-groep
	N = 14	N = 67
Woon by ouers	64%	63%
Eie huis of woonstel	14%	21%
Gelukkig of baie gelukkig by woonplek	64%	88%
Werk	78%	67%
Werkloos	7%	12%
Studeer	14%	39%
Gelukkig of baie gelukkig by werk	91%	98%
Word ten volle aanvaar deur kollegas of medestudente	58%	79%
Tevrede of baie tevrede met sosiale lewe	36%	70%
Meesal of dikwels eensaam	57%	22%
Meesal of dikwels angstig of onseker in sosiale situasies	57%	20%
Epilepties	7%	15%
Spraakgebreke	50%	34%
Het 'n vertroueling	64%	67%
Godsdiens baie belangrik	69%	81%
Vind die lewe sinvol	50%	76%
Probleme op skool met sielkundige bespreek: Persoonlike probleme	62%	51%
Gesinsprobleme	46%	22%
Skoolwerk en studieprobleme	69%	83%
Vriendskap en liefdesake	38%	34%
Gestremdheid	23%	24%
Die toekoms	69%	54%

Die groep met twee of meer simptome van spanning is oor die algemeen minder gelukkig by hul woonplekke, hoewel die aard van hul woonplekke nie opvallend verskil van dié van die vraelysgroep nie. Daar is minder studente in hierdie groep. Hoewel meer van hierdie gespanne persone werk, ervaar 'n kleiner persentasie aanvaarding deur hul kollegas. Van die opvallendste verskille tussen hierdie groep en die vraelysgroep is dat byna dubbeld soveel ontevrede met hul sosiale lewe is en meer as dubbeld soveel meesal of dikwels eensaam en angstig of onseker in sosiale situasies voel. Daar is ook meer met spraakgebreke. Op skool reeds het meer van hierdie groep persoonlike en veral gesinsprobleme met die sielkundiges bespreek en daar was by meer van hulle besorgdheid oor die toekoms. Hierdie "gespanne" groep is nie so godsdienstig soos die vraelysgroep nie en daar is by hulle meer twyfel oor die sin van die lewe.

Sewentien persone (43%) is geneig tot neerslagtigheid. Die aantal mans en dames wat geneig is tot neerslagtigheid verskil nie van die verhouding tussen die geslagte in die vraelysgroep nie. In albei groepe het ongeveer dieselfde persentasie 'n vertroueling. Almal in die subgroep wat neerslagtig raak, het wel die een of ander belangstelling, maar 41% het geen belangstellings buite die huis nie en die belangstellings van 82% is uitsluitlik dinge wat 'n mens gewoonlik alleen doen.

3.8 BESPREKING VAN SEMIGESTRUKTUREERDE ONDERHOUDE

3.8.1 INLEIDING

Soos uiteengesit in 3.3 is semigestruktureerde onderhoude met 23 respondente gevoer. In sommige gevalle word die vraag, soos dit in die onderhoud aan persone gestel is, verbatim weergegee as opskrif vir die bespreking. Andersins word die essensie van die betrokke vrae oor 'n spesifieke aspek opgesom as opskrif. Ter illustrasie word van uittreksels uit die onderhoude gebruik gemaak. Daar is deurgaans gekonsentreer op kernidees en nie volledige gesprekke nie. Positiewe reaksies was dikwels beperk tot 'n "ja" of 'n "beslis", maar oor aspekte waaroor respondente ongelukkig gevoel het, is meer uitgebreide response gegee. Name van skole, plekke of persone is vermy deur die gebruik van X of Y. Aspekte soos werkloosheid is aangeroei ook in gevalle waar respondente in daardie stadium gewerk het, maar vantevore periodes van werkloosheid ervaar het. Tehuise is bespreek waar respondente voorheen ervaring van inwoning in 'n tehuis vir gestremdes opgedoen het.

3.8.2 PERSOONLIKE BESONDERHEDE EN FUNKSIONELE ONAFHANKLIKHEID

Die persoonlike besonderhede van die onderhoudsgroep word weerspieël in die kriteria wat vir die monstertrekking gebruik is (kyk 3.3). Daar het egter in die maande wat verloop het sedert die vraelysondersoek, veranderings in enkele respondente se status plaasgevind. 'n Dame wat die vraelys as ongetroude voltooi het, is getroud, een het van provinsie verander, en in enkele gevalle het die werkstatus of woonplek verander.

Tien van die 23 in die onderhoudsgroep is vir alle praktiese doeleindes onafhanklik, indien hulp met die sny van vleis of hulp met die dra van swaar inkopiesakke buite rekening gelaat word. Soms neem dit net meer tyd om sekere take te verrig, of moet van onkonvensionele metodes gebruik gemaak word.

3.8.2.1 Eet en drink

Vir hemipleë en relatief lig gestremdes skep die sny van sekere kossoorte, soos vleis, probleme. Vloeistof moet deur sommiges met 'n strooitjie gedrink word sodat die koppie of glas nie opgetel hoef te word nie.

3.8.2.2 Aan- en uittrek

Die meeste van die persone wat hulp nodig het met aan- en uittrek, het slegs hulp nodig met knope, ritssluiters en skoene, maar daar is twee in die groep wat glad nie self kan aantrek nie. Een dame het haar afhanklikheid op hierdie gebied grotendeels oorkom deur slegs klere te koop wat sy self kan aantrek en spesiale stewels te laat maak met gespes wat sy kan hanteer.

3.8.2.3 Bad en toilet

Onafhanklikheid met betrekking tot bad en toilet, hang in 'n mate af van die ontwerp van die badkamer wat gebruik word en die vindingrykheid van die gestremde. "My independence came about gradually through trial and error and

through being selective about the products I use." Die gewig, vorm en hanteerbaarheid van toiletwarehouers kan 'n verskil maak aan die graad van onafhanklikheid. Vashouplekke in die toilet en badkamer is belangrik.

3.8.2.4 Mobiliteit

Binnenshuise mobiliteit is gewoonlik selfs vir persone in rystoele nie 'n groot probleem nie, behalwe in die enkele gevalle waar hul nie self in en uit die rystoel kan kom nie. Toeganklikheid van fasiliteite is 'n belangrike aspek van mobiliteit in die gemeenskap. Ook gestremde persone wat nie in rystoele is nie, sukkel dikwels met trappe, veral as daar nie handrelings is nie, of wanneer relings nie van die onderste tot boonste trap aangebring is nie, of waar die metaalpyp so warm word van die son dat dit nie met die kaal hand aangeraak kan word nie. Supermarkte en kafees met draaihekkies om by in te gaan, skep probleme, veral vir persone met rystoele of krukke.

3.8.2.5 Kook

Die skil en opsny van kos, soos groente, is moeilik vir hemipleë en persone met atetose. Persone met swak koördinasie het 'n vrees vir brand met warm voorwerpe.

3.8.2.6 Inkopies

Mobiliteit in die gemeenskap en die dra van inkopiesakke is die hoofprobleme op hierdie gebied. Rystoele het gewoonlik nie pakkies nie. Persone wat met hulpmiddels soos krukke of kieries loop, het nie 'n vry hand om pakkies te dra nie.

3.8.2.7 Vervoer

Vervoer is van kardinale belang vir onafhanklike funksionering. Agt persone in die onderhoudsgroep bestuur hul eie motors, wat in sommige gevalle spesiaal volgens hul behoeftes aangepas is. Parkeerprobleme kom algemeen voor, veral met die nuwe "betaal en vertoon"-stelsel waar die betaalpunt gewoonlik op 'n hoër vlak as rystoelhoogte voorkom en omring is deur 'n randsteen, sodat hul dit nie kan byko

nie. Die beskikbare parkeerplekke is soms ver van waar die gestremde wil wees. Deure van treine, busse en hysbakke wat te vinnig toegaan, skep probleme vir gestremdes wat stadig beweeg. Verskeie persone woon te ver van openbare vervoer om daarvan gebruik te kan maak. Persone met swak visie se bewegingsvermoë word verder beperk, en perseptuele probleme kan lei tot 'n onvermoë om afstande te skat, wat in verkeer fataal kan wees.

3.8.3 SKOOLLOOPBAAN

3.8.3.1 Onderwys

3.8.3.1.1 Hoe gelukkig was jy op laerskool?

In die onderhoud het die klem gewissel van tevredenheid met onderrig na 'n algemene gevoel van gelukkigheid tydens daardie fase van die individu se lewe. Daar is onderskei tussen die laer- en hoërskooljare.

Drie persone was aanvanklik in gewone laerskole en is vanweë hul ongelukkigheid en onvermoë om voldoende vordering te toon, na spesiale skole oorgeplaas, waar hul gelukkig was. Slegs twee persone was nie gelukkig in die spesiale laerskool nie, die een omdat sy 'n baie inkennige en angstige kind was en die ander omdat sy nie kon skryf nie en glad nie die pas kon volhou nie. Laasgenoemde, vandag 'n gegradueerde, se belewenis was dat sy, as gevolg van haar stadige tikspoed, die hele klas ophou. Daar was verder spanning as gevolg van haar intensiewe terapieprogram wat sy soos volg beleef het: "The therapists would want to see you during lessons and the teachers would be worried about you missing the work and would take it out on you, not on the therapists." Die laerskoolfase is deur 91% van die respondente beskou as 'n gelukkige of baie gelukkige fase. Dit is ook die fase waartydens die kind se gestremdheid nog nie vir hom/haar 'n finaliteit is nie. Soos een dit stel: "Ek was nogal gelukkig, want ek het nie eintlik besef wat my gestremdheid impliseer nie."

3.8.3.1.2 Hoe gelukkig was jy op hoërskool?

Volgens 61% was hul gelukkig by die spesiale hoërskool. Twee persone het ervaring van gewone hoërskole gehad: een net een jaar lank, waarna hy terug is na

'n spesiale skool; die ander persoon was van standerd 7 tot aan die einde van haar skoolloopbaan in 'n gewone skool in Engeland. Beide was ongelukkig in die gewone skool. Nege persone (39%) het hul hoërskooljare in spesiale skole as ongelukkig beskryf. Tot enkele jare gelede het min van die spesiale skole senior sekondêre standerds aangebied. Verskeie persone in die onderhoudsgroep moes dus in die loop van hul hoërskooljare van skool verwissel.

Een besondere skool wat deur verskeie van die oudleerlinge bygewoon is, het sonder uitsondering sterk reaksie, positief én negatief, uitgelok. Daar was kritiek op die streng dissipline en onsensitiewe benadering van die personeel. Een respondent beskryf die betrokke skool soos volg: "Daar is duisende reëls en nog steeds dissiplinêre probleme. Hulle was daarop uit om mens se selfbeeld af te kraak. Die onderwysers sê sommer dinge soos 'Julle is niks werd vir die samelewing nie.' Leerlinge word voor die hele skool afgekraak." 'n Respondent wat ernstig selfmoord oorweeg het, sê dat hy veral die noue kontak met personeel, aan wie hy op laerskool gewoond geraak het, gemis het. Daar word egter ook na die goeie akademiese standaard van hierdie skool en die feit dat die hoë eise volwassewording bevorder, verwys.

Respondente het telkens verwys na die aanpassing om weg van die huis in 'n koshuis te woon. Dit het volgens die betrokkenes bygedra tot groter selfstandigheid en verskeie persone het, ná die aanvanklike aanpassing, die koshuislewe geniet.

Twee persone meen dat hoërskoolpersoneel geneig is om hulself te sien as vakonderwysers en nie genoeg, soos in die laerskool, betrokke raak by die leerlinge nie.

Een respondent het op hoërskool daarvan bewus geword dat mense hom aanstaar. Tot in daardie stadium was sy skoolloopbaan gelukkig, maar daarna het alles verander en was hy by tye so ongelukkig dat hy selfmoord oorweeg het.

3.8.3.1.3 Hoe voel jy oor spesiale skole?

Vyf-en-sestig persent was positief, 9% negatief en 26% het aangedui dat dit in sekere omstandighede nodig is. Een persoon blameer die gebrekkige voorbereiding in die spesiale skool vir die probleme wat sy as volwassene ervaar. Die afwesigheid van nasorg word ook gekritiseer.

Die oortuiging is deur 26% uitgespreek dat spesiale skole wel nodig is vir sommige, maar dat meer gestremdes in gewone skole behoort te bly, hoofsaaklik omdat dit hul aanpassing tussen nie-gestremdes behoort te bevorder. Daar is voorgestel dat skole vir gestremdes met gewone skole gekombineer word om 'n klimaat so na as moontlik aan dié van gewone skole te skep. As rede is aangevoer dat dit nie help om net die omgewing by die gestremde aan te pas nie; hy moet ook leer om by die omgewing aan te pas. Oorbeskerming kan in spesiale skole probleme skep en daarom is soveel moontlik blootstelling aan die gemeenskap nodig.

Akademiese sukses, verbeterde fisieke funksionering en emosionele aanpassing is toegeskryf aan die dienste wat by die spesiale skool beskikbaar was. 'n Respons soos "As dit nie vir die skool was nie, sou ek nie vandag kon loop of praat nie" illustreer die positiewe houdings wat na vore gekom het. 'n Respondent wat vandag 'n onderwyser is en as kind verskeie spesiale skole bygewoon het, meen dat die spesiale skool die gestremde help om hom-/haarself te aanvaar en sodoende sosiale vaardighede te ontwikkel. Plasing van gestremdes in die hoofstroom-onderwys lei nie noodwendig tot integrasie of tot die oplossing van sosiale probleme nie. Sy oordeel dat gestremdes in die hoofstroom as "untouchables" beskou kan word en daar dus meer geïsoleerd kan voel.

3.8.3.1.4 Die voor- en nadele van spesiale skole?

Al die respondente het verwys na óf die individuele aandag óf die geborgenheid wat ontwikkel deur tussen ander gestremdes te wees en deur personeel aanvaar te word. Uit hierdie geborgenheid het selfaanvaarding en selfvertroue ontwikkel wat gelei het tot beter prestasie en aanpassing. Selfs die twee persone wat negatief oor die bestaansreg van spesiale skole was, het erkenning gegee aan die voordele daarvan. Die beskikbaarheid van terapie en die positiewe betrokkenheid van personeel wat gestremdes se behoeftes verstaan en in ag neem, het waardering uitgelok. Daar is verskeie kere melding gemaak van die goeie standaard van die onderrig en die voordeel wat tempodifferensiasie ingehou het.

Drie persone kon aan geen nadele van spesiale skole dink nie. Die nadele waarna die meeste van die respondente verwys, is sosiale isolasie en oorbeskerming, wat daartoe lei dat die gestremde kontak verloor met die norme en eise van die samelewing. Gestremdes word groot met die idee dat dit aanvaarbaar is om

gestrem te wees, maar wanneer hulle die skool verlaat, besef hul dat gestremdheid nie altyd aanvaarbaar is nie. Die gevaar van oorbeskerming blyk uit die volgende woorde: "Dit was nooit nodig om hulp te vra nie, want almal het in elk geval gehelp, 'but the real world can be a nasty place' en ek het in 12 jaar op skool nooit 'coping skills' geleer nie."

Isolasie is nie net vir die leerlinge nadelig nie, maar dit verhinder ook die res van die samelewing om gestremdes te leer ken en aanvaar. Gebrek aan blootstelling lei volgens 'n respondent tot die stereotiepe opvatting dat 'n spesiale skool 'n "klomp koolkoppe in 'n bondel is met 'n onderwyseres wat darem die hart het om vir die goedjies skool te hou."

In 'n mindere mate was daar bekommernis oor die stigmafaktor, die beperkte vakkeuse en die gebrek aan nasorg, wat as die skool se verantwoordelikheid gesien is.

Daar is ook menings gevra oor hoe die nadele uitgeskakel of verbeter kan word. Respondente het die noodsaaklikheid van kontak met gewone skole en maksimum integrasie in die gemeenskap beklemtoon, aan die een kant om die gestremde meer ervaring te gee en ook om die samelewing meer blootstelling aan gestremdes te bied. Gekombineerde skole waar gestremdes en nie-gestremdes saam skoolgaan, kan in hierdie opsig voordelig wees. Ander voorstelle was dat personeel hoër eise moet stel sodat gestremdes kan leer om druk te hanteer en dat die samelewing meer direk oor gestremdes ingelig behoort te word.

3.8.3.1.5 Die stigma-faktor

Daar kleef volgens 87% van die respondente nog steeds 'n stigma aan spesiale skole. Mense, veral potensiële werkgewers, betwyfel en bevraagteken die standaard van spesiale skole. Gebrek aan kennis by die samelewing lei daartoe dat spesiale skole verwar word met sentrums vir verstandelik gestremdes. Die stigma is volgens verskeie persone gekoppel aan gestremdheid as sodanig en nie soseer aan die spesiale skool nie. Die behoefte aan opvoeding van die breë gemeenskap met betrekking tot gestremdheid en spesiale onderwys, kom duidelik uit die onderhoud na vore.

Op die vraag "Was jy ooit skaam om te sê dat jy 'n spesiale skool bywoon?" het 61%

beweer dat hul nooit skaam was om te erken dat hul 'n spesiale skool bywoon nie. Die persone wat skaam was, het as redes die volgende genoem: die onkunde van buitestaanders, die feit dat die spesiale skool nie op sportgebied kon presteer nie en die swak gedrag van party leerlinge op die skoolbus. Respondente het die skool se naam in gesprekke ontwyk deur net na die dorp of voorstad te verwys. Spesifieke redes vir hierdie reaksie kon nie altyd gegee word nie. Die leerlinge wat wel skaam was, het gewoonlik hierdie skaamheid ontgroeï en openlik oor hul skole begin praat toe hulle ouer geword het. Daar is gestremdes wat steeds skaam is om te erken dat hul 'n spesiale skool bygewoon het. Een persoon stel dit soos volg: "Ek is nog steeds skaam daaroor, want as jy sê watter skool, dink mense daar's iets groot fout met jou."

3.8.3.1.6 Die onderwyser-leerling-verhouding

Daar is gevra of die persoon as leerling gevoel het dat die onderwysers oor die algemeen sy/haar probleme verstaan. Slegs een persoon het negatief teenoor haar onderwysers gereageer. Volgens 22% het dit van persoon tot persoon gewissel en 74% het met lof van hul onderwysers se begrip vir hul probleme gepraat. Daar is verwys na gestremde onderwysers wat besondere insig in die gestremde leerlinge se behoeftes gehad het. Veralgemenings het ook voorgekom deurdat die onderwysers van sekere skole opgehemel en dié van ander skole afgekraak is.

Die aard van die onderwyser-leerling-verhouding in die spesiale skool is verder verken deur vrae soos: "Dink jy dat die onderwysers jou as mens leer ken het, of het jy gevoel hulle werk net met jou probleme?" en "Het jy vrymoedig gevoel om openlik met jou onderwysers oor jou probleme te praat?" Die meeste persone (61%) het gevoel dat die onderwysers hul werklik as mens leer ken het. Daar was bedenkinge hieroor by 22% en volgens 17% het die onderwysers nie die mens agter die probleem raakgesien nie. Reaksies het gewissel van "They went out of their way for me" tot "They did not get very involved." Volgens die ervaring van 'n respondēt wat tans 'n lektor is, sien nuwe personeel vir die eerste paar maande net rystoele en krukke en word hul daarna eers bewus van gestremdes as mense. Die mening is uitgespreek dat personeel met gestremde gesinslede meer sensitief vir die behoeftes van gestremde leerlinge is.

Volgens 61% het hul wel die vrymoedigheid gehad om met die meeste van die onderwysers openlik oor hul probleme te praat. Daar was soms een spesifieke

onderwyser wat 'n vertroueling geword het. 'n Respondent wat op kosskool was, sê: "Die onderwysers was deeglik bewus daarvan dat hul 'n rol en 'n half moes vervul, naamlik 'n volle rol as onderwyser en nog 'n halwe rol as vertroueling." Daar was ook persone wat slegs met die sielkundiges vertroulik sou gesels omdat hul die onderwysers as gesagsfigure beskou het.

3.8.3.1.7 Is daar realistiese eise aan jou gestel?

Volgens 61% is daar realistiese eise aan hul gestel. Hul meen dat die onderwysers geweet het waartoe hul in staat is. Die res (39%) beweer almal dat daar op skool te min verwag is. Daar is verwys na onnodige hulp en te veel tyd om take te voltooi, veral op laerskool, sodat leerlinge dit moeilik gevind het om die pas op hoërskool by te hou. Beperkte verwagtinge by onderwysers het 'n negatiewe effek op leerlinge se motivering gehad. Die neiging om gestremdes te onderskat, is volgens 'n respondent wat as remediërende onderwyseres opgelei is, net so algemeen by onderwysers as by die breë publiek. Sy sê: "Sodra mense jou gestremdheid opmerk, klap hulle toe en verwag nie veel van jou nie. Hulle sien jou gestremdheid eerder as vir jôu raak."

3.8.3.1.8 Was die vakkeuse op hoërskool bevredigend?

Slegs 30% was tevrede met die vakkeuse wat hul op hoërskool gehad het. In een geval is besondere moeite deur die skool gedoen om 'n sekere kombinasie moontlik te maak. Enkele persone dink vandag dat hul swak gekies het omdat hul nie hulp met hul vakkeuse gekry het nie. Veral mense met swak handkoördinasie en perseptuele probleme het moeilik vakke gekry waarin hierdie disfunksies hul nie te veel gestrem het nie. Die meerderheid (70%) het die vakkeuse te beperk gevind. 'n Gegradueerde dame wat nêrens werk kan vind nie, sê: "As far as severely disabled persons are concerned, attention should not be purely placed on academic subjects, but on subjects which would enable them to become more employable, e.g. teaching a person to do accounts on a computer."

3.8.3.1.9 Het die skool jou goed voorberei vir werk of verdere studie?

Teenoor 35% wat meen dat hul goed voorberei is vir werk of verdere studie, h

43% negatief gereageer en die res het gemengde gevoelens oor die saak gehad. Hul stel voor: meer projekte wat navorsingservaring sal bied, meer beroepsvoorligting, opleiding in kommunikasievaardighede, sosiale ervaring en kontak met volwasse gestremdes uit die gemeenskap. Die Independence Training Program, wat by een skool aangebied word, is hoog aangeprys deur die persoon wat hierdie betrokke kursus gevolg het voordat sy die skool verlaat het.

Daar is geen kritiek op die akademiese standaard van spesiale skole nie, maar wel op die gebrekkige emosionele en sosiale weerbaarheid van skoolverlaters en hul onvermoë om die pas tussen nie-gestremdes te kan volhou. Dit is belangrik om te leer om tussen nie-gestremdes te funksioneer en met hulle te kommunikeer. 'n Persoon wat vandag sosiaal redelik goed aangepas is, sê: "Dit was 'n geweldige moeilike oorgang van skool na werk. Ek het geweldige kommunikasieprobleme gehad. Ek het glad nie geweet hoe om sosiaal op te tree en waarom om te gesels nie."

Op universiteit is die klasse groot en studente in 'n groot mate op hulself aangewese. Vir gestremdes wat gewoonnd geraak het aan die individuele aandag en ondersteunende belangstelling van personeel, was dit 'n groot aanpassing.

3.8.3.1.10 Ontwikkeling van deugde soos onafhanklikheid en verantwoordelikheid

Meer as die helfte (57%) sê dat hul op skool geleer het om meer onafhanklik te wees. Hierdie groep het byna sonder uitsondering as leerlinge minstens 'n deel van hul hoërskooljare in koshuise deurgebring en skryf hul onafhanklikheid toe aan die feit dat hul weg van hul ouers self moes regkom. Die koshuislewe het 'n belangrike rol gespeel in die ontwikkeling van hul selfvertroue en selfstandigheid. 'n Groot persentasie van die respondente (43%) beweer dat hul nie op skool geleer is om onafhanklik te wees nie, veral nie op laerskool nie. In hierdie verband is weer na die voordele van die Independence Training Program verwys.

Ondersoeker wou weet of hul op skool geleer het om self besluite te neem en die verantwoordelikheid daarvoor te dra. Wat sou byvoorbeeld gebeur as huiswerk nie gedoen is nie? Die indruk is weer eens geskep dat laerskole geneig is tot oorbeskerming. Verskeie van die 57% wat sê dat hul wel op skool geleer het om besluite te neem en verantwoordelikheid te aanvaar, koppel hierdie ervaring aan die koshuislewe gedurende hul hoërskooljare. Daar is verskille van skool tot skool en

van onderwyser tot onderwyser. By skool X was daar geen gevolge as huiswerk nie gedoen is nie, maar by skool Y wel. Een respondent vertel dat sy gefabriseerde verskonings altyd aanvaar is en 'n ander beweer dat hul die onderwysers maklik om die bos kon lei.

3.8.3.1.11 Het jy op skool geleer om negatiewe reaksies van ander mense te hanteer?

Die meerderheid (57%) het beweer dat die skool nie op hierdie gebied gehelp het nie. Volgens 43% het hul wel gedurende hul skooljare geleer om mense se reaksies te hanteer, hoewel die probleem nie spesifiek deur die skool aangespreek is nie. Die sosiale omgewing van die skool word gesien as te beperkend om voldoende blootstelling aan die reaksies van nie-gestremdes te bied. Die hantering van negatiewe reaksies vanuit die samelewing skep volgens verskeie persone nog steeds vir hul probleme.

3.8.3.1.12 Opleiding in lewensvaardighede

Die mening van elke respondent is gevra oor die moontlikheid van minder akademiese vakke per jaar sodat meer tyd bestee kan word aan opleiding in aspekte soos onafhanklikheid, kommunikasie- en sosiale vaardighede. Bogenoemde vaardighede is deur 61% as so belangrik beskou dat hul selfs minder vakke per jaar, wat 'n verlengde skoolloopbaan impliseer, sou aanvaar as daar aan hierdie aspekte meer aandag gegee kon word. Daar was ambivalente gevoelens by 30% en 9% was daarteen. Van die twee persone wat nie daarmee sou saamstem nie, het een aanbeveel dat sang met weerbaarheid vervang word. Die ander persoon se beswaar was dat tegnikons en universiteite nie studente aanvaar wat standaard 10 oor meer as een jaar voltooi het nie. Daar is opgelet dat verskeie persone in die bespreking van hierdie saak in hul taalgebruik oorgeskakel het na die derde persoon, asof ander dit nodig mag hê, maar nie die spreker nie.

'n Respondent wat tans aan 'n universiteit klasgee, stel voor dat voorligtingprogramme uitgebrei word en op onafhanklikheid, kommunikasie en sosiale vaardighede fokus. Hy sê: "Life skills' kan nie in 'n klaskamer of uit 'n handboek geleer word nie. Mens het rolspel en werklike situasies nodig, soos sport, basaars en sosiale geleenthede saam met gewone skole. Skep geleenthede, moenie hulle daarvan probeer leer nie. Gee vir hulle werklikheidservaring, nie lesings

daaroor nie."

'n Sielkunde-student oordeel dat spesiale skole "fall into the trap of having too much of an academic approach and neglecting to deal with these practical issues." Akademiese kwalifikasies is volgens haar niks werd as die besitter daarvan nie sosiaal kan inskakel by die samelewing nie.

Met reg word daarop gewys dat die tyd wat deur 'n verlengde skoolloopbaan gewen word, doeltreffend benut moet word. Kommer hieroor word soos volg gestel: "In practice the extra time can be easily wasted, like the guidance times were often wasted at high school."

3.8.3.1.13 Is dit die skool se verantwoordelikheid om vir sy leerlinge werk te vind?

Tydens een van die heel eerste onderhoude het ondersoeker 'n respondent teëgekom wat steeds 'n wrok teen die skool het omdat hul nie daarin geslaag het om vir hom werk te vind nie. Hierdie aspek is toe by al die daaropvolgende onderhoude aangeroe. Hierdie persoon was die enigste wat die skool verantwoordelik gehou het vir die vind van werk vir skoolverlaters. Die algemene reaksie was dat die skool 'n ondersteunende rol het om te speel, maar dat die verantwoordelikheid vir die vind van werk by die leerling self berus. Daar rus egter 'n morele plig op die skool om die leerling in alle opsigte, nie slegs akademies nie, voor te berei vir die beroepswêreld. Die mening is ook uitgespreek dat die skool met betrekking tot werkplasing 'n groter verantwoordelikheid teenoor die meer erg gestremde leerlinge het.

3.8.3.2 Terapie

3.8.3.2.1 Die terapeut-leerling-verhouding

Die eerste vraag was: "Het die terapeute oor die algemeen jou probleme verstaan?" 'n Onomwonde positiewe reaksie is by 43% gekry. Volgens 40% het dit gewissel en 17% meen dat die terapeute nie 'n aanvoeling vir hul probleme gehad het nie. Die belangrikheid van kontinuïteit kom hier na vore. Terapeute wat oor 'n lang periode betrokke was, het 'n beter kans gehad om die leerling werklik te leer ken en verstaan. Wisseling van terapeute is as ontwrigtend ervaar. Na gelang van die

persoonlikheid en benadering van die terapeut het die leerling-terapeut-verhoudings gewissel van vertroueling tot kil, onpersoonlike kontak. Vir een respondent was terapeute net gesagsfigure en 'n ander sê: "They understood my body, but they did not understand me as a person." Ander respondente getuig weer dat hul terapeute hul goed geken en baie gehelp het.

Daar is in die herinneringe van sommige oudleerlinge 'n spesifieke terapeut wat uitstaan as 'n besondere mens wat 'n bepalende invloed op hul ontwikkeling gehad het. Aan die ander kant is daar ook oudleerlinge wat steeds 'n wrok koester teenoor terapeute wat onsensitief of oneerlik teenoor hulle was. Dit het tydens die onderhoude duidelik geword dat nie net individuele terapeute verskil nie, maar ook die karakter en atmosfeer van die terapie-afdelings van verskillende skole, sowel as die terapie-afdelings binne 'n skool. So was daar konsekwent positiewe óf negatiewe terugvoering van verskillende oudleerlinge met betrekking tot die terapie-situasie by sekere skole. Eerlikheid in die leerling-terapeut-verhouding is as essensieel beskou, soos die volgende aanhaling illustreer: "Hulle is nie eerlik nie. Hulle laat jou vals hoop opbou en elke keer moet jy weer die teleurstelling verwerk. Daar was altyd vae beloftes soos 'Jy sal beter loop na die operasie' en na al die operasies kan ek nog steeds glad nie loop nie." Volgens 'n ander respondent het 'n terapeut op laerskool vir haar gesê dat sy, wanneer sy 21 is, reg sou kon loop as sy hard genoeg oefen. Dit was 'n groot ontnugtering toe sy later besef het dat dit nooit sal gebeur nie. Hierdie insident het haar wantrouig teenoor terapeute gemaak.

'n Spastiese man met 'n spraakprobleem is bitter oor die gebrek aan insig wat terapeute geopenbaar het deur hom toe te laat om in 'n "gekkeparadys" groot te word. Hy sê: "Ek was al 'n groot man toe ek die eerste keer my eie stem op 'n band hoor. Al die jare het ek geglo my spraak was normaal. Dit was 'n geweldige skok om te besef hoe ek vir ander mense klink. Niemand het ooit daaraan gedink om my te laat hoor hoe my stem klink nie. Dit sou 'n groot verskil gemaak het. Ek sou beslis baie harder gewerk het daaraan. Ek was altyd net tussen mense vir wie dit geen probleem was om my te verstaan nie en ek het nie besef ek het 'n probleem nie. Mens word groot met onrealistiese idees omdat almal tuis en by die skool jou verstaan en dan kry jy so 'n ontnugtering. Ek het verwag almal sal maar altyd net probeer verstaan en almal sal maar altyd net gee wat jy nodig het."

Ondersoeker wou ook weet of die oudleerlinge gevoel het dat die terapeute hul werklik as mense leer ken het, of net met hul probleme gewerk het. Ongeveer die helfte van die persone (52%) meen dat die terapeute hulle wel as mense leer ken het.

Dit het gewissel van een terapeut tot die ander. Benewens positiewe kommentaar, was daar 'n respondent wat terapie as 'n koue, kliniese situasie beskryf en 'n ander wat beweer dat hy maar net as nog 'n geval van spastisiteit behandel is. Een persoon was ongelukkig omdat hy herhaaldelik van een terapeut na die ander oorgeplaas is en daar nooit geleentheid was om 'n vertrouensverhouding te ontwikkel nie. Verskillende skole is in hierdie opsig verskillend ervaar. 'n Dame wat jare van intensiewe fisioterapie ervaar het, sê: "By skool X, ja. Ek het nou nog kontak met my terapeute wat ek daar gehad het. Daar was 'n individuele program vir elkeen, maar nie by skool Y nie. Daar moes jy net elke dag stap. Die terapeute was baie lui daar."

Slegs 30% het deurgaans die vrymoedigheid gehad om openlik met hul terapeute oor hul probleme te praat. Vir die meeste (43%) het dit gewissel van een terapeut tot die ander en 26% het nooit vrymoedig gevoel om met enige terapeut oor hul probleme te praat nie. Daar is weer verwys na die verskil in klimaat tussen verskillende skole, wat daartoe gelei het dat leerlinge in sekere skole meer vrymoedig teenoor personeel gevoel het. Hierdie verskil in klimaat waarvan leerlinge wat in hul skoolloopbaan verskillende skole bygewoon het, bewus was, word deur hulle toegeskryf aan die toewyding, betrokkenheid, en belangstelling van die personeel. Die kontinuïteit van die verhouding met die terapeut is weer belangrik en veelvuldige veranderinge van terapeut is negatief ervaar, soos een persoon dit stel: "If you don't get to know a person well enough, how can you confide in him?"

3.8.3.2.2 Het die terapeute realistiese eise aan jou gestel?

Die eise is deur 74% as realisties ervaar. Soos een persoon dit stel: "Die terapeute is opgelei en hulle weet waartoe ek in staat is." Waar die eise as onrealisties ervaar is, was dit omdat daar te min verwag is. Daar was kritiek op swak dissipline, luiheid en verskonings van leerlinge wat te maklik aanvaar is. Leerlinge het nie altyd genoeg insig in die noodsaaklikheid van terapie nie en die volgende redenasie kom soms voor: "Alles word in elk geval vir my gedoen, so waarom moet ek my moeg maak?"

Veralgemenings met betrekking tot tipes terapie het voorgekom. Een persoon sê dat die arbeidsterapeute realisties was en vir hom nuttige vaardighede geleer het, maar dat hy die fisioterapeute geheimsinnig en ontwykend gevind het. Die volgende

persoon sê weer dat die fisioterapeute realistiese eise gestel het, maar dat die arbeidsterapeute geen insig in haar probleme gehad het nie en van min praktiese waarde was. Sy het self mettyd metodes uitgewerk om verskeie praktiese probleme self op te los, soos om haar self aan te trek en haar hare te was. Sy vind dit ironies dat arbeidsterapeute nooit hieraan aandag gegee het nie. Hierdie gegradueerde dame beskryf haar eie onderhandelings met onder andere ortopediese werkswinkels om die regte tipe skoene, klere en meer benodigdhede te kry wat haar vandag in staat stel om relatief onafhanklik te funksioneer. Sy voel bitter oor al die tyd wat terapeute na haar mening aan onbelangrike dinge bestee het, terwyl daar nie aandag gegee is aan lewensvaardighede nie.

3.8.3.2.3 Is jou privaatheid in ag geneem in terapie, of was daar situasies wat jou verleë laat voel het?

Ongeveer die helfte van die persone (48%) het gevoel dat hul privaatheid genoegsaam in ag geneem is. Dit het egter uit die gesprekke duidelik geword dat terapeute en ander personeel nie altyd bewus is van leerlinge se behoefte aan privaatheid nie. Soms was daar afsonderlike hokkies vir terapeute, maar by ander skole slegs een groot algemene terapielokaal waarin verskeie terapeute gelyktydig gewerk het. Die teenwoordigheid van besoekers en studente het party leerlinge verleë laat voel, maar ander het weer die belangrikheid van studenteopleiding en die opvoeding van die samelewing aanvaar as deel van die opset. Party respondente het dit as jong kinders geniet om die sentrum van aandag te wees, maar as adolessente selfbewus begin word.

Daar is verwys na situasies waar dit van tienerdogters verwag is om in die teenwoordigheid van manspersoneel te ontklee en van tienerseuns wat in hul onderbroke terapie moes doen in 'n lokaal vol vroulike terapeute. 'n Respondent met spastiese diplegie beskryf sy ervaring soos volg: "Ek het verleë gevoel. Dis verskriklik persoonlik, maar wanneer die dokters na jou kom kyk het, het ek soos 'n pop gevoel. Om my heupe te bestudeer, het hulle gewoonlik my broek baie laag afgetrek en ek was baie selfbewus daaroor. Ek het niks gehou daarvan om myself so bloot te stel nie. Niemand het ooit gevra of hulle my maar kan bevoel en betas nie. Ek het gevoel ek kon nie nee sê nie, maar ek het nie gelukkig daaroor gevoel nie." 'n Medikus of terapeut is vir die leerling steeds in die eerste plek 'n man of 'n vrou. Veral by tieners, maar ook by jonger kinders is hul selfbewustheid en behoefte aan privaatheid nie genoegsaam in ag geneem nie.

Leerlinge het verleë en ongelukkig gevoel wanneer terapeute en medici hul probleme in hul teenwoordigheid bespreek het sonder om hulle by die gesprek te betrek. Een persoon stel dit soos volg: "Voor jou bespreek en met jou bespreek is verskillende dinge. Elke week is spastisiteit in my rug bepaal en dan het die fisio op die bord in Engels geskryf 'worse'. Ek het maar gemaak of ek nie verstaan nie." Gewoonlik het leerlinge nie self uitgevra nie en hul eie afleidings gemaak van die gesprekke wat oor hul gevoer is.

3.8.3.2.4 Het jou houding teenoor terapeute of terapie verander toe jy ouer geword het?

By 65% was daar 'n verandering van houding soos hul ouer geword het, soms positief, soms negatief. Een persoon, uit 'n mediese familie, het van kleins af besef dat terapie belangrik is en selfs wanneer dit pynlik was, nooit opstandig geraak nie. Dit is egter uitsonderlik dat kinders van kleins af insig in hul terapeutiese behoeftes openbaar.

Verandering ten goede het plaasgevind soos leerlinge meer insig in die doel van terapie verkry het en soos hul meer bewus geword het van hul eie tekortkominge. By jong kinders is terapie soms gesien as 'n verskoning om uit die klas te kom en eers toe hul ouer word, het hul begin besef waarom dit gaan en doelbewus begin saamwerk. Soms was blootstelling aan die realiteite van hul fisieke beperkings nodig om motivering en samewerking te verbeter.

Met verloop van tyd kan terapie vervelig word en kan motivering alleenlik behou word met insig in die aard en noodsaaklikheid daarvan. Die belangrikheid van kommunikasie en eerlikheid in hierdie verband word geïllustreer deur die volgende woorde: "Omdat hulle nooit my vrae oor my toestand en my oefeninge wou beantwoord nie, het ek weerstand begin opbou teen terapie. Hulle was selde of ooit eerlik met my." Die feit dat terapie nie opvallende fisieke verbetering tot gevolg gehad het nie, is as demotiverend ervaar, veral waar respondente as gevolg van gebrekkige kommunikasie nie die doel van terapie verstaan het nie.

Die leerlinge se persepsie van die toewyding en kennis van hul terapeute het hul houding teenoor terapie beïnvloed. Terapeute wat nie opgedaag het vir hul sessies nie, het die indruk geskep dat terapie nie belangrik was nie. Intelligente leerlinge

wat self hul kennis van serebrale gestremdheid uitgebrei het en reeds aan verskillende terapeute blootgestel was, het hoër eise aan terapeute gestel. Respondente het vergelykings getref tussen terapeute en tussen skole, soos blyk uit die volgende: "Omdat die terapie by skool X so ongespesialiseerd was, het dit my begin irriteer. Ek het altyd vergelyk met skool Y, waar hulle geweet het wat hulle doen." Die feit dat sy 'n jaar lank elke terapisessie op 'n oefenfiets moes sit, is deur 'n ander respondent beskou as vermorsing van waardevolle tyd wat sy in die klas kon deurgebring het. Haar interpretasie was dat die terapeute haar op hierdie manier besig gehou het sodat hulle tyd kon hê om ander dinge te doen.

3.8.3.2.5 Het jy geweet wat hulle met spesifiek oefeninge of terapie probeer bereik het?

Ongeveer die helfte (48%) het geweet waarom dit gaan. Dit het ook verskil van een terapeut tot die ander. Party was bereid om te verduidelik, maar ander se houdings was outokraties en hul instruksies sonder verduideliking. Dit is duidelik dat daar waardering was vir die terapeute wat wel met leerlinge oor hul toestand en hul oefeninge gesels het, maar hulle was in die minderheid. Die indruk is soms geskep dat terapeute dink die leerlinge is te dom om te verstaan waarom dit gaan en dat daar van hul verwag is om net gehoorsaam hul oefeninge te doen ongeag of dit vir hul sin maak.

Die verskil in benadering by verskillende skole is soos volg beskryf: "By skool X het hulle vir my verduidelik, maar by skool Y het ons serebraal gestremdes meer van serebrale gestremdheid geweet as die terapeute." Verwarring is geskep toe een terapeut spesifieke oefeninge voorgeskryf het en 'n ander terapeut by dieselfde skool die leerlinge verbied het om die betrokke oefeninge te doen.

Dit het gebeur dat leerlinge sonder voldoende verduidelikings gehospitaliseer is vir ortopediese operasies, moontlik omdat terapeute aanvaar het die ouers sal verduidelik en die ouers aanvaar het die terapeut of dokter sou dit doen. So 'n ervaring word soos volg beskryf: "At the time of my having to undergo orthopaedic surgery nobody explained to me what was to take place. It was quite a traumatic experience going to hospital at the age of 11 for the first time not knowing what was going to take place." Gebrekkige verduidelikings of personeel se pogings om gaaf en gerusstellend te wees het in ander gevalle gelei tot vals verwagtings en ontugtering ná die operasies.

Daar is ook gevra of dit die betrokke persoon se samewerking sou verbeter het indien hy/sy in daardie stadium die terapie beter sou verstaan het. Twee persone (9%) het gesê dat dit nie 'n verskil sou maak het nie, die een omdat sy te onvolwasse was en die ander omdat hy geredeneer het dat alles tog in elk geval vir hom gedoen is, of hy nou probeer het of nie. Volgens die res (91%) sou hul beter saamgewerk het indien hul geweet het waarom dit gaan. Omdat dit pynlik was en vir haar geen sin maak het nie, het een persoon maagpyne voorgehou om nie terapie te doen nie. 'n Ander sê: "As jy weet waarom dit gaan, voel jy soos 'n mens, maar ek het gevoel soos 'n pop wat net rondgebuig word." Omdat daar dikwels in terapie met serebraal gestremdes geen dramatiese korttermynvordering is nie, is die belangrikheid van 'n langtermynperspektief beklemtoon. Leerlinge moet besef dat terapie op die langer termyn 'n verswakking van hul toestand kan teëwerk.

3.8.3.2.6 Is daar reëlins getref vir die voortsetting van jou terapie toe jy die skool verlaat het?

Slegs in 6 gevalle (26%) is die terapie afgerond met 'n gesprek oor die toekoms en 'n spesifieke voorskrif vir oefeninge om tuis te doen. Volgens die res (74%) het terapie by skoolverlating net opgehou sonder 'n bevredigende gesprek oor die toekomstige situasie met betrekking tot terapie. 'n Respondent beskryf haar misnoeë soos volg: "Vir jare is dit by jou ingedril hoe belangrik jou fisioterapie is, maar toe jy jou laaste vak in matriek skryf, toe verdwyn die belangrikheid daarvan by die agterdeur uit." Die belangrikheid van hierdie aspek is selde by skoolverlating deur respondente besef. Later het dit egter tot ontevredenheid gelei dat dinge so onafgerond gelaat is.

3.8.3.2.7 Huidige terapie-situasie

Niemand kry meer terapie nie, maar een persoon doen biokinetiese oefeninge by 'n gimnasium. Sy beweer dat sy nou vir die eerste keer verstaan waarom dit alles gaan omdat die kommunikasie tussen haar en die biokinetikus so goed is. 'n Ander dame het 'n paar jaar na 'n kliniek vir gestremdes gegaan vir terapie, maar dit later laat vaar toe sy agterkom almal kry dieselfde oefenprogram ongeag hul diagnose of probleme. Volgens haar was daar geen gekwalifiseerde fisioterapeut in beheer nie.

Die meeste persone (74%) meen dat hul nie meer spesifieke terapie nodig het nie, maar wel oefening. Net 26% dink dat hul nog by terapie baat sal vind. By enkele persone wat sê dat hul nie meer terapie nodig het nie, het ondersoeker oor die afgelope paar jaar beslis fisieke deteriorasie opgemerk. Wanneer daar dieper op die saak ingegaan word, hou die redes waarom hul nie meer terapie kry nie soms verband met vervoer en finansies en nie soseer die oortuiging dat terapie nie meer nodig is nie. Een van die respondente wat op skool sy vertroue in terapeute verloor het, stel dit soos volg: "Ek weet ek het dit nog nodig, maar ek het 'n weerstand opgebou teen fisioterapie, want hulle was te ontwykend en oneerlik met my."

Op die vraag of hul fisieke toestand verswak of vererger het sedert hul skooldae, was daar by 35% 'n bewustheid van fisieke agteruitgang. Verskeie persone meen dat hul stywer is as wat hul voorheen was. Ander aspekte van fisieke agteruitgang waarna verwys is, sluit in artritis, probleme met knieë en swakker balans. Daar is egter 26% wat meen dat hul nou fisiek in 'n beter toestand is of tot meer in staat is.

Deteriorasie word toegeskryf aan gebrek aan terapie, gebrek aan oefening en ouderdom. Verbetering word toegeskryf aan sport, harde werk en oefening. 'n Hemiplegiese huisvrou beweer dat sy op skool nooit haar regterhand gebruik het nie, maar sedert sy meesal sonder hulp tuis is, was sy verplig om haar regterhand te leer gebruik. Die waarde van blootstelling is soos volg deur nog 'n persoon bevestig: "This improvement has come about through sheer exposure to general life situations, which was not the case when I was in the protected environment of the school."

3.8.3.3 Sielkundige diens

3.8.3.3.1 Kontak met die sielkundige

In al die skole wat die respondente bygewoon het, was sielkundiges in diens, maar slegs 65% het kontak met die sielkundige gehad. Soms was die enigste kontak tydens die voorligtingklasse. Dit kom voor of die sisteme en klimaat in die verskillende skole aansienlik verskil. In party skole is daar vrye toegang tot die sielkundiges, maar in ander skole meer rigiede sisteme waardeur kontak plaasvind. Verskillende persone verwys na 'n hoërskoolsituasie waar die kontak met sielkundiges minimaal was en blykbaar slegs op versoek van die sielkundige plaasgevind het.

3.8.3.3.2 Die sielkundige-leerling-verhouding

Slegs 26% het die vrymoedigheid gehad om persoonlike sake met al hul sielkundiges te bespreek, 44% het vrymoedigheid met sekere sielkundiges gehad, maar nie met ander nie en 30% het nooit gevoel dat hul met vrymoedigheid hul persoonlike sake met die sielkundige kon bespreek nie.

Onvriendelike of té formele sielkundiges is as ontoeganklik ervaar. Vertroulikheid is as baie belangrik beskou en waar leerlinge se persoonlike sake ná bespreking met die sielkundige algemene kennis by die personeel geword het, is die vertrouensverhouding onherroeplik vernietig.

Die klimaat en benadering verskil van skool tot skool na gelang van die persoonlikheidseienskappe van die sielkundiges. Die volgende aanhaling illustreer hoe verskillend sielkundiges beleef is: "By skool X was die sielkundiges vriendelik, maar by skool Y was hy suur en niemand het van hom gehou nie."

Personeelwisseling is nie bevorderlik vir die ontwikkeling van vertrouensverhoudings nie. Een persoon het agt sielkundiges gedurende sy skoolloopbaan by een skool gehad. Kinders ontwikkel nie maklik vertroue in iemand wat hulle nie ken nie. Sielkundiges wat moeite doen om die leerlinge te leer ken, wen hul vertroue.

Die sielkundiges se begrip vir hul probleme is deur 48% van die respondente as wisselend beleef, deur 30% as positief en deur 22% as negatief. 'n Spesifieke skool se oudleerlinge het bykans almal negatief op dié vraag gereageer, terwyl ander skole se oudleerlinge weer hoofsaaklik positiewe reaksies gegee het. Dit wil voorkom of die persoonlike styl van die betrokke sielkundiges deurslaggewend was. 'n Gebrek aan opregte belangstelling by sommige sielkundiges is deur leerlinge aangevoel.

Ondersoeker wou weet of die sielkundige spontane belangstelling in hul as mense getoon het selfs wanneer daar nie 'n spesifieke probleem ter sprake was nie. Vir 48% het dit gewissel van een sielkundige tot die ander en 35% het geen sielkundige as spontaan belangstellend ervaar nie. Verskille tussen sielkundiges en skole kom weer na vore. Een persoon sê: "X was nie net my sielkundige nie, maar ook deur en deur my vriend, terwyl ek by skool Y geen kontak met die sielkundiges gehad het nie."

Sommige sielkundiges het baie moeite gedoen vir leerlinge, selfs nadat hul die skool verlaat het. In ander gevalle was tyd en belangstelling beperk, soos blyk uit die volgende: "Party het net in my probleme belang gestel en nie in my as mens nie. Hulle het my soos 'n 'geval' laat voel. Jy het gevoel soos een wat in 'n tou staan en daar's net 5 minute voor die volgende een. Ander het weer tyd gehad vir jou."

Uit die onderhoude blyk duidelik dat die oudleerlinge van die sielkundige verwag het om eerste kontak te maak en belangstelling te toon.

3.8.3.3 Was die sielkundige betrokke by ander skoolaktiwiteite?

In meer as die helfte (52%) van die onderhoude is die sielkundige as kantoorgebonde ervaar. Enkele sielkundiges was egter oor 'n wyer front betrokke en daar het weer stylverskille tussen skole na vore gekom. Die plasing van die sielkundiges se kantore is ook as belangrik beskou, aangesien kontak verder beperk word indien die sielkundiges geografies verwyder is van die hoofstroom van aktiwiteite in die skool.

3.8.3.4 Het die sielkundige vir jou inligting gegee oor die toetse wat jy gedoen het?

Slegs enkele persone (22%) het deurgaans terugvoering gekry oor toetsresultate, 13% soms en 65% het nooit geweet waarom dit gegaan het nie. Selfs in gevalle waar aanlegtoetse gedoen is, is daar persone wat beweer dat die resultate nooit met hulle bespreek is nie. Die gebrek aan openheid oor toetsing het gelei tot teësinigheid om toetse te doen. By geleentheid is resultate wel met ouers bespreek, maar nie met die betrokke leerling nie. Daar was waardering vir die sielkundiges wat wel toetsresultate bespreek het, maar meer persone sou minder geheimsinnigheid verkies het.

3.8.3.5 Hoe kon die sielkundige vir jou van groter hulp gewees het?

Byna sonder uitsondering het die oudleerlinge menings oor hierdie saak gehad.

Waardering spreek uit woorde soos: "Meer as wat my sielkundige vir my gedoen het, kon niemand nie."

Daar was egter kritiek. Daar was 'n behoefte aan meer inligting oor beroepe, asook oor seks en serebrale gestremdheid. Sielkundiges is ook beskuldig van ontwyking van die bespreking van belangrike sake soos toekomstige beroepsmoontlikhede, sosiale vaardighede en praktiese lewensvaardighede. Daar is van die sielkundige verwag om die inisiatief te neem en gespreksgeleenthede te skep, om die leerling voor te berei vir die "buitewêreld", om stressituasies te hanteer en die gestremdheid te aanvaar. Daar is van hom/haar verwag om reguit en eerlik oor die toekoms te wees en nie net ondersteunend en gerusstellend nie. Selfs waar leerlinge nie uit hul eie met die sielkundige oor bogenoemde onderwerpe gaan praat het nie, is dit as sy verantwoordelikheid beskou om hierdie sake aan te roer.

Belangstelling word van die sielkundige verwag. Die waarde daarvan om op die hoogte te wees van belangrike dinge wat in die kind se lewe gebeur, blyk uit die volgende aanhaling: "In matriek het my pa 'n opehartoperasie gehad en ek was baie ontsteld oor sy gesondheid. Die hoof het geweet daarvan, maar ek dink nie die sielkundiges het eers geweet daarvan nie." Koshuisleerlinge het van die sielkundige verwag om in 'n mate soos 'n voog teenoor hulle op te tree.

3.8.3.4 Voorligting

3.8.3.4.1 Het julle groepvoorligtingklasse gehad? Wat is daar gedoen?

Vyf van die 23 persone (22%) het geen voorligtingklasse gehad nie. Voorligting is nie in alle gevalle deur die sielkundiges gehanteer nie. Soms het onderwysers en arbeidsterapeute en in een geval die skoolhoof die voorligting hanteer.

Beroepsvoorligting, selfaanvaarding, verhoudings en enigiets waaroor die leerlinge wou praat, is bespreek. Beroeps- en persoonlikheidstoetse is gedoen. Waardering is uitgespreek vir personeel wat aan aktuele sake aandag gegee en die leerlinge se grense verbreed het.

Nege persone (39%) het verwys na voorligtingklasse wat in huiswerkklassse ontaard het omdat sielkundiges nie opgedaag het nie. By sekere skole is voorligting afgeskeep en respondente het die indruk gekry dat die betrokke personeel dit nie ernstig opgeneem het nie, soos blyk uit die volgende aanhaling: "Die sielkundige het in 'n jaar se tyd net vier keer opgedaag. Die res van die tyd het ons huiswerk

gedoen of die skool probeer afbreek. Hy het geensins belang gestel nie en meesal weggebly."

3.8.3.4.2 Watter vorm het die voorligtingklasse aangeneem?

In die meeste gevalle (48%) was daar 'n kombinasie van lesse of lesings en ope gesprekke. Twee-en-twintig persent het geen voorligting gehad nie, 17% slegs lesse en 13% slegs gesprekke. Die aard van die onderwerp het die benadering bepaal sodat beroepsvoorligting meer formeel aangebied en sosiale situasies informeel bespreek is.

Nie 'n enkele persoon sou lesse verkies nie, 61% gee voorkeur aan 'n oop gespreksituasie en die res (39%) aan 'n kombinasie van die twee benaderings of 'n inleiding wat tot 'n oop gesprek kan lei. 'n Behoefte aan geleenthede om oor probleme te gesels, het by respondente bestaan en betrokkenheid is bevorder deur deelname aan die bespreking. Om te verseker dat gesprekke sinvol en toepaslik bly, is dit as 'n vereiste beskou dat die sielkundige die eienskappe van 'n goeie voorsitter moes hê.

3.8.3.4.3 Is seksvoorligting en liefdesverhoudings bespreek? Behoort dit deel van voorligting te wees?

Volgens 39% is aandag aan seksvoorligting gegee, maar volgens 61% was daar vermyding eerder as konfrontasie. 'n Respondent wat ook in skole vir gestremdes skoolgehou het, meen dat veral gestremde meisies seksvoorligting nodig het omdat hul behoefte aan aanvaarding hul op hierdie gebied so kwesbaar maak. Tydens haar skooljare aan 'n spesiale skool was daar geen seksvoorligting nie en is bespreking van verhoudings in voorligting ontwyk. 'n Respondent wat wel op laerskool seksvoorligting gehad het, beweer dat seks op hoërskool 'n "verbode onderwerp" was en 'n ander beweer dat hy eers op 14 jaar, toe hy al deur sy puberteit was, vir die eerste keer bewus geword het van 'n verband tussen seks en babas.

Sonder uitsondering het almal gesê dat seksvoorligting beslis deel van die voorligtingprogram behoort te vorm. Leerlinge moet voorberei word vir alle fasette van die lewe. Kennis van seksuele sake is deel van die noodsaaklike

lewensvaardighede waarin gestremdes skoling nodig het. Veral waar kinders nie tuis vrymoedig oor sulke sake kan gesels nie, het die skool in hierdie opsig 'n verantwoordelikheid.

3.8.3.4.4 Is genoeg aandag aan die bespreking van beroepe bestee?

Teenoor 26% wat tevrede was met die aandag wat beroepsvoorligting gekry het, is dit volgens 74% afgeskeep. By sommige skole is moeite gedoen om leerlinge te leer om aansoekvorme te voltooi, onderhoude te voer en deur middel van video's aan verskillende beroepe bloot te stel. In ander situasies het beroepsvoorligting glad nie bestaan nie, of was daar slegs eenmalige toetsing deur die Departement Mannekrag, waarna die resultate nie met die leerlinge bespreek is nie. Waar beroepsinligting wel oorgedra is, is dit nie altyd in verband gebring met die spesifieke beperkings van die betrokke persone nie. Benewens 'n behoefte aan individualisering, is die mening uitgespreek dat beroepsvoorligting van meer waarde sou gewees het as dit in standerd 6, voor die finale vakkeuse, reeds voorsien is en nie eers in die senior sekondêre fase nie.

3.8.3.4.5 Kontak met volwasse gestremdes

Almal sou graag as leerlinge die geleentheid wou gehad het om met volwasse gestremdes te gesels oor die lewe. Een respondent het bedenkinge gehad as gevolg van haar ervaring met 'n gestremde sielkundige wat sy as onvriendelik en sonder belangstelling beleef het. 'n Ander persoon beskou weer haar kontak met 'n gestremde terapeut as een van die inspirerendste ervarings in haar lewe. Gestremdes in die personeel is as 'n bate beskou aangesien hul dien as rolmodelle en "voorbeelde van wat gedoen kan word". Oor die algemeen was die verwagting dat gestremdes ander gestremdes beter sal verstaan omdat hul uit eie ervaring weet waaroor dit gaan. Die voorwaarde is egter gestel dat hierdie volwasse gestremdes suksesvolle, inspirerende mense moet wees wat 'n positiewe invloed op leerlinge se motivering sal hê. 'n Moeder van twee kinders wat ten spyte van haar gestremdheid haar eie motor bestuur, sê: "Meeting a handicapped girl with her own car keys when I was 7 did more for me than anything else."

Daar is persone wat beweer het dat hul op skool nooit daaraan gedink het dat gestremdes grootmense word nie. Tot hul volwasse gestremdes ontmoet het, het hul

toekomspektief nooit veel verder as skool gegaan nie. Eers tóé het hul meer realisties oor die toekoms begin dink. Persone wat as kind nooit die geleentheid gehad het om volwasse gestremdes te ontmoet nie, dink dat hul met daardie ervaring vandag moontlik 'n beter perspektief en minder onverwerkte gevoelens oor hul eie gestremdheid sou gehad het.

3.8.3.4.6 Besoeke aan beskutte werkswinkels en ander werkplekke

Volgens 70% sou hul graag alle moontlikhede wou ondersoek het, 30% toon weerstand by die gedagte aan beskutte werk. Dit was telkens die meer erg gestremdes wat bedreig gevoel het deur die gedagte aan beskutte arbeid. Soms was die reaksie so vinnig en emosioneel dat die laaste deel van die vraag totaal geïgnoreer is. 'n Erg gestremde dame, wat vandag anders oor die saak voel, sê dat sy dit in daardie stadium as 'n belediging sou beskou het dat enigiemand in terme van beskutte werk kon dink. 'n Dame wat nie sonder hulp uit haar rystoel kan kom nie, bevestig dat daar deur die leerlinge neergesien is op beskutte werk. Besoeke aan "gewone" werkplekke is egter as 'n goeie idee beskou.

3.8.3.4.7 Die implikasies van gestremdheid vir die toekoms

Al die respondente het saamgestem dat die implikasies van gestremdheid deeglik bespreek moet word en dat die negatiewe aspekte daarvan in voorligting gekonfronteer moet word. Die realiteite van die lewe moet aangespreek word, maar op so 'n manier dat dit nie die leerlinge se moed breek nie. 'n Dame met opleiding in sielkunde wys op die gevaar dat oorbeklemtoning van die negatiewe gestremde kinders kan indoktrineer sodat hul nie verder as hul beperkings kan sien nie. Sy sê: "Emphasis should be on presenting pupils with the facts and encouraging them to be innovative in developing coping skills. Schools for the disabled are so highly specialised in their facilities that they do not prepare pupils for life in the real world."

Respondente was besorg oor die moontlikheid dat leerlinge die lewe met vals verwagtinge ingaan. Voorligting moet die leerling vir die lewe voorberei en die lewe kan, veral vir die gestremde, wreed wees. Kennis van wat om te verwag, kan die hantering daarvan makliker maak. Dit gebeur dat gestremde leerlinge die skool verlaat met die idee dat alles in die toekoms net so glad sal verloop soos op skool

waar hulle probleme verstaan en aanpassings daarvoor gemaak is. Vroegtydige blootstelling aan die negatiewe aspekte van gestremdheid is met entoesiasme ondersteun, soos blyk uit die woorde van 'n respondent wat by tye selfmoordgedagtes kry omdat hy dit steeds nie kan hanteer nie: "Ja, ja, ja! Van laerskooldae af al moet mens ook aan die negatiewe blootgestel word. Op skool is ek gehanteer asof ek nie 'n gebrek gehad het nie en toe kom die groot skok." Die situasie word mooi in perspektief gestel deur die woorde van 'n gestremde onderwyseres: "Jou gestremdheid is onlosmaaklik deel van jou. Die feit dat jy jou gestremdheid aanvaar en kan hanteer, beteken nie dat die gemeenskap dit aanvaar nie. Vir 12 jaar word jy deur die skoolgemeenskap volkome aanvaar net om dan te besef dat daar 'n veel groter gemeenskap is van wie aanvaarding nie outomaties kom nie. Soos jy by 'n spesiale skool fisioterapie verwag vir jou fisieke probleem, verwag jy van voorligting in 'n spesiale skool om jou te help met die hantering van die effek daarvan op jou as mens."

Net 17% was tevrede met die mate waarin daar op skool op die toekoms gefokus is. Dit het uit die onderhoude geblyk dat persone by skoolverlating onvoorbereid vir die lewe gevoel het omdat hulle te onkundig was oor wat om in die toekoms te verwag.

3.8.3.4.8 Algemene opvoeding in voorligting

Die vraag is gestel of voorligtingperiodes ook gebruik behoort te word vir "algemene opvoeding", waaronder verstaan is sake soos algemene kennis, nuusgebeure en ander dinge wat van 'n mens 'n meer ingeligte en volwasse mens maak. Hiermee het 87% saamgestem. Een persoon het gemeen daar is te min tyd in voorligting daarvoor en dat elke mens self moet sorg dat hy op die hoogte van sake bly. 'n Inwoner van 'n tehuis vir gestremdes het nie die idee teengestaan nie, maar gesê dit sou hom nie interesseer nie, want hy stel nie belang in wat in die wêreld aangaan nie.

Respondente beweer dat serebraal gestremdes dikwels min belangstelling toon in die wêreld om hulle en gevolglik oor 'n beperkte algemene kennis en min gespreksonderwerpe beskik. Hierdeur word hulle aanpassing in die gemeenskap verder bemoeilik. Die mening is uitgespreek dat mense meer positief sal reageer teenoor gestremdes wat goedversorgd voorkom en goed ingelig is sodat hulle met selfvertroue aan gesprekke kan deelneem.

3.8.3.4.9 Wat sou vir jou die ideale voorligtingleerplan uitmaak?

Sommige reaksies op hierdie vraag beslaan etlike bladsye en sinvolle voorstelle is gemaak. Benewens klem op die meer tradisionele aspekte soos beroeps- en seksvoorligting, hou die meeste voorstelle verband met persoonlike ontwikkeling, afronding van die persoonlikheid en die aanleer van praktiese lewensvaardighede. Ander sake wat aangeroei is, sluit in studiemetodes en eksamenvoorbereiding, kommunikasievaardighede, besprekings van godsdienste en lewensfilosofieë, omgewingsake, sosiale verantwoordelikheid, politiek en al die organisasies wat vir die gestremde tot hulp kan wees wanneer hy uit die skool is. Daar is gesê dat die onderwerpe wat in voorligting gedek word, so wyd soos die lewe self behoort te wees.

'n Werklose gegradueerde persoon beklemtoon die belangrikheid van beroepsvoorligting, wat volgens haar die verantwoordelikheid van die hele span is en nie net dié van die sielkundige nie. Beroepsvoorligting moet deurlopend en van vroeg af aandag geniet en daar moet gekonsentreer word op beroepe wat erg gestremdes tuis kan beoefen. Sy stel voor dat verteenwoordigers van die Kleinsakeontwikkelingskorporasie betrek word om leerlinge in te lig oor tuisnywerhede en die bemaking van hul dienste en dat werkende oudleerlinge betrek word om hul ervaring te deel. Ander respondente beveel weer aan dat beroepsvoorligting vir gestremdes nie in groepsverband nie, maar liefst individueel moet geskied omdat hul moontlikhede so uiteenlopend is.

Met betrekking tot praktiese lewensvaardighede is verwys na eet in openbare plekke en die gebruik van allerlei openbare geriewe. Gestremdes behoort geleer te word hoe om hulp te vra en vreemdelinge op hul gemak te stel. 'n Respondent met ervaring as maatskaplike werker beveel aan dat voorligtinggroepe nie altyd volgens klasverband nie, maar soms volgens tipe gestremdheid saamgestel word en dat meer tyd bestee word aan die bespreking van gestremdheid.

3.8.3.4.10 Gestremdes as voorligters of raadgevers vir gestremde leerlinge

Die reaksie op die idee om gestremdes te gebruik as voorligters of raadgevers vir gestremde leerlinge was deurgaans positief, hoewel sommige respondente voorbehoude gehad het. Enkeles het reeds self hierdie rol vervul.

Daar is gewaarsku dat die betrokke gestremdes vir hierdie doel versigtig gekeur moet word op grond van volwassenheid en goeie aanpassing. Dit is belangrik dat hierdie persone 'n positiewe lewensuitkyk het en hul eie gestremdheid positief verwerk het. Daar moet in gedagte gehou word dat gestremdes se ervarings baie verskillend kan wees. Mense wat van geboorte gestremd is, het heeltemal ander ervaring van die lewe gehad as hulle wat 'n normale lewe gewoon was.

3.8.3.5 Kennis van gestremdheid

3.8.3.5.1 Het enigiemand by die skool jou spesifieke gestremdheid aan jou verduidelik?

Volgens 35% het hul op skool bevredigende verduidelikings of voldoende inligting oor hul toestand gekry en volgens 17% is dit wel oppervlakkig bespreek, maar nie voldoende nie. Die meeste (48%) beweer egter dat hul, doelbewus of onbewus, in die duister gehou is. Serebrale gestremdheid in die algemeen is in voorligting bespreek, maar in die meeste gevalle is daar nie geïndividualiseer nie. By een skool is leerlinge op laerskool reeds deur een van die dokters in klasgroepe oor serebrale gestremdheid ingelig. By ander skole bestaan daar skynbaar geen beleid in hierdie opsig nie.

'n Universiteitslektor wat volgens hom van kleins af weetgierig was, vertel: "Op 14 jaar het ek vir die eerste keer van serebrale gestremdheid geleer. Tot toe was alles een massiewe geheim, maar gelukkig het die sielkundige my toe meer vertel." Volgens hom, sowel as sy professionele ouers, was hul radeloos oor die onwilligheid van personeel om dinge met hulle te bespreek of aan hul te verduidelik. 'n Respondent wat drie spesiale skole bygewoon het, beweer dat eers sy laaste fisioterapeut by sy laaste skool nie sy vrae oor sy gestremdheid ontwyk het nie. Gestremdheid is vergelyk met aanneming in die sin dat die gestremde ook wil weet wat sy vertrekpunt was, waar hy nou staan, en wat in sy toekoms lê.

3.8.3.5.2 By wie het jy die meeste geleer oor serebrale gestremdheid?

Die fisioterapeut is blykbaar by uitstek die persoon wat hierdie kennis oordra, maar soms ook die arbeidsterapeut. Daar is deur 66% van die respondente na die terapeute verwys as die grootste bron van inligting oor hul gestremdheid. Behalwe

in die geval waar die dokter die klas toegesprek het, is medici nooit as bron van inligting genoem nie omdat hul selde direk met die gestremde gekommunikeer het, maar meesal met die ouers of terapeute. Wanneer inligting wel van hulle verkry is, was dit gewoonlik indirek, soos hier beskryf: "My enigste kennis was toevallige kennis wat 'n mens optel wanneer die dokters en terapeute jou bespreek, dan luister jy maar af."

Naas fisioterapeute, speel sielkundiges die belangrikste rol in hierdie opsig. Volgens 26% van die respondente is hul hoofsaaklik deur die sielkundige ingelig, soms reeds sedert hul laerskooldae. Dit blyk dat gestremde kinders, veral wanneer hul uit huise kom waar daar nie openlik oor hul gestremdheid gepraat word nie, nie altyd die vrymoedigheid het om uit te vra nie. Dit is dus waardeer as die sielkundige of ander personeel die saak aangeroei het.

3.8.3.5.3 Weet jy van P.A.D.I.?

People's Awareness of Disability Issues (P.A.D.I.) is 'n internasionale organisasie wat gemeenskapsopvoedingswerk met betrekking tot gestremdheid doen en die lewenskwaliteit van gestremdes op verskeie maniere probeer verbeter. Net drie mense in die onderhoudsgroep het al van P.A.D.I. gehoor en twee van hulle is aktief daarby betrokke.

3.8.3.6 Buitemuurse bedrywighede

3.8.3.6.1 Was daar voldoende buitemuurse bedrywighede en was daar balans tussen sport en kulturele aktiwiteite?

Ongeveer die helfte (52%) sê dat die buitemuurse bedrywighede by hul skole voldoende was. Die res sou graag meer verskeidenheid wou gehad het, veral vir mense wie se deelname aan sport deur koördinasieprobleme beperk word.

Volgens 35% was daar 'n goeie balans tussen sport en kulturele aktiwiteite, maar 65% het beweer dat daar slegs sport beskikbaar was of dat die klem hoofsaaklik op sport geval het. By hulle was daar 'n behoefte aan kulturele aktiwiteite.

3.8.3.6.2 Watter aktiwiteite, wat nie by jou skool aangebied is nie, sou jy graag aan wou deelgeneem het?

Benewens een persoon wat graag rugby en krieket sou wou speel, is al die aktiwiteite wat genoem is, meer kultureel georiënteerd, byvoorbeeld spraak en drama, boekklub, musiek- en kulturele aande, debatte met gewone skole, seëlversamelaarsklub en fotografie.

3.8.3.6.3 Kompetisie en buitemuurse kontak met ander skole

Volgens 43% was daar wel kontak met ander spesiale skole, maar in die meeste gevalle was dit beperk tot 'n sportdag een keer per jaar. Slegs twee persone het gesê dat hul skole meer dikwels sport saam met ander spesiale skole beoefen het. In die meeste gevalle (57%) was daar geen kontak op sport- of sosiale vlak met ander spesiale skole nie.

Kontak met gewone skole het volgens 52% wel plaasgevind, hoofsaaklik op sportgebied, maar in 'n mindere mate op kulturele gebied. 'n Erg gestremde persoon reageer soos volg: "Daar was geen sosiale kontak nie, net sport en baie van die C.P.'s kan nie aan enige van die sport deelneem waaraan gewone skole deelneem nie, so hulle het geen deel aan hierdie kontak gehad nie." By 'n ander skool is daar soms saam met leerlinge van 'n gewone skool na video's gekyk, maar dit het geen geleentheid geskep om te kommunikeer en mekaar te leer ken nie.

3.8.3.6.4 Sou jy meer kontak verkies het? Waarom?

Met een uitsondering sou almal meer kontak verkies het. Een persoon, wat nou besef dat dit 'n goeie doel sou dien, sê dat hy in daardie stadium te sensitief oor sy gestremdheid was en bedreig sou gevoel het.

Volgens 'n respondent wat steeds sosialiseringprobleme het, sou kontak met nie-gestremdes gelei het tot gesonde kompetisie en meer selfvertroue, veral met betrekking tot sosialisering met nie-gestremdes. Kontak sou die gestremde se perspektief verbreed, geleentheid skep vir die aanleer van lewensvaardighede oor 'n breë spektrum en bydra tot realiteitsoriëntering.

Soveel persone as wat aan voordele vir gestremdes kon dink, het ook gewys op die voordele vir nie-gestremdes. "Kontak kan die beeld van die gestremde 'normaliseer'. As hulle ons leer ken, sal hulle ons nie meer as 'weird' beskou nie. Ons moet die samelewing opvoed en hoe meer kontak, hoe beter," is die opinie van 'n erg gestremde lektor wat nie terugdeins van kontak met die gemeenskap nie. Daar is ook die siening dat kinders gestremdes makliker aanvaar as volwassenes en dat kinders wat kontak met gestremdes gehad het, ontwikkel in volwassenes met meer begrip en aanvaarding.

3.8.4 NASKOOLSE STUDIES

3.8.4.1 Korrespondensie of klasbywoning?

Die 17 respondente (74%) wat ná skool verdere kursusse gedoen het of nog daarmee besig is, was nie almal matrikulante nie. Elf het klasse bygewoon en twee het deur middel van korrespondensie gestudeer. Die twee persone wat al hul kwalifikasies deur Unisa behaal het, is altwee liggaamlik erg gestremd. Die graad van gestremdheid was egter nie 'n outomatiese diskwalifikasie vir residensiële studie nie. Ander het met dieselfde graad van gestremdheid by residensiële universiteite gestudeer.

3.8.4.2 Word jy aanvaar deur jou medestudente en dosente?

Van die betrokke persone het reeds hul studies voltooi, maar die aangeleentheid is ook met hul bespreek. Twee dink nie dat hulle aanvaar is nie, drie meen dat dit gewissel het van mens tot mens, maar die meeste (11 van die 17) het volkome aanvaar gevoel. Een persoon wat in Engeland gestudeer het, moes dáár heelwat spot verduur. Aanvaarding het nie altyd vinnig gekom nie en daar is verwys na aanvanklike vermyding en periodes van onsekerheid en ongemak by medestudente. Respondente het gevind dat hul self die inisiatief moes neem en na hul medestudente moes uitreik. Die neiging by medestudente om onnodige dinge vir die gestremde te wil doen, moes soms diplomaties gekonfronteer word.

Wanneer die aanvanklike vreemdheid oorbrug is, is telkens gevind dat medestudente uit hul pad gaan om die gestremde in te sluit, soos blyk uit die volgende: "The other students just regarded me as one of them. I was always

included in the study groups we arranged amongst ourselves and they went out of their way to help me turn pages. If we had a meal together, even in public places, they would offer to feed me if they saw I was struggling." By geleentheid is twee respondente deur medestudente gedra na plekke waar hul nie self kon kom nie.

'n Respondent, wat goed deur medestudente aanvaar is, het nie veel begrip by die dosente gevind nie. Haar eie voorstelle met betrekking tot maniere om praktiese probleme as gevolg van haar swak koördinasie te oorbrug, is summier verwerp: "I was told that if I could not follow the normal requirements I had no business doing the course." Sy beskryf die reaksie van die betrokke personeel by wie sy 'n honneursgraad in sielkunde gevolg het, soos volg: "They were not prepared to take any note of my difficulties in dictating the exam. Their replies to my letters revealed that they had either not read my letters carefully or else they just found it inconvenient to deal with the issues raised." Veral omdat dit die sielkundedepartement was, voel sy bitter oor die gebrek aan begrip en ondersteuning wat sy ervaar het. 'n Respondent met swak handkoördinasie, wat tans besig is met 'n meestersgraad, sê dat party dosente botweg geweier het dat hy sy toetse mondelings doen. Ander was weer tegemoetkomend in hierdie opsig.

Die meerderheid (13 van die 17 respondente) het ál hul dosente as aanvaardend beleef. Een persoon vermoed dat die aanvanklike huiwering om haar te aanvaar, die gevolg was van die stereotipe wanopvatting dat liggaamlik gestremdes ook verstandelik gestrem is. Toe haar prestasie egter die teendeel begin bewys, het die houding van die personeel verander. By 'n universiteit waar daar tot 'n duisend studente in een klas was, het 'n gestremde student eerste haar notas van konsidererende dosente ontvang sodat sy die klas kon verlaat voordat die gedrang te erg raak.

3.8.4.3 Spesiale toerusting, hulp of toegewings

Dertien van die 17 studerende respondente het as gevolg van hul gestremdheid spesiale toegewings gekry of hulpmiddels gebruik. Ekstra tyd in eksamens en mondelinge toetse en eksamens was die mees algemene toegewings. Bandopnemers en tikmasjiene is gebruik deur studente wat nie vinnig kon skryf nie. Een student het toestemming gekry om laat by klasse aan te sluit omdat sy nie vinnig genoeg van een gebou na die ander kon beweeg nie.

3.8.4.4 Is die kampus toeganklik genoeg? Hoe kom jy by jou klasse?

Die meeste respondente se graad van gestremdheid was sodanig dat hul nie probleme met toeganklikheid van geboue ondervind het nie. 'n Student aan die Vrystaatse Universiteit sê egter: "Die kampus is 'n nagmerrie, maar gelukkig het ek genoeg 'cheek' so ek keer gou iemand aan om my te dra - as dit nodig is sommer die professor." 'n Student op Stellenbosch het aanvanklik probleme ondervind, maar die owerhede het vinnig gereageer, opritte aangebring en aanpassings gemaak sodat sy in haar rystoel kon regkom. Die kampus van die R.A.U. is as gerieflik vir gestremdes beskou. Na gelang van die kursus moet daar op sekere kampusse soms baie lang afstande tussen klasse afgelê word.

Die respondente wat nie van openbare vervoer gebruik kan maak nie, word deur hul ouers vervoer en gebruik dan 'n rystoel op die kampus. Een student het sy eie aangepaste motor. Daar is ook gevalle waar dit tot 2 uur of langer neem om by die klas te kom. 'n Respondent wat deur sy ouers na die stasie geneem word, met die trein na die stad ry waar hy 'n bus haal en dan die laaste halfuur na die tegnikon stap, is uit die aard van die saak saans gedaan en nie in staat tot veel studie of sosialisering nie.

3.8.4.5 Studeer jy met 'n spesifieke beroep in gedagte?

Drie respondente studeer omdat dit algemeen verrykend is, sonder dat hul 'n spesifieke beroep daarmee wil betree. Daar is ook respondente wat met 'n spesifieke beroepsideaal begin studeer het en later eers besef het dat hul nie maklik in die betrokke beroep sal kan funksioneer nie. Een van hierdie persone het besef dat 'n mens selfs met B.A. LL.B. as staatsaanklaer vinnig moet kan beweeg en skryf om tred te hou met die pas waarteen sake in die hof verloop.

3.8.4.6 Neem jy deel aan nie-akademiese studente-aktiwiteite?

Ongeveer die helfte skakel wel in. Vier respondente sê dat hul studies hul so besig hou dat daar eenvoudig nie tyd is nie en een het vervoerprobleme. 'n Aantreklike, lig gestremde dame sê sy het nie die sosiale selfvertroue om uit te beweeg nie, maar 'n redelik erg gestremde dame met genoeg selfvertroue was op die koshuiskomitee,

studenteraad en betrokke by verskeie ander organisasies.

3.8.5 WOONOMSTANDIGHEDE

Drie persone is getroud en woon in hul eie huise, drie het hul eie woonstelle, twee loseer, een woon in 'n universiteitskoshuis en een in 'n tehuis vir gestremdes.

3.8.5.1 Inwoning by ouers

3.8.5.1.1 Waaruit bestaan jul gesin?

Gesinsverhoudinge is met al die respondente bespreek ongeag of hul nog by hul ouers woon of nie. Op twee uitsonderings na het die respondente heelwat kontak met die res van die gesin. Slegs een is 'n enigste kind en vyf is die oudste kind. Hoewel daar nie direk hieroor navraag gedoen is nie, is ondersoeker bewus daarvan dat minstens vier persone (17%) aangenome is. In twee gevalle is die ouers geskei. Wanneer daar van die gesin gepraat word, word die moeder byna sonder uitsondering voor die vader genoem, asof sy die spil is waarom die gesin óf die gestremde se lewe draai.

3.8.5.1.2 Verhouding met ouers

Volgens 74% van die respondente kom hul goed met hul ouers klaar. Agt-en-veertig persent het spontaan te kenne gegee dat hul verhouding met hul moeder beter is as met hul vader. Daar is verwys na moeders wat meer begrip toon, en kommunikasiegapings met vaders. Een persoon beskryf sy verhouding met sy ouers soos volg: "Ek sal nooit kan verstaan hoe my ma met my pa kon getrou het nie. Sy en ek is byna telepatis op mekaar ingestel. My grootste vrees is dat sy voor my sal sterf. Ek en my pa het nooit klaargekom nie." Hy het aangevoel dat sy pa skaam was oor hom en nie graag saam met hom gesien wou wees nie. 'n Ander respondent, wat ook oortuig geraak het dat sy pa hom skaam oor sy gestremde seun, woon in 'n aangrensende voorstad, maar het 'n jaar lank geen kontak met sy ouers gehad nie. Waar ouers oorbeskermend was, het die verhouding verbeter nadat die gestremde onafhanklik gaan woon het.

Die houding van hul ouers is deur 78% as positief beleef en 22% beskou een of albei ouers se houding as negatief. Nogtans kom daar by veel meer as 22% kritiek op hul ouers se houding in hul gespekke na vore.

Swak verhoudings het gewoonlik die vaders betrek. 'n Aangenome seun wat die skool verkwalik omdat hul nie betrokke geraak het by sy huislike probleme en sy ouers gehelp het om sy gestremdheid te verwerk nie, beskryf sy verhouding met sy ouers soos volg: "My pa het my nooit aanvaar nie. Hy was nog altyd skaam oor ek gestrem is. My ma het altyd gesê my pa haat my en dit laat my nog erger teenoor haar voel. Hy kan vandag nog nie my gestremdheid aanvaar of hanteer nie. My pa het materieel voorsien, maar hy het nog nooit een keer gesê hy is lief vir my nie. Hy het nooit belanggestel in my nie, nooit eers na my rapporte gekyk nie, maar ek het altyd net die grootste en die beste presente gekry." In hierdie gesin is daar verwerping, skuldgevoel en kompensasie op materiële gebied vir dit wat op affektiewe vlak te kort skiet.

Hoewel ondersoeker nie direk na oorbeskerming uitgevra het nie, het 35% hul ouers as oorbeskermend beskou. Oorbeskerming, wat vir 'n respondent 'n teken was dat sy ouers hom nie as "volwaardige mens" aanvaar nie, het daartoe gelei dat hy die huis verlaat en gaan loseer het. 'n Respondent wat haarself goed handhaaf by die werk, kla dat haar ma haar tuis steeds soos 'n dogtertjie behandel wat niks vir haarself kan doen nie. 'n Getroude vrou beweer dat haar ouers eers nou dat sy getroud is, begin besef dat sy selfstandig kan wees, en 'n maatskaplike werker wat groot verantwoordelikheid dra, sê van haar ouers: "Hulle wil nog steeds dinge vir my doen wat ek self kan doen en besluite namens my neem." Sy besef dat hulle dit goed bedoel, maar vind dit nogtans onaanvaarbaar. Veral waar die gestremde finansiële afhanklik is, soos in die geval van 'n sekere 30-jarige man, is oorbeskerming moeilik om te hanteer. Hy beleef dit as 'n mosie van wantroue wanneer sy ma besluite namens hom neem en hom geen verantwoordelikhede in die huishouding toelaat nie. 'n Gegradeerde in haar dertigerjare beskryf haar stryd om selfstandigheid soos volg: "I have had quite a struggle to establish my independence. My mom still resents me catching the bus on my own and making my own bed. I've often heard her apologizing to people on the phone for my independence."

Beperkte verwagtinge van ouers veroorsaak frustrasie. Die remediërende onderwyseres in die onderhoudsgroep glo dat 'n vroeë sielkundige verslag waarvolgens sy intellektueel nie goed presteer het nie, haar pa se houding teenoor haar finaal bepaal het. Nieteenstaande haar akademiese prestasies sedertdien,

onderskat hy steeds haar vermoëns en tree hy teenoor haar op asof sy, soos sy sê, "nie veel tussen die ore het nie". Die ma van 'n gegradueerde dame kan nie insien waarom sy 'n behoefte aan 'n loopbaan het terwyl daar in al haar materiële behoeftes voorsien word nie. Sy sê van haar ma: "She doesn't want to accept that I have the same needs and goals as others."

3.8.5.1.3 Verhouding met broers en susters

Een persoon is 'n enigste kind en een het jare lank al geen kontak met haar broers en susters nie. Die meeste van die res (86%) kom goed met ander gesinslede klaar. Een respondent beweer dat sy susters geen verantwoordelike sin het nie. Dit irriteer hom dat hulle, wat onafhanklik kan wees, dit nie is nie en hy wat onafhanklikheid begeer, nie toegelaat word om onafhanklik te wees nie. Oorbeskerming deur broers en susters blyk nie so algemeen te wees soos deur ouers nie. Slegs een persoon beskou haar broer as oorbeskermend. Daar is ook broers en susters wat minimale kontak met die gestremde behou het.

Die feit dat broers en susters nie skaam is om saam met die gestremde in die openbaar te verskyn nie, is vir hul 'n belangrike teken van aanvaarding waarna telkens verwys is. 'n Spastiese student met 'n spraakgebrek sê dat hy soms verstom is oor die gebrek aan selfbewustheid by sy broer en suster wanneer hul saam in openbare plekke is.

3.8.5.1.4 Het jy verantwoordelike in die huishouding?

By die persone wat nie meer by hul ouers woon nie, wou onderzoeker weet wat van hul verwag is toe hul nog daar gewoon het. Volgens 61% het hul wel gedeel in die huishoudelike pligte. Wanneer daar geen onderskeid tussen die gestremde en die nie-gestremde broers en susters getref is nie, is dit gewoonlik met trots vertel. Dit was duidelik dat die gestremdes graag hul deel wou doen en dat hul selfbeeld daarby gebaat het indien hul toegelaat is om dit te doen.

Van 39% van die respondente is niks verwag nie. Dit is as 'n mosie van wantroue beleef. 'n Respondent wat onlangs getroud is, neem haar ma kwalik omdat sy haar bederf en nooit toegelaat het om haar in die kombuis te help nie, want nou moet sy dinge leer doen wat sy al jare gelede moes geleer het. 'n Ander wat beweer dat al

die verantwoordelikheid op sy broers afgeskuif is, woon vandag in 'n tehuis waar hy minimale verantwoordelikhede het en min inisiatief aan die dag lê, hoewel hy minder gestrem is as die meerderheid in die onderhoudsgroep. Hy vertel dat hy van kleins af basies lui was en skynbaar pla sy onbenutte potensiaal hom glad nie. 'n Meer gestremde respondent wat smag na verantwoordelikheid en sinvolle aktiwiteit in sy lewe, vind dit frustrerend en vernederend dat hy nie toegelaat word om verantwoordelikheid te dra nie.

3.8.5.1.5 Word jou privaatheid gerespekteer?

Slegs in twee gevalle (9%) was daar probleme met betrekking tot privaatheid. 'n Man van 30 jaar beweer dat sy ma en susters sonder om te klop by sy kamer of die badkamer inloop. 'n Ander persoon vertel dat sy wel haar eie kamer het, maar dat haar behoefte om soms privaat oor die telefoon te praat, geïgnoreer word.

3.8.5.1.6 Kan jy vrylik uitgaan en vriende tuis ontvang?

Al die respondente het in teorie 'n redelike mate van vryheid van beweging in die sin dat die toestemming daar is, maar in die praktyk is daar dikwels nie vervoer nie. Daar word deur enkele persone verwys na probleme op hierdie gebied wat sedertdien opgelos is. 'n Intelligente persoon in sy laat twintigerjare, wat byna nooit uitgaan nie, beskryf sy situasie soos volg: "Eers was my ma vreeslik oorbeskermend wat dit betref, maar onlangs het ons 'n geweldige uitval daaroor gehad en nou aanvaar sy dit solank sy weet waar ek gaan." 'n Student wat reeds vier jaar van selfstandige besluitneming en vryheid van beweging op universiteit ervaar het, het gevind dat haar ouers steeds oorbeskermend optree wanneer sy vakansies tuis is. Haar jonger sussie word byvoorbeeld saamgestuur as sy en haar kêrel flik toe gaan.

Aan die ander kant word oormatige vryheid op 'n te vroeë stadium beskou as verwerping en gebrek aan belangstelling deur die ouers. Die aangenome seun wat beweer dat sy pa hom materieel oorlaai het, maar nooit aanvaarding of liefde betoon het nie, sê dat hy van kleins af geen beperkings opgelê is nie. Op laerskool reeds kon hy weeksaande uitbly so laat soos hy wil en hy het ook naweke rondgekuier. Hy bring steeds baie aande in kroeë en disko's deur en soek desperaat na betekenis en ankers in sy lewe.

Behalwe een persoon sê die res (96%) dat hul vriende tuis kan ontvang. Almal het egter nie vrymoedigheid om dit te doen nie. Daar is verwys na ouers wat die gesprekke oorheers sodat die jongmense nie alleen oor hul eie dinge kan gesels nie, en na 'n ma met materiële waardes wat voortdurend sulke situasies probeer verhoed omdat sy meen hul huis is nie deftig genoeg om mense te ontvang nie. Ouerlike onenigheid wat in die teenwoordigheid van besoekers opvlam en verleentheid skep, het ook daartoe bygedra dat vriende nie tuis ontvang is nie. Enkele respondente wys daarop dat hul in elk geval geen vriende het om tuis te ontvang nie. Die persoon wat in beginsel nooit vriende na sy huis nooi nie, sê dat hy skaam is oor sy armoedige omstandighede.

3.8.5.1.7 Plaas jou gestremdheid beperkings op jul gesinslewe?

Volgens 26% is hul bewus van beperkings wat hul gestremdheid op die gesinslewe geplaas het, maar 74% meen dat dit geen verskil aan die gesinslewe gemaak het nie.

Rystoele is swaar en lomp en het beperkings geplaas op die gesin se beweeglikheid en keuse van aktiwiteite. Wanneer die persone in rystoele nie saamgeneem kon word nie, moes alternatiewe reëlins getref word om hul by vriende te los, of iemand moes saam met die gestremdes tuis bly sodat die gesin as geheel nie kon uitgaan nie. Ouers moes hul sosiale patrone aanpas en het in sommige gevalle selde uitgegaan, veral toe die gestremde kind kleiner was. Daar is ook verwys na situasies waar die gesinslewe relatief normaal was terwyl die gestremde nog klein genoeg was om saam te dra, maar al meer ingeperk geraak het toe hy te swaar begin word het. 'n Persoon wat herhaalde ortopediese operasies moes ondergaan, besef vandag hoeveel die res van die gesin ontbeer het omdat hul dikwels Desembervakansies tuis moes bly sodat sy geopereer kon word. Selfs op 30 jaar vind 'n man dat sy oorbeskermende ma weier om uit te gaan en hom alleen tuis te los, al verkies hy om alleen tuis te bly. Daar was ook 'n situasie waar die ouerlike oorbeskerming gelei het tot jaloesie by die ander kinders.

'n Respondent in 'n rystoel, wat van mening was dat haar gestremdheid geen beperkings op hul gesinslewe geplaas het nie, vertel van die moeite wat haar pa gehad het om haar met alles te help wanneer hul gaan kamp het terwyl sy gips aan haar bene gehad het. 'n Ander respondent wat so erg gestrem is dat sy nie sonder hulp kan eet of drink nie, het ook beweer dat haar gestremdheid geen beperkings op haar ouers plaas nie. Hoewel hierdie persone dit nie so beleef nie, is dit duidelik

dat daar nogtans hoë eise aan ouers en gesinslede gestel is.

3.8.5.1.8 Redes vir inwoning by ouers

Daar is gevra of persone by hul ouers woon omdat hul dit so verkies, of omdat hul nie 'n keuse het nie en wat hul beoog om te doen wanneer dit nie meer moontlik is nie. Tien van die 14 (71%) wat nog by hul ouers woon, sou nie uit vrye wil daar gewoon het nie, maar het as gevolg van finansiële en fisieke afhanklikheid geen ander keuse nie. Vier het verkies om in hierdie stadium by hul ouers te woon. In een geval behoort die huis aan die respondent en woon sy ma by hom in.

Met betrekking tot toekomstige huisvesting is een persoon betrokke by die beplanning van 'n private huis vir 'n relatief klein groep gestremdes in die platteland en 'n ander se naam is op waglyste by verskeie tehuise. Sonder uitsondering het die res wat nog nie hul eie plekke het nie, ideale vir 'n huis of woonstel van hul eie, maar sonder 'n gereelde inkomste is 'n eie woonplek onmoontlik.

Daar is by die meeste persone in die onderhoudsgroep 'n sterk behoefte om onafhanklik in die gemeenskap te woon. Verskeie respondente is bewus daarvan dat 'n helper of bediende nodig sal wees om dit moontlik te maak. So 'n persoon sal ook nie 24 uur per dag kan werk nie en daar sal dus aflospersoneel nodig wees. 'n Vindingryke respondent met swak handkoördinasie oorweeg om 'n woonmaat te vind met 'n komplementêre gestremdheid, byvoorbeeld 'n parapleeg met goeie handfunksie wat weer kan staatmaak op haar vermoë om te kan loop.

3.8.5.2 Eie woonplek

3.8.5.2.1 Waarom verkies jy om op jou eie te woon?

Die begeerte om meer onafhanklik te wees, is die hoofrede wat die meeste persone op bogenoemde vraag verstrek. Ontvlugting van oorbeskerming en onenigheid tussen ouers is ook genoem. Drie van die betrokke agt persone is getroud en woon saam met hul mans.

3.8.5.2.2 Waarmee het jy hulp nodig en wie help jou daarmee?

Die hemipleë sukkel met aktiwiteite waarvoor albei hande nodig is, soos die skil en opsny van groente. Spastiese hemipleë, dipleë en persone met atetose en ataksie sukkel met die dra van skinkborde of inkopiesakke. As 'n mens aan iets moet vashou om jou balans te behou, is jou hande nie vry om dinge te doen of te dra nie. Ontoeganklikheid van winkels met trappe, draaideure en draaihekkies en probleme met die oorsteek van strate kom voor. Die probleme wat voorkom, wissel van persoon tot persoon. Een sukkel met strykwerk, die ander kan nie die stofsuier hanteer nie. Dit is soms moontlik om 'n taak te verrig, maar dit neem baie tyd in beslag as gevolg van swak koördinasie.

Daar is gewoonlik 'n deeltydse bediende, man of vriende wat help met die dinge wat vir die gestremde onmoontlik is. Indien dit te moeilik is om 'n koppie op 'n piering te hanteer, word bekere gebruik of ander praktiese oplossings bedink.

3.8.5.2.3 Is onafhanklik woon so ideaal soos jy gedink het dit sal wees?

Sewe van die agt persone sê ja. Een het intussen teruggetrek na sy ouers omdat hy die lewenskoste onderskat het en te veel struwelinge oor kosmaak, skoonmaak en die verdeling van onkoste gehad het met die vriende met wie hy 'n woonstel gedeel het. Die hoë lewenskoste was vir nog twee persone 'n verrassing. Hulle soek na geskikte huismaats om die koste te deel. Een van hierdie respondente is ongelukkig oor die feit dat hy as gevolg van 'n jarelange tydelike aanstelling nie vir 'n behuisingssubsidie kwalifiseer nie. 'n Getroude respondent wat dit geniet om haar eie huis te hê, vind dit nogtans 'n groot aanpassing. Sy beweer dat sy onvoorbereid was vir die verantwoordelikheid van 'n huishouding omdat haar ma en die koshuispersoneel haar lewe lank alles vir haar gedoen het.

3.8.5.2.4 Watter kontak het jy met jou bure? Voel jy dikwels alleen?

Sewe van die agt het goeie kontak met bure of familie wat in die omgewing woon. Volgens 'n respondent wat alleen in 'n woonstel woon, kom die bure dadelik ondersoek instel indien hul 'n ongewone geluid hoor of wanneer iets soos 'n kragonderbreking plaasvind.

Drie beskou alleenheid as 'n probleem. 'n Man met sy eie motor beweer dat hy elke aand uitgaan omdat hy nie alleen kan wees nie en 'n getroude dame sonder kinders of vervoer vind die dag besonder lank omdat sy van sesuur soggens tot sesuur saans alleen is terwyl haar man werk.

3.8.5.2.5 Wat dink jy van enkele aangepaste woonstelle vir gestremdes in sekere groot blokke?

Hierdie vraag is aan al 23 in die onderhoudsgroep gestel, ongeag of hul onafhanklik woon. Almal het positief daarop gereageer. Verskeie meen dat dit 'n noodsaaklikheid geword het.

3.8.5.3 Tehuis vir gestremdes

3.8.5.3.1 Wat het jou laat besluit om hier te kom woon?

Tehuse vir gestremdes is bespreek met al vier respondente wat op die oomblik in tehuise woon of in die verlede ervaring van inwoning in tehuise gehad het. Een persoon gaan jaarliks by 'n tehuis vir gestremdes inwoon wanneer haar ouers met vakansie gaan en 'n ander het 'n jaar lank in 'n tehuis gewoon terwyl hy weg van sy tuisdorp gestudeer het. Hy het te veel hulp nodig gehad en die universiteitskoshuis was nie toeganklik genoeg nie. Werkloosheid en sosiale isolasie het daartoe gelei dat 'n tehuis wat oor 'n werkswinkel beskik, deur die derde persoon gekies is. Die vierde persoon het na 'n tehuis getrek om die ekonomiese druk op sy ma te verlig en haar lewe minder veeleisend te maak. Hy het gevind dat sy steeds vir hom dinge koop en verantwoordelikheid aanvaar waarvan hy haar wou vrystel. Hy was ook bang dat sy iets sou oorkom en hom onvoorbereid op die lewe in 'n tehuis sou laat. Deur nou reeds daar te woon, kry hy geleentheid om aan te pas terwyl sy nog leef om vir hom ondersteuning te bied.

3.8.5.3.2 Het jy goeie vriende hier?

Een persoon het verskeie vriende en 'n meisie in die tehuis, twee het slegs een of twee vriende gemaak en die student kon glad nie vriende maak daar nie. Die ander inwoners was heelwat ouer en het geen akademiese belangstellings gehad nie.

3.8.5.3.3 Het jy genoeg privaatheid en vryheid hier?

Privaatheid kan 'n probleem wees in tehuise vir gestremdes. Mense se interpretasie van privaatheid word beïnvloed deur dit waaraan hul jare lank blootgestel is. 'n Respondent wat heeltemal tevrede was met sy privaatheid, deel 'n kamer met 'n bedleënde wat nooit uit die kamer gaan nie en gedurende die onderhoud onophoudelik gelê en kreungeluide maak het. Daar was geen ander plek in die tehuis wat volgens hom meer privaatheid sou bied vir ons gesprek nie. Gedurende die onderhoud het verskillende personeellede herhaaldelik die deur oopgemaak en in- en uitgeloop sonder om een keer te klop of verskoning te maak. Dit het die betrokke respondent blykbaar glad nie gepla nie.

Die student se privaatheid is later wel gerespekteer, maar eers nadat hy herhaaldelik luidkeels protes aangeteken het teen mense wat sonder seremonie by sy kamer ingeloop het. Die situasie in 'n tehuis vir gestremdes word soos volg deur 'n respondent beskryf: "Daar is geen privaatheid nie, behalwe in jou eie kamer. Almal weet wat almal doen. Die helpers laat sommer die deure oop terwyl jy in die bad sit of hulle maak dit net oop en loop in sonder om te klop." Daar is beweer dat die mate van privaatheid afhang van die graad van gestremdheid. Hoe meer afhanklik die gestremde van die personeel is, hoe makliker word sy of haar privaatheid misbruik.

Al vier respondente was tevrede met hul vryheid van beweging solank die personeel weet waar hul is.

3.8.5.3.4 Word jy goed versorg hier? Is jy gelukkig hier?

Al vier respondente het ambivalente gevoelens oor die versorging geopenbaar. Dit wissel na gelang van die personeel wat aan diens is. Fisiese geriewe is nooit gekritiseer nie, maar personeel het telkens onder skoot gekom. Drie van die vier respondente het die personeel as outokraties beskryf en 'n gegradueerde persoon vind dit moeilik om te aanvaar dat personeel soveel besluite namens haar neem.

By een tehuis is gekla oor die spyskaart wat nooit wissel nie en by 'n ander oor die swak gehalte van die kos. Teen drie-uur is die aandete reeds klaar voorberei waarna dit ure lank warm gehou word voor dit bedien word. Teen daardie tyd is kos smakeloos.

Slegs een persoon is gelukkig in die tehuis waar hy woon. Hy het die indruk geskep dat hy min ambisie het en maar met alles wat met hom gebeur, verlief neem. Uit die onderhoude het geblyk dat tehuise vir gestremdes beskou word as 'n laaste toevlug wanneer dit onmoontlik is om werk of ander verblyf te kry. Die meeste inwoners van tehuise is nie akademies georiënteer nie, wat die aanpassing van die meer intelligente gestremdes, soos die persone in die onderhoudsgroep, bemoeilik. Daar is verwys na ledigheid, jaloesie en onvriendelikheid by mede-inwoners en drie van die vier persone het dit duidelik gestel dat hul daar is omdat hul nie 'n alternatief het nie.

3.8.5.3.5 Huisreëls en inspraak in die bestuur?

Daar is met inwoners gesels oor die reëls, of dit hul pas, of hul inspraak het in die bestuur van die tehuis en watter kanale hul kan volg as daar ontevredenheid is. Die reëls in die betrokke tehuise is hoofsaaklik beperk tot 'n verbod op alkohol in die slaapkamers en in- en uitteken wanneer 'n inwoner uitgaan. Al vier inwoners was tevrede daarmee.

In twee gevalle het hul geen inspraak in die bestuur nie en in die ander twee gevalle wel, maar na bewering sonder veel effektiwiteit. Toe aan 'n besonder passiewe jong man gevra word of hy nie dink inwoners behoort inspraak te hê nie, was sy antwoord dat hy nog nooit daaraan gedink het nie. Hy was toevallig die enigste wat gelukkig in 'n tehuis was en wat met byna alles in die lewe tevrede is. In een geval is daar 'n huiskomitee, maar hul sit selde en het min invloed. By 'n ander tehuis word die stemming vir verteenwoordigers as 'n klug beskou omdat daar geglo word dat die bestuur in elk geval, ongeag die stemming, hul keuse maak.

Een persoon het gevind dat dit help om met die superintendent te praat wanneer hy oor iets ongelukkig is. Die ander drie, wat verskillende tehuise verteenwoordig, beweer dat die "owerhede", soos die bestuur, matrone en maatskaplike werkster, hul tog nie aan klagtes steur nie, dat die personeel saamstaan teen die inwoners wanneer daar 'n probleem is en dat die gerief van die personeel meer prioriteit geniet as die belange van die inwoners. Bekommernis is uitgespreek oor die vertroulikheid van hierdie ondersoek omdat die oortuiging bestaan dat hul "uitgegooi" mag word indien hierdie kritiek rugbaar word.

3.8.5.3.6 Stokperdjies, troeteldiere en skakeling met die gemeenskap

Geleentheid vir stokperdjies bestaan by al die betrokke tehuise. Volgens een persoon lê die probleem nie by die geleenthede nie, maar by die inwoners self: "Dis moeilik om enigiets aan die gang te kry, want die meeste van die inwoners is so passief dat hul in niks belangstel nie. Hul sit net heeldag en staar en kla gedurig."

Met die uitsondering van een tehuis waar geen diere toegelaat word nie, mag troeteldiere binne perke oral aangehou word.

Skakeling met die plaaslike gemeenskap wissel van die jaarlikse kersboom tot meer gereelde Bingo-aande, video's en byeenkomste wat hoofsaaklik deur kerk- en diensorganisasies aangebied word. Dit is gewoonlik groepsgeleenthede waar beperkte geleentheid bestaan vir die vorming van individuele vriendskappe. Daar is 'n behoefte uitgespreek aan afleiding en stimulering vir die meer intelligente inwoners.

3.8.6 WERKSOMSTANDIGHEDE

3.8.6.1 Aard van werk en aanstelling

Tydens die monstertrekking het 15 respondente voltyds of deelyds gewerk, ses het gestudeer en twee was werkloos. Ten tyde van die onderhoude was daar een voltydse student wat nog nooit gewerk het nie, twee tegnikonstudente wat periodiek voltyds werk of voltyds studeer en drie persone wat deelyds studeer en werk. Vyf respondente wat tydens die onderhoude gewerk het, is intussen weer werkloos. As gevolg van die korttermyn- en tydelike aard van die meeste respondente se aanstellings, verander die situasie voortdurend en inligting is dus versamel van almal wat tans werk of reeds werkervaring gehad het.

Tydens die onderhoude is die werksomstandighede van 20 persone bespreek, waarvan 15 voltyds en 5 deelyds gewerk het. Uit die 20 doen 1 vryskutwerk, 12 het tydelike poste en 7 is permanent aangestel. Die aard van hul werk is soos volg:

- 1) Lektor by universiteit (voltyds/permanent)
- 2) Administratiewe klerk (voltyds/tydelik)

- 3) Skoonmaker en teemeisie by spesiale skool (voltyds/tydelik)
- 4) Werkverskaffingskoördineerder by Vereniging vir Serebraal Gestremdes (deeltyds / tydelik)
- 5) Vryskut-vertaalwerk (deeltyds)
- 6) Personeelbeampte (voltyds/permanent)
- 7) Beskermde werkswinkel by tehuis (voltyds/permanent)
- 8) Staatsaanklaer (voltyds/tydelik)
- 9) Boer (voltyds/permanent)
- 10) Reisagent (deeltyds/permanent)
- 11) Tuinboukundige (voltyds/tydelik)
- 12) Liasseerklerk (voltyds/tydelik)
- 13) Skakelbordoperateur (voltyds/tydelik)
- 14) Bestekopneming (deeltyds/tydelik)
- 15) Dosent by kollege (voltyds/permanent)
- 16) Hofklerk (voltyds/tydelik)
- 17) Rekenaaroperateur (voltyds/tydelik)
- 18) Fondsinsameling (deeltyds/tydelik)
- 19) Rekenkundige assistent (voltyds/permanent)
- 20) Remediërende onderwyseres (voltyds/tydelik)

3.8.6.2 Werkgeskiedenis sedert skoolverlating

Dit gebeur selde dat 'n gestremde onmiddellik ná voltooiing van sy opleiding werk vind. In die geval van die dosent in maatskaplike werk, die universiteitslektor, die personeelbeampte, die reisagent en die teemeisie het hul nie veel moeite gehad om werk te vind nie. Eersgenoemde twee het oor meer as die minimum kwalifikasies beskik en die personeelbeampte en reisagent het beide in gewone klerklike poste begin en deur harde werk en studie hul posisie mettertyd verbeter. Nóg die tuinboukundige nóg die bestekopnemer het reeds hul studies voltooi en hul "werk" is in werklikheid die praktiese deel van hul opleiding.

Respondente wat nie maklik werk gekry het nie, gee die volgende besonderhede: Die vryskut-vertaler probeer al jare lank gevestig raak as vertaler, maar vind dat werk skaars is en dat sy dikwels weke lank geen werk kry nie. Die gematrikuleerde man wat by die beskermde werkswinkel werk, het 'n jaar lank sonder sukses werk gesoek. Nog 'n gematrikuleerde het na byna twee jaar se soek werk aanvaar as bode by 'n hospitaal. Eers 3 jaar later was hy in staat om 'n beter werk te kry, naamlik

skakelbordoperateur. 'n Dame met grade in die regte, tale en opvoedkunde beskryf die afgelope paar jaar in haar lewe soos volg: "Na 4 maande se sukkel om 'n pos te kry, is ek tydelik by die kollege aangestel. Toe raak ek manies-depressief en moes bedank. In die maande wat ek weer werkloos was, het ek begin met M.Ed. Toe weer 'n tydelike pos vir 2 maande en daarna weer werkloos vir 6 maande. Nou het ek weer vir 3 maande 'n tydelike pos as staatsaanklaer." Sedertdien is sy al weer 'n jaar werkloos. Die remediërende onderwyseres het sover ook nog net by vier geleenthede tydelike aanstellings gekry, met periodes van werkloosheid tussenin. Intussen was sy weer werkloos en werk nou as biblioteekassistent. Respondente se mededelings getuig van lang, vrugtelose en ontnugterende soektogte na werk.

3.8.6.3 Is dit wat jy sou wou doen al was jy nie gestrem nie?

Presies die helfte sê dat dit wat hul nou doen of gedoen het toe hul laas werk gehad het, wel is wat hul sou wou doen al was hul nie gestrem nie. Die ander 50% se houding word weerspieël deur opmerkings soos "What else can I do with my speech problem!" en "Ek maak maar die beste van wat beskikbaar is."

3.8.6.4 Vind jy die werk stimulerend / bevredigend?

Dertien van die 20 werkendes (65%) vind hul werk stimulerend, maar daar is ook verskeie wat dit vervelig vind en graag groter uitdagings sou wou hê. Die dosent het gefrustreer gevoel oor al die boikotte en politiekery by die kollege, wat dit moeilik maak om met die werk voort te gaan. Die dame wat geprobeer het om 'n werkverskaffingsburo vir serebraal gestremdes op die been te bring, beskryf haar ervaring soos volg: "It was a great disappointment that most of our clients had no skills to sell." Tog was sy trots op die mate van sukses waarmee sy, ten spyte van 'n spraakgebrek, met potensiële werkgewers kon kommunikeer. Die kantoor moes sluit weens 'n gebrek aan fondse.

3.8.6.5 Verhouding met kollegas en hoofde?

Met die uitsondering van vyf persone (25%) wat nie goed met al hul kollegas oor die weg kom nie, skakel 75% van die respondente op sosiale vlak goed in by die werk. Gestremdes wat in 'n nuwe omgewing begin werk, vind - volgens die

respondent wat as personeelbeampte werk - gewoonlik dat hul kollegas verwag dat hul nie die werk sal kan doen nie. Hul intelligensie word onderskat en kollegas wil hulle met alles help. Gestremdes moet hulself eers "bewys" voordat hulle as gelykes aanvaar word. Hierdie siening word ondersteun deur die ervaring van ander respondente.

Respondente kom oor die algemeen goed met hul hoofde klaar. Die respondent wat besig is met opleiding as bestekopnemer sê dat sy hoof hom onderskat en met hom praat asof hy nie tot veel begrip in staat is nie. Twee respondente het soms minder ernstige meningsverskille met hul hoofde, maar die res kom almal goed met hul hoofde oor die weg, veral ná die aanvanklike periode van wedersydse onsekerheid.

3.8.6.6 Hoe kom jy by die werk?

Agt persone gebruik hul eie motors en die res ry saam met ouers en kollegas of gebruik openbare vervoer. Die tuinboukundige moet, ten spyte van sy swak koördinasie, minstens 40 kilometer per dag met 'n fiets aflê om by die werk te kom. 'n Klerk met spastiese hemiplegie stap 20 minute na die stasie, neem dan twee treine en stap weer 20 minute van die stasie tot by sy werk. Dit neem hom 2 uur om by die werk te kom en weer 2 uur terug huis toe, sodat daar geen tyd en energie oorbly vir ander aktiwiteite nie.

3.8.6.7 Is die gebou toeganklik genoeg? Het jy spesiale toerusting, hulp of toegewings nodig?

Met die uitsondering van een persoon wat in 'n gebou gewerk het waar die toilette te smal was vir rystoele, kan almal in hul spesifieke werkplekke regkom. Verskeie persone sê egter dat, hoewel hulle met 'n ligte graad van gestremdheid daar regkom, iemand met 'n rystoel of 'n erger vorm van gestremdheid nie in die betrokke gebou oor die weg sal kan kom nie.

Daar moes soms aanpassings of toegewings by die werkplek gemaak word. 'n Klerk wat middagetes by die werk neem, se vleis word fyngesny. In 'n ander geval moes 'n elektriese tikmasjien die gewone model vervang. 'n Spastiese dipleeg vind dat sy disleksie by die werk 'n groter struikelblok is as sy bene. Die staatsaanklaer kon nie

vinnig genoeg skryf of vinnig genoeg met haar rystoel in die hof beweeg nie en is toe na 'n afdeling oorgeplaas waar sy net met lêers werk.

3.8.6.8 Werkbywoning en produksievermoë

Sonder uitsondering is die onderhoudsgroep nie méér dikwels afwesig nie en verskeie beweer dat hul meer gereeld by die werk is as sommige nie-gestremde kollegas.

Agt van die 20 werkendes meen dat hul gouer moeg word as hul nie-gestremde kollegas. Drie van die wat sê dat hul nie gouer moeg raak nie, skryf dit toe aan die feit dat hul stadiger werk.

Twaalf van die 20 wat werk (60%), skat hul produksievermoë as gelykstaande aan dié van hul kollegas, al moet dit in sommige gevalle gepaard gaan met langer werkure. Die res skryf hul laer produksie hoofsaaklik toe aan hul stadigheid en die feit dat hul gouer moeg word.

3.8.6.9 Salaris en voordele

Vyf persone (25%) verdien minder as kollegas wat dieselfde werk doen. Een respondente word minder betaal om te voorkom dat sy haar ongeskiktheidstoelaag verloor. Daar is ook drie gevalle waar die betrokkenes minimale vergoeding gekry het, maar die werk aanvaar het omdat hul niks beters kon vind nie. 'n Gegradeerde respondente was bereid om vir R400 per maand te werk en een met matriek vir heelwat minder.

Agt (40%) het nie dieselfde byvoordele as hul kollegas nie, hoofsaaklik omdat hul tydelik aangestel is of omdat hul beskermde werk doen waar daar in elk geval geen voordele soos behuisingssubsidies, mediese skemas en pensioenfondse is nie. Die hospitaalklerk was na vier jaar steeds tydelik aangestel en het dus nie vir voordele soos 'n behuisingssubsidie gekwalifiseer nie.

3.8.6.10 Is enige van jou kollegas ook gestrem?

Agt (40%) het kollegas by dieselfde firma of werkplek wat ook gestrem is. In twee gevalle was dit 'n werkplek spesifiek vir gestremdes.

3.8.6.11 Watter ambisies het jy in jou werk?

Verskeie persone het verdere studieplanne of mikpunte in terme van bevorderingsposte, maar die tydelike werkers se ambisie was in hierdie stadium net om 'n permanente aanstelling te kry.

3.8.7 WERKLOOSHEID

3.8.7.1 Werkgeskiedenis sedert skoolverlating

Tien respondente (43%) was tydens die onderhoude of voorheen werkloos vir periodes wat gewissel het van 5 maande tot etlike jare. Een van hierdie persone het 'n standerd 8-kwalifikasie, vier het standerd 10 en vyf het hoër kwalifikasies. Die pos van tydelike, deeltydse werkverskaffingskoördineerder wat 'n respondent met 'n graad in sielkunde 6 maande lank beklee het, was op die ouderdom van 35 jaar die enigste werk wat sy nog ooit gekry het. Sy kan wel loop, maar het 'n spraakgebrek en tik relatief stadig op 'n elektriese tikmasjien as gevolg van swak handkoördinasie. 'n Hemiplegiese dame met 'n standerd 8-opleiding wat met ses vingers tik en maklik kommunikeer, het voor haar mondigwording al daarin geslaag om vier aanstellings te kry, met relatief kort periodes van werkloosheid tussenin. Slegs een van die werklose persone is in 'n rystoel. Sy het ten spyte van opleiding in die regte, tale, onderwys en biblioteekwese op 31 jaar nog slegs enkele tydelike aanstellings gekry. Sy het die periodes van werkloosheid gewoonlik benut deur met studie voort te gaan.

3.8.7.2 Was jy al by Departement Mannekrag? Kon hulle jou help?

Al 10 werklose respondente was al by Departement Mannekrag, soms verskeie kere. Slegs in een geval is 'n werksplasing gedoen. Oor die algemeen voel die onderhoudsgroep nie positief oor die hulp wat hul uit hierdie oord gekry het nie. Die

dame wat self later by werkplasing van gestremdes betrokke geraak het, som haar ervaring soos volg op: "I found that the advice they gave me was purely based on my mental and academic abilities without taking my physical limitations into account."

3.8.7.3 Waar en hoe het jy sover werk gesoek?

Die algemene patroon van werksoek behels alle moontlike bronne, soos koerante, werkverskaffingsburo's, die Departement Mannekrag, skryf aan en bel van firmas, en persoonlike kontakte. Soms is daar sistematies van een firma na die volgende gestap en met die personeelbestuurders gepraat. Sielkundiges, arbeidsterapeute en familieledes het ook help soek.

3.8.7.4 Waarom dink jy kan jy nie werk kry nie?

Sewe van die 10 werklose respondente blameer hul gestremdheid vir hul werkloosheid, maar die stand van die ekonomie speel volgens ander ook 'n rol. Een van die bes gekwalifiseerde persone in die groep het na voltooiing van 'n B.Ed.-graad vir 36 onderwysposte aansoek gedoen en nie een gekry nie. 'n Intelligente, selfstandige man wat ten spyte van ligte hemiplegie sy eie motor bestuur, berig as volg: "My kwalifikasies was telkens reg vir die werk, maar sodra hul my sien, sê hulle hul soek iemand met twee hande." Onkunde by werkgewers word geblameer deur 'n man wat die houding van werkgewers soos volg opsom: "Hulle dink as jy snaaks loop en snaaks praat, is jou kop ook snaaks."

3.8.7.5 Watter tipe werk sal jy kan doen?

Twee onderwysers en 'n opgeleide kleuterskoolassistent kry nie werk nie. Die een onderwyser sal ook graag in 'n biblioteek werk en die ander beskik oor 'n LL.B.-graad en sal ook graag in die regsberoep werk. Die res van die werklose respondente soek hoofsaaklik werk van 'n klerklike aard.

3.8.7.6 Hoe gebruik jy jou tyd?

Drie persone het kursusse aangepak om hul kwalifikasies te verbeter en die res hou

hul met stokperdjies besig.

3.8.8 SOSIALE LEWE

3.8.8.1 Hoe tevrede is jy met jou sosiale lewe?

Vir 61% van die onderhoudsgroep is hul sosiale lewe bevredigend of baie bevredigend en vir 39% onbevredigend of baie onbevredigend.

Die boer, die voltydse student en die rekenaaroperateur blameer aldie hul gebrek aan sosiale selfvertroue vir hul beperkte en onbevredigende sosiale lewe. Selfs te midde van ander studente in 'n universiteitskoshuis is die student eensaam en geïsoleerd. Sy het wel spraakterapie vir 'n minder ernstige spraakprobleem op skool gekry, maar verkwalik die skool omdat daar nie aan haar veel erger sielkundige probleem, met betrekking tot sosialisering en kommunikasie, aandag gegee is nie. Die rekenaaroperateur vind dit baie moeilik om by 'n groep in te skakel. Omdat hy op 30 jaar so 'n groot sosiale agterstand het, voel hy baie selfbewus in geselskap. As gevolg van gebrek aan ervaring is hy nie seker hoe om in sosiale situasies op te tree nie. Hy het nie ervaring van saam met ander jongmense te gaan flik of sosiaal te verkeer nie en is heeltemal onseker hoe om teenoor meisies op te tree.

Afgesien van gebrek aan sosiale selfvertroue, is die gebrek aan geleenthede om jongmense te ontmoet, ook 'n rede vir onbevredigende sosiale lewes. Gestremde jongmense het 'n behoefte om lid van 'n portuurgroep te wees.

Benewens die beperkende faktore wat reeds na vore gekom het in die gesprek oor sosialisering, is die volgende reaksie verkry op die direkte vraag: "Wat beperk jou sosiale lewe?" Nege respondente het aanvanklik gesê dat hul ontevrede met hul sosiale lewe was, maar in antwoord op bogenoemde vraag het 18 persone redes aangevoer wat hul sosiale lewe beperk. Nege van hulle word hoofsaaklik ingeperk deur vervoerprobleme. Die toeganklikheid van geboue skep soms vir die mense met vervoerprobleme 'n addisionele probleem, veral as 'n rystoel gebruik word. Respondente wat hulp nodig het met persoonlike behoeftes, soos die toilet, word verder beperk omdat daar altyd iemand moet saamgaan wat weet hoe om hul op hierdie gebied by te staan.

Selfbewustheid is deur sewe en spraakprobleme deur vyf respondente genoem as die

belangrikste faktore wat hul sosialisering beperk. Die kern van die probleem is soos volg deur 'n besonder eensame respondent verduidelik: "Vervoer, spraak, selfbewustheid en finansies hou alles verband met mekaar, maar die gebrek aan ervaring is die groot ding. Dit lei tot my selfbewustheid. Ek is nie lus om altyd aangestaar te word nie." Volgens ondersoeker se waarnemings gedurende die onderhoude was sosiale selfvertroue telkens die deurslaggewende faktor, of die betrokke persone daarvan bewus was of nie.

3.8.8.2 Hoe dikwels gaan jy uit? Sou jy meer wou uitgaan?

Hoewel 39% beweer het dat hul ontevrede met hul sosiale lewe is, was daar by 52% van die respondente 'n behoefte om meer uit te gaan. Die bioskoop blyk 'n gewilde vorm van vermaaklikheid te wees vir diegene wat dit kan bekostig en vir wie toeganklikheid van geboue nie probleme skep nie. Veertien persone flik minstens een maal per maand. Soos bioskoop word uiteet beperk deur finansies en toeganklikheid, maar nogtans is daar 10 persone wat minstens een keer per maand uiteet. Ses kuier nooit by vriende nie, maar vir die res is kuier by vriende of familie 'n algemene vorm van uitgaan. Sport as 'n vorm van vermaak is beperk tot een persoon wat swem in die somer en drie wat sporttoeskouers is. Vier respondente is betrokke by kerkaktiwiteite oor naweke en een erg gestremde bring die meeste van sy vrye tyd in nagklubs, disko's en kroë deur. Sosiale behoeftes verskil van persoon tot persoon. 'n Respondent wat nooit bioskoop toe gaan of uiteet nie, by geen sport of ander bedrywighede betrokke is nie, nooit iemand besoek nie en nooit deur enigeen behalwe sy suster besoek word nie, sê nogtans dat hy tevrede is met sy sosiale lewe.

'n Spastiese respondent van byna 30 jaar wat moeisaam beweeg en praat, beskryf sy sosiale lewe soos volg: "Een keer elke maand of twee gaan ek flik. Dit vorm 99% van my 'uitgaan', want dan is dit donker. Ek was 10 jaar laas in 'n restaurant. Dis oor finansies, vervoer en selfbewustheid oor die manier wat ek eet. Ek kom net by een mens en dis my niggie wat naby ons woon. Ek sou graag vriende wou hê en meer wou gaan flik, maar dis soveel moeite om iemand te kry om jou te neem en te gaan haal dat jy sommer moed opgee voor jy nog vra." 'n Relatief lig gestremde respondent, met geen vervoer- of spraakprobleme nie, se enigste vorms van uitgaan is om alleen te gaan stap of alleen te gaan flik. Aan die ander kant sê 'n onderwyseres in die onderhoudsgroep, ten spyte van groter fisieke beperkings: "Ek het geen gebrek aan sosiale aktiwiteite nie, eerder 'n gebrek aan finansies en tyd."

3.8.8.3 Voortsetting van skoolaktiwiteite en -vriendskappe

Daar is navraag gedoen oor die voortgesette beoefening van die sport of buitemuurse aktiwiteite waaraan op skool deelgeneem is. Een persoon swem nog, een speel per geleentheid skaak en een het ontwikkel in 'n gereelde sporttoeskouer. Die ander 87% van die respondente is nie meer betrokke by enige van die sport of buitemuurse bedrywighede waaraan hul op skool deelgeneem het nie.

Volgens nege respondente het hul nie werklik in sport belang gestel nie of het hul sedertdien hul belangstelling in sport verloor. Beperkte tyd weens werkverpligtinge skep vir vyf probleme. 'n Student wat graag aan sport sou wou deelneem, was te goed vir sport vir gestremdes, maar nie goed genoeg vir gewone kompeterende sport op universiteit nie.

Die mate van kontak met skoolmaats en die manier waarop kontak met vriende behou word, is ondersoek. Vyf respondente (22%) het alle kontak met skoolmaats verloor. Met een uitsondering woon hierdie persone nog in die omgewing waar hul skoolgegaan het en is hul dus nie geografies verwyder van hul skoolmaats nie. 'n Erg gestremde persoon wat deur sy ouers verwerp is en nog nie sy eie gestremdheid verwerk het nie, sê dat hy nie met gestremdes wil meng nie en alleenlik kontak behou met skoolvriende wat nie gestrem is nie. Onder die persone wat min sosialiseer, is woorde soos die volgende gehoor: "Ek het geen vriende van my eie nie, dis net my broers se vriende" en "Ek het nie vriende nie. Dis net X wat een of twee keer per jaar hier inloer."

Sewe persone (30%) behoort aan klubs of verenigings waar hul sosialiseer, maar kontak met vriende vind hoofsaaklik deur middel van besoeke, telefoongesprekke en korrespondensie plaas.

3.8.8.4 Hoe reageer vreemdelinge teenoor jou?

Volgens vier respondente (17%) het hul geen probleem met mense se reaksies nie. 'n Man van 26 jaar met atetose, wat ooglopende swak koördinasie, 'n spraakgebrek én 'n probleem met speekselbeheer tot gevolg het, is oortuig dat mense nie agterkom dat hy gestrem is nie. Drie persone beweer dat mense deurgaans positief teenoor hul reageer. Twee van hierdie drie is erg gestremdes wat beweer dat hul in

"opgevoede" kringe beweeg waar mense se reaksies nie 'n probleem is nie, hoewel een erken dat sy wel aangestaar word. Sy beskou dit nie as 'n probleem nie en oorbrug mense se gevoel van ongemak deur self 'n gesprek te begin om die ys te breek. Die derde persoon ondervind dat mense aanvanklik "versigtig" is, maar hoofsaaklik belangstelling toon. Opregte belangstelling word waardeur en lei gewoonlik tot die verskaffing van meer inligting oor die gestremdheid. Dit plaas die ander persoon op sy gemak wanneer die gestremde sonder ongemak oor sy eie toestand kan praat.

Die meeste respondente (44%) vind dat mense se reaksies wissel van positief tot negatief en 39% ervaar vreemdelinge hoofsaaklik negatief.

Daar is beweer dat ouderdom 'n rol speel in mense se reaksies teenoor gestremdes. 'n Jong meisie met ataksie wat haar balans en spraak affekteer, beweer dat dit veral jongmense is wat met haar spot en vir haar lag. Sy vind dat jongmense ongemaklik voel en begin giggel, waar ouer mense meer geneig is om te staar en met haar te praat asof sy verstandelik gestrem is. Die ervaring van 'n ouer gestremde dame met atetose, wat ook swak balans en spraakprobleme tot gevolg het, verskil weer met betrekking tot verskillende ouderdomsgroepe: "Older people are very patronizing and they sometimes talk to me as if I'm two. Young people on the whole respond quite positively. If I ask a group of young people at the bus stop if I am at the right stop, they answer me just as they would anyone else. Older people tend to fuss and ask if I've ever been out on my own before, etc." Respondente beweer dat kinders geneig is om uit te vra en dat volwassenes geneig is tot die tipiese "Will she have sugar? syndrome", waar die gestremde geïgnoreer en kommunikasie tot die metgesel gerig word.

Mense se reaksies verander soms drasties sodra hul uitvind dat die gestremde akademies geprester het of wanneer hul hom/haar sien lees of hoor dat hy of sy 'n intelligente gesprek met iemand anders voer. Volgens professioneel gekwalifiseerde respondente reageer vreemdelinge met ongeloof wanneer hul beroep in geselskap bekend raak.

Volgens 15 respondente (65%) voel mense ooglopend ongemaklik in hul teenwoordigheid. Daar is onmiddellik 'n stilte in die geselskap wanneer die gestremde by 'n groep aansluit. Mense probeer volgens die maatskaplike werker in die onderhoudsgroep kompenseer vir hul gevoel van onsekerheid en ongemak deur onnatuurlike vriendelikheid. 'n Dame wat haar nie meer veel deur mense se

reaksies laat ontstel nie, sien die saak soos volg: "Jy is jou gebrek gewoond - hulle nie. Jy kan nie verwag van mense wat nog nooit 'n serebraal gestremde gesien het om te reageer asof daar niks fout is en asof hulle heel op hul gemak is nie."

Tien respondente (43%) is bewus daarvan dat hul aangestaar word en 11 (48%) word deur vreemdelinge gehanteer asof hul verstandelik gestrem is. Daar is 'n verband tussen die wanopvatting dat serebraal gestremdes noodwendig verstandelik gestrem is en die neiging om nie direk met hul te kommunikeer nie. Volgens 'n respondent in 'n rystoel wat met 'n graadkursus besig is, dink mense outomaties dat 'n persoon in 'n rystoel verstandelik gestrem is. Hulle praat gedurig met die mense wat saam met haar is óór haar, asof sy nie kan hoor of verstaan nie.

Mense se takteloosheid gaan soms veel verder. Bogenoemde dame is al meermale direk deur vreemdelinge gevra of daar dan niks met haar brein verkeerd is nie. Volgens haar sê mense dinge soos "Jy kan darem bly wees jy het 'n man gekry al sit jy in 'n rystoel." Sy sê vervolgens: "Hulle kyk met sulke jammer oë na my en my man. Ek kan sien hoe jammer kry hulle hom en wonder seker wat hy alles vir my moet doen. Mense verwag van gestremdes om depressief te wees." Volgens 'n ander respondent het 'n man vir haar gesê: "Jy's nogal mooi, net jammer jy's kreupel." Onsensitiewe aanmerkings of taktlose vrae is iets waaraan almal blykbaar van tyd tot tyd blootgestel word.

3.8.8.5 Hoe hanteer jy mense se reaksies?

Selfs in die geval van respondente wat in antwoord op 'n direkte vraag beweer het dat mense se reaksies hul glad nie pla nie, blyk dit dat hierdie ontkenning dikwels 'n verdedigingsmeganisme was. Wanneer hul oor die onderwerp begin gesels, kom hul ware gevoelens na vore.

Dit is 'n lang en pynlike proses om te leer om mense se reaksies te hanteer. Die teemeisie het aanvanklik na elke negatiewe ervaring in tranes uitgebars, maar deesdae probeer sy dit ignoreer alhoewel dit steeds seermaak. Die onderwyseres, wat 'n toonbeeld van positiewe sosiale aanpassing is, sê dat negatiewe reaksies nie van haar rug afrol nie, maar haar nie meer so veel soos vroeër affekteer nie. Nie almal het al geleer om die situasie te hanteer nie. Volgens die skakelbordoperateur ontstel dit hom steeds as mense hom aanstaar en reageer asof hy verstandelik gestrem is. Sekere dae kan hy dit beter hanteer, maar ander dae word alles net te

veel en dan ontsnap hy doelbewus deur te fantaseer en in sy eie droomwêreld vrede te soek. Nog 'n respondent beskryf sy reaksie soos volg: "Usually I go red in the face and get all uptight and nervous and then I withdraw." Ook die student in die koshuis voel magteloos om die situasie te hanteer en onttrek haar net. Vir sommige is die verleentheid groter as hul weet dat hul weer met die betrokke persoon te doen sal kry.

'n Respondent in haar dertigerjare het oor die jare geleer om geduld met mense te hê en om vreemde reaksies te hanteer. Sy het egter min geduld met medici en paramedici wat haar soos 'n kind behandel en sake met haar ma bespreek in plaas van met haarself. Volgens haar is dit geensins ongewoon nie en weier sy om na sulke mense terug te gaan.

Meer as die helfte van die respondente het daarop gewys dat die gestremde self verantwoordelikheid moet aanvaar om die nie-gestremde op sy gemak te stel. Dit word soms gedoen deur die gebruik van humor. 'n Man wat met moeite sonder sy rystoel beweeg, sê hy breek die ys wanneer hy by 'n plek inkom waar mense ongemaklik lyk, deur te sê: "Ek het nou net geval op die trap en nou's my bene lam." Dan lag almal en hy is self ook meer op sy gemak. Iemand wat gereeld saam met sy nie-gestremde vriende gaan sport kyk, sê sy vriende voel so tuis met sy gestremdheid dat een vriend by die rugby vir hom gesê het: "Nee man, loop reguit voor die mense dink jy's dronk." Afgesien daarvan dat dit die omstanders op hul gemak gestel het, was dit vir hom 'n teken van sy vriende se aanvaarding.

Wanneer die gestremde self gemaklik oor sy probleem kan praat, stel dit vreemdelinge ook op hul gemak. Dit is die benadering wat volgens die meeste respondente die beste resultate lewer. Respondente meen dat dit nie net die gestremde se plig is om mense op hul gemak te stel nie, maar ook om jouself as gestremde so aanvaarbaar moontlik vir ander te maak.

Volgens die onderhoude kom dieselfde standaardreaksies voortdurend voor by vreemdelinge wat 'n gestremde vir die eerste keer ontmoet. Die gestremde is deeglik bewus van die ander persoon se ongemak, nuuskierigheid of foutiewe persepsies en aanvaar dikwels die verantwoordelikheid om die vreemdeling op sy gemak te stel of sy foutiewe persepsies reg te stel. Nógans is dit nie altyd vir die gestremde maklik om hierdie reaksies te hanteer nie en dit kan lei tot sosiale onttrekking.

3.8.8.6 Wat sal jou sosiale lewe meer bevredigend maak?

Algemene probleme is vervoer en beperkte geleenthede om mense te ontmoet. 'n Gesellige, sosiaal georiënteerde vrou sit daagliks alleen tuis omdat sy van haar man, wat lang ure werk, afhanklik is vir vervoer. In twee gevalle het die ouers van gestremdes wat tuis woon na areas getrek waar daar nie openbare vervoer beskikbaar is nie. Hoewel die res van hul gesinne met hul eie motors regkom, het dit vir hulle gelei tot 'n drastiese inkorting van hul beweeglikheid en sosiale lewe.

Gebrek aan sosiale selfvertroue en beperkte kontak met die teenoorgestelde geslag kom voor, ongeag geslag, ouderdom, beroep of graad van gestremdheid. Dit is 'n ewe groot probleem vir jong studente wat onlangs die skool verlaat het as vir 'n 30-jarige man wat steeds geïsoleer leef. So beweer die teemeisie dat 'n gebrek aan sosialiseringvaardighede die kern van haar probleem is; maar ook die student in die universiteitskoshuis beskik nie oor die nodige vaardighede en selfvertroue om uit haar sosiale isolasie te breek nie. Sy wens dat mense na haar moet uitreik, maar weet terselfdertyd nie hoe om dit te hanteer nie. Die bestekopnemer sê: "I need more social life, but I fear it! I am one big act. I make jokes and try to appear happy, but it is to hide my unhappiness. I feel so very inadequate, but I try to hide it." 'n Man wat geen vriende het nie en slegs een of twee keer per jaar besoek kry, sê: "My grootse behoefte is om 'n 'buddy' te hê."

Daar is by drie mans in die onderhoudsgroep 'n groot behoefte aan 'n meisie, maar by al drie ook die vrees vir verwerping. Een van hulle stel dit soos volg: "My biggest fear is being rejected. My big depression was triggered off by a crush on a girl who rejected me. I could not get over it. I put up a front, but my confidence level is lower than that of most people, or than most people think. I have never had a girlfriend and people say it's not important, but to me it is important. The fact that it is someone who cares for you for what you are is important."

3.8.8.7 Wat doen jy self om jou sosiale lewe te verbeter?

Daar is respondente wat geen inisiatief aan die dag lê om hul omstandighede te verbeter nie. 'n Eensame respondent erken dat sy self nooit die inisiatief neem nie. Sy bel nooit of maak nooit self voorstelle nie, maar wag vir ander om die leiding op sosiale gebied te neem omdat sy nie selfvertroue het nie. 'n Ander beweer dat sy so

min selfvertroue het dat sy nie eens tuis tussen haar eie familie aan tafel self 'n gesprek sal inisieer nie. Daar is egter ook respondente wat elke geleentheid gebruik om uit te kom of te probeer kontak maak deur middel van die telefoon of korrespondensie. 'n Erg gestremde respondent wat wel kan loop, het onderneem om na 'n ander eensame gestremde in haar omgewing om te sien. Die boer, wat ook by tye eensaam is, se positiewe houding spreek uit sy woorde: "Dit hang van jouself af. As jy eenkant bly, sal jy eensaam bly. As jy wil vriende maak, moet jy meng." Hy gaan soveel moontlik uit.

Vervoerprobleme kompliseer die situasie. Gestremdes wil nie altyd afhanklik wees nie. Elke keer wanneer ander gevra moet word om met vervoer te help, word hul afhanklikheid beklemtoon. 'n Respondent vir wie vervoer 'n groot probleem is sedert hul getrek het, is egter nie van plan om haar daardeur te laat onderkry nie. Sy berei haar soos volg voor vir die tyd wanneer sosiale kontak weer makliker word: "I try to broaden my interests and general knowledge by reading, so at least I can contribute to subjects of topical interest in a social group."

3.8.8.8 Vaste verhoudings en huwelike

Vyf persone (22%) het 'n spesiale persoon in hul lewe. Drie is getroude vrouens en twee is mans met vaste meisies. Die getroudes het almal nie-gestremde mans. Een van die mans het 'n meisie wat ook gestrem is en in dieselfde tehuis vir gestremdes woon. Volgens 'n dame wat 'n spesiale vriendskap met 'n kwadruptegiese man het, moet hy by die tehuis baie spot verduur omdat sy serebraal gestrem is. Die ander gestremdes sien volgens haar neer op die serebraal gestremdes. Die meeste respondente (78%) het geen romantiese verbintenisse nie.

Met een uitsondering wil al die ongetroudes graag 'n vaste verhouding hê of trou. Dit is egter nie vir almal 'n saak van dringendheid nie. 'n Respondent som haar houding soos volg op: "Om te trou, sal my lewe verbreed, maar nie noodwendig gelukkiger maak nie. As die prins op sy perd verbykom, is dit goed so, maar as dit nie gebeur nie, gaan ek definitief nie depressief raak daaroor nie."

Die belangrikste eienskap waarna in 'n lewensmaat gesoek word, is dat dié persoon die gestremde moet aanvaar soos hy of sy is. Uiterlike voorkoms is van min belang, maar Christelike waardes, 'n sin vir humor, intelligente geselskap, eerlikheid en ander innerlike waardes is vir byna almal van die grootste belang. Twee persone sê

spesifiek dat hierdie persoon nie gestrem moet wees nie, terwyl 'n ander weer 'n gestremde as lewensmaat verkies. Humorsin en stimulerende geselskap word hoog aangeskryf, maar daar is 'n totale afwesigheid van materiële waardes of uiterlike kenmerke in die vereistes wat gestel is.

3.8.9 EMOSIONELE PROBLEME

3.8.9.1 Spanning

Ongeveer die helfte (52%) van die respondente in die onderhoudsgroep het probleme met spanning. Een persoon, wat sedert sy kinderdae bekend is as 'n gespanne mens, het ontken dat hy gespanne is. Daar is egter in die onderhoud gevind dat die betrokke man ook in ander opsigte 'n onrealistiese siening van homself en sy omstandighede het.

Die hoofrede vir spanning was sosiale situasies en verhoudingsprobleme in die gesin. 'n Besonder gespanne student, wat bang is vir vreemdelinge, sê dat mense se stemtoon en geaardheid haar affekteer. 'n Sagte, gemoedlike stemtoon en mense met rustige geaardhede laat haar ontspan. Om voor vreemde mense te moet loop of praat, veroorsaak groot spanning by 'n respondent met 'n ligte graad van hemiplegie. Sosiale situasies, soos om in die openbaar te eet, maak 'n spastiese man baie gespanne omdat hy graag 'n goeie beeld wil voorhou en bang is dat hy te hard sal kou of mors terwyl hy eet. 'n Besonder eensame en gespanne respondent beleef die enkele kere wanneer hy wel in die openbaar verskyn soos volg: "As ek in die straat loop, weet ek mense dink ek is nie lekker in my kop nie en dit veroorsaak 'n bose kringloop."

Daar was ook kommer oor die toekoms, spesifieke eksamenspanning en 'n neiging om maklik te skrik. Een van die drie respondente wat abnormaal gou skrik, sê: "Ek is baie senuweeagtig en ek skrik baie gou, maar nogtans hou ek van 'n gevaarlike lewe - ek jaag met motorfietse en ek jaag met my motor - ek is mal oor gevaarlike aktiwiteite. Die besef dat my lewe 'n gejaag na wind is, maak my gespanne." Al drie persone wat gou skrik, is spasties.

In een geval hou die spanning verband met manies-depressiwiteit en in een geval met epilepsie. Laasgenoemde beskryf sy ervaring soos volg: "I have all the symptoms of nerves - the sweating and the heartbeat. I start shaking all over. My

epilepsy and the worries about having a fit make me anxious. Also getting on and off buses and trains and crossing roads. Any moment my legs can cramp and then I just fall. I become a nervous wreck in exams. I get nervous about getting nervous! Social situations, especially with girls make me very nervous." Dit is duidelik dat sy vrees vir 'n toeval bykans alle fasette van sy lewe beïnvloed.

Van die persone wat hulself nie as gespanne beskou nie, maak ook melding van "hanteerbare" spanning in sosiale en eksamensituasies en van die neiging om maklik te skrik. By een dame is daar 'n spesifieke vrees vir narkose en hospitale sedert sy onder operasie in die teater wakker geword het.

Die neiging tot emosionele spanning kom gewoonlik uit die kinderdae. Uitsonderings op hierdie reël, persone wat as kinders nie gespanne was nie maar nou wel, is die twee wat onlangs onderskeidelik epilepsie en manies-depressiwiteit ontwikkel het. Daar is ook twee wat as kinders wel gespanne was, maar nou nie meer nie. In beide gevalle het die spanning verband gehou met periodes in gewone skole tydens hul hoërskooljare en spontaan verbeter toe hul weer na spesiale skole oorgeplaas is.

3.8.9.2 Neerslagtigheid

Ongeveer die helfte (48%) van die onderhoudsgroep is dikwels neerslagtig. In een geval is die oorsaak 'n chemiese wanbalans. Die hoofredes vir neerslagtigheid is sosiale isolasie en die beperkings wat hul gestremdheid hulle oplê. Sosiale isolasie en gebrek aan vriende vorm 'n deurlopende tema by die meeste neerslagtiges. Wanneer sy lang tye nie uit die huis kom nie, kry 'n respondent in 'n rystoel 'n gevoel van ingeperktheid wat meer 'n gevoel van frustrasie as depressie is. Ander kla oor die eentonigheid en oninteressantheid van hul bestaan.

Bekommernis oor die toekoms, werkloosheid, gesinsprobleme en finansies is ook genoem. 'n Gegradueerde beskryf haar gevoelens soos volg: "The prospect of not finding a fulfilling occupation! What is depressing me more is the fact that it is not as if I have adopted a sit back attitude. I have been prepared to do everything to help myself, but when after the effort I put into helping myself, it does not work out, I become very despondent. I also feel neglected by the associations for the disabled who are supposed to help."

Drie persone het al selfmoord oorweeg. Die volslae magteloosheid en verbittering waarmee gestremdes te kampe het, spreek uit die volgende reaksie op 'n navraag oor die rede vir 'n jong man se neerslagtigheid: "My life! What is there to be happy about? People say there are always people worse off than me, but two wrongs do not make a right."

Teenoor 48% wat as volwassenes neerslagtig raak, was 61% as kinders geneig tot neerslagtigheid. Daar was by byna al die persone wat neerslagtig raak ook in hul kinderdae 'n probleem met depressie. Die respondent met manies-depressiwiteit was nie as kind neerslagtig nie, terwyl vier persone wat nou gelukkiger voel, wel in hul kinderdae terneergedruk was. Die beperkings van haar gestremdheid het een persoon as kind neerslagtig gemaak, maar sy het geleer om daarmee saam te leef. Die frustrasies van skoolwerk en studies was soms in die verlede oorsake van neerslagtigheid. Die maatskaplike werker in die onderhoudsgroep is as kind 'n paar jaar na 'n gewone skool gestuur. Sy beskryf dié ervaring soos volg: "Die tyd toe ek in die gewone skool was, was ek elke dag ongelukkig. Ek was 'n senuweewrak. Ek het in die oggend opgestaan met 'n vrees vir die dag." 'n Ander kindertydse ervaring wat tot neerslagtigheid gelei het, was lang hospitalisasies na operasies. Een respondent het as kind 'n volle jaar in hospitale deurgebring.

3.8.9.3 Wat doen jy as jy so voel?

Maniere om die depressie te beveg, sluit in huil, woedebuie, praat met iemand daaroor, onttrekking, musiek luister, gaan stap of ry, besigbly en bid. 'n Ma van twee kinders glo in die waarde van stoom afblaas wanneer dinge te veel word. 'n Vorm van emosionele ontlading wat vir hom werk, word deur 'n man met baie probleme beskryf: "Ek luister na popmusiek en blues en sit dit baie hard. Soms raak ek aggressief. Dan sluit ek my deur, sit die musiek hard en slaan duike in die mat en gee 'n paar gille tot ek beter voel." Om na musiek te luister, bied vir vier persone ontvlugting of kalmte. Vyf persone maak staat op gebed en vyf voel beter as hul met iemand daaroor gepraat het. Waar die spanning en depressie verband gehou het met verkeerde skoolplasing, het die betrokke respondent se rebelsheid en psigosomatiese simptome verdwyn toe sy weer in 'n spesiale skool gekom het.

Drie persone gebruik medikasie, een vir manies-depressiwiteit en twee vir epilepsie. Benewens een persoon wat erken dat hy nou en dan een van sy ma se "senuweepille" steel as hy beter wil slaap, is daar geen ander gebruikers van kalmeermiddels of

antidepressante nie.

3.8.10 DIE SIN VAN DIE LEWE

3.8.10.1 Wat in die lewe het vir jou werklik waarde?

Die belangrikste waardes vir die helfte van die onderhoudsgroep (48%) is godsdienstige waardes. Dit is duidelik dat godsdiens perspektief en sin in die bestaan van verskeie respondente gebring het. 'n Goed gekwalifiseerde dame wat nêrens werk kan vind nie en vasgevang voel in 'n ongelukkige huis, soek opreg na betekenisvolle waardes: "Knowing my own salvation is secure and to find something fulfilling to do. Sometimes I'm a bit troubled because finding something fulfilling to do is so important to me that I wonder whether I fall into the humanistic trap of having my mind and heart too centered on the here and now. I also wonder if what I know about my salvation is heart-felt knowledge or just academic knowledge." Vriendskap en gesinsverhoudinge word hoog geag as singewende aspekte van die lewe. 'n Man wat elke aand uitgaan omdat hy glad nie alleen kan wees nie, sê dat ware vriendskap vir hom die meeste betekenis het, maar hy is steeds rusteloos op soek daarna. Soms word onafhanklikheid beklemtoon, of die behoefte om diensbaar te wees en 'n bydrae te lewer, uitgespreek. Materiële waardes wat wel genoem is, strek nie verder as 'n werk, 'n woonplek en vervoer nie.

3.8.10.2 Is die lewe die moeite werd?

Twee respondente twyfel, maar die res (91%) sê die lewe is die moeite werd. Die twee wat twyfel, beweer beide dat hul reaksie op die vraag van week tot week sal verskil. Onder die positiewe reaksies was dat die lewe 'n gawe van God is en daarom moet die beste daarvan gemaak word.

3.8.10.3 Die doel van jou bestaan

Met die uitsondering van drie persone wat onseker is, glo die res van die onderhoudsgroep (87%) dat daar 'n doel met hul spesifieke lewes is. Die drie onsekeres kon nog geen doel vir hul bestaan insien nie, maar een van hulle sê dat hy 'n al groter behoefte aan godsdiens ontwikkel. Godsdiens was nooit vir hom, sy

ouers of sy vriende belangrik nie, maar nou sê hy: "Almal is net in die 'rat race', maar ek het 'n behoefte om geestelik te ontwikkel. Ek weet daar is iets aan die gebeur met my, maar wat weet ek nog nie."

Die lektor, wat 'n aanhanger van Frankl is, glo dat dit nie gaan oor wat 'n mens nie kan doen nie, maar oor wat jy wel kan doen en hy is vasberade om 'n vol en betekenisvolle lewe te lei. Die feit dat hul as babas teen alle verwagting in oorleef het, is vir verskeie persone 'n sterk aanduiding dat God 'n doel met hul lewens moet hê. Daar is persone wat die doel van hul spesifieke bestaan sien in terme van wat hul vir ander gestremdes kan beteken as inspirasie en rolmodelle, soos blyk uit die volgende: "To show other people that despite being disabled, one can overcome obstacles." Die beïnvloeding van die samelewing se houding teenoor gestremdes dien as doel vir respondente soos die personeelbeampte wat bewus is daarvan dat hul gedrag ander mense beïnvloed. Diensbaarheid is 'n belangrike doel. 'n Respondent met oënskynlik beperkte vermoëns stel dit soos volg: "Die Here het my gestrem gemaak, maar hy het my ook my geaardheid gegee sodat ek vir ander mense iets kan beteken." Daar is ook die persepsie dat die lewe miskien nie vir almal een groot doel het nie, maar dat elke dag 'n doel kan hê. Die oortuiging bestaan egter by 87% van die onderhoudsgroep dat die lewe sinvol is, al het almal nog nie die spesifieke sin in sy of haar bestaan gevind nie.

3.8.10.4 Toekomspektief

Dertien persone (57%) voel optimisties en 43% onseker oor die toekoms. Dié optimisme is nie altyd realisties nie, soos in die geval van 'n respondent wat sedert geboorte gestrem is en in 'n rystoel sit, maar steeds glo dat sy eendag sonder hulp sal loop.

Onsekerheid oor die toekoms sluit in bekommernis oor huweliks- en werksmoontlikhede. 'n Man in sy laat twintigs beskryf sy kommer oor die toekoms soos volg: "Ek voel eintlik bang omdat my lewe so 'n vaste patroontjie vorm sedert ek die skool verlaat het. Ek raak so bang die res van my lewe sal ook so 'institutionalized' wees. Jy staan op, drink jou koffie, jy gaan werk, jy kom huis toe, jy kyk T.V. en jy gaan slaap." (Hy het sedertdien sy werk verloor en na 'n tehuis vir gestremdes getrek waar hierdie beeld in 'n nog groter mate waar is.)

In die geval van 19 persone (83%) hou hul ideale vir die toekoms direk verband met

werk- en beroepsontwikkeling. Hierdie ideale is vir dinge wat gewone mense as vanselfsprekend aanvaar, soos 'n werk en woonplek. Soos dit ook gestel is: "Ek wil net die geleentheid hê om 'n alledaagse, ordentlike lewe te lei." Daar is ook ideale met betrekking tot die huwelik en gesinslewe, wat vir vier persone besonder belangrik is, en spesifieke projekte, soos om van Riversdal se tehuis 'n sukses te maak of om voltyds sendeling te word.

Die idealistiese drome van 'n intelligente 30-jarige man is eensklaps gekanselleer deur sy terugkeer na die realiteite van sy bestaan: "Ag nee, man, dit help tog nie! Ek het lankal geleer dit help tog nie om ideale te hê nie, want hulle word tog net verwoes. Ek sal tog nooit 'n werk kry en R2,000 'n maand verdien en ooit my eie huis en gesin kan hê nie. Ek sal graag 'n meisie wil hê, maar ek verongeluk alles oor ek so selfbewus is. Ek is sosiaal 10 jaar agter - 'n stokou man met 'n bles en 'n boepie en ek voel soos 'n 16-jarige by 'n meisie. Ek sit vasgevang in 'n patroon waarmee ek nie tevrede is nie, maar ek kan ook nie veel daaraan doen nie."

3.8.11 SAMEVATTING

'n Landwyse vraelysondersoek het response van 67 serebraal gestremde persone met standaard 8 as minimum akademiese kwalifikasie opgelewer. Die vraelysondersoek is opgevolg deur semigestruktureerde onderhoude wat met 'n monster van 23 respondente gevoer is. Die gegewens wat op hierdie manier ingesamel is, is in hierdie hoofstuk weergegee.

In die vraelyste is daar soms positief gereageer waar 'n geforseerde keuse gemaak moes word, terwyl negatiewe houdings en kritiek na vore gekom het waar om meer inligting gevra is. Tydens die onderhoude het dit opgeval dat respondente se eerste reaksie soms positief of optimisties was totdat hul begin nadink en 'n breër perspektief gekry het.

HOOFSTUK 4

SAMEVATTENDE BEVINDINGE/GEVOLGTREKKINGS EN AANBEVELINGS

4.1 INLEIDING

In hierdie studie is die belewingswêreld van serebraal gestremde oudleerlinge van skole vir gestremdes in die RSA ondersoek. Om serebraal gestremde kinders doeltreffend vir die lewe voor te berei, is dit nodig om die leefwêreld van volwasse gestremdes te ondersoek. Sodoende kan ook besin word oor die toepaslikheid en doeltreffendheid van sekere strategieë wat in spesiale skole gevolg word.

Daar is in die literatuur veel meer bekend oor serebraal gestremde kinders as oor serebraal gestremdes wat reeds die skool verlaat het. Benewens 'n literatuurstudie waarin van plaaslike sowel as oorsese bronne gebruik gemaak is, is 'n empiriese ondersoek onderneem. Die empiriese ondersoek is in twee fases afgehandel. 'n Landwyse vraelysondersoek is opgevolg deur semigestruktureerde onderhoude wat met 'n verteenwoordigende monster van een derde van die respondente gevoer is. Die bevindinge uit die literatuur, sowel as uit die empiriese ondersoek, word gestruktureer in dieselfde volgorde van hoofkategorieë soos gebruik by die bespreking van die onderhoude.

4.2 BEVINDINGS/GEVOLGTREKKINGS

Die bevindinge van hierdie ondersoek word in hierdie afdeling in verband gebring met dit wat uit die literatuur na vore kom. Die volgorde waarvolgens gegewens uit die onderhoude bespreek is, word as riglyn in hierdie afdeling gebruik.

4.2.1 FUNKSIONELE ONAFHANKLIKHEID

In die huidige ondersoek is op die respondente se eie oordeel met betrekking tot hul funksionele vermoëns staatgemaak. Die belangrikheid van die aanleer van lewensvaardighede het tydens die onderhoude telkens na vore getree. Respondente

het gevind dat hul vlak van onafhanklikheid kan verhoog deur die oordeelkundige gebruik van beskikbare produkte, maar dat spesiaal ontwerpte produkte soos skoene en fasiliteite soos vashouplekke in toilette soms nodig is (kyk 3.8.2.2 & 3.8.2.3). **Funksionele onafhanklikheid hou nie slegs verband met meetbare aspekte van 'n respondent se fisieke funksionering nie. Oorspronklikheid en motivering kan die vlak van onafhanklikheid van sekere persone verhoog bo dié van ander wat volgens objektiewe oordeel selfs minder erg gestrem is.**

Uit 'n opname in die literatuurstudie, waarin geen intellektuele of akademiese afsnyppunte gebruik is nie, kan afgelei word dat meer as 'n kwart van die serebraal gestremdes van rystoele gebruik gemaak het (kyk 2.11.1). Uit die empiriese ondersoek, wat gefokus het op persone wat minstens standaard 8 geslaag het, blyk dit dat slegs 16% van rystoele gebruik gemaak het (kyk 3.7.9.1, tabel 3.27). Daar is dus 'n kleiner persentasie persone in rystoele onder die akademies meer suksesvolle gestremdes in hierdie ondersoek. Die subgroep wat van rystoele gebruik maak, sowel as die subgroep van erg gestremdes, het egter akademies beter presteer as die vraelysgroep in sy geheel (kyk 3.7.9.2, tabel 3.32). Uit die empiriese ondersoek blyk dit dat vier van die ses respondente met die ergste graad van gestremdheid, nie slegs B-grade behaal het nie, maar ook hoër grade en ander nagraadse kwalifikasies (kyk 3.7.9.2). **Die feit dat 'n serebraal gestremde persoon fisiek erg gestrem is óf van 'n rystoel gebruik maak, is nie ekwivalent aan swak akademiese potensiaal en prestasie nie. In die empiriese ondersoek was juis hulle onder die presteerders.**

In 1986 het net 7,7% van die liggaamlik gestremde blankes, maar die meeste van die liggaamlik gestremdes in die bruin en swart gemeenskappe in die Skiereiland openbare vervoer gebruik (kyk 2.11.2). In die Vishoekarea het 85,6% van die blanke liggaamlik gestremdes hoofsaaklik van private motors gebruik gemaak (kyk 2.11.3). In die empiriese ondersoek maak slegs 30% van busse en 28% van treine gebruik, terwyl private motors die gewildste vervoermiddel is (kyk 3.7.9.1, tabel 3.29). In hierdie ondersoek, wat hoofsaaklik uit blanke respondente bestaan, bestuur 31% hul eie motors, 6% behoort aan saamryklubs, terwyl 51% hoofsaaklik deur ouers of eggenote en 37% deur vriende vervoer word. Dit stem grootliks ooreen met die bevindinge in die literatuur en dui daarop dat voorkeur aan private motors gegee word bo die gebruik van openbare vervoer. **Die grootskaalse gebruik van private motors, soos deur die empiriese ondersoek aangedui, hou moontlik verband met die feit dat soveel van die respondente uit die bevoorregte middelklas kom en by hul ouers inwoon.**

Vervoer word in die literatuur beskryf as die sleutel tot sosiale integrasie (kyk 2.11.1). Daar word ook verwys na verskeie probleme wat gestremdes met openbare vervoer ondervind (kyk 2.11.2). Hoewel bykans 'n derde van die respondente in die empiriese ondersoek hul eie motors bestuur, beteken dit nie dat vervoer vir hul geen probleme skep nie. Veral die betaal-en-vertoon-stelsel maak parkering vir gestremdes problematies (kyk 3.8.2.7). Hoewel ouers en vriende gewoonlik vervoer voorsien vir dié wat nie self bestuur en ook nie van openbare vervoer gebruik kan maak nie, beklemtoon dit hul afhanklikheid van ander en bly dit steeds 'n stremmende faktor in die sosialisering van gestremdes (kyk 3.8.8.6). **Hierdie ondersoek bevestig gestremdes se afhanklikheid van doeltreffende vervoer.**

Teenoor 52% in die vraelysgroep van die empiriese ondersoek, het al die respondente wat by tehuise vir gestremdes inwoon, aangedui dat dinge vir hulle gedoen word wat hul self kan en wil doen (kyk 3.7.11.2). Dit stem ooreen met die bevinding in die literatuur dat personeel in tehuise vir gestremdes geneig is om te veel vir gestremdes te doen (kyk 2.10.3). **Die empiriese ondersoek bevestig dat personeel in tehuise vir gestremdes té veel vir die inwoners doen en sodoende nie genoeg ruimte laat vir selfstandige optrede nie.**

Volgens die literatuur kan skuldgevoelens by die ouers van gestremdes lei tot oorbeskerming (kyk 2.6.3 & 2.6.4). In die empiriese ondersoek woon 'n beduidende persentasie van die persone wat beweer dat té veel vir hul gedoen word, by hul ouers en is rystoelgebruikers of erg gestremdes (kyk 3.7.9.2). **Die empiriese ondersoek toon dat gestremdes wat by hul ouers woon, minder geleentheid kry om selfstandig op te tree en dat mense meer geneig is om die vermoëns van erg gestremdes en persone in rystoele te onderskat en onnodige hulp aan hulle te gee.**

In 'n Britse ondersoek is bevind dat meer as twee keer soveel gestremde tienerdames as -mans beweer het dat hul te veel hulp kry met dinge wat hul self kan doen (kyk 2.6.4). In die empiriese ondersoek het minder dames as mans aangedui dat mense vir hulle dinge doen wat hul self kan en wil doen (kyk 3.7.9.2). Dit lyk dus of die Suid-Afrikaanse dames meer geleentheid as die Britse dames kry om dinge selfstandig te doen. Die feit dat die Britse groep uit adolessente bestaan, en dus gemiddeld jonger as die respondente in die huidige ondersoek is, kon bygedra het tot 'n groter mate van "oorbeskerming" van eersgenoemde dames. **In die empiriese ondersoek kon nie bevestiging gevind word dat gestremde dames meer onnodige hulp ontvang as mans nie.**

Serebraal gestremdes is meesal meervoudig gestrem en benewens 'n koördinasieprobleem het byna almal ook sekondêre probleme (kyk 2.3.7). Opnames van die voorkoms van hierdie probleme verskil grootliks, moontlik na gelang van die kriteria wat gebruik is (kyk 2.3.7.2; 2.3.7.3 & 2.3.7.6). Daarbenewens is die realiteitsoriëntering van sommige serebraal gestremdes nie goed nie, sodat dít wat deur ander as 'n probleem beskou word, nie noodwendig deur hulle as 'n probleem beleef word nie. In die literatuur is ook verwysings na die neiging wat by sommige serebraal gestremdes bestaan om hul probleme te ontken (kyk 2.5.4). Van die respondente in die empiriese ondersoek het tydens die onderhoude nie 'n realistiese weergawe van hul probleme gegee nie (kyk 3.8.8.4). Die gegewens in tabel 3.33 (kyk 3.7.10.1) is as gevolg van bogenoemde faktore 'n onderskatting van die werklike voorkoms van die betrokke probleme (kyk 3.7.10.2). **Uit hierdie ondersoek blyk dat resultate wat op die oordeel van serebraal gestremde persone berus, nie té dogmaties aanvaar kan word nie, aangesien daar 'n neiging by sommige van hulle bestaan om die erns van hul probleme te onderskat of te ontken.**

4.2.2 SKOOLLOOPBAAN

4.2.2.1 Onderwys

Die voordele van spesiale skole vir gestremdes is deur verskeie skrywers in die literatuur beklemtoon (kyk 2.7.2.1). Die voordele strek van die fisiese geriewe en gespesialiseerde personeel in sulke skole tot die emosionele geborgenheid wat dit vir die gestremde kind bied deur nie die enigste gestremde in die skool te wees nie. Hierdie voordele is deur die respondente in die empiriese ondersoek bevestig. Die meeste respondente was tevrede of baie tevrede met hul skoolopleiding en het die standaard van onderrig aangeprys (kyk 3.7.2.1, tabel 3.7). Aanvaarding deur personeel is 'n belangrike sleutel tot selfaanvaarding en die verwesenliking van potensiaal (kyk 2.5.4). Gedurende die onderhoude is waardering uitgespreek vir die toewyding en persoonlike aandag van die personeel en is verwys na die geborgenheid wat die gestremde enersyds uit die aanvaarding van die personeel en andersyds uit die saamwees met ander gestremdes put (3.8.3.1.4). **In die empiriese ondersoek is bevind dat verreweg die meeste van die respondente oortuig was van die voordele van skole vir gestremdes en waardering daarvoor uitgespreek het.**

Spesiale skole is egter nie sonder nadele nie. In die literatuur word veral verwys na die gevare van isolasie en oorbeskerming (kyk 2.7.2.2). Dit is dan ook die nadele

waaroor respondente in die empiriese ondersoek hul kommer uitgespreek het (kyk 3.7.2.2). In die onderhoude (kyk 3.8.3.1.4) is telkens daarop gewys dat isolasie nie alleen vir die gestremde nadelig is omdat hy of sy stimulasie ontbeer en kontak met die eise van die samelewing verloor nie, maar ook vir die samelewing wat geleenthede ontnem word om gestremdes te leer ken en hul stereotiepe opvattinge te wysig. Meer kontak met gewone skole en maksimum integrasie met die gemeenskap, kan volgens respondente aan die gestremde meer ervaring en aan die gemeenskap meer blootstelling aan gestremdes bied (kyk 3.8.3.6.4). **In ooreenstemming met die literatuur is in die empiriese ondersoek bevind dat die belangrikste nadele van spesiale skole isolasie en oorbeskerming is.**

Daar is teenstrydigheid in die literatuur oor die voor- en nadele van hoofstroomonderwys vir gestremdes. Kenners van verskillende lande wys op die gevare van onoordeelkundige plasing in die hoofstroom (kyk 2.7.3) en dit lyk of daar selfs in dié lande waar integrasie op groot skaal gepropageer en toegepas is, 'n meer gebalanseerde uitgangspunt besig is om te ontwikkel. Enkele respondente in die empiriese ondersoek, wat in die loop van hul skoolloopbaan na gewone skole oorgeplaas is, moes weer na die spesiale skool terugkeer om hul skoolopleiding te voltooi (kyk 3.7.2.2) nadat plasing in die gewone skool tot spanning en neerslagtigheid gelei het (kyk 3.8.9.1 & 3.8.9.2). **Uit hierdie ondersoek het duidelik geblyk dat geen algemene reël met betrekking tot skoolplasing van gestremde leerlinge geld nie. Skoolplasing is 'n individuele aangeleentheid wat in elke geval op meriete en met die grootste sorg gehanteer moet word.**

Volgens 87% van die respondente met wie onderhoude gevoer is, kleef daar steeds 'n stigma aan spesiale skole (kyk 3.8.3.1.5) en baie respondente het tydens die onderhoude erken dat hul as kinders skaam was om te sê dat hul 'n spesiale skool bywoon. **Stigma, wat nie slegs aan spesiale skole nie, maar aan gestremdheid as sodanig gekoppel is, word steeds deur gestremdes ervaar.**

Volgens verskeie skrywers is jonger gestremde kinders gelukkiger as gestremde adolessente (kyk 2.4.10). Daar is ook gevind dat die positiewe selfbeeld van jonger gestremde kinders verswak na gelang hul bewus word van hul liggaamlike beperkings (kyk 2.5.2.1). In die empiriese ondersoek is tydens die onderhoude gevind dat 91% van die respondente op laerskool gelukkig was, terwyl slegs 61% hul hoërskooljare as gelukkig beskryf het (kyk 3.8.3.1.1 & 3.8.3.1.2). Die bewuswording van die implikasies van gestremdheid en die gevolglike verlies van selfwaarde het bygedra tot die ongelukkigheid wat sommige respondente as adolessente beleef het.

Die groter mate van ongelukkigheid gedurende respondente se hoërskooljare het in verskeie gevalle direk verband gehou met die betrokke skool waar hul geplaas was (kyk 3.8.3.1.2). **Die empiriese ondersoek dui aan dat baie gestremde kinders gelukkiger op laerskool as op hoërskool was. Dit stem ooreen met vorige bevindinge dat jonger gestremde kinders gelukkiger as gestremde adolessente is.**

Dit is nie ongewoon vir gegradueerde serebraal gestremdes om werkloos te wees óf ongeskoolde werk te moet aanvaar nie (kyk 2.7.4). Twintig jaar gelede het 'n baanbreker op die gebied van onderwys aan liggaamlik gestremdes reeds voorspraak gemaak vir beroepsgerigte hoërskole vir gestremdes. Sedertdien het verskeie skrywers kritiek uitgespreek op die oorbeklemtoning van akademies gerigte en algemeen vormende ten koste van beroepsgerigte onderwys (kyk 2.7.1; 2.7.2.2 & 2.9.5). Daar is kommer uitgespreek oor die gebrek aan bemarkbare vaardighede by gestremde skoolverlaters. Die empiriese ondersoek het ook aan die lig gebring dat 'n gebrek aan bemarkbare vaardighede daartoe bydra dat gestremdes met goeie akademiese kwalifikasies werkloos is (kyk 3.8.7.1). Teenoor verskeie gegradueerdes wat steeds sukkel om werk te kry, is daar respondente met beperkte akademiese kwalifikasies wat op grond van bemarkbare praktiese vaardighede relatief maklik werk gevind het.

Volgens die literatuur het tale en huishoudkunde vir serebraal gestremde skoolverlaters die meeste toepassingswaarde gehad (kyk 2.7.6). Uit die resultate van die empiriese ondersoek blyk dat die tale deur meer as driekwart van die respondente as die vakke met die meeste toepassingswaarde beskou is. Daarna het die handelsvakke en wiskunde gevolg (kyk 3.7.6.1, tabel 3.19). Die enkelinge wat die geleentheid gehad het om voor skoolverlating 'n individuele opleidingsprogram te volg, spreek hul waardering uit vir die toepassingswaarde van vaardighede soos klerklike en skakelbordopleiding, kantoorpraktyk, selfmotivering en kommunikasievaardighede wat deel van hierdie kursus uitgemaak het (kyk 3.7.6.1). Die meeste werkende serebraal gestremdes doen kantoorwerk van die een of ander aard (kyk tabel 3.20) en behoort baat te vind by vaardigheid in tale, handelsvakke en die rekenaar. Tabel 3.8 (kyk 3.7.2.1) bevestig dat verskeie respondente meer beroepsgerigte vakke op skool sou verkies het. Volgens die onderhoude was minder as 'n derde van die respondente tevrede met die vakkeuse wat hul op skool gehad het (kyk 3.8.3.1.8). **Hierdie ondersoek dui daarop dat die vakkeuse en die toepassingswaarde van vakke in skole vir gestremdes as probleemareas beskou kan word. Dit bevestig die noodsaaklikheid van 'n revaluasie van die huidige vakkeuse en kurrikula wat in hierdie skole aangebied word en beklemtoon die waarde van**

bemerkbare vaardighede by skoolverlaters.

Daar word hoë eise aan personeel in spesiale onderwys gestel. In lande soos Engeland en Nederland, waar gespesialiseerde opleiding lank reeds beskikbaar is, is die spesiaal opgeleide personeel by skole vir gestremdes, net soos in die RSA, in die minderheid. Onlangse navorsing in Australië stel die personeel in spesiale skole dáár in 'n swak lig (kyk 2.7.2.4). Tydens die onderhoude in die empiriese ondersoek het die meeste respondente lof en waardering vir hul onderwysers gehad. Respondente het gevoel dat die onderwysers hul werklik as mense leer ken het en hulle het die vrymoedigheid gehad om hul probleme met onderwysers te bespreek (kyk 3.8.3.1.6). Hierdie terugvoering tesame met die feit dat 87% van die respondente tevrede of baie tevrede met hul skoolopleiding was (kyk tabel 3.7), en die meeste gelukkig op skool was (kyk 3.8.3.1.1 & 3.8.3.1.2), plaas die personeel van skole vir gestremdes in die RSA in 'n meer positiewe lig as hul kollegas in Australië. **Volgens die empiriese ondersoek word die onderwyspersoneel van skole vir gestremdes in die RSA in die algemeen positief deur hul leerlinge ervaar.**

Verskeie skrywers spreek hul kommer uit oor die gebrek aan lewensvaardighede wat by soveel gestremdes voorkom (kyk 2.7.6). In die empiriese ondersoek het vrae met betrekking tot voorbereiding vir werk of verdere studie en die mate waarin die skool 'n bydrae gelewer het ten opsigte van die ontwikkeling van deugde soos onafhanklikheid en verantwoordelikheid, heelwat kritiek uitgelok (kyk 3.8.3.1.9 & 3.8.3.1.10). Volgens die oordeel van 43% van die respondente is nie genoeg aandag aan hul emosionele en sosiale ontwikkeling gegee nie en was personeel geneig om oorbeskermend op te tree en nie aan leerlinge genoeg ruimte te laat vir die ontwikkeling van 'n verantwoordelike sin nie. Bykans al die persone wat in die vraelys gesê het dat die oorgang tussen skool en werk of verdere studie vir hulle moeilik was, skryf dit toe aan oorbeskerming tydens hul skooljare en gebrekkige voorbereiding vir die nuggere werklikhede van gestremde wees in die samelewing (kyk 3.7.14.2). Die behoefte aan opleiding in lewensvaardighede gedurende hul skooljare is deur die meeste respondente as so belangrik beskou dat hul selfs bereid sou wees om minder vakke per jaar te neem, wat 'n verlengde skoolloopbaan impliseer, om sodoende tyd te skep om aan aspekte soos onafhanklikheid, sosiale en kommunikasievaardighede aandag te gee (kyk 3.8.3.1.12). **Die empiriese ondersoek het die behoefte aan opleiding in lewensvaardighede, waarna in die literatuur verwys word, bevestig.**

Die oorgangsfase tussen skoolverlating en vestiging in die groter samelewing is

volgens verskeie skrywers vir serebraal gestremdes 'n moeilike periode waarin hul ondersteuning nodig het (kyk 2.3.4; 2.7.8 & 2.8.4). Meer as die helfte van die respondente in die empiriese ondersoek het ook aanpassingsprobleme ondervind in die periode ná skoolverlating (kyk 3.7.14.1, tabel 3.44). Hulle beweer dat hul nie voldoende voorberei is vir die werklikhede van gestrem-wees in die samelewing nie. **Volgens hierdie ondersoek ondervind gestremde skoolverlaters aanpassingsprobleme en kan nasorg in die eerste jaar of twee ná skoolverlating van groot waarde wees.**

4.2.2.2 Terapie

Die literatuur oor serebraal gestremdheid fokus hoofsaaklik op die fisieke en neurologiese aspekte van die probleem en maniere om dit terapeuties te behandel. In die empiriese ondersoek is gefokus op die terapeut-leerling-verhouding. Sommige terapeute se insig, sensitiwiteit en eerlikheid is deur respondente bevraagteken óf gekritiseer en hulle het dikwels nie die vrymoedigheid gehad om met hul terapeute oor hul probleme te praat nie (kyk 3.8.3.2.1). **Hoewel spesifieke terapeute in respondente se herinneringe uitstaan as mense wat 'n besondere bydra tot hul ontwikkeling gelewer het, is daar volgens die empiriese ondersoek ook rede tot kommer oor die terapeut-leerling-verhouding.**

'n Studie van verskeie outobiografieë van gestremdes het getoon dat behandeling dikwels geskied het sonder dat dit aan die kind verduidelik is (kyk 2.5.3). Volgens die empiriese ondersoek het minder as die helfte van die respondente met wie onderhoude gevoer is, geweet wat die doel van spesifieke oefeninge of terapie was (kyk 3.8.3.2.5). Leerlinge is sonder voldoende verduidelikings gehospitaliseer vir ortopediese operasies. Dit, tesame met vals gerusstellings van personeel, het gelei tot vals verwagtinge en ontnugtering ná operasies. Respondente beweer dat hul beter sou saamgewerk het indien hul meer ingelig was oor die doel van terapie (kyk 3.8.3.2.5). **Die huidige ondersoek het 'n behoefte aan toepaslike inligting en eerlike kommunikasie van die kant van terapeute by gestremde leerlinge blootgelê.**

In die empiriese ondersoek het meer as die helfte van die respondente met wie onderhoude gevoer is, beweer dat hul privaatheid in die terapiesituasie nie voldoende in ag geneem is nie (kyk 3.8.3.2.3). Dit stem ooreen met die bevindinge van vorige navorsers (kyk 3.6.2). **Volgens hierdie ondersoek word die behoefte aan privaatheid van gestremde kinders en adolessente nie altyd tydens terapie in ag**

geneem nie.

By die meeste respondente in die empiriese ondersoek het daar 'n verandering van houding teenoor terapie ingetree soos hul ouer geword het (kyk 3.8.3.2.4). Sommige het hul belangstelling en motivering verloor omdat hul min vordering gesien en die waarde van terapie begin betwyfel het. Ander se motivering het verbeter nadat meer blootstelling hul meer bewus van hul beperkings gemaak het. Party respondente het meer krities teenoor terapeute geword. **As gevolg van wisselende faktore vind daar oor die jare veranderinge van houding teenoor terapie by die meeste kinders plaas.**

Volgens die literatuur het onlangse opnames aangedui dat ortopediese verwaarlosing na skoolverlating intree en dat oudleerlinge na 'n paar jaar fisiek in 'n swak toestand verkeer (kyk 2.7.8). In die empiriese ondersoek is gevind dat terapie in die meeste gevalle by skoolverlating, sonder beplanning vir die toekoms, bloot ophou (kyk 3.8.3.2.6). Fisieke agteruitgang kom wel by serebraal gestremde oudleerlinge voor (kyk 3.8.3.2.7). **Volgens hierdie ondersoek kan die voordeel van jare se gespesialiseerde terapie verloor word deur ortopediese verwaarlosing ná skoolverlating.**

4.2.2.3 Sielkundige diens

'n Hoë voorkoms van emosionele probleme by gestremdes in die algemeen en serebraal gestremdes in die besonder is deur verskeie oorsese navorsers gerapporteer (kyk 2.4.2 & 2.7.5). In een van laasgenoemde ondersoeke is aanpassingsprobleme by meer as die helfte van die serebraal gestremde adolessente gevind en sielkundige probleme het vier keer meer as in die kontrolegroep voorgekom. Verskeie skrywers verwys na selfbeeldprobleme by serebraal gestremdes (kyk 2.5.2.1 & 2.5.2.2). Daar kan dus verwag word dat die sielkundige diens by skole vir gestremdes op groot skaal benut sal word. In die empiriese ondersoek het 88% van die respondente van die sielkundige diens by die skool gebruik gemaak, hoofsaaklik met betrekking tot kommer oor die toekoms, asook persoonlike, skolastiese en verhoudingsprobleme (kyk 3.7.7.1, tabel 3.21). Afgesien van die belangrike rol wat diagnostiese evalueringe in die opvoeding en onderwys van serebraal gestremdes speel (kyk 2.3.6 & 2.7.5), is daar dus ook 'n hoë frekwensie leerlinge wat die sielkundige diens vir terapeutiese doeleindes gebruik. **Die sielkundige diens by skole vir gestremdes word, volgens die empiriese ondersoek, op**

groot skaal as terapeutiese ondersteuningsdiens gebruik.

In 'n ondersoek in Engeland is gevind dat die voorligter van slegs een gewone skool uit die 34 waar gestremde leerlinge geplaas is, werklik dié leerlinge se probleme verstaan het (kyk 2.7.3). Die sielkundige dienste by spesiale skole in Engeland (kyk 2.7.5.1) en dié in Australië (kyk 2.7.5) word deur navorsers as ontoereikend beskou. Besonder hoë eise word aan sielkundiges in diens van buitengewone onderwys in die RSA gestel (kyk 2.7.5). In die empiriese ondersoek was driekwart van die respondente tevrede of baie tevrede met die sielkundige diens wat hul op skool ervaar het (kyk 3.7.7.1, tabel 3.22). Waardering is uitgespreek vir die belangstelling, begrip en goeie raad wat die sielkundiges hul gebied het (kyk tabel 3.23). **Volgens die empiriese ondersoek is daar by oudleerlinge 'n groot mate van tevredenheid met die sielkundige diens in skole vir gestremdes in die RSA.**

Hoewel 75% van die respondente in die empiriese studie tevrede met die sielkundige diens was, is dit nogtans kommerwekkend dat 25% ontevrede was. Eerlikheid in die hantering van die gestremde se probleme word in die literatuur beklemtoon (kyk 2.7.5.2.2). Daar is geen plek vir vals gerusstellings of ontwyking van probleme in die sielkundige se verhouding met gestremdes nie. In die empiriese ondersoek was daar respondente wat gekla het oor sielkundiges wat nie genoeg belanggestel het nie, te besig was óf nie reguit en eerlik genoeg was nie (kyk 3.7.7.1, tabel 3.23). Die meeste respondente (kyk 3.8.3.3.4) het nie geweet wat die doel van die sielkundige toetse was nie en die resultate is selde met hulle bespreek. Tydens die onderhoude het die belangrikheid van sielkundiges se persoonlike styl en die klimaat wat dit in sielkundige afdelings skep, duidelik geblyk (kyk 3.8.3.3.2). **Die sielkundige moet 'n vriendelike, toeganklike mens wees wat opreg in die leerlinge belangstel, tyd het om na hul probleme te luister, eerlik met hul kommunikeer en wie se integriteit bo verdenking staan.**

In Engeland is volgens die literatuur 'n pleidooi gelewer vir sielkundeklinieke verbonde aan skole sodat sielkundiges deel van die sisteem kan wees waarin die probleme voorkom en sodoende nie gesien sou word as mense in kantore ver van die skoolsituasie nie (kyk 2.7.5). In die Suid-Afrikaanse konteks vorm die sielkundige diens wel 'n kliniek binne die skool. Nie alle sielkundiges is egter in dieselfde mate betrokke by wat in die res van die skool gebeur nie. In meer as die helfte van die onderhoude in die empiriese ondersoek is die sielkundige as kantoorgebonde ervaar (kyk 3.8.3.3.3). Anders as in 'n sielkundepraktijk, waar met volwassenes gewerk word, bestaan daar in spesiale skole 'n opvoedkundige

gesagsverhouding tussen volwassene en volwassewordende. Uit die onderhoude het duidelik geblyk dat respondente van die sielkundige as volwassene verwag het om die inisiatief te neem deur eerste kontak te maak en belangstelling te toon (kyk 3.8.3.3.2 & 3.8.3.3.5). Leerlinge bespreek nie maklik persoonlike probleme met iemand wat hul nie ken nie (kyk 3.8.3.3.2). Kantoorgebondenheid beperk die geleentheid vir leerlinge om die sielkundiges te leer ken en vertrouensverhoudings te ontwikkel. Personeelwisseling in die sielkundige afdeling het ook 'n nadelige effek op die vorming van vertrouensverhoudings gehad (kyk 3.8.3.3.2). **Uit die huidige ondersoek blyk dat die plasing van die sielkundiges se kantore en hul bereikbaarheid belangrik is. Die belangrikste faktor wat die vorming van vertrouensverhoudings beïnvloed, is egter die persoonlike styl van die sielkundige en die klimaat wat hy of sy daardeur skep.**

Volgens die literatuur het ouers van gestremde kinders dikwels probleme met skuldgevoelens (kyk 2.6.3), verwerping en oorbeskerming (kyk 2.6.4), stres in hul huwelike (kyk 2.6.5), kommunikasieprobleme in die gesin (kyk 2.6.7) en sosiale isolasie (kyk 2.6.8). Aanvaarding deur die ouers is volgens talle ondersoeke die grootste enkele faktor wat die gestremde kind se aanpassing en emosionele stabiliteit beïnvloed (kyk 2.6.10). Daar word in die literatuur gepleit vir professionele hulp aan ouers en beklemtoon dat die rehabilitasie van die gestremde kind moet begin by hulp aan die ouer (kyk 2.6.11). Onderhoude met die ouers van respondente was nie deel van die empiriese ondersoek nie, maar in die loop van die ondersoek is heelwat kontak met ouers gemaak en het hul behoefte aan inligting en ondersteuning na vore gekom. Probleme met betrekking tot oorbeskerming en swak verhoudings, veral met vaders (kyk 3.8.5.1.2), wat tydens die onderhoude gevind is, dui ook op 'n behoefte aan ouerleiding. **Die noodsaaklikheid van ouerleiding in skole vir gestremdes word deur die huidige ondersoek bevestig.**

4.2.2.4 Voorligting

In voorligting behoort daarna gestrewe te word om die kind te help om te ontwikkel in 'n volwassene met 'n eie waardestelsel waarvolgens selfstandige keuses gemaak kan word waarvoor hy of sy die verantwoordelikheid aanvaar (kyk 2.7.5.2). 'n Onderzoek in Engeland, waarby serebraal gestremde tieners van 26 skole vir gestremdes betrek is, het aan die lig gebring dat daar net by één skool voorsiening gemaak is vir groepsessies waar die gestremde tieners hul probleme kan bespreek (kyk 2.7.5.2). In die empiriese ondersoek het die meeste leerlinge wel die een of

ander vorm van voorligting gekry (kyk 3.7.4.1, tabel 3.12). **Voorligting is volgens die empiriese ondersoek op 'n groter skaal beskikbaar in skole vir gestremdes in die RSA as in soortgelyke skole in Engeland.**

Die voordele van groepvoorligting word in die literatuur bespreek (kyk 2.7.5.2.2). Die meeste van die respondente in die empiriese ondersoek het wel voorligting in groepsituasies gehad (kyk 3.7.4.1, tabel 3.12). Volgens ongeveer die helfte van die respondente met wie onderhoude gevoer is en wat wel voorligting gehad het, was daar in die voorligtingklasse 'n kombinasie van lesse en oop gesprekke of besprekingsgroepe (kyk 3.8.3.4.2). **Respondente in die empiriese ondersoek gee voorkeur aan 'n gespreksituasie of 'n inleiding wat lei tot 'n oop gesprek in die voorligtingklas.**

Voorligting in skole vir gestremdes in Engeland is as uiters onvoldoende beskou (kyk 2.7.5.2). Driekwart van die respondente in die empiriese ondersoek was volgens hul reaksies op die vraelys tevrede of baie tevrede met die voorligting wat hul op skool gehad het (kyk 3.7.4.1, tabel 3.13). Tydens die onderhoude is egter 'n meer negatiewe beeld van voorligting verkry. Voorligting wat op die rooster verskyn, is nie noodwendig in die praktyk aangebied nie. Veral by sekere skole is voorligting afgeskeep en het personeel dikwels nie opgedaag vir hierdie klasse nie. Volgens 39% van die persone met wie onderhoude gevoer is, het voorligtingklasse in huiswerkklassie ontaard (kyk 3.8.3.4.1). **Volgens die empiriese ondersoek word voorligting in skole vir gestremdes in die RSA dikwels verwaarloos.**

Probleme met realiteitsoriëntering kom algemeen by serebraal gestremdes voor (kyk 2.3.7.7 & 2.4.9). Daarom is realistiese begeleiding met betrekking tot beroepsideale belangrik. Onrealistiese beroepsideale kom algemeen by gestremdes voor en baie gestremde tieners het by skoolverlating geen idee van wat hul na skool wil doen nie (kyk 2.9.2). Beroepsvoorligting in skole vir serebraal gestremdes in die RSA het onlangs in 'n RGN-ondersoek onder skoot gekom (kyk 2.7.5.2.1). Volgens die reaksies in die vraelys het respondente in die empiriese ondersoek beroepsvoorligting as die hoogste prioriteit in voorligting beskou (kyk 3.7.4.1, tabelle 3.14 & 3.15). Nogtans het byna die helfte van hulle nie beroepsvoorligting op skool gehad nie (kyk tabel 3.12). Volgens die onderhoude was slegs 'n kwart van die respondente tevrede met die aandag wat op skool aan beroepsvoorligting gegee is (kyk 3.8.3.4.4). In sommige skole is geen beroepsvoorligting aangebied nie en in ander was daar 'n gebrek aan individualisering op hierdie gebied. **Die empiriese ondersoek dui daarop dat die stand van beroepsvoorligting in skole vir serebraal**

gestremdes in die RSA in die algemeen onbevredigend is.

In die literatuur word voorgestel dat gestremde leerlinge aan die hele spektrum van die wêreld van werk, insluitende beskutte arbeid, blootgestel word (kyk 2.7.5.2.1). Die meeste respondente met wie tydens die empiriese ondersoek onderhoude gevoer is, sou graag tydens hul hoërskooljare verskillende werkplekke wou besoek het, maar daar was by 'n aansienlike persentasie van hierdie persone weerstand by die gedagte aan beskutte werk (kyk 3.8.3.4.6). **Volgens die empiriese ondersoek reageer serebraal gestremdes positief op die idee van blootstelling aan verskillende werksituasies as deel van beroepsvoorligting, maar met betrekking tot beskutte werk is daar weerstand ondervind.**

Gestremdes beskik dikwels oor onvoldoende en onakkurate inligting oor seksualiteit, en ouers en opvoeders is onbevoeg óf ervaar ongemak by die hantering van seksualiteit by gestremde kinders (kyk 2.4.6 & 2.7.5.2.3). In plaaslike en oorsese ondersoeke is gevind dat serebraal gestremdes oor gebrekkige kennis van seksuele aangeleenthede beskik (kyk 2.7.5.2.3). Volgens die empiriese ondersoek het minder as 'n kwart van die respondente seksvoorligting op skool gehad (kyk 3.7.4.1, tabel 3.12) en hulle was oorwegend jongeres wat onlangs nog op skool was (kyk 3.7.4.2). Sonder uitsondering het almal met wie onderhoude gevoer is, die belangrikheid van seksvoorligting beklemtoon. **Op grond van die empiriese ondersoek kan gesê word dat daar 'n dringende behoefte aan seksvoorligting in skole vir serebraal gestremdes in die RSA bestaan, maar dat dit in die praktyk dikwels afgeskeep word.**

Verskeie skrywers betreur die gebrek aan doelgerigte opleiding in lewensvaardighede in spesiale onderwys aan liggaamlik gestremdes (kyk 2.7.2.2 & 2.7.6). Daar word klem geplaas op die sosiale eise van die samelewing (kyk 2.7.5.2.2), die emosionele en morele aspekte (kyk 2.7.6), voorbereiding vir die wêreld van werk (kyk 2.9.5) en praktiese vaardighede (kyk 2.11.3). Gestremde kinders verbeur ook dikwels die geleentheid om besluite te neem en verantwoordelikheid te aanvaar (kyk 2.4.7). In die humanistiese en kind-gesentreerde onderwys is die ontwikkeling van identiteit en alle fasette van menswees net so belangrik soos die verkryging van kennis (kyk 2.7.1). In die empiriese ondersoek het dit duidelik geblyk dat respondente 'n behoefte het aan voorbereiding vir die lewe wat op die gestremde wag nadat hy die skool verlaat het, maar dat dit na hul mening nie altyd voldoende aandag op skool ontvang het nie (kyk 3.7.4.2 & 3.8.3.4.9). Daar is nie genoeg aandag gegee aan die implikasies van gestrem-wees as volwassene nie en leerlinge is beskerm teen realiteite wat eerder

van kleins af gekonfronteer moes word (kyk 3.7.14.2 & 3.8.3.4.7). Byna die helfte van die respondente met wie onderhoude gevoer is, beweer dat hul nie voldoende voorberei is vir die lewe ná skool nie (kyk 3.8.3.1.9). Oudleerlinge het nie kritiek gelever op die akademiese standaard nie, maar wel op die gebrekkige sosiale vaardighede en emosionele weerbaarheid wat skoolverlaters se aanpassing belemmer. Hulle beweer dat hul nie op skool genoeg geleentheid gehad het om selfstandig op te tree en verantwoordelikheid te aanvaar nie (kyk 3.8.3.1.10) en dat hul nie geleer het om negatiewe reaksies uit die samelewing te hanteer nie (kyk 3.8.3.1.11). Meer as die helfte beskou die saak in so 'n ernstige lig dat hul bereid sou wees om 'n verlengde skoolloopbaan te aanvaar indien voldoende aandag hieraan gegee sou kon word (kyk 3.8.3.1.12). **Hierdie ondersoek toon ernstige leemtes ten opsigte van die voorbereiding van gestremde leerlinge vir die lewe as gestremdes in die samelewing en bevestig die behoefte aan doelgerigte opleiding in lewensvaardighede oor 'n breë front.**

Elke geslag word gekonfronteer met 'n eietydse problematiek wat ook deel vorm van die leefwêreld van die gestremde kind (kyk 2.7.6). Om in die samelewing aan te pas, moet hulle met selfvertroue oor sake van die dag kan gesels. Serebraal gestremde kinders is dikwels eensaam en geïsoleerd en hul beperkte kontak met mense buite die gesin dra by tot beperkte belangstellings (kyk 2.3.7.7). Gebrek aan kennis en ervaring dra weer by tot gebrekkige realiteitsoriëntering (kyk 2.4.9). Serebraal gestremdes het ook dikwels 'n swak sosiale selfbeeld (kyk 2.5.2.4). Bogenoemde probleme kan positief beïnvloed word deur gestremde leerlinge te help om beter ingeligte mense te word sodat hul met groter selfvertroue aan sosiale aktiwiteite kan deelneem. "Algemene opvoeding", wat sake insluit soos algemene kennis, nuusgebeure en enigiets wat van 'n mens 'n beter ingeligte persoon maak, behoort volgens 87% van die respondente met wie in die empiriese ondersoek onderhoude gevoer is, deel van voorligting uit te maak (kyk 3.8.3.4.8). **Voorligting het volgens die resultate van die empiriese ondersoek ook 'n algemeen opvoedende rol, wat gemik is op die ontwikkeling van die gestremde se persoonlikheid en sy uiteindelijke bevredigende inskakeling in die gemeenskap.**

In die literatuur word beweer dat eksistensiële nood algemeen by liggaamlik gestremde kinders voorkom en dat dit aanleiding gee tot vroeë rondom die toekoms, die sin van die lewe, die regverdigheid van gestremdheid, godsdiens, ensovoorts (kyk 2.13.2). Gestremdes het 'n behoefte aan 'n lewensfilosofie; 'n sinvolle perspektief op die hede en toekoms (kyk 2.13.3). Die bereiking van so 'n perspektief is die belangrikste doelwit van voorligting (kyk 2.7.5.2). Ongeveer 'n kwart van die

respondente in die empiriese ondersoek was onseker oor die sin van hul bestaan (kyk 3.7.18.1, tabel 3.63) en sommige worstel jare nadat hul die skool verlaat het steeds met eksistensiële vrae (kyk 3.8.10.3 & 3.8.10.4). **Hierdie ondersoek bevestig die noodsaaklikheid van die hantering van eksistensiële vrae in die voorligtingsituasie.**

Die beperkte beskikbaarheid van geskikte rolmodelle wat vir gestremde kinders as inspirasie kan dien, het 'n stremmende uitwerking op die ontwikkeling van 'n positiewe selfbeeld (kyk 2.5.1 & 2.13.4). Min serebraal gestremde kinders het ooit kontak met gestremde volwassenes en skrywers stem saam dat volwasse gestremdes om hierdie rede by voorligtingprogramme betrek moet word (kyk 2.7.5.2.2). Al die persone met wie tydens die empiriese ondersoek onderhoude gevoer is, sou graag as leerlinge die geleentheid wou gehad het om met volwasse gestremdes oor die lewe te gesels (kyk 3.8.3.4.5). Daar is deur respondente verwys na gestremde onderwysers wat besondere insig in hul behoeftes gehad het (kyk 3.8.3.1.6). Met sekere voorbehoude, soos dat die betrokke persone goed aangepas moet wees en 'n positiewe lewensuitkyk moet hê, was die reaksie op die idee om volwasse gestremdes by voorligting te betrek, deurgaans positief (kyk 3.8.3.4.10). **Hierdie ondersoek dui daarop dat gestremde leerlinge baat kan vind by die oordeelkundige inskakeling van volwasse gestremdes by die voorligtingprogram van skole vir gestremdes.**

4.2.2.5 Kennis van gestremdheid

Grootskaalse onkunde oor gestremdheid by gestremdes en hul ouers blyk uit oorsese en plaaslike ondersoeke (kyk 2.5.3 & 2.5.3). Volgens die literatuur word openlike, eerlike bespreking van die gestremdheid en die prognose dikwels ontwyk en sodoende word die gestremde in die duister gelaat (kyk 2.4.9). Die gestremde kind moet begelei word tot 'n sinvolle beleving en aktiewe aanvaarding van sy gestremdheid (kyk 2.7.5.2). Daarvoor is selfkennis, wat kennis van sy gestremdheid insluit, nodig. In die empiriese ondersoek, wat uit 'n relatief intelligente groep serebraal gestremdes bestaan, was 37% van die respondente onseker oor hul tipe serebrale gestremdheid (kyk 3.7.5.1, tabel 3.16). **In vergelyking met die ondersoeke waarna in die literatuur verwys word, is die serebraal gestremdes in die empiriese ondersoek beter, maar steeds onvoldoende ingelig.**

Volgens 'n Britse ondersoek is daar selde by spesiale skole 'n poging aangewend om

leerlinge oor hul gestremdheid in te lig (kyk 2.7.5.2.2). In die empiriese ondersoek het meer as die helfte van die respondente te kenne gegee dat hul nie op skool voldoende oor hul gestremdheid ingelig is nie (kyk 3.7.5.1, tabel 3.17) en 87% sou graag meer daaroor wou geleer het (kyk tabel 3.18). Hoewel serebrale gestremdheid by sommige skole in voorligting bespreek is, is dit in die meeste gevalle nooit individueel met leerlinge bespreek nie (kyk 3.8.3.5.1). Fisioterapeute en sielkundiges het die grootste bydrae op hierdie gebied gelewer (kyk 3.8.3.5.2), maar hulle kan meer doen om seker te maak dat leerlinge hul gestremdheid verstaan. **In vergelyking met skole vir gestremdes in Engeland, word leerlinge in skole vir serebraal gestremdes in die RSA beter oor hul gestremdheid ingelig, maar hul weet nogtans te min van hul eie toestand.**

4.2.2.6 Buitemuurse bedrywighede, ontspanning en vryetydsbesteding

Ontspanningsaktiwiteite dien as medium waardeur selfvertroue, selfwaarde, realisme, volwassenheid en kommunikasie ontwikkel. Betekenisvolle vryetydsbesteding moet vir gestremdes wat nie kan werk nie, die plek van werk inneem (kyk 2.12.1). Die meeste serebraal gestremde tieners en volwassenes het min stokperdjies en vryetydsaktiwiteite en toon min inisiatief op hierdie gebied (kyk 2.12.2). Hul belangstellings is dikwels beperk (kyk 2.3.7.7). In die empiriese ondersoek het 7% geen stokperdjies tuis beoefen en 34% geen buitenshuise belangstellings gehad nie (kyk 3.7.16.2). **Volgens hierdie ondersoek het sommige serebraal gestremdes beperkte belangstellings en min inisiatief.**

In 'n vorige opname het ondersoeker gevind dat oudleerlinge van 'n skool vir gestremdes hul vryetyd hoofsaaklik passief bestee het deur radio te luister en televisie te kyk. Sedertdien het ander skrywers 'n voorkeur vir passiewe tydverdrywe, wat gewoonlik binnenshuis en alleen beoefen word, bevestig (kyk 2.12.2). Volgens die empiriese ondersoek is die gewildste ontspanningsaktiwiteite wat tuis beoefen word, lees en luister na musiek (kyk 3.7.16.1, tabel 3.57). **Die empiriese ondersoek bevestig vorige bevindings dat serebraal gestremdes dikwels passiewe tydverdrywe het wat gewoonlik alleen beoefen word en nie tot sosialisering lei nie.**

In Engeland is gevind dat driekwart van die gestremdes wat spesiale skole bygewoon het, maar min van dié wat in gewone skole was, aan sport deelgeneem het (kyk 2.12.2). In die empiriese ondersoek het 94% van die respondente op skool aan

buitemuurse aktiwiteite deelgeneem (kyk 3.7.8.2) en was sport vir gestremdes, swem en tafeltennis die algemeenste aktiwiteite (kyk 3.7.8.1, tabel 3.24). 'n Groot verskeidenheid sportaktiwiteite word by skole vir gestremdes aangebied. Daar was 'n meer beperkte verskeidenheid sosiale en kulturele aktiwiteite beskikbaar asook 'n laer frekwensie van deelname hieraan (kyk 3.7.8.2), hoewel daar volgens tabel 3.8 (kyk 3.7.2.1) 'n behoefte aan meer van laasgenoemde tipe aktiwiteite was. In die onderhoude het die helfte van die respondente hul tevredenheid met die buitemuurse program uitgespreek, hoewel dit volgens twee derdes hoofsaaklik uit sport bestaan het (kyk 3.8.3.6.1). **Volgens die empiriese ondersoek val die klem in die buitemuurse aktiwiteite by skole vir gestremdes op sport. Daar is egter 'n behoefte aan meer kulturele aktiwiteite, veral vir diegene wat nie aan sport kan deelneem nie.**

Een van die pioniers op die gebied van onderwys aan serebraal gestremdes in die RSA het die belangrikheid van buitemuurse bedrywighede beklemtoon en aanbeveel dat dit soveel moontlik saam met nie-gestremdes beoefen moet word (kyk 2.12.3). Volgens ongeveer die helfte van die respondente met wie onderhoude in die empiriese ondersoek gevoer is, was daar tydens hul skooljare geen kontak of kompetisie met ander skole op buitemuurse gebied nie (kyk 3.8.3.6.3). Oorweldigende steun is deur respondente uitgespreek vir meer kontak na buite (kyk 3.8.3.6.4) omdat dit nie alleen vir die gestremde nie, maar ook vir die samelewing voordele inhou. **Die empiriese ondersoek dui aan dat spesiale skole in die RSA nie genoeg kontak met ander skole in hul omgewing maak nie en sodoende word die ervaringsveld en groeipotensiaal van leerlinge beperk.**

In 'n onlangse plaaslike studie van beperkte omvang is gevind dat meer as 'n derde van die serebraal gestremde oudleerlinge wat kort tevore die skool verlaat het, steeds aan sport deelgeneem of gereelde toeskouers geword het (kyk 2.12.2). Die huidige empiriese ondersoek, wat landwyd op 'n groter skaal aangepak is en ook oudleerlinge insluit wat al heelwat langer uit die skool is, bevestig dat minstens 'n derde van die respondente steeds sport beoefen of sporttoeskouers is (kyk 3.7.16.1, tabel 3.58). **Die empiriese ondersoek bevestig 'n vorige bevinding dat sport vir 'n aansienlike persentasie serebraal gestremdes 'n belangrike vorm van ontspanning in hul naskoolse jare is.**

Hoewel daar in die literatuur oor die belangrikheid van doelbewuste opleiding in vryetydsbesteding vir gestremdes saamgestem word, bly dit 'n afgeskepte aspek van rehabilitasie (kyk 2.12.3). Sinvolle vryetydsbesteding is 'n belangrike

lewensvaardigheid en opleiding in lewensvaardighede is deur die meeste respondente in die empiriese ondersoek as 'n saak van prioriteit beskou (kyk 3.8.3.1.12). **Daar word van skole vir gestremdes verwag om buitemuurse bedrywighede aan te bied wat sal lei tot die ontwikkeling van stokperdjies en sinvolle vryetydsbesteding in die latere lewe.**

4.2.3 NASKOOLSE STUDIES

Mense studeer om verskillende redes (kyk 2.7.4). Soms is hul doel om vir 'n beroep te kwalifiseer, soms studeer hul omdat dit 'n verrykende ervaring is. Drie van die persone met wie in die empiriese ondersoek onderhoude gevoer is, studeer ter wille van die intellektuele stimulering en verryking, terwyl die res 'n beroep in gedagte het (kyk 3.8.4.5). **Studies lei volgens hierdie ondersoek nie noodwendig tot 'n beroep nie, maar kan vir die gestremde student ook 'n ander betekenis hê.**

Uit 'n onlangse plaaslike opname van serebraal gestremde oudleerlinge het geblyk dat dié wat besig was met verdere studie, as groep erger gestrem was as die res van die gestremdes in die betrokke ondersoek (kyk 2.7.4). In die huidige empiriese ondersoek is gevind dat 'n groter persentasie erg gestremdes en persone in rystoele steeds studeer (kyk 3.7.3.2). **Die empiriese ondersoek bevestig 'n vorige bevinding dat persone met akademiese vermoë en belangstellings nie deur 'n ernstige graad van serebrale gestremdheid van verdere studie weerhou word nie.**

In Engeland is daar verskeie kursusse wat vir liggaamlik gestremdes as brug dien tussen skool en die lewe in die samelewing (kyk 2.7.4). By 'n spesifieke skool vir serebraal gestremdes in die Kaap word so 'n kursus aangebied wat met vrug deur twee van die respondente in die empiriese ondersoek gevolg is (kyk 3.7.3.1). **In hierdie ondersoek is gevind dat daar by sommige gestremdes 'n behoefte bestaan aan 'n oorbruggingskursus tussen skool en die lewe in die samelewing en dat so 'n kursus met sukses aangebied kan word.**

In die verlede het gestremdes soms probleme ondervind om toegang tot universiteite te kry, maar deesdae word daar by sommige universiteite spesiaal na gestremde studente se belange omgesien (kyk 2.7.4). Selfs by ouer universiteite waar die fasiliteite nie so gerieflik vir gestremdes is nie, het studente gevind dat die owerhede, personeel en medestudente tegemoetkomend optree (kyk 3.8.4.3 & 3.8.4.4). **Die empiriese ondersoek het aangetoon dat die meeste universiteite en**

ander inrigtings vir verdere studie in die RSA gestremde studente simpatiek hanteer en ondersteun.

Korrespondensiekursusse bied vir sommige gestremdes voordele, maar die ideaal sou wees dat gewone inrigtings ook vir gestremdes voorsiening moet maak (kyk 2.7.4). In die empiriese ondersoek het slegs twee van die respondente met wie onderhoude gevoer is, hul kwalifikasies deur korrespondensie behaal (kyk 3.8.4.1). Laasgenoemdes is albei erg gestrem. Ander, ewe erg gestremdes, het egter verkies om by residensiële universiteite te studeer. Dit is nie altyd vir 'n gestremde student makliker om deur korrespondensie te studeer nie - soms was die teendeel juis waar (kyk 3.8.4.2). Persoonlike kontak en direkte konfrontasie vergemaklik soms die oplossing van praktiese probleme wat gestremde studente ondervind. **Die ervarings van studente in die empiriese ondersoek het die indruk geskep dat personeel by residensiële universiteite in die algemeen begrip vir die behoeftes van gestremde studente geopenbaar het en bereid was om toegewings te maak om hul gestremdheid te akkommodeer.**

4.2.4 WOONOMSTANDIGHEDE

In 'n opname in die laat vyftigerjare het 58,6% van die 111 volwasse serebraal gestremdes by hul ouers gewoon, 13,5% op hul eie, 16,2% het loseer en 11,7% was in tehuise vir gestremdes (kyk 2.10.2). Drie dekades later is in 'n kleiner plaaslike opname gevind dat 86% by hul ouers woon (kyk 2.10.2). Laasgenoemde groep was relatief jonk in vergelyking met die respondente in die huidige ondersoek. In die huidige empiriese ondersoek woon 63% by hul ouers, 21% in hul eie woonplekke, 7% in tehuise vir gestremdes en 9% loseer (kyk 3.7.11.1, tabel 3.34). **Volgens genoemde ondersoeke het daar gedurende die afgelope 30 jaar geen groot verandering plaasgevind met betrekking tot serebraal gestremdes se keuse van woonplek nie. Die meeste gestremdes woon steeds by hul ouers.**

In 'n ondersoek van 180 multigestremdes, waarvan twee derdes serebraal gestrem was, was 93% tevrede of baie tevrede met hul woonplekke (kyk 2.10.1). Die geldigheid van bogenoemde opname kan bevraagteken word, soos reeds gestel, maar wat egter belangrik is, is die subjektiewe realiteit - die gestremdes se subjektiewe belewing van hul omstandighede (kyk 2.13.2). In die empiriese ondersoek het 88% gesê dat hul gelukkig óf baie gelukkig by hul woonplek is (kyk 3.7.11.1, tabel 3.35). Wanneer die tipe woonplek en die mate van gelukigheid dáár

met mekaar in verband gebring word, blyk dit dat almal wat in hul eie plekke woon en byna almal wat by hul ouers woon, maar minder as die helfte van dié wat in tehuise vir gestremdes woon, gelukkig is (kyk 3.7.11.2). **Hierdie ondersoek toon dat serebraal gestremdes in die algemeen gelukkig is waar hul woon.**

Die meeste gestremdes begeer volgens die literatuur 'n eie huis of woonstel (kyk 2.10.4). In die empiriese ondersoek het die meeste respondente wat dit nog nie het nie, ook gesê dat hul graag eendag hul eie woonplek wil hê (kyk 3.7.11.1 & 3.8.5.1.8). **Gestremdes se begeerte na 'n eie woonplek word deur die empiriese ondersoek bevestig.**

4.2.4.1 Inwoning by ouers

In hierdie verband is ook aandag gegee aan gesinsverhoudinge. Die houdings van die ouers het 'n deurslaggewende uitwerking op die selfbeeld en selfvertroue van gestremdes (kyk 2.5.2.3 & 2.6.10). Navorsers het 'n verband gevind tussen selfaanvaarding by gestremdes en aanvaarding deur hul ouers (kyk 2.5.4). In 'n Britse ondersoek is beduidend meer vader-kind-verhoudingsprobleme by serebraal gestremde adolessente as by die kontrolegroep gevind (kyk 2.6.5). Die respondente in die empiriese ondersoek het meesal positiewe kommentaar gelewer op hul verhoudings met hul ouers (kyk 3.7.11.1). Nogtans ondervind 'n kwart van die respondente probleme in hul verhoudings met een of albei ouers (kyk 3.8.5.1.2). Hoewel daar nie op hierdie gebied veralgemeen kan word nie, is daar 'n neiging om beter met hul moeders klaar te kom en in sommige gevalle, waar die gestremde weet dat die vader hom of haar as 'n verleentheid beleef, is hul verhouding besonder swak (3.8.5.1.2). Verskeie respondente wat nie die volle aanvaarding van hul ouers beleef nie, openbaar gebrekkige selfvertroue en 'n swak selfbeeld. **Volgens die empiriese ondersoek is daar, ten spyte van 'n meerderheid bevredigende ouer-kind-verhoudings, 'n hoë persentasie gestremdes wat nie bevredigende verhoudings met hul ouers het nie.**

Oorbeskerming deur ouers is volgens die literatuur 'n algemene probleem (kyk 2.4.7 & 2.6.4). Ook in die empiriese ondersoek beskou 'n groot persentasie van die respondente hul ouers as oorbeskermend (kyk 3.8.5.1.2). Oorbeskerming word deur sommige aanvaar. Ander respondente beleef dit as 'n mosie van wantroue. In laasgenoemde gevalle dryf dit 'n wig in tussen die betrokke respondente en hul ouers en het dit al daartoe gelei dat respondente sonder hul ouers se goedkeuring

die huis verlaat. **Dit blyk uit die huidige ondersoek dat ouerlike oorbeskerming vir serebraal gestremdes probleme skep.**

Volgens die literatuur is dit veral die erg gestremde tieners wat kla dat hul ouers hul oorbeskerm en te veel vir hulle doen (kyk 2.4.7). In die empiriese ondersoek is ook gevind dat dit veral die erg gestremdes en die persone in rystoele is wat meen dat hul nie genoeg geleentheid kry om self dinge te doen nie (kyk 3.7.9.2, tabel 3.32). 'n Groot persentasie van laasgenoemde groep woon by hul ouers (kyk 3.7.9.2). **Die empiriese ondersoek stem dus ooreen met 'n vorige bevinding dat veral erg gestremdes deur hul ouers oorbeskerm word.**

Verskeie skrywers beweer dat gestremde kinders en adolessente selde die geleentheid gebied word om verantwoordelikheid vir huishoudelike take te aanvaar (kyk 2.4.7 & 2.5.2.5). Volgens skrywers wat self serebraal gestrem is, is daar by gestremdes veral 'n behoefte daaraan om aan meer verantwoordelikheid blootgestel te word (kyk 2.6.4). Volgens die empiriese ondersoek is van 39% van die respondente met wie onderhoude gevoer is, geen verantwoordelikheid vir huishoudelike take verwag nie (kyk 3.8.5.1.4). Respondente was nie tevrede hiermee nie. **Die empiriese ondersoek bevestig dat serebraal gestremde kinders dikwels tuis beperkte geleenthede kry om verantwoordelikheid te aanvaar.**

Daar is in die literatuur teenstrydige bevindinge oor die verhoudings tussen serebraal gestremdes en hul broers en susters (kyk 2.6.6). Tydens die onderhoude in die empiriese ondersoek is gevind dat die respondente, op enkele uitsonderings na, besonder goed met hul broers en susters klaarkom. **Volgens die bevindinge van die empiriese ondersoek beleef serebraal gestremdes hul verhoudings met hul broers en susters oorwegend positief.**

In die literatuur word daarop gewys dat die teenwoordigheid van 'n gestremde stres op die hele gesin plaas (kyk 2.6.1 & 2.6.5). Gesinne met gestremde kinders is geneig om sosiaal geïsoleerd te raak (kyk 2.6.8) en groter finansiële eise word ook aan hulle gestel (kyk 2.6.9). Driekwart van die respondente in die empiriese ondersoek beweer dat hul gestremdheid geen beperkings op die gesinslewe geplaas het nie (kyk 3.8.5.1.7). Selfs 'n persoon in 'n rystoel en een wie se koördinasie te swak is om sonder hulp te eet en drink, sê dat hul gestremdheid nie beperkings op die gesinslewe gelê het nie. Dit is wel so dat gesinne merkwaardig aanpas by die behoeftes van die gestremde lid, maar die oordeelsvermoë van sommige van hierdie intelligente respondente word deur die ondersoeker betwyfel. Die gebrek aan

realisme wat deur verskeie skrywers aan serebraal gestremdes toegeskryf word (kyk 2.9.4), beïnvloed moontlik hul insig met betrekking tot hierdie situasie. **Volgens die empiriese ondersoek het respondente se gestremdheid, volgens hul eie oordeel, in die meeste gevalle geen beperkings op die gesinslewe geplaas nie.**

In 'n plaaslike ondersoek na gestremdheid en aanneming is gevind dat daar pro rata veel meer aangenome kinders onder serebraal gestremdes as in die samelewing in sy geheel voorgekom het (kyk 2.3.4). Hoewel daar nie direk hieroor navraag gedoen is nie, het ondersoeker daarvan bewus geword dat minstens 17% van die persone met wie onderhoude gevoer is, aangenome kinders was (kyk 3.8.5.5.1). **Volgens hierdie ondersoek is daar 'n groter persentasie aangenome kinders onder serebraal gestremdes as in die samelewing in sy geheel.**

4.2.4.2 Eie woonplek

Die ideaal van die meeste gestremdes is om in 'n huis of woonstel van hul eie te woon (kyk 2.10.4). Al die respondente in die empiriese ondersoek wat wel hul eie woonplekke het, is gelukkig daarmee (kyk 3.7.11.2). Ten spyte van praktiese probleme met betrekking tot sekere huishoudelike take (kyk 3.8.5.2.2) is dit, op een uitsondering na, vir almal so ideaal soos hul verwag het dit sou wees (3.8.5.2.3). **Die empiriese ondersoek dui aan dat dié gestremdes wat wel onafhanklik woon, maniere gevind het om die praktiese probleme wat dit meebring, te oorbrug en gevolglik gelukkig met hul omstandighede is.**

Die ideaal om onafhanklik te woon kan belemmer word deur 'n gebrek aan lewensvaardighede in die algemeen en huishoudelike vaardighede in die besonder omdat daar dikwels nie veel verantwoordelikheid van gestremde kinders verwag word nie (kyk 2.4.7 & 2.5.2.5). In die empiriese ondersoek is ook gevind dat gestremdes nie voldoende geleentheid kry om selfstandig op te tree nie (kyk 3.7.9.2). Take wat ander jongmense in hul kinderdae reeds bemeester het, moet die gestremde soms eers aanleer wanneer hy op sy eie is en nie meer aan ouerlike oorbeskerming blootgestel is nie (kyk 3.8.5.2.3). **Die huidige ondersoek dui daarop dat die vermoë van die serebraal gestremde om onafhanklik te kan woon, bevorder kan word deur in die kinderjare meer aandag aan lewensvaardighede te gee.**

Die Independent Living Centres is by uitstek die plekke waar gestremdes wat graag onafhanklik in die gemeenskap wil woon, die nodige hulpmiddels, advies en

ondersteuning kan vind (kyk 2.10.5). Drie van hierdie sentrums, wat internasionaal voorkom, is in Suid-Afrikaanse stede tot gestremdes se beskikking. Nogtans was 88% van die respondente in die empiriese ondersoek nog nooit met so 'n sentrum in kontak nie (kyk 3.7.11.1, tabel 3.36). **Die empiriese ondersoek dui op die onbekendheid en onderbenutting van 'n diens wat 'n besonder positiewe bydra kan lewer vir gestremdes wat 'n groter mate van onafhanklikheid wil bereik.**

Die internasionale neiging is weg van inrigtingsversorging en die nuutste konsep is dié van aangepaste behuising in die samelewing, waar gestremdes met die nodige ondersteuningsstelsel kan woon. In Engeland, asook in die Skandinawiese, Europese en selfs Oos-Europese lande, bestaan daar reeds geïntegreerde behuisingsprojekte vir gestremdes wat onafhanklik óf relatief onafhanklik in die gemeenskap wil woon (kyk 2.10.4). Hierdie konsep is bespreek met al die respondente met wie onderhoude gevoer is en het sonder uitsondering positiewe reaksie uitgelok. **Volgens die huidige ondersoek is daar 'n behoefte aan aangepaste woonstelle vir gestremdes in die gemeenskap.**

4.2.4.3 Tehuis vir gestremdes

Sommige skrywers beweer dat gestremdes die gelukkigste tussen ander gestremdes woon. Ander het gevind dat gestremdes gewoonlik verkies om in aangepaste wooneenhede tussen nie-gestremdes te woon (kyk 2.10.1). Inwoning in 'n tehuis vir gestremdes word gesien as 'n erkenning van die onvermoë om enige rol te vervul wat sosiale status verdien en negatiewe stereotipes lei tot siniese reaksies by party inwoners (kyk 2.10.3). Volgens die empiriese ondersoek was die meeste van die persone wat in tehuise vir gestremdes woon, ongelukkig by hul woonplek en het hul alleenlik daar gewoon omdat hul geen alternatiewe het nie (kyk 3.7.11.2 & 3.8.5.3.4). Dit kom voor of veral die intelligente, akademies georiënteerde serebraal gestremdes nie veel gemeen het met die meerderheid inwoners in tehuise vir gestremdes nie en nie maklik daar vriende maak nie (kyk 3.8.5.3.2). **Die bevindinge in die empiriese ondersoek staan in sterk teenstelling met bewerings dat gestremdes die gelukkigste tussen ander gestremdes woon.**

Al die respondente in die empiriese ondersoek, wat in tehuise vir gestremdes woon, is erg gestrem en die meeste van hulle maak van rystoele gebruik (kyk 3.7.9.2 & 3.7.11.2). Die graad van hul gestremdheid bevestig die bewerings van die betrokke respondente dat hul alternatiewe met betrekking tot huisvesting beperk is (kyk

3.8.5.3.4). **Uit die empiriese ondersoek blyk dat veral erg gestremdes, met betrekking tot huisvesting, soms geen ander keuse het as inwoning in 'n tehuis vir gestremdes nie.**

Ten spyte van negatiewe assosiasies met tehuse vir gestremdes, wys die literatuur daarop dat hierdie tehuse aan gestremdes noodsaaklike versorging bied (kyk 2.10.3). In die empiriese ondersoek het al die respondente wat in tehuse vir gestremdes woon, ambivalente gevoelens oor die kwaliteit van die versorging geopenbaar. Daar word na hul basiese behoeftes omgesien en die fisiese geriewe is nie gekritiseer nie, maar daar was heelwat kritiek op die houding van die personeel en die gehalte van die etes (kyk 3.8.5.3.4). **In die empiriese ondersoek is kritiek op die kwaliteit van die versorging in tehuse vir gestremdes uitgespreek.**

Volgens die literatuur is die skending van inwoners se privaatheid 'n algemene verskynsel in tehuse vir gestremdes (kyk 2.10.3). In die empiriese ondersoek is bevind dat respondente wat in tehuse woon, met een uitsondering, ongelukkig gevoel het oor die gebrek aan respek wat personeel en ander inwoners vir hul privaatheid toon (kyk 3.8.5.3.3). Mense se behoefte aan privaatheid en hul konsep daarvan verskil egter. Die enigste respondent wat nie beswaar aangeteken het teen die skending van sy privaatheid nie, woon in omstandighede waar hy selfs minder privaatheid het as dié wat daaroor ongelukkig voel, maar vir hóm is dit blykbaar nie 'n probleem nie. **In hierdie ondersoek is bevind dat die privaatheid van inwoners van tehuse vir gestremdes dikwels deur onnadenkende personeel en ander inwoners geskend word.**

Personeel is, volgens die literatuur, geneig om onnodig dinge vir gestremdes in tehuse te doen. Veral ongeskoolde hulppersoneel is geneig om te dink dat hul nie hul werk goed doen as hul nie álles vir die gestremde doen nie (kyk 2.10.3). In die empiriese ondersoek is gevind dat die helfte van die respondente in die vraelysgroep in sy geheel, maar almal wat in tehuse vir gestremdes woon, aangedui het dat dinge vir hulle gedoen word wat hul self kan en wil doen (kyk 3.7.11.2). **Volgens hierdie ondersoek word onnodige dinge vir die inwoners van tehuse vir gestremdes gedoen en sodoende word hul behoefte aan maksimale onafhanklikheid nie genoegsaam geakkommodeer nie.**

Die meeste tehuse vir gestremdes funksioneer volgens paternalistiese beginsels waarvolgens inwoners minimale seggenskap oor hul eie lewens het (kyk 2.8.2). Inwoners het selde inspraak op beheerliggame en voel oorheers deur personeel.

Hul individualiteit en behoefte aan meer seggenskap oor hul eie lewenstyl en omstandighede behoort gerespekteer te word (kyk 2.10.3). In die empiriese ondersoek het dit tydens die onderhoude aan die lig gekom dat daar in sommige gevalle geen strukture was waardeur die inwoners inspraak kon hê in die bestuur van die betrokke tehuise nie. Waar sodanige strukture wel bestaan het, was respondente wantrouig en skepties oor die doeltreffendheid daarvan (kyk 3.8.5.3.5). **Volgens hierdie ondersoek is dit duidelik dat inwoners van tehuise vir gestremdes se behoefte aan selfbeskikking nie doeltreffend deur beheerpersoneel en beheerrade gehanteer word nie.**

In die literatuur word verwys na die gebrek aan motivering, inisiatief en kreatiwiteit wat by gestremdes in die algemeen en serebraal gestremdes in die besonder gevind word (kyk 2.4.8). Passiwiteit word toegeskryf aan jare van oorbeskerming tuis, sodat gestremdes, teen die tyd dat hul by tehuise kom, daaraan gewoond geraak het dat alles vir hul gedoen en besluit word (kyk 2.10.3). Daarteenoor is daar in die empiriese ondersoek ook verskeie respondente wat besondere inisiatief, kreatiwiteit en deursettingsvermoë aan die dag gelê het met betrekking tot hul studies en ander projekte (kyk 3.8.4.4). **Hoewel die empiriese ondersoek die bewerings bevestig dat sommige gestremdes oor min inisiatief en kreatiwiteit beskik, is dit nie op alle serebraal gestremdes van toepassing nie.**

'n Onlangse ondersoek na vrywilligerbetrokkenheid by 'n tehuis vir gestremdes het ontstellende feite aan die lig gebring met betrekking tot isolasie en eensaamheid as gevolg van die minimale kontak wat die meeste inwoners met hul familie behou het (kyk 2.10.3). Volgens respondente in die empiriese ondersoek word pogings wel by sommige tehuise vir gestremdes aangewend om kontak met die plaaslike gemeenskap te maak. Hierdie groepsgeleenthede wat deur kerk- en diensorganisasies aangebied word, word wel waardeur, maar skep nie geleenthede vir die vorming van individuele vriendskappe nie (kyk 3.8.5.3.6). **Daar is volgens hierdie ondersoek 'n behoefte by die inwoners van tehuise vir gestremdes aan die vorming van vriendskappe met persone in die gemeenskap.**

4.2.5 WERKSOMSTANDIGHEDE

'n Opname in 1959 het aangedui dat 42% van die blanke serebraal gestremdes gewerk het. Volgens die globale statistiek vir 1986 het 19,5% van alle gestremdes en 17,4% van die serebraal gestremdes in die RSA gewerk (kyk 2.9.8). Laasgenoemde opnames sluit persone van alle intellektuele en akademiese vlakke in, terwyl die empiriese ondersoek gefokus het op akademies beter gekwalifiseerde persone. Daar kon dus verwag word dat 'n groter persentasie van die empiriese groep wel sou werk. In laasgenoemde groep het 55% dan ook voltyds en 12% deelyds gewerk (kyk 3.7.12.1, tabel 3.37). **Die empiriese ondersoek bevestig die vermoede dat die moontlikheid om werk te vind deur beter kwalifikasies vergroot word.**

Volgens navorsing in Engeland kry gestremde skoolverlaters min hulp om werk te vind (kyk 2.9.3). In die huidige empiriese ondersoek is bevind dat organisasies soos skole vir gestremdes en die Departement van Mannekrag nie 'n groot rol met betrekking tot werkplasing van gestremdes speel nie (kyk 3.7.12.1, tabel 3.41). Die grootste persentasie van die respondente wat werk, het self, of met behulp van vriende en familie, werk gevind (kyk 3.7.12.2). **Volgens hierdie ondersoek blyk dit dat gestremde skoolverlaters hoofsaaklik met behulp van familie en vriende werk vind.**

In plaaslike en oorsese ondersoeke is gevind dat min serebraal gestremdes daarin slaag om werk te vind en dat dié wat wel werk, oor die algemeen ontevrede met hul werk is (kyk 2.9.2 & 2.9.3). Met die uitsondering van een persoon, was al die werkende respondente in die empiriese ondersoek (98%) gelukkig of baie gelukkig in hul werk (kyk 3.7.12.1, tabel 3.39). Daar was egter enkele persone wat graag ander werk sou wou doen (kyk 3.7.12.1). Tydens die onderhoud het dit geblyk dat die helfte van die respondente nie die betrokke werk sou gekies het as hul nie gestrem was nie (kyk 3.8.6.3) en dat verskeie persone ook nie die werk stimulerend vind nie (kyk 3.8.6.4), maar besef dat hul keuse beperk is en dus besluit het om die beste te maak van wat beskikbaar is. Soortgelyke klaarblyklike teenstrydighede ten opsigte van gestremdes se graad van tevredenheid met hul omstandighede is ook in die literatuur gevind (kyk 2.13.2). Gestremdes se subjektiewe belewing van hul omstandighede stem blykbaar ook nie altyd ooreen met die meer objektiewe menings van navorsers nie. **In teenstelling met bevindinge in die literatuur toon die empiriese ondersoek dat die meeste serebraal gestremde werkers gelukkig in hul werk is. Hierdie positiewe reaksie is nie altyd die gevolg van die inherente**

kwaliteite van die werk as sodanig nie, maar van die betrokke persone se beleving van en houding teenoor hul situasie.

Sommige skrywers vind 'n verband tussen swak werkaanpassing en 'n ernstige graad van gestremdheid, terwyl ander beweer dat so 'n verband nie bestaan nie (kyk 2.9.4). Daar word aanvaar dat swak werkaanpassing weerklank sou vind in ongelukkigheid by die werk. Die enigste respondente in die huidige ondersoek wat ongelukkig in sy werk is, is nie erg gestrem nie, terwyl verskeie erg gestremdes gelukkig in hul werk is (kyk 3.7.12.1). **In die empiriese ondersoek kon nie bevestiging gekry word vir die teorie dat werkaanpassing verband hou met die graad van gestremdheid nie.**

In die literatuur is daar teenstrydige menings oor die mate waarin serebraal gestremdes in die werkgemeenskap aanvaar word (kyk 2.9.3 & 2.9.4). Verreweg die meeste respondente in die empiriese ondersoek ervaar positiewe aanvaarding van hul kollegas of medestudente (kyk 3.7.12.1, tabel 3.40). Gedurende die onderhoude is die indruk verkry dat die meeste respondente goeie verhoudings met hul kollegas en hul hoofde handhaaf (kyk 3.8.6.5). **Volgens die empiriese ondersoek het serebraal gestremde werkers oorwegend positiewe verhoudings met hul kollegas en hoofde.**

Werkgewers, wat nog nie ondervinding van gestremde werkers gehad het nie, is bekommerd oor moontlike lae produktiwiteit en hoë afwesigheidsyfers. Volgens die literatuur is gestremdes egter nie méér afwesig nie en minstens net so produktief of selfs méér produktief as nie-gestremde werkers (kyk 2.9.3 & 2.9.4). Die respondente in die empiriese ondersoek sê sonder uitsondering dat hul nie méér dikwels afwesig is nie en verskeie beweer dat hul meer gereeld by die werk is as sommige nie-gestremde kollegas. Sommige serebraal gestremde werkers het erken dat hul stadiger as hul kollegas werk óf gouer moeg word, maar 60% het hul produksievermoë as gelykstaande aan dié van hul kollegas geskat (kyk 3.8.6.8). **Volgens die empiriese ondersoek is serebraal gestremde werkers gereelde werkers, hoewel almal nie in staat is tot dieselfde produksievermoë as hul nie-gestremde kollegas nie.**

In die literatuur word beweer dat, hoewel die beleid ten opsigte van salarisse en voordele vir alle permanente personeel dieselfde is, die gestremde werker dikwels vanweë tydelike aanstellings nie daaruit voordeel trek nie (kyk 2.9.3). Tydens die onderhoude in die empiriese ondersoek is vasgestel dat slegs 'n klein persentasie van die werkende respondente permanente aanstellings het en dat die meeste

tydelik aangestel is of op 'n vryskutbasis werk (kyk 3.8.6.1). Selfs goed gekwalifiseerde persone vind herhaaldelik dat hulle slegs tydelike poste kan kry (kyk 3.8.6.2). Respondente is soms bereid om uit desperaatheid swak vergoedingspakkette of diensvoorwaardes te aanvaar net om werk te kry (kyk 3.8.6.9). Ten spyte van relatief goeie akademiese kwalifikasies, verdien 41% van die respondente wat wel inligting oor hul inkomste verskaf het, R500 of minder per maand (kyk 3.7.13.2). **Die vergoeding en byvoordele van gestremde werkers is volgens hierdie ondersoek dikwels swakker as dié van hul nie-gestremde kollegas.**

4.2.6 WERKLOOSHEID

In die meeste lande is die werkloosheidsyfer vir gestremdes minstens twee keer so hoog as vir nie-gestremdes (kyk 2.9.3 & 2.9.8). Slegs 12% van die respondente in die empiriese ondersoek was werkloos (kyk 3.7.12.1, tabel 3.37). Vir alle praktiese doeleindes is sommige persone wat vryskutwerk doen ook lang tye werkloos wanneer hul geen opdragte kry nie, maar hul beskou hulself nie as werkloos nie (kyk 3.7.12.2). **In die empiriese ondersoek is daar nie 'n uitsonderlik hoë persentasie werkloses gevind nie - skynbaar as gevolg van die relatief goeie kwalifikasies van dié besondere groep.**

Daar word beweer dat Suid-Afrika nie soseer 'n mannekragprobleem nie, as 'n vaardigheidsprobleem het (kyk 2.9.3). Om op die arbeidsmark te kan kompeteer, moet die gestremde dus bemarkbare vaardighede kan aanbied. Die werkloses in die empiriese ondersoek is as 'n subgroep akademies swakker gekwalifiseer as die vraelysgroep in sy geheel (kyk 3.7.12.2). Daar kan egter nie op grond hiervan veralgemeen word nie. Tydens die onderhoude is daar nie net gefokus op die respondente wat ten tyde van die vraelysondersoek werkloos was nie, maar op almal wat in daardie stadium of in die verlede lang periodes werkloos was. Dit het aan die lig gebring dat verskeie gegradueerde respondente lang tye werkloos was, terwyl respondente met minimale akademiese kwalifikasies maar bemarkbare vaardighede, relatief maklik werk gekry het (kyk 3.8.6.2 & 3.8.7.1). **Volgens hierdie ondersoek is bemarkbare vaardighede op die arbeidsmark belangriker as suiwer akademiese kwalifikasies.**

In 'n vorige ondersoek is 'n beduidende verband tussen onafhanklikheidstellings en werkloosheid gevind (kyk 2.9.8). Die empiriese ondersoek toon dat die persentasie erg gestremde persone onder die werkloses meer as dubbel so hoog is as in die

vraelysgroep in sy geheel (kyk 3.7.12.2). **In ooreenstemming met 'n vorige bevinding is die werklose serebraal gestremdes in die empiriese ondersoek ook as 'n groep erger gestrem.**

Vervoerprobleme en 'n gebrek aan beweeglikheid in die gemeenskap word in die literatuur as belangrike bydraende faktore beskou tot die probleem van werkloosheid onder gestremdes (kyk 2.9.4). In die empiriese ondersoek was 'n groter persentasie van die werkloses óf in rystoele óf ervaar hul op die een of ander manier probleme met die gebruik van openbare vervoer en beweeglikheid in die gemeenskap (kyk 3.7.12.2). **Volgens hierdie ondersoek dra vervoerprobleme en beperkte beweeglikheid in die gemeenskap by tot werkloosheid.**

Die helfte van die werkloses in die empiriese ondersoek het spraakprobleme (kyk 3.7.12.2). **Daar is volgens die empiriese ondersoek 'n moontlike verband tussen vlotheid van spraak en werkloosheid.**

Weerstand by potensiële werkgewers teen die indiensneming van gestremdes kom volgens die literatuur algemeen voor (kyk 2.9.4). Uit die persoonlike ervarings van respondente in die empiriese ondersoek was dit duidelik dat daar op grond van hul gestremdheid teen hul in die arbeidsmark gediskrimineer is (kyk 3.8.7.4). Persone met geskikte kwalifikasies het, sodra dit bekend geword het dat hul gestrem is, nie die betrokke aanstellings gekry nie. **Dit blyk uit hierdie ondersoek dat daar in die RSA, soos in die res van die wêreld, steeds weerstand teen die indiensneming van gestremdes is.**

Werk het volgens verskeie skrywers (kyk 2.9.1) 'n bepalende invloed op 'n persoon se identiteit en gevoel van selfwaarde. 'n Gevoel van selfwaarde behoort te lei tot sosiale selfvertroue. Werkloosheid behoort dan, aan die ander kant, 'n negatiewe uitwerking op sosiale selfvertroue te hê. In die empiriese ondersoek is bevind dat geeneen van die werkloses dikwels eensaam is of onseker voel in sosiale situasies nie. Intendeel, as 'n subgroep is die werkloses gelukkiger met hul sosiale lewe as die vraelysgroep in sy geheel en toon hul ook minder tekens van emosionele spanning (kyk 3.7.12.2). Hierdie verrassende bevindinge laat die vraag ontstaan of die werklose persone dalk minder insig in hul situasie het of laer aspirasies koester sodat hul met minder in die lewe tevrede is. **Uit die resultate van die empiriese ondersoek kom dit dus voor of werkloosheid geen negatiewe uitwerking op respondente se sosiale selfvertroue gehad het nie.**

Ongeskiktheidspensioene word deur sommige skrywers beskou as beloning vir passiwiteit en onproduktiwiteit wat gestremdes, wat wel 'n bydrae kan lewer, uit die produktiewe sektor van die samelewing hou (kyk 2.2.4 & 2.9.11). Daarenteen is die konsep van loonsubsidies daarop ingestel om gestremdes in die produktiewe sektor op te neem (kyk 2.9.10). Daar word beweer dat min van die gestremdes wat in die RSA ongeskiktheidstoelae ontvang, werklik daarvoor kwalifiseer (kyk 2.9.11). Volgens die empiriese ondersoek ontvang 27% van die respondente 'n ongeskiktheidstoelaag (kyk 3.7.13.1, tabel 3.43). Nie alle respondente wou aandui of hul wel so 'n toelaag ontvang nie. Indien in gedagte gehou word dat die respondente in hierdie ondersoek akademies relatief goed gekwalifiseer is en slegs 'n klein persentasie erg gestremdes insluit (kyk 3.7.9.1, tabelle 3.25, 3.26 & 3.27), sou verwag kon word dat slegs 'n klein persentasie vir ongeskiktheidstoelae sou kwalifiseer. **Hierdie ondersoek steun die vermoede dat 'n ongeskiktheidstoelaag soms 'n maklike plaasvervanger vir problematiese werkplasing is en dat loonsubsidies dit vir meer gestremdes moontlik kan maak om die arbeidsmark te betree.**

4.2.7 SOSIALE LEWE

In 'n Britse ondersoek was slegs 21% van die serebraal gestremde adolessente tevrede met hul sosiale lewe teenoor meer as 90% van die kontrolegroep (kyk 2.8.4). In die empiriese ondersoek is 70% van die respondente volgens hul vraelysresponse tevrede óf baie tevrede met hul sosiale lewe. Die feit dat respondente tevrede is met hul sosiale lewe, beteken egter nie noodwendig dat hul nie probleme op hierdie gebied ondervind nie (kyk 3.7.15.1, tabel 3.45). Tydens die onderhoude was 'n kleiner persentasie tevrede en het meer ongelukkigheid na vore gekom as wat deur die vraelysresponse gereflekteer is (kyk 3.8.8.1). **In die empiriese ondersoek is bevind dat, hoewel die meeste serebraal gestremde oudleerlinge tevrede met hul sosiale lewe is, daar nogtans by 'n groot persentasie probleme op hierdie gebied voorkom.**

Volgens die literatuur kan die afwesigheid van bevredigende sosiale verhoudings by jong volwassenes lei tot emosionele spanning en vereensaming (kyk 2.8.4). Die respondente in die empiriese ondersoek, wat ontevrede met hul sosiale lewe was, het veel minder besoekers ontvang of besoeke afgelê, en byna almal toon tekens van emosionele spanning; die helfte is meesal of dikwels eensaam (kyk 3.7.15.2). **Die empiriese ondersoek bevestig dat die afwesigheid van bevredigende sosiale**

verhoudings, ook in die geval van serebraal gestremde jong volwassenes, lei tot vereensaming en emosionele spanning.

Die respondente wat ontevrede met hul sosiale lewe is, het enkele eienskappe en omstandighede gemeen (kyk 3.7.15.2). In vergelyking met die vraelysgroep in sy geheel woon minder van hulle op hul eie en is meer van hulle ongelukkig waar hul woon. Werkloosheid en ongelukkigheid by die werk speel blykbaar geen rol in respondente se ontevredenheid met hul sosiale lewe nie, maar as 'n groep verdien hul opvallend minder as die sosiaal gelukkiges (kyk 3.7.15.2, tabel 3.54). Eensaamheid, isolasie en onsekerheid in sosiale situasies is dikwels of meesal 'n probleem vir 'n groot persentasie van die sosiaal ongelukkiges en min van hulle het 'n vertroueling. Die meeste van hierdie respondente toon tekens van spanning en 'n groot persentasie van hulle ervaar negatiewe reaksies van die samelewing (kyk 3.7.15.2 & 3.8.8.1). **Volgens die empiriese ondersoek word gestremdes se tevredenheid met hul sosiale lewe beïnvloed deur woonomstandighede, isolasie en eensaamheid, die gebrek aan 'n vertroueling, beperkte inkomste, en mense se reaksies.**

In vorige ondersoeke is bevind dat die meeste serebraal gestremde adolessente bekommerde, ongelukkige en eensame mense is (kyk 2.4.10) en dat akute eensaamheid een van die mees pynlike probleme van gestremdes is (kyk 2.8.4). Ongeveer 'n kwart van die respondente in die huidige ondersoek het gesê dat hul dikwels of meesal eensaam voel (kyk 3.7.15.1, tabel 3.46). Eensaamheid is meer dikwels 'n probleem vir die ouer respondente (kyk 3.7.15.2), van wie sommige akute eensaamheid ondervind en selde sosialiseer (kyk 3.8.8.1 & 3.8.8.2). **Volgens hierdie ondersoek is eensaamheid 'n realiteit in die lewens van 'n groot persentasie serebraal gestremdes.**

Sosiale isolasie is in 'n Britse ondersoek beskou as verreweg die belangrikste bron van spanning by serebraal gestremde jongmense (kyk 2.7.6 & 2.8.4). In die empiriese ondersoek het 'n kwart van die respondente in die betrokke tweeweke-periode geen besoek ontvang of afgelê nie (kyk 3.7.15.2, tabel 3.56). In vergelyking met die vraelysgroep in sy geheel is meer van hierdie sosiaal geïsoleerde persone ontevrede met hul sosiale lewe, woon 'n groter persentasie van hulle by hul ouers en is hul as 'n groep relatief lig gestrem - slegs een gebruik 'n rystoel en een woon in sy eie woonplek. Hoewel byna almal wat by hul ouers woon in teorie vriende tuis kan ontvang en met vriende kan uitgaan, gebeur dit as gevolg van gesinsomstandighede óf 'n gebrek aan vriende nie altyd in die praktyk nie (kyk 3.8.5.1.6). Die sosiaal

geïsoleerdes verskil as 'n groep nie opvallend van die res van die respondente ten opsigte van enige ander kriteria nie. By hierdie subgroep wat geen besoeke ontvang of afgelê het nie, sou 'n hoë voorkoms van stres as gevolg van hul beperkte sosiale omgang verwag kon word. Nogtans is daar minder met simptome van spanning as in die vraelysgroep in sy geheel (kyk 3.7.15.2, tabel 3.56). Daar is blykbaar gestremdes wat 'n geïsoleerde lewe verkies óf in so 'n mate leer aanvaar het dat dit nie meer vir hul 'n bron van spanning is nie. **Volgens hierdie ondersoek kom sosiale isolasie algemeen by serebraal gestremde oudleerlinge voor, maar die empiriese ondersoek kon nie bewys dat dit noodwendig vir die betrokkenes 'n ernstige bron van emosionele spanning is nie.**

Min gestremdes het in die jaar ná skoolverlating ooit besoek van vriende ontvang en kontak het hoofsaaklik deur middel van korrespondensie of telefoongesprekke plaasgevind. Serebraal gestremde oudleerlinge is volgens die literatuur veral in die eerste jaar ná skoolverlating geneig tot eensaamheid en ongelukkigheid op sosiale gebied (kyk 2.8.4) en het byna sonder uitsondering in hierdie periode angs en depressie ervaar (kyk 2.7.8). In die empiriese ondersoek het 'n kwart van die respondente in die betrokke periode van twee weke geen besoek ontvang of afgelê nie (kyk 3.7.15.2) en 53% het in die oorgangsfase tussen skool en werk of verdere studie probleme ondervind (kyk 3.7.14.1, tabel 3.44). **Die bevindinge van die empiriese ondersoek ondersteun die standpunt dat die periode wat volg op skoolverlating deur baie serebraal gestremdes as traumaties beleef word.**

Die sosiale lewe van gestremdes word beperk, nie soseer deur hul gestremdheid nie, maar deur die omgewing waar hul woon (kyk 2.10.1). Die vermoë om alleen van openbare vervoer gebruik te kan maak word deur sommige skrywers as 'n vereiste vir 'n bevredigende sosiale lewe beskou (kyk 2.7.6) en ander stel die vermoë om 'n motor te bestuur as 'n vereiste vir die handhawing van suksesvolle verhoudings (kyk 2.11.3). Bykans 'n derde van die respondente in die empiriese ondersoek skryf hul beperkte sosiale lewe aan vervoerprobleme toe en volgens tabel 3.51 (kyk 3.7.15.1) word vervoer as 'n belangrike faktor beskou wat hul sosiale lewe beïnvloed. Die vermoë om alleen van openbare vervoer gebruik te maak, speel volgens tabel 3.52 (kyk 3.7.15.2), wat op gegewens uit die vraelys gegrond is, nie 'n rol in respondente se tevredenheid met hul sosiale lewe nie. Tydens die onderhoude het verskeie persone egter hul beperkte sosiale lewens hoofsaaklik aan vervoerprobleme toegeskryf (kyk 3.8.8.1; 3.8.8.2 & 3.8.8.6). **Volgens hierdie ondersoek het vervoerprobleme 'n beperkende invloed op die sosiale lewe van serebraal gestremde oudleerlinge.**

'n Positiewe selfbeeld is 'n voorvereiste vir goeie aanpassing en selfaktualisering (kyk 2.4.1; 2.5.1 & 2.7.6). 'n Swak selfbeeld is dikwels onderliggend aan depressie en selfmoordgedagtes by gestremdes (kyk 2.4.4). In die vraelysgedeelte van die empiriese ondersoek skryf respondente telkens hul sosialisingsprobleme toe aan hul gebrek aan ervaring en selfvertroue op sosiale gebied (kyk 3.7.15.1 & 3.7.15.2). Tydens die onderhoude is hierdie bevinding bevestig deur verskeie persone wat selfbewustheid beskou het as die kern van hul sosialisingsprobleem (kyk 3.8.8.1; 3.8.8.2 & 3.8.8.6). **Volgens die empiriese ondersoek is gebrekkige sosiale ervaring en gebrek aan selfvertroue die kern van die sosialisingsprobleem van 'n groot persentasie serebraal gestremdes.**

Ondersoeker het in die praktyk gevind dat atetoïde serebraal gestremdes dikwels sosiaal minder bevredigend aanpas as persone met spastisiteit. Hul onbeheerde en onvoorspelbare bewegings, wat gewoonlik gepaard gaan met spraakprobleme, word deur die gemeenskap as vreemd en ontstellend ervaar. In die empiriese ondersoek het vyf van die ses respondente met atetose aangedui dat hul op sosiale gebied ongelukkig of baie ongelukkig was, terwyl relatief min van die spastiese persone ontevrede met hul sosiale lewe was (kyk 3.7.15.2, tabel 3.52). **Die empiriese ondersoek bevestig die vermoede dat atetoïde serebraal gestremdes op sosiale gebied minder bevredigend aanpas as persone met spastisiteit.**

In 'n ondersoek na die selfbeeld van serebraal gestremdes is bevind dat die dogters beduidend swakker as die seuns op sosiale gebied aangepas het, moontlik omdat voorkoms vir dogters sterker verband hou met die selfkonsep (kyk 2.5.2.4). Daar word ook in die literatuur beweer dat veral serebraal gestremde dogters meer negatiewe selfbeskrywings gee (kyk 2.5.2.2) en wegstroom van sosialisering omdat hulle lelik voel (kyk 2.7.5.2.2). In die empiriese ondersoek was die 20 respondente wat ontevrede met hul sosiale lewe was, gelykop verdeel tussen mans en dames. Waar die vorige ondersoeke op skoolgaande ouderdomme gerig was, was die gemiddelde ouderdom in hierdie ondersoek 24 jaar. 'n Groter mate van volwassenheid op sosiale gebied kan dus verwag word. **In die empiriese ondersoek is, met betrekking tot tevredenheid met hul sosiale lewe, geen verskil tussen die geslagte gevind nie.**

Die uitsprake in die literatuur met betrekking tot die invloed van spraakprobleme op sosialisering en emosionele aanpassing is uiteenlopend en teenstrydig (kyk 2.3.7.3; 2.4.2 & 2.8.4). In die empiriese ondersoek het 40% van die sosiaal

ongelukkiges, teenoor 34% van die vraelysgroep in sy geheel, spraakgebreke gehad (kyk 3.7.15.2). Respondente met spraakprobleme is nie so goed deur kollegas en medestudente aanvaar nie. Hulle was meer dikwels eensaam en onseker in sosiale situasies, maar nogtans was daar nie 'n opvallend groter persentasie persone met spraakgebreke wat ontevrede met hul sosiale lewe was nie (kyk 3.7.10.2). **Ten spyte daarvan dat spraakgebreke wel lei tot eensaamheid en onsekerheid in sosiale situasies, het dit volgens die empiriese ondersoek nie 'n ernstige effek op die betrokkenes se tevredenheid met hul sosiale lewe gehad nie.**

Die beskikbaarheid van 'n vertroueling word as 'n belangrike faktor beskou in die voorkoming of vermindering van eensaamheid by jong volwassenes (kyk 2.8.4). In 'n Britse ondersoek het 'n derde van die gestremde tieners (beduidend minder as in die kontrolegroep) niemand gehad met wie hul vertroulik oor hul probleme kon praat nie (kyk 2.7.5.1). In die empiriese ondersoek is ook gevind dat 'n derde van die respondente geen vertroueling gehad het nie (kyk 3.7.15.1, tabel 3.48). Van die respondente wat ontevrede met hul sosiale lewe was, het meer as die helfte geen vertroueling gehad nie. Volgens tabel 3.55 was die subgroep wat geen vertroueling het nie, nie net meer ontevrede met hul sosiale lewe nie, maar ook meer geneig om onseker in sosiale situasies te voel én meer onseker oor die sin van die lewe (kyk 3.7.15.2). **In die empiriese ondersoek vind die afwesigheid van 'n vertroueling nie direk weerklank in 'n groter mate van eensaamheid by respondente nie, maar wel in gebrekkige sosiale selfvertroue, ontevredenheid met hul sosiale lewe en onsekerheid oor die sin van die lewe.**

Veral in laat adolessensie veroorsaak die stigmafaktor dat sommige serebraal gestremdes deur 'n fase gaan waarin hul nie met ander gestremdes wil assosieer nie (kyk 2.4.10 & 2.5.2.4). Ander gestremdes word soms ervaar as 'n sosiale spieël waarin hul 'n beeld van 'n minderwaardige sosiale identiteit sien wat hul nog nie gereed is om te aanvaar nie (kyk 2.8.3). In 'n vorige ondersoek is die beste aanpassing gevind by serebraal gestremdes wat met beide gestremdes en nie-gestremdes sosialiseer (kyk 2.5.2.4). Tydens hul hoërskooljare was daar by respondente in die empiriese ondersoek 'n groot mate van bewustheid van stigma wat daartoe gelei het dat hul nie graag met gestremdes en skole vir gestremdes geassosieer wou word nie (kyk 3.8.3.1.5). Volgens tabel 3.50 sosialiseer 13% van die respondente in die huidige ondersoek uitsluitlik of hoofsaaklik met ander gestremdes, bestaan die vriendekringe van 34% uitsluitlik uit nie-gestremdes, en dié van die meeste van die respondente (53%) uit gestremdes en nie-gestremdes, hoewel hoofsaaklik nie-gestremdes (kyk 3.7.15.1). Hierdie sosialiseringspatrone

word beïnvloed deur woon- en werkomstandighede en nie soseer deur vooroordele nie. 'n Respondent wat erken dat hy nog nie sy eie gestremdheid verwerk het nie, wil glad nie met gestremdes meng nie (kyk 3.8.8.3), maar ander sien in hul gestremdheid juis 'n roeping om ander gestremdes te help (kyk 3.8.8.7). **Op een uitsondering na het die respondente in die empiriese ondersoek nie meer die weerstand teen assosiasie met ander gestremdes wat soms by gestremde tieners gevind word nie.**

Ondersoeker het in 'n vorige ondersoek bevind dat die meeste serebraal gestremde oudleerlinge hul vrye tyd passief bestee het deur televisie te kyk of radio te luister (kyk 2.12.2). Hierdie bevinding is sedertdien deur verskeie skrywers bevestig (kyk 2.4.8 & 2.12.2). Die respondente in die empiriese ondersoek is 'n geselekteerde groep met beter akademiese kwalifikasies as dié in vorige ondersoeke en meer intellektuele en skeppende belangstellings sou dus verwag kon word. Musiek-luister en televisie-kyk is steeds belangrike tydverdrywe, maar só ook kuns, handwerk en naaldwerk. Die heel gewildste binnenshuise ontspanningsaktiwiteit is egter lees (kyk 3.7.16.1, tabel 3.57). Hierdie aktiwiteite word ongelukkig hoofsaaklik alleen beoefen. Die gewildste buitenshuise belangstellings, naamlik sport (dikwels swem) en stap word ook hoofsaaklik alleen beoefen. 'n Derde van die respondente het geen buitenshuise belangstellings nie (kyk 3.7.16.1, tabel 3.58). **Volgens hierdie ondersoek bestee die meeste serebraal gestremdes hul vrye tyd op passiewe maniere wat nie veel geleentheid vir sosialisering bied nie.**

Die samelewing se stereotiepe en hoofsaaklik negatiewe reaksies op gestremdes word deur verskeie skrywers bespreek (kyk 2.8.2). Die selfbeeld word in groot mate beïnvloed deur ander mense se reaksies. Volgens opnames van houdings teenoor verskillende gestremdhede, ontlok serebrale gestremdheid, van al die tipes gestremdheid, die negatiefste reaksie by die samelewing (kyk 2.5.2.4). Volgens die empiriese ondersoek beweer inwoners dat daar selfs binne die subkultuur van tehuise vir gestremdes deur paraplë en ander tipes gestremdes op serebraal gestremdes neergesien word (kyk 3.8.8.8). **Die empiriese ondersoek bevestig die bewerings in die literatuur dat serebrale gestremdheid 'n meer negatiewe reaksie as ander tipes gestremdheid uitlok.**

Volgens die literatuur reageer mense afsydig teenoor serebraal gestremdes en lyk en voel nie-gestremdes oor die algemeen ongemaklik in hul teenwoordigheid. Nie-gestremdes verkies om kontak met gestremdes te vermy en wanneer hul geen keuse het nie, tree hulle meer formeel óf op ongewone maniere teenoor gestremdes op

(kyk 1.2 & 2.8.2). Volgens tabel 3.59 (kyk 3.7.17.1) vind respondente in die empiriese ondersoek ook dat mense hul ignoreer óf ongemak in hul teenwoordigheid ervaar. Tydens die onderhoude het die meeste respondente verwys na mense se ooglopende ongemak en onsekerheid in die teenwoordigheid van gestremdes (3.8.8.4). **Volgens hierdie ondersoek is een van die algemeenste reaksies wat gestremdes by vreemdelinge waarneem, hul ooglopende onsekerheid en ongemak in die teenwoordigheid van gestremdes.**

Veral gestremdes met spraakprobleme beweer volgens die literatuur dat hul behandel word asof hul verstandelik gestrem is (kyk 2.8.2). Ook in die empiriese ondersoek is 'n groter persentasie van die respondente met spraakgebreke deur ander mense as verstandelik gestrem beskou (kyk 3.7.10.2). **Volgens hierdie ondersoek is mense geneig om teenoor persone met spraakprobleme op te tree asof hul verstandelik gestrem is.**

Volgens die reaksies op die vraelyste in die empiriese ondersoek is respondente in rystoele meer dikwels vir verstandelik gestrem aangesien (kyk 3.7.9.2). Hierdie ervaring is in die onderhoude bevestig en hou verband met die "Will she have sugar?"-sindroom waar kommunikasie tot die metgesel gerig word en nie tot die persoon in die rystoel self nie (kyk 3.8.8.4). **Uit die empiriese ondersoek blyk dat persone in rystoele meer dikwels deur die gemeenskap as verstandelik gestrem beskou word.**

Volgens die literatuur word daar soms opgetree asof gestremdes wat presteer wonderwerke is (kyk 2.4.9). Verskeie respondente in die empiriese ondersoek ervaar dat hul eers onderskat word, maar dan, wanneer hul prestasies bekend word, oordrewe opgehemel word (kyk 3.7.17.2 & 3.8.8.4). **Die huidige ondersoek bevestig die neiging by die gemeenskap om oordrewe reaksies te toon op gestremdes se prestasies.**

Die hantering van ander mense se reaksies is volgens die literatuur een van die grootste probleme wat gestremdes ondervind (kyk 2.7.5.1). Die meeste gestremdes reageer op negatiewe reaksies van die samelewing deur te onttrek (kyk 2.8.3). Volgens die empiriese ondersoek voel 'n groot persentasie van die respondente ontsteld, ongelukkig en gefrustreerd met die reaksies wat hul van ander mense ervaar (kyk 3.7.17.1). Ten spyte van pogings om dit te ignoreer óf op 'n positiewe manier te hanteer, is die standaardreaksie by baie respondente steeds onttrekking (kyk tabel 3.60). Met betrekking tot hierdie saak was response soms nie konsekwent

nie. Respondente wat aanvanklik beweer het dat mense se reaksies hulle nie pla nie, het later te kenne gegee dat dit hul wel ontstel en seermaak (kyk 3.7.17.2). Hierdie neiging by respondente om eers die probleem te ontken en later met die ware feite uit te kom, is nie net in die vraelys nie, maar ook tydens die ondehoude ondervind (kyk 3.8.8.5). Dit was duidelik dat die hantering van mense se reaksies vir verskeie persone problematies was en tot sosiale onttrekking gelei het. **Die empiriese ondersoek bevestig dat ook relatief intelligente serebraal gestremde oudleerlinge die hantering van mense se onsensitiewe reaksies moeilik vind en dat hul geneig is om as gevolg daarvan sosiaal te onttrek.**

Ontkenning, wat neerkom op gebrekkige selfaanvaarding, is volgens die literatuur 'n verdedigingsmeganisme wat by gestremdes voorkom (kyk 2.5.4). In die empiriese ondersoek het ontkenning na vore gekom in die lae persentasie respondente wat aangedui het dat hul probleme met koördinasie ondervind, terwyl dít die basis van hul diagnose as serebraal gestremdes is (kyk 3.7.10.1, tabel 3.33). Respondente het in die beantwoording van die vraelys hul probleme onderskat of weggelaat (kyk 3.7.17.2). Tydens die onderhoude was dit ook duidelik dat gestremdes soms nie self hul probleme so ernstig beleef soos wat dit vir buitestaanders voorkom nie (kyk 3.8.8.4) óf dat daar eers ná 'n aanvanklike ontkenning 'n meer realistiese reaksie volg (kyk 3.8.8.5). **Die empiriese ondersoek bevestig dat ontkenning van gestremdheid óf van die ernstige graad daarvan by sommige serebraal gestremde oudleerlinge voorkom.**

Kenner op die gebied van rehabilitasie, sowel as gestremdes wat hul outobiografieë geskryf het, beskou dit as die gestremde se verantwoordelikheid om die gaping te oorbrug en nie-gestremdes op hul gemak te stel (kyk 2.8.6). Volgens die empiriese ondersoek probeer net soveel persone as dié wat ontsteld raak en onttrek, om mense op hul gemak te stel deur hul gestremdheid te verduidelik (kyk 3.7.17.1, tabel 3.60). Hierdie persone beskou negatiewe reaksies as geleenthede om mense oor gestremdheid in te lig (kyk 3.7.17.2). Tydens die onderhoude het meer as die helfte van die respondente daarop gewys dat dit die gestremde se verantwoordelikheid is om die nie-gestremde op sy of haar gemak te stel (kyk 3.8.8.5). **Volgens hierdie ondersoek aanvaar die meeste gestremdes die verantwoordelikheid om vreemdelinge met wie hul op sosiale gebied kontak maak, op hul gemak te probeer stel en oor gestremdheid in te lig.**

In die gestremde kind se dialoog met sy wêreld bly hy bewus van sy andersheid en sy gebondenheid aan sy liggaam (kyk 2.3.7.7). In die literatuur word dit as deel van die

skool se verantwoordelikheid beskou om die gestremde kind te leer om reaksies uit die samelewing op hierdie andersheid te hanteer en nie-gestremdes op hul gemak te stel (kyk 2.8.6). Spesiale skole kan bydra tot die gestremde se isolasie van die nie-gestremde gemeenskap (kyk 2.7.2.2 & 2.7.2.3). Volwasse serebraal gestremdes beweer dikwels dat hul op skool nie voldoende voorberei is vir die sosiale eise van die samelewing nie (kyk 2.7.5.2.2 & 2.7.6). Om reaksies uit die samelewing te kan hanteer, is dit eerstens nodig dat die gestremde self goed ingelig moet wees. Die meeste respondente in die empiriese ondersoek is nie op skool voldoende oor hul gestremdheid ingelig nie (kyk 3.7.5.1, tabelle 3.16 & 3.17). In die onderhoude het die meeste respondente gesê dat hul nie op skool geleer het om negatiewe reaksies van ander te hanteer nie (kyk 3.8.3.1.11). **Volgens hierdie ondersoek word daar nie by skole vir gestremdes genoeg doelgerigte pogings aangewend om leerlinge te leer om die reaksies van die samelewing te hanteer en nie-gestremdes op hul gemak te stel nie.**

Volgens die literatuur wil serebraal gestremdes net so graag en om dieselfde redes trou as nie-gestremdes (kyk 2.4.6 & 2.8.5), maar beperkte sosiale verhoudings lei tot beperkte ervaring van die teenoorgestelde geslag (kyk 2.4.6). In die empiriese ondersoek blyk die behoefte aan 'n spesiale vriend of vriendin uit tabel 3.51 (kyk 3.7.15.1). Dit het ook in die onderhoude by herhaling na vore gekom (kyk 3.8.8.1 & 3.8.8.6). Respondente beskou gebrekkige sosiale selfvertroue as 'n groot probleem (kyk 3.7.15.1 & 3.7.15.2, tabel 3.51). Ten spyte van die behoefte aan romantiese verbintenisse (kyk 3.7.15.2), voel hul onseker op hierdie gebied en vrees hulle verwerping (kyk 3.8.8.6). **Beperkte sosiale ervaring en die gepaardgaande gebrek aan sosiale selfvertroue beperk die ontwikkeling van intieme verhoudings by serebraal gestremdes.**

In 'n Australiese studie is gevind dat die meeste gestremdes geen romantiese verbintenisse gehad het nie. Volgens 'n Britse ondersoek het 'n derde van die serebraal gestremde tieners wel 'n spesiale vriend, wat gewoonlik ook gestrem is, en met wie hul gewoonlik na werksure slegs telefoniese kontak het (kyk 2.8.5). Tydens die onderhoude in die empiriese ondersoek is vasgestel dat minder as 'n kwart van die respondente getroud was óf vaste verhoudings gehad het (kyk 3.8.8.8). Verreweg die meeste het geen romantiese verbintenisse nie en het ook nog nooit verhoudings van so 'n aard gehad nie, maar sou graag wou trou of 'n vaste verhouding wou hê. 'n Groot aantal respondente beskou 'n vaste verhouding óf huwelik as die belangrikste faktor wat hul lewens meer sinvol sou kon maak (kyk 3.7.18.1, tabel 3.64). **Die empiriese ondersoek bevestig dat min serebraal gestremde**

oudleerlinge romantiese verbintenisse het en dat dit deur hulle as 'n leemte beleef word.

Volgens die literatuur is die meeste serebraal gestremdes bewus van hul agterstand op die gebied van seksualiteit en intieme verhoudings (kyk 2.4.6). Gedurende die onderhoude in die empiriese ondersoek was dit duidelik dat sommige respondente intens bewus was van hul agterstand met betrekking tot seksuele ervaring en intieme verhoudings (kyk 3.8.8.1). **Die empiriese ondersoek bevestig dat serebraal gestremdes bewus is van hul agterstand op die gebied van intieme verhoudings.**

4.2.8 EMOSIONELE PROBLEME

Verskeie navorsers rapporteer 'n hoë voorkoms van emosionele probleme by serebraal gestremdes. Daar word beweer dat gedragsprobleme minimaal onder serebraal gestremdes voorkom, maar dat neurotiese gedrag, angs, depressie en 'n lae selfbeeld meer algemeen gevind word (kyk 2.4.2). Gevoelens van onveiligheid, spanning en paniek in vreemde situasies kom ook voor (kyk 2.4.3). In die empiriese ondersoek toon 60% van die respondente tekens van emosionele spanning en is sensuspanning en neerslagtigheid die algemeenste klagtes (kyk 3.7.19.1, tabel 3.65). Hierdie persentasie kan selfs hoër wees (kyk 3.7.19.2). Gegewens uit die onderhoude bevestig die algemene voorkoms van spanningsprobleme by respondente (kyk 3.8.9.1). **In ooreenstemming met vorige bevindings is daar ook in die empiriese ondersoek 'n hoë voorkoms van emosionele spanning by serebraal gestremde oudleerlinge gevind.**

Serebraal gestremdes se probleme met emosionele spanning word in die literatuur in verband gebring met sosiale onvolwassenheid (kyk 2.4.2). Dié respondente met meervoudige aanduidings van spanning in die empiriese ondersoek is as 'n subgroep minder tevrede met hul sosiale lewe en meesal of dikwels eensaam en onseker in sosiale situasies (kyk 3.7.19.2, tabel 3.66). Hul het ook meer probleme met gesinsverhoudinge. Gedurende die onderhoude, waarvolgens meer as die helfte van die respondente probleme met spanning ervaar, het hul dit hoofsaaklik aan sosiale verhoudingsprobleme toegeskryf (kyk 3.8.9.1). **Volgens die empiriese ondersoek is ontoereikende sosiale verhoudings een van die kernprobleme onderliggend aan die hoë voorkoms van spanning by serebraal gestremdes. Dit stem ooreen met die verband wat in die literatuur gelê word tussen emosionele spanning en sosiale onvolwassenheid by serebraal gestremdes.**

In die literatuur is daar meningsverskil oor die korrelasie tussen emosionele probleme en die graad van gestremdheid (kyk 2.4.2). In die empiriese ondersoek is bevind dat 'n groter persentasie van die erg gestremde respondente simptome van emosionele spanning toon (kyk 3.7.9.2, tabel 3.32). Tydens die onderhoude is egter gevind dat verskeie van die lig gestremde respondente óók ernstige spanningsprobleme ondervind, terwyl dit nie vir alle erg gestremdes gegeld het nie. **Hoewel daar volgens die empiriese ondersoek by 'n groter persentasie van die erg gestremdes spanningsprobleme voorkom, kan daar nie veralgemeen word nie en is dit duidelik dat die graad van gestremdheid maar één faktor is wat tot spanning bydra.**

In twee vorige ondersoeke kon geen verband tussen spraak- en emosionele probleme by serebraal gestremdes gevind word nie (kyk 2.4.2 & 2.4.5). In die empiriese ondersoek is spraakprobleme egter aangetref by die helfte van die respondente met meervoudige aanduidings van emosionele spanning, teenoor slegs 'n derde van die groep in sy geheel (kyk 3.7.19.2). **Volgens die empiriese ondersoek is daar wel 'n hoër voorkoms van emosionele spanning by serebraal gestremdes met spraakprobleme.**

In vorige ondersoeke is bevind dat goeie aanpassing korreleer met wye belangstellings en stokperdjies (kyk 2.4.2) en dat gestremdes met spesifieke belangstellings beter bestand is teen depressie (kyk 2.12.2). Sommige respondente in die empiriese ondersoek beoefen geen stokperdjies tuis nie en 'n derde het geen buitenshuise belangstellings nie (kyk 3.7.16.2). Al die respondente wat geneig is tot neerslagtigheid het wel die een of ander belangstelling of tydverdryf, maar meer as 40% het geen buitenshuise belangstellings nie en die belangstellings van meer as 80% is uitsluitlik aktiwiteite wat 'n mens gewoonlik alleen beoefen (kyk 3.7.19.2). In die onderhoude het sosiale isolasie en die gebrek aan vriende 'n deurlopende tema gevorm by bykans al die respondente wat tot neerslagtigheid geneig is (kyk 3.8.9.2). **Op grond van die bevindinge van die empiriese ondersoek wil dit voorkom of bloot die feit dat 'n persoon belangstellings en stokperdjies het, nie as sekuriteit teen neerslagtigheid dien nie. Die aard van die betrokke aktiwiteite en veral die mate waarin dit sosiale isolasie teëwerk, speel 'n deurslaggewende rol, aangesien sosiale isolasie deur die respondente as die hoofrede vir neerslagtigheid aangevoer is.**

In 'n vorige ondersoek is bevind dat neerslagtigheid algemeen by serebraal

gestremde adolessente en veral by die meisies voorkom (kyk 2.4.4). In die empiriese ondersoek, waarin die gemiddelde ouderdom hoër was as by bogenoemde opname onder adolessente, is daar ten opsigte van geslag geen opvallende verskil in die voorkoms van neerslagtigheid nie (kyk 3.7.19.2). **In die empiriese ondersoek is 'n eweredige verspreiding van neerslagtigheid tussen mans en dames gevind.**

In die literatuur word beweer dat 'n vertrouensverhouding die beste beskerm teen neerslagtigheid is (kyk 2.4.4). Daar is wel neerslagtige respondente in die empiriese ondersoek wie se grootste behoefte 'n goeie vriend en vertroueling is (kyk 3.8.8.6). Daar is egter geen bewys gevind dat minder neerslagtige persone wel vertrouelinge gehad het nie (kyk 3.7.19.2). **Die bewering dat 'n vertrouensverhouding die beste beskerm teen neerslagtigheid is, kon nie in die empiriese ondersoek bevestig word nie.**

Depressie by serebraal gestremdes hou soms verband met spesifieke ervarings soos operasies wat vals hoop opwek wat dan nie realiseer nie (kyk 2.4.2). Dit laat die gestremde ná al die pyn en ongerief met 'n gevoel van teleurstelling en ontnugtering. In die empiriese ondersoek is verskeie voorbeelde gevind van neerslagtigheid wat direk verband gehou het met traumatiese ervarings soos lang hospitalisasies, verkeerde plasing in gewone skole en operasies wat nie aan die verwagtinge voldoen het nie (kyk 3.8.3.2.1 & 3.8.9.2). **Volgens hierdie ondersoek is neerslagtigheid soms die gevolg van spesifieke ervarings in die lewe van serebraal gestremdes.**

Die oorgang van skool na werk is deur verskeie skrywers as traumaties beskryf. Angs en depressie het byna sonder uitsondering in die eerste jaar ná skoolverlating by serebraal gestremde tieners in Engeland voorgekom (kyk 2.7.8). In die empiriese ondersoek is ook gevind dat die periode wat gevolg het op skoolverlating deur meer as die helfte van die respondente as traumaties beleef is (kyk 3.7.14.1). Neerslagtigheid en verlies van selfvertroue was kenmerkend in hierdie tyd. **Volgens hierdie ondersoek is die jaar na skoolverlating vir die meeste serebraal gestremdes 'n tyd van ontwigting en ontnugtering, met 'n verhoogde risiko van emosionele probleme.**

Volgens 'n ondersoek wat op adolessente gebaseer is, het 10% in die jaar ná skoolverlating selfmoord oorweeg omdat hul gevoel van hopeloosheid en gebrek aan selfwaarde so oorweldigend was (kyk 2.3.4). Die respondente in die empiriese ondersoek is gemiddeld ouer en het langer gelede reeds die skool verlaat. Die rede

waarom geen respondente in die vraelys na selfmoord verwys het nie, is moontlik die feit dat daar nêrens in die vraelys direk van selfmoord melding gemaak is nie. In die onderhoude het verskeie respondente egter spontaan oor hul selfmoordgedagtes gepraat (kyk 3.8.3.1.2 & 3.8.9.2). **Die empiriese ondersoek bevestig die neiging tot selfmoord wat soms uit desperaatheid by neerslagtige serebraal gestremdes ontstaan.**

4.2.9 DIE SIN VAN DIE LEWE

Volgens die literatuur kom 'n gevoel van leegheid en doelloosheid (eksistensiële vakuum) reeds dekades lank onder nie-gestremde Europese en Amerikaanse studente voor (kyk 2.13.2). Wat gestremdes betref, word kinders se vrae oor die toekoms dikwels ontwyk en vals perspektiewe aan hulle voorgehou (kyk 2.4.9). Dit kan later lei tot ontnugtering en die gevoel dat die lewe geen sin het nie. Eksistensiële nood kom dan ook algemeen by liggaamlik gestremde kinders voor (kyk 2.13.2). Die werk waartoe gestremdes fisiek in staat is, het soms vir hul geen betekenis nie, sodat betekenis in ander doelstellings gesoek moet word (kyk 2.4.8). Daar kan dus verwag word dat gestremdes in 'n nóg groter mate as nie-gestremde studente die lewe as sonder sin sal ervaar. Ongeveer 'n kwart van die respondente in die empiriese ondersoek twyfel oor die sin van die lewe óf kan geen sin in die lewe sien nie (kyk 3.7.18.1, tabel 3.63). Volgens tabel 3.64 kan die lewe vir die meeste respondente egter meer sinvol wees as wat hul tans ervaar. Verreweg die meeste respondente het tydens die onderhoude beweer dat hul lewens sinvol is en kon ook verduidelik wát dit sinvol maak (kyk 3.8.10.3). **In teenstelling met die verwagting gebaseer op die literatuur het 'n relatief groot persentasie van die respondente in die empiriese ondersoek hul bestaan as sinvol beleef.**

Volgens die literatuur kan godsdiens die mens voorsien van 'n geestelike anker en 'n gevoel van sekuriteit soos wat nêrens anders verkry kan word nie (kyk 2.13.2). Vir 81% van die respondente in die empiriese ondersoek is godsdiens baie belangrik (kyk 3.7.18.1, tabel 3.62). Ook vir die ses ergste gestremde respondente is godsdiens baie belangrik en al ses hierdie persone vind die lewe sinvol (kyk 3.7.9.2). Volgens tabel 3.66 (kyk 3.7.19.2) is daar minder repondente vir wie godsdiens belangrik is en vir wie die lewe sin het onder dié met meervoudige tekens van spanning. Die onderhoude het bevestig dat die belangrikste waardes vir dié persone wat die lewe sinvol vind, godsdienstige waardes is (kyk 3.8.10.1). **Die belangrikheid van godsdiens as 'n anker en rigtinggewende invloed in die lewe van serebraal**

gestremdes word deur die bevindinge van die empiriese ondersoek bevestig.

4.3 AANBEVELINGS

Uit 'n studie van die literatuur en uit die resultate en gevolgtrekkings van die onderhawige ondersoek word die volgende aanbevelings gemaak:

4.3.1 AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT SKOLE VIR SEREBRAAL GESTREMDES

- * Serebraal gestremde leerlinge behoort na hoofstroomskole oorgeplaas te word indien hul enigsins daar tereg kan kom.
- * Geleenthede moet geskep word vir kontak en integrasie met leerlinge van gewone skole deur middel van buitemuurse bedrywighede, akademiese uitruilskemas en situasies waar gemeenskaplike belange beklemtoon word.
- * Die huidige vakkeuses en leerplanne wat in skole vir serebraal gestremdes aangebied word, behoort revalueer te word sodat leerlinge die skool kan verlaat met bemarkbare kennis en vaardighede.
- * Terwyl akademiese kursusse vir sommige leerlinge behoue moet bly, behoort daar by skole vir gestremdes 'n klemverskuiwing te wees, weg van die suiwer akademiese na meer prakties gerigte opleiding met toepassingswaarde in die arbeidsmark.
- * Besondere aandag behoort gegee te word aan die praktiese implementering van vakke. So kan leerlinge in rekeningkunde en bedryfseconomie byvoorbeeld verantwoordelikheid aanvaar om die snoepwinkel as 'n "maatskappy" te bedryf.
- * Die nie-akademiese afdelings van skole, byvoorbeeld die koshuiskombuise, die washuis, die administratiewe afdeling, die instandhoudingsdiens en die tuine bied waardevolle geleenthede vir spesifieke werksoriëntering, asook algemene opleiding in lewensvaardighede. Hierdie geleenthede moet benut word.
- * Ouer leerlinge behoort aangemoedig te word om vakansiewerk en deeltydse

werk oor naweke te aanvaar ter wille van die realiteitsoriëntering en ander lewensvaardighede wat dié ervaring hul kan bied.

- * Die moontlikheid van nouer samewerking tussen skole en private firmas met betrekking tot deeltydse werkopleiding en die voorsiening van praktiese werkervaring aan leerlinge moet ondersoek word.
- * Eenmalige gebeurtenisse soos toere, teaterproduksies en uitstappies in die natuur om stimulering en verbreding van perspektief te gee, lewer 'n belangrike bydrae tot die ontwikkeling van serebraal gestremde leerlinge en behoort so dikwels moontlik plaas te vind.
- * Buitemuurse bedrywighede, wat 'n belangrike bydrae lewer tot die ontwikkeling van die kind in sy totaliteit, behoort gerig te wees op aktiwiteite wat ná skoolverlating as sinvolle vryetydsbesteding voortgesit kan word en verkieslik ook tot sosialisering lei.
- * Sonder om afbreuk te doen aan die belangrikheid van sport, behoort daar in die buitemuurse programme meer aandag gegee te word aan sosiale en kulturele bedrywighede.
- * Aangesien die kern van die sosialiseringsprobleem van 'n groot persentasie serebraal gestremdes geleë is in gebrekkige sosiale ervaring en 'n gebrek aan selfvertroue, moet daar geleenthede geskep word om sosiale ervaring op te doen en selfvertroue te ontwikkel.
- * Aangesien 53% van die serebraal gestremde skoolverlaters die oorgang tussen skool en werk traumaties gevind het, behoort verskillende moontlikhede vir oorbruggingskursusse ondersoek te word.
- * In die lig van die aanpassingsprobleme wat oudleerlinge ervaar, behoort alle skole vir serebraal gestremdes doelgerigte nasorgdienste te hê wat nie net omsien na praktiese probleme soos behuising, werk en terapie nie, maar ook na oudleerlinge se sosiale en emosionele behoeftes.
- * By alle skole vir gestremdes behoort voorsiening gemaak te word vir ouergroepe wat as bronne van inligting en ondersteuning vir ouers kan dien. Selfs ouers van voorskoolse serebraal gestremde kinders behoort onmiddellik

ná diagnose in kontak gebring te word met die plaaslike ouergroep, wat 'n waardevolle opvoedkundige en ondersteunende rol kan speel.

4.3.2 AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT TERAPIE, SIELKUNDIGE HULP EN VOORLIGTING

- * Terapeute in skole vir gestremdes het leiding nodig op die gebied van die terapeut-leerling-verhouding wat dikwels onbevredigend gevind is, veral met betrekking tot die verskaffing van inligting en eerlike kommunikasie.
- * Meer sensitiwiteit is nodig met betrekking tot die hantering van leerlinge se behoefte aan privaatheid tydens terapie.
- * Daar moet in terapie in die besonder aandag gegee word aan vaardighede wat die gestremde in staat sal stel om onafhanklik in die samelewing reg te kom, byvoorbeeld selfversorging, die gebruik van openbare vervoer, inkopies doen, kosmaak en die gebruik van telefone en outobanke.
- * Voor skoolverlating behoort elke gestremde leerling se prognose en toekomstige terapiebehoefte deeglik met die betrokke leerling en sy of haar ouers bespreek te word. Indien nodig, moet hulle gehelp word om reëlins te tref vir die voortsetting van terapie sodat die voordele van jare lange terapie nie deur onkunde of verwaarlosing verlore gaan nie.
- * Die rol van die sielkundige strek veel verder as slegs diagnostiese evaluering en die hantering van gedragsprobleme. Hy of sy moet die gestremde help om 'n lewensfilosofie en 'n besielende lewensideaal te vind.
- * Die hoë persentasie leerlinge wat die sielkundige diens vir terapeutiese doeleindes benodig, beklemtoon die noodsaaklikheid dat sielkundiges by skole vir serebraal gestremdes nie slegs psigometries nie, maar ook terapieë opgelei moet wees.
- * Net so belangrik soos opleiding is die sielkundige se persoonlike styl en toeganklikheid as mens. Hieraan behoort by aanstelling besondere aandag gegee te word sodat daar nie persone in die diens beland wat nie die leerlinge se vertroue kan wen nie.

- * Die plasing van die sielkundiges se kantore is belangrik. Dit behoort sentraal en bereikbaar te wees en nie verwyder van die res van die skool te staan nie.
- * Die sielkundige moet die inisiatief neem en doelbewus kontak met leerlinge soek sodat hulle geleenthede kan kry om hom of haar te leer ken en vertrouwensverhoudings sodoende makliker kan ontwikkel.
- * Aangesien dit volgens oudleerlinge baie nadelig is vir die vorming van vertrouwensverhoudings, behoort daar aandag gegee te word aan die redes wat lei tot die hoë frekwensie personeelwisseling in sielkundige afdelings by skole vir gestremdes.
- * In die lig van die aanpassingsprobleme wat veral in die eerste jaar ná skoolverlating voorkom, behoort die sielkundiges tot minstens 'n jaar na skoolverlating, verkieslik langer, kontak met oudleerlinge te behou.
- * In elke stadium van 'n gestremde kind se ontwikkeling is daar 'n behoefte aan ouerleiding. Soos in die geval van leerlinge, moet die sielkundige ook in die geval van ouers soms die inisiatief neem om 'n terapeutiese verhouding tot stand te laat kom.
- * Sielkundiges moet geleenthede skep om met ouers te kommunikeer oor die moontlike oorbeskerming van die gestremde leerling en die gebrek aan geleenthede vir die aanvaarding van verantwoordelikheid tuis.
- * Sielkundiges moet kennis neem van die hoë persentasie aangenome kinders in skole vir serebraal gestremdes en benewens die probleme wat met gestremdheid verband hou, ook bedag wees op moontlike probleme wat met aanneming verband hou.
- * Veral erg gestremde leerlinge moet voorberei word op die moontlikheid van werkloosheid na skoolverlating en gehelp word om alternatiewe betekenisvolle belangstellings te ontwikkel.
- * Om onnodige spanning en frustrasies te voorkom, behoort spesiale aandag gegee te word aan die skep van kommunikasiegeleenthede vir leerlinge met spraakprobleme.

- * In die lig van die feit dat voorligting in sommige skole vir gestremdes afgeskeep word, behoort daar opnuut oor die doel en die aanbieding daarvan besin te word.
- * Hoewel daar van tyd tot tyd 'n behoefte aan meer formele aanbiedinge in voorligting is, behoort die voorligtingsituasie veral geleenthede vir onbevange gesprekvoering te skep.
- * Beroepsvoorligting, wat in sommige skole vir serebraal gestremdes afgeskeep word, behoort as 'n prioriteit beskou te word. Indiwidualisering op hierdie gebied is noodsaaklik.
- * As deel van beroepsvoorligting behoort besoeke aan verskillende werkplekke, insluitende beskutte arbeid, onderneem te word, sodat leerlinge aan 'n wye spektrum van moontlike werksituasies blootgestel kan word.
- * Seksvoorligting, wat in sommige skole vir serebraal gestremdes blykbaar glad nie bestaan nie, behoort 'n integrale deel van die voorligtingprogram te vorm.
- * Tesame met die skep van geleenthede om in die gemeenskap uit te gaan, moet leerlinge ook in voorligting ingelig en voorberei word op die reaksies wat hulle van nie-gestremdes te wagte kan wees en gehelp word om dit in perspektief te plaas en maniere te vind om dit te hanteer.
- * Om latere sosialiserings- en kommunikasieprobleme te voorkom, moet leerlinge in voorligting gelei word om maniere te vind om vreemdelinge op hul gemak te stel.
- * In die voorligtingprogram behoort doelgerig aandag gegee te word aan die betrokke lewensvaardighede wat die gestremde ná skoolverlating sal nodig kry om homself in die samelewing te kan handhaaf. Hierdie vaardighede sluit in, emosionele weerbaarheid, sosialisering en kommunikasie met nie-gestremdes, mobiliteit in die gemeenskap en finansiële bestuur.
- * Omdat gestremdheid dikwels aanleiding gee tot twyfel oor die sin en die regverdigheid van die lewe, moet daar in voorligting ook aan hierdie en

ander eksistensiële vrae aandag gegee word.

- * Aangesien gestremde leerlinge baat kan vind by die ervaring en voorbeeld van gestremde volwassenes, behoort laasgenoemdes op 'n groter skaal oordeelkundig in voorligtingprogramme gebruik te word.
- * Die voorligtingsituasie behoort ook gebruik te word om leerlinge se selfkennis uit te brei en hulle beter in te lig oor hul gestremdheid.
- * Voor skoolverlating behoort leerlinge so volledig moontlik ingelig te word oor organisasies wat vir hul tot hulp kan wees in die toekoms, byvoorbeeld die naaste Independent Living-sentrum. Hulle behoort ook daarvan bewus gemaak te word dat hul by sodanige organisasies betrokke kan raak en self 'n bydrae kan lewer.

4.3.3 AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT TEHUISE VIR GESTREMDES

- * Personeel moet bewus gemaak word van gestremdes se behoefte aan maksimale selfstandige optrede sodat hul nie té veel vir die gestremde inwoners doen en hulle sodoende onnodig afhanklik laat voel nie.
- * Daar moet in tehuise vir gestremdes meer respek vir inwoners se privaatheid getoon word.
- * Inwoners van tehuise vir gestremdes se behoefte aan selfbeskikking moet doeltreffend geakkommodeer word deur sinvolle deelname aan bestuursfunksies en inspraak met betrekking tot beleidsake.
- * Maksimale skakeling met die plaaslike gemeenskap moet bevorder word sodat gestremdes vriendskappe met nie-gestremdes kan ontwikkel en isolasie en eensaamheid teëgewerk kan word.
- * Al die bogenoemde aanbevelings met betrekking tot tehuise vir gestremdes kan doeltreffend aangespreek word deur 'n inrigtings-orto-andragoog.

4.3.4 AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT DIE SAMELEWING

- * Veldtogte behoort deur die media onderneem te word om die samelewing in te lig met betrekking tot gestremdes.
- * Die samelewing moet nie net bewus gemaak word van die behoeftes van volwasse gestremdes nie, maar ook van die positiewe bydrae wat hul kan lewer indien hul betrek kan word by byvoorbeeld, diensorganisasies.
- * Ontwerpers, argitekte en ontwikkelaars moet bewus gemaak word van gestremdes se behoeftes met betrekking tot behuising, mobiliteit in die gemeenskap en die gebruik van alledaagse toerusting.
- * Ontwikkelaars van nuwe behuisingsprojekte behoort aangemoedig te word om enkele van die eenhede vir gestremdes in te rig.
- * Sakesentrums wat nog nie oor spesiale parkeerplekke vir gestremdes naby hul ingange beskik nie, behoort dringend hieraan aandag te gee.
- * Betaal-en-vertoon-parkeerareas behoort toeganklik vir gestremdes gemaak te word óf gratis parkeerplekke moet dáár aan hulle voorsien word.
- * Werkgewers behoort aangemoedig te word om gestremdes op grond van verdienste aan te stel en aan hulle dieselfde diensvoordele as aan nie-gestremdes te bied.

4.3.5 AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT SEREBRAAL GESTREMDES SE EIE ROL IN DIE SAMELEWING

- * Net soos die samelewing nie die reg het om teen die gestremde te diskrimineer nie, het die gestremde ook nie die reg om van die samelewing te verwag om hom te "dra" omdat hy gestrem is nie. Die gestremde moet sover dit vir hom of haar moontlik is, self verantwoordelikheid vir sy lewe aanvaar.
- * Serebraal gestremdes behoort aktief betrokke te raak by gemeenskapsaktiwiteite op alle vlakke, van plaaslike klubs tot stadsrade en die sentrale regering. Veral op die gebied van organisasies vir gestremdes en

beheerkomitees van skole, werkwinkels en sentrums vir gestremdes, behoort hul 'n leidende rol te speel.

- * Gemeenskapsopvoeding met betrekking tot sake rakende gestremdes behoort grootliks deur gestremdes self gehanteer te word. Hulle moet na vore kom en self hul saak begin stel.
- * Gestremdes moet self die verantwoordelikheid aanvaar om nie-gestremdes in hul teenwoordigheid op hul gemak te stel.
- * Deur 'n verantwoordelike rol in die samelewing te vervul, sal gestremdes dien as inspirasie en rolmodelle vir die jonger geslag gestremdes by wie daar 'n groot behoefte aan geskikte rolmodelle bestaan.

4.3.6 AANBEVELINGS MET BETREKKING TOT DIE STAAT

- * In die lig van die feit dat gestremdes wat in die arbeidsmark opgeneem kan word, nie 'n las vir die staat is nie, behoort alles moontlik gedoen te word om aan gestremdes geskikte werk te verskaf.
- * Die staatsdiens behoort 'n voorbeeld te stel deur meer gestremde werkers op 'n permanente basis in diens te neem.
- * Die loonsubsidieskema van die Departement van Mannekrag benodig meer bekendstelling by potensiële werkgewers.
- * Staatsteun deur middel van subsidies of belastingverligting behoort aangewend te word om ontwikkelaars aan te moedig om meer behuising vir gestremdes beskikbaar te stel.
- * Die ongelykheid in ingeskiktheidstoelae vir die verskillende rasse-groepe behoort so spoedig moontlik uitgeskakel te word.

4.3.7 AANBEVELINGS VIR VERDERE NAVORSING

- * In geesteswetenskaplike navorsing word dikwels gekonsentreer op patologie

en probleme. Daar is egter 'n behoefte aan navorsing om vas te stel watter omgewingsfaktore, ervarings en persoonlikheidseienskappe 'n rol gespeel het in die ontwikkeling van goed aangepaste en gelukkige serebraal gestremdes.

- * Analises van 'n wye verskeidenheid beroepe en arbeidsaktiwiteite is nodig om vas te stel watter werksaktiwiteite binne die vermoë van gestremdes met verskillende probleme val, byvoorbeeld persone met swak balans en fyn koördinasie, maar goeie taalvermoë en spraak.
- * Inwoners van tehuise vir gestremdes se behoefte aan selfstandigheid en selfbeskikking en maniere waarop dit doeltreffend bevredig kan word, behoort ondersoek te word.
- * Maniere om serebraal gestremdes doeltreffend by die breë gemeenskap in te skakel, verdien die aandag van navorsers.

4.4 LEEMTES IN DIE ONDERSOEK

- * Die beskikbaarheid van 'n sentrale register met kernbesonderhede van serebraal gestremde skoolverlaters sou die ondersoek aansienlik vergemaklik het. Ten spyte van maandelange korrespondensie met 'n groot aantal organisasies, kon al die persone wat aan die betrokke kriteria voldoen, nie opgespoor word nie. Daar het ook verskeie persone op die adreslys beland wat nie aan die kriteria voldoen het nie.
- * Hoewel die ondersoek landwyd en op 'n nie-rassige basis geloods is, is daar 'n oorwig van blankes onder die respondente. Die rede hiervoor is dat daar tot onlangs geen senior sekondêre skoolfasiliteite spesifiek vir serebraal gestremdes van ander rasse bestaan het nie.
- * Gesofistikeerde statistiese verwerkings en die gebruik van 'n kontrolegroep sou die geloofwaardigheid van sommige bevindinge verhoog het.
- * In hierdie ondersoek is gepoog om 'n té wye veld te dek. Indien daar op slegs enkele aspekte, byvoorbeeld werk of sosialisering, gefokus is, sou die ondersoek aan diepte kan wen.

4.5 SAMEVATTING

Onderwys- en rehabilitasiedienste vir serebraal gestremdes in die RSA vergelyk goed met dit wat in die res van die wêreld aangetref word. Nogtans toon hierdie ondersoek dat daar ruimte vir ontwikkeling en verbetering van hierdie dienste is. Ondersoeker wil die hoop uitspreek dat hierdie ondersoek 'n bydrae sal lewer tot die verbetering van die lewenskwaliteit van serebraal gestremde persone.

BRONNELYS

- ACKERMAN, A. B. (1986) Employment for the disabled. **Rehabilitation in S.A.**, 30, 42-45.
- ADAMSON, W. C. (1972) Helping parents of children with learning disabilities. **Journal of Learning Disabilities**, 5, 326-330.
- ALBERTS, H. S. J. (1985) **Die selfkonsep van die serebraalgestremde adolessent**. Ongepubliseerde M.Ed.-tesis, U.S., Stellenbosch.
- ALLAN, W. S. (1958) **Rehabilitation: A community challenge**. New York : John Wiley & Sons.
- ALLISON, J. (1989) The who cares young people. **The Child Care Worker**, 7(9), 3-5.
- ALLPORT, G. W. (1961) **Pattern and growth in personality**. New York : Holt, Rinehart & Winston.
- ANDERSON, E. (1975) A research study on the integration of physically handicapped children in ordinary primary schools. In J. Loring, & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 10-21). London : Routledge & Kegan Paul / The Spastics Society.
- ANDERSON, E. (1979) The psychological and social adjustment of adolescents with cerebral palsy or spina bifida and hydrocephalus. **International Journal of Rehabilitation Research**, 2, 245-247.
- ANDERSON, E. M. (1973) **The disabled schoolchild: A study of integration in primary schools**. London : Methuen.
- ANDERSON, E. M. & CLARKE, L. (1982) **Disability in adolescence**. London : Methuen.

- ANDERSSON, B. (1981) The importance of expectations for a good relationship, partnership and sexuality. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 387-388). Vienna, Austria.
- ANDERSSON, G. (1975) To be in society or to be beside it. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 209-217). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- ANDREWS, G., PLATT, L. J., QUINN, P. T. & NEILSON, P. D. (1977) An assessment of the status of adults with cerebral palsy. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 19, 803-810.
- ANNE. (1963) Living my life with cerebral palsy - Life can be good. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 7(2), 3-6.
- ARENS, L. J. (1978) Cerebral palsy - Is it preventable? **S.A. Medical Journal**, 53, 306.
- ARENS, L. J. (1984) Cerebral Palsy. **Continuing Medical Education**, 2, 53-63.
- ARENS, L. J., MOLTENO, C. D., MARSHALL, S. R., ROBERTSON, W. I. & RABKIN, J. (1978) Cerebral Palsy in Cape Town: A comparative 12 year retrospective study. **S.A. Medical Journal**, 53, 319-324.
- ARENS, L. J., ROBERTSON, W. I. & MOLTENO, C. D. (1979) The adoption of the 'at risk' baby. **S.A. Medical Journal**, 56, 311-314.
- ASCH, A. (1984) The experience of disability: A challenge for psychology. **American Psychologist**, 39, 529-536.
- BABBIE, E. R. (1973) **Survey research methods**. Belmont, CA : Wadsworth.
- BACKUS, M. (1989) Marian Backus is 29 jaar en lichamelijk gehandicapt - Ze is spastisch. **Libelle**, 6, pp. 28-31.
- BAKER, A. (1984) Car mobility for the chairborne disabled. **Rehabilitation in S.A.**, 28, 19-21.

- BAKWIN, H. & BAKWIN, R. M. (1972) **Behavior disorders in children.** Philadelphia : W.B. Saunders.
- BARKER, R. (1984) The pain, the pleasure and the pride. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 28(2), 17-21.
- BARNARD, S. (1986, March) Work readiness for the handicapped child. In **The function of a Multi-disciplinary Team in Training the Handicapped Child for Work Readiness and Finding Employment for Him** (pp. 135-163). Symposium at Transvalia School in conjunction with the Department of Education and Culture, Pretoria.
- BATTYE, L. (1966) **I had a little nut tree.** London : Secker & Warburg.
- BASSON, A. J. (1986) Die kind as liggaamlikheid. **Die Unie**, 83, 141-144.
- BASSON, P. E. (1968) **Aspekte van die opvoeding van die serebraalverlamde kind - 'n empiriese studie.** Ongepubliseerde M.Ed.-tesis, UNISA, Pretoria.
- BAX, M. (1978) Who is hyperactive? **Developmental Medicine and Child Neurology**, 20, 277-278.
- BENDER, L. (1956) **Psychopathology of children with organic brain disorders.** Springfield, IL : Charles C. Thomas.
- BERKOWITZ, M. (1981) Economic policy and the disabled. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 323-325). Vienna, Austria.
- BESTER, C. L. (1985) Enkele metodes ter uitbouing van die selfbeeld van die gestremde. **Rehabilitasie in Suid-Afrika**, 29, 81-84.
- BILBOW, G. T. (1989) Education for labour in Czechoslovakia: the shifting sands of responsibility. **Educational Studies**, 15, 93-105.
- BLAIKIE, A. (1959) "Just call me mrs. Brown" she said. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 3(1), 10.

- BLAXTER, M. (1976) **The meaning of disability.** London : Heinemann.
- BLOOM, F. (1981) **Face it.** London : John Clare Books.
- BOCKNEK, G. (1980) **The young adult.** Monterey, CA : Brooks / Cole.
- BOSHOFF, H. C. (1970) **'n Onderzoek na die betroubaarheid en geldigheid van twee individuele verstandstoetse by serebraalverlamde kinders.** Ongepubliseerde M.A.-tesis, U.P.E., Port Elizabeth.
- BOSWELL, D. M., & WINGROVE, J. M. (1974) **The handicapped person in the community.** London : Tavistock.
- BOTHA, J. C. (1988) Die selfbeeld van die leergestremde. **Tydskrif vir Tegniese en Beroepsonderwys**, 118, 21.
- BOTHA, P. A. (1971, June) **Fostering initiative in the cerebral palsied child.** Paper presented at Four-Day course on Teaching Techniques for the Cerebral Palsied Child, National Cerebral Palsy Division, Johannesburg.
- BOTHA, P. J. (1977) **Die invloed van die serebraalgestremde op die moeder-kind-verhouding.** M.A.-tesis, UNISA, Pretoria.
- BOTHA, P. J. (1981) Sentrum vir fisies gestremdes, Krugersdorp. S.A. **Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 25(1), 13-14.
- BOTHA, T. R. & VAN WYK J. D. (1990) 'n Antwoord op die kernkritiek punte van E. Beyers in die resensie van Motivering: Enkele dissonante dimensies deur T. R. Botha. **Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Sielkunde**, 20, 215-216.
- BOWLEY, A. H. (1967a) A follow-up study of 64 children with cerebral palsy. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 9, 172-182.
- BOWLEY, A. H. (1967b) Studying children from Cheyne. **Special Education**, 56, 26-29.
- BOWLEY, A. H. & GARDNER, L. (1972) **The handicapped child** (3rd ed.). London : Longman.

- BRÄTTGARD, S. (1974) Social and psychological aspects of the situation of the disabled. In D. M. Boswell & J. M. Wingrove (Eds.), **The handicapped person in the community** (pp. 7-9). London : Tavistock.
- BRAYBROOK, D. (1975) The special school as normalizing agency. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 155-162). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- BRAZDIL, J. (1981) Psychic activation of handicapped persons in rehabilitation. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 41-42). Vienna, Austria.
- BRETT, B. (1983) Living with disability - a personal experience. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 27(1), 12-15.
- BREWER, C. (1987) Life as experienced by a person with a neural tube defect. **Rehabilitation in S.A.**, 31, 74-75.
- BRIGGS, A. & OLIVER, J. (1985) **Caring: Experiences of looking after disabled relatives**. London : Routledge & Kegan Paul.
- BROWN, C. (1954) **My left foot**. London : Secker & Warburg.
- BROWN, G. W. & HARRIS, T. (1978) **The social origins of depression: A study of psychiatric disorders in women**. London : Tavistock.
- BUCK, P. (1950) **The child who never grew**. New York : John Day.
- BUITENGEWONE ONDERWYS. (1985) **Opvoeding en Kultuur**, 8(2), 12-15.
- BUITENGEWONE ONDERWYS. (1988) **Opvoeding en kultuur**, 11(1), 26-29.
- BUSCAGLIA, L. (1983) **The disabled and their parents**. New York : Holt, Rinehart & Winston.
- BYWORTH, J. (1989, August) Nearly 20,000 people at Britain's unique roadshow. **Disability Now**, p. 7.

- CALITZ, A. M. (1957) How I won through. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 1(6), 6-7.
- CARLSON, E. R. (1952) **Born that way**. London : Arthur James.
- CARTER, M. E. & MORRIS, A. S. (1981) Rehabilitation under financial constraint: Cost of purpose-built housing. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (p. 362). Vienna, Austria.
- CASHDAN, A. (1966) Child rearing practices and the development of the handicapped child. In J. Loring & A. Mason (Eds.), **The spastic school child and the outside world** (pp. 25-31). London : Spastics Society / William Heinemann.
- CHAMBERLAIN, A. (1975) Description of a current survey of disabled students at universities and politechnics in Great Britain. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 168-179). London : Routledge & Kegan Paul / The Spastics Society.
- CHAMBERLAIN, C. (1989) Young adults - developmental and clinical considerations. **The Child Care Worker**, 7(9), 8-9.
- CHAPMAN, R. A., CRISTALLIDES, D. & THOMAS, E. (1983) **Investigation into transport for the disabled in Cape Town**. Cape Town : U.C.T., Urban Problems Research Unit.
- COCKBURN, J. M. (1961) Psychological and educational aspects. In J.L. Henderson (Ed.), **Cerebral palsy in childhood and adolescence** (pp. 281-324). Edenburg : Livingstone.
- COETZEE, C. G. (1988) Loopbaanonderwysvoorsiening in die Republiek van Suid-Afrika. **Pedagogiekjoernaal**, 8, 266-284.

- COHEN, N. (1970a) Employment in the open labour market - The employees angle. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped**. Johannesburg: National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- COHEN, N. (1970b) Employment in the open labour market - The employees angle. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped**. Johannesburg: National Council for thr Care of Cripples in South Africa.
- COHEN, N. (1987, September) **D.P.S.A. action groups and projects: S.A.A.** Paper presented at the Sixth South African Congress of People with Disabilities. Cape Town.
- COLE, J. A. (1983) Skills training. In N.M. Crewe & I.K. Zola (Eds.), **Independent living for physically disabled people** (pp. 187-204). California : Jossey-Bass.
- COLEMAN, J. M. (1983) Handicapped labels and instructional segregation: Influence on children's self-concepts versus the perceptions of others. **Learning Disability Quarterly**, 6, 3-11.
- COMBS, A. W. (1975) New concepts of human potentials: New challenges for teachers. In T.B. Roberts (Ed.), **Four psychologies applied to education** (pp. 296-303). New York : John Wiley & Sons.
- CONVERSE, J. M. & PRESSER, S. (1986) **Survey Questions: Handcrafting the standardized questionnaire**. Beverley Hills : Sage.
- COOPER, N. E. (1981) New trends in vocational rehabilitation and employment of disabled persons. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 28-29). Vienna, Austria.
- COOPERSMITH, I. (1967) **The social antedents of self-esteem**. San Francisco : Freeman.
- COREY, G. (1977) **Theory and practice of counseling and psychotherapy**. Monterey, CA : Brooks / Cole.

- COSFORD, Q. (1974) **A personality study of a sample of spastic adolescents.** Unpublished M.A.-thesis, UNISA, Pretoria.
- COTTAFAVI, L. (1981) Opening session. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (p. 17). Vienna, Austria.
- COTTON, M. J. (1987) Recreation and the disabled. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 31(3), 2-3.
- COTTON, M. J. (1988a) Recreation and the disabled. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 32(2), 13-14.
- COTTON, M. J. (1988b) **Recreation and the disabled.** Paper presented at the Conference of the National Division for Cerebral Palsy. Cape Town.
- CREWE, N. M. & ZOLA, I. K. (1983) **Independent living for physically disabled people.** California : Jossey-Bass.
- CROUS, S. F. M. (1990) **Die Orto-andragogiek: 'n Besinning oor teorie en praktyk.** Profesorele intreerede, Pretoria : UNISA.
- CRUICKSHANK, W. M. (1961) **The brain-injured child in home, school and community.** New York : Syracuse University Press.
- CRUICKSHANK, W. M. (1963) **Psychology of exceptional children and youth.** Englewood Cliffs, N.J. : Prentice-Hall.
- CRUICKSHANK, W. M. (1968) The education of the child with brain injury. In W. M. Cruickshank (Ed.), **Education of exceptional children and youth** (pp. 250-255). London : Staples.
- CRUICKSHANK, W. M., BENTZEN, F. A., RATZENBURG, F. H., & TANNHAUSER, M. T. (1961) **A teaching method for brain-injured and hyperactive children: A demonstration pilot study.** New York : Syracuse University Press.

- DARLING, R. (1979) **Families against society: A study of reactions to children with birth defects.** Beverley Hills : Sage.
- DE BEER, A. C. (1979) **Die fisies-gestremde kind: 'n ortopedagogiese perspektief.** Ongepubliseerde D.Ed.-proefskrif. U.P., Pretoria.
- DE BRO, D. (1980) **Learning to live with disability: A guide book for families.** Falls Church, VA, Institute for Information Studies.
- DE JONG, G. & WENKER, T. (1983) Attendent care. In N. M. Crewe & I. K. Zola (Eds.), **Independent living for physically disabled people** (pp. 157-170). California : Jossey-Bass.
- DE KOCK, G. (1990, April 15). 'n Saak vir die gestremde toeris. **Rapport Tydskrif**, p. 19.
- DEPARTEMENT VAN NASIONALE GESONDHEID EN BEVOLKINGSONTWIKKELING. (1987a) **Jaar van Gestremde Persone 1986: Hoofverslag, 1.** Pretoria.
- DEPARTEMENT VAN NASIONALE GESONDHEID EN BEVOLKINGSONTWIKKELING. (1987b) **Gestremdesorg in die Republiek van Suid-Afrika: Opleiding en indiensneming, 17.** Pretoria.
- DEPARTEMENT VAN NASIONALE GESONDHEID EN BEVOLKINGSONTWIKKELING. (1987c) **Gestremdheid in die Republiek van Suid-Afrika: Serebraalgestremdheid, 14.** Pretoria.
- DEPARTEMENT VAN NASIONALE OPVOEDING. (1981) **Handleiding vir opvoeders aan skole vir neurale gestremde leerlinge.** Pretoria.
- DE VRIES, C. G. (1985) **Oriëntering in die fundamentele opvoedkunde** (2de hersiene uitgawe). Kaapstad: Citadel.
- DE WET, J. J., MONTEITH, J. L. de K., VENTER, P. A. & STEYN, H. S. (1981) **Navorsingsmetodes in die opvoedkunde.** Durban : Butterworth.
- DIE BURGER. (1989, Desember 9) Hoofartikel. **Die Burger**, p. 12.

- DILL, A. W. (1989) Geopende deur : Filadelfia Sekondêre Skool. **Rehabilitasie in S.A.**, 33, 10-14.
- DILLMAN, J. H. (1981) Vooroordeel teenoor gestremde werkers. **Rehabilitasie in S.A.**, 25, 65.
- DILLMAN, J. H. (1986) Indiensplasing van die gestremde skoolverlater deur die Departement Mannekrag. In **Die Funksie van die Multidissiplinêre Span in die Effektiewe Werksvoorbereiding en Plasing van die Gestremde Skoolverlater** (pp. 1-13). Simposium by Transvaliaskool in samewerking met die Departement van Onderwys en Kultuur, Pretoria.
- DISLER, P.B., JACKA, E., SAYED, A.R., RIP, M.R., HURFORD, S. & COLLIS, P. (1986) The prevalence of locomotor disability and handicap in the Cape Peninsula. **S.A. Medical Journal**, 69, 349-357.
- DOHERTY, E.E. (1975) The young adult and his desire for integration. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 191-200). London : Routledge & Kegan Paul / The Spastics Society.
- DOMMISSE, G. F. (1989) Response to welfare policy document. **Towards Independence**, 21, 25-35.
- DORNER, S. (1975) The relationship of physical handicap to stress in families with an adolescent with spina bifida. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 17, 767-776.
- DORNER, S. (1976a) Psychological and social problems of families of adolescent spina bifida patients: a preliminary report. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 15(Suppl. 29), 24-27.
- DORNER, S. (1976b) Adolescents with spina bifida - how they see their situation. **Archives of Diseases in Childhood**, 51, 439-444.
- DOVEY, K. A. & GRAFFAM, J. H. (1987) **The experience of disability**. Australia : Victoria College Press.

- DREYER, L. (1976) Die invloed van die ouer op die aanpassing van die serebraalgestremde kind. Ongepubliseerde M.A.-tesis, R.A.U., Johannesburg.
- DUNSDAN, M. I. (1952) **The educability of cerebral palsied children.** London : National Foundation for Educational Research, Newnes Educational Publishing.
- DU PLESSIS, J. M. (1979) A follow-up study of ex-Vista Nova pupils. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 23(3), 11-17.
- DU PLESSIS, J. M. (1980) Hiperaktiwiteit en afleibaarheid. **Rehabilitasie in S.A.**, 24, 5-8.
- DU PLESSIS, J. M. (1981) Psychological and social benefits of horse riding for physically disabled children. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 25(4), 13-16.
- DU PLESSIS, J. M. (1982) Dissipline en die gestremde kind. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 26(4), 8-10.
- DU PLESSIS, J. M. (1984) The therapeutic role of the psychologist. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 28(2), 8-13.
- DU PREEZ, J. J. & BASSON A. J. (1987) **Die kind as totaliteit.** Stellenbosch: Universiteits-Uitgewers.
- DU PREEZ, J. J. & STEENKAMP, W. L. (1980) **Spesifieke leergestremdhede - basiese beginsels.** Pretoria: Butterworth.
- DU TOIT, H. J. V. (1970) Work Assessment. **Proceedings of the National Conference on Employment of the Handicapped.** Johannesburg: The National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- EARECKSON, J. (1976) Joni (22nd. printing) **Grand Rapids, MI : Zondervan.**
- ECONOMOU, D. & MOUSSOUROU, L. (1981) Families with handicapped children in our society. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 447-449). Vienna, Austria.

- EGGERS, J. A.(1981) The interpretation of the problems of disability in film and television. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (p. 398). Vienna, Austria.
- EGNAL, N. S. & DANEEL, A. B. (1980a) Personality strategies of parents of mentally retarded subjects. **Rehabilitation in S.A., 24**, 3-4.
- EGNAL, N. S. & DANEEL, A. B. (1980b) Human relationship and reaction to adversity responses in parents of mentally retarded subjects. **Rehabilitation in S.A., 24**, 21-23.
- ENGELBRECHT, S. W. H. (1975) **Onderwys en skoolvoorigting vir serebraalgestremde leerlinge**. Pretoria: R.G.N., Instituut vir Opvoedkundige Navorsing.
- ENGLISH, H. B. & ENGLISH, A. C. (1985) **A comprehensive dictionary of psychological and psychoanalytic terms**. New York : Mc Kay.
- FANG, H. (1981) Opening address of the president of Rehabilitation International. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (p. 16). Vienna, Austria.
- FEHER, M. & MOLNAR, F. (1981) Activation of patient and personnel during the medical rehabilitation process. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 39-40). Vienna, Austria.
- FERNS, I. (1991) Determinante van vereensaming tydens vroeë volwassenheid. **Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Sielkunde, 21**, 54-60.
- FLINT, L. (1979) **Hulle het oorwin**. Pretoria : Makro.
- FLOYER, E. (1955) **A psychological study of a citie's cerebral palsied children**. London : British Council for Welfare of Spastics.

- FOSTER, K. W. (1975) Physically handicapped children in an ordinary primary school - a new dimension. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 90-101). London: Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- FOURIE, J. D. (1989) Toespraak gelewer deur mnr. J. D. Fourie, Direkteur-Generaal: Mannekrag, by 'n seminaar oor die indiensneming van gestremde persone op Donderdag, 7 September 1989. **Rehabilitasie in S.A.**, 33, 83-85.
- FRANCIS-WILLIAMS, J. (1966) Co-operation between parents, local groups and official services in providing for the cerebral palsied child. In J. Loring & A. Mason (Eds.), **The spastic school child and the outside world** (pp. 60-66). London : Spastics Society / William Heinemann.
- FRANKL, V. E. (1967) **Psychotherapy and existentialism: Selected papers on logotherapy**. New York: Washington Square Press.
- FRANKL, V. E. (1969a) **Man's search for meaning** (14th printing) New York : Washington Square Press.
- FRANKL, V. E. (1969b) **The doctor and the soul**. London : Souvenir.
- FREELING, L. E. (1985) Ideas from abroad. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 29(3), 3-5.
- FREEMAN, R. D. (1970) Psychiatric problems in adolescents with cerebral palsy. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 12, 64-70.
- FROMM, E. (1961) **The art of loving**. London : George Allen & Unwin.
- FROMM, E. (1979) **To have or to be**. London : Abacus.
- FROST, C. L. (1975) Integrating handicapped children into ordinary secondary schools. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 163-167). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.

- FUNKE, E. (1981) Social rehabilitation of the handicapped by training for partnership. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 388-389). Vienna, Austria.
- FURNEAUX, B. (1969) **The special child**. London : Penquin.
- GARDNER, L. (1964) The education of brain-injured children: A survey of 30 children with very uneven abilities. In **Oxford Study Group, Learning problems of the cerebral palsied** (pp. 136-145). London : Spastics Society.
- GEEL, V. B. (1986) Ons maak ons gestremde kinders tiener meisies mooi. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 30(2), 15-16.
- GERDES, L. (1988) **Die ontwikkelende volwassene** (2de uitgawe) Durban : Butterworth.
- GERRITSE, J. S. (1965) Een studiereis naar Engeland. **Tijdschrift voor Ortopedagogiek**, 4, 182-188.
- GICQUIAUD, M. (1975) A philosophy for life for 16-25-year-old physically handicapped children. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 180-190). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- GILLIES, J. (1991) Employment of disabled people at Sabax. **Rehabilitation in S.A.**, 35, 12-17.
- GIORGI, A. (1971) Phenomenology and experimental psychology. In A. Giorgi, W. F. Fischer, & R. von Eckartsberg (Eds.), **Duquesne studies i phenomenological psychology** (Vol. 1, pp. 6-29). Pittsburg : Duquesn University Press.
- GLASSER, W. (1965) **Reality therapy**. New York : Harper & Row.
- GLEIDMAN, J. (1979) The wheelchair rebellion. **Psychology Today**, 12, 99-103.

- GOEDVOLK, C. J. (1970) Message from the chairman. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped.** Johannesburg : The National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- GOKHALE, S. D. (1981) Key note address. **11th International C.I.F. Conference, Bombay, India. 10-14.**
- GOLDBERG, N. (1982) **Transport for the disabled in Cape Town.** Report on project sponsored by the Arthritis Foundation, Cape Town.
- GOLDSTEIN, H. (1969) **Construction of a social learning curriculum.** New York : Yeshiva University.
- GORDON, P. (1979) **Employment of the handicapped.** Paper presented at SANEL seminar for social workers, Cape Town.
- GORHAM, K. A. (1975) A lost generation of parents. **Exceptional Children, 41, 521-525.**
- GOUWS, A. J. (1984) **Die verhoging van die mobiliteit van die fisies gestremde met verwysing na openbare vervoer.** Ongepubliseerde Magister-tesis in vervoereconomie. R.A.U., Johannesburg.
- GOUWS, L. A., LOUW, D. A., MEYER, W. F. & PLUG, C. (1979) **Psigologiewoordeboek.** Johannesburg : Mc Graw-Hill.
- GRÄBE, R. P. (1987) Cerebral Palsy. **S.A. Cerebral Palsy Journal, 31(3), 13-15.**
- GRAHAM, P. (1985) Handling stress in the handicapped adolescent. **Developmental Medicine and Child Neurology, 27, 389-391.**
- GRAY, D. (1964) **On my own feet - The autobiography of a spastic.** London : Max Parrish.
- GREAVES, M. (1972) Employment of disabled people. **British Hospital Journal and Social Services Review, 135-136.**

- GRIFFITHS, M. & CLEGG, M. (1988) **Cerebral palsy: Problems and practice.** London : Souvenir.
- GRIMBEEK, D. (1977) Ouerlike verhouding ten opsigte van hulle gestremde kinders. **Rehabilitasie in S.A.**, 21, 25-56.
- GROBBELAAR, S. W. P. (1978) Enkele gedagtes oor die benadering van die fisiese gestremde. **Rehabilitasie in S.A.**, 22, 55-56.
- GROBBELAAR, S. W. P. (1980) Die sielkundige en maatskaplike rehabilitasie van die fisiese gestremde. **Rehabilitasie in S.A.**, 24, 27-30.
- GROBLER, A., HANEKOM, I. E., DERCKSEN, R. & KIRSTEN, I. (1984) Aanbieding oor die nasorg van skoolverlaters tydens die Algemene Jaarvergadering van die Nasionale Raad vir die Versorging van Kreupeles in Suid-Afrika. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 28(4), 10-15.
- GROBLER, C. (1988) Mainstream schools versus special schools. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 32(1), 2.
- GRUNEWALD, K. (1974) The guiding environment: The dynamic of residential living. In D. M. Boswell & J. M. Wingrove (Eds.), **The handicapped person in the community** (pp. 10-15). London : Tavistock.
- GULLIFORD, R. (1966) The content of social education. In J. Loring & A. Mason (Eds.), **The spastic school child and the outside world** (pp. 77-83). London : Spastics Society / Heinemann.
- GUNTER, C. F. G. (1973) **Aspekte van die teoretiese opvoedkunde.** Stellenbosch : Universiteits Uitgewers.
- GUTTMANN, L. (1976) **Sport for the physically handicapped.** Geneve : UNESCO.
- GWYNNE-JONES, H. (1964) The measurement of intelligence. In Oxford Study Group, **Learning problems of the cerebral palsied** (pp. 61-67). London : Spastics Society.

- HABINTEG ANNUAL REPORT (1988) **Habinteg Housing Association Ltd.** 10 Nottingham Place, London, W1M3FL.
- HAIDVOGEL, M. & FRITSCH, G. (1981) Etiological Factors in the different forms of cerebral palsy. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 51-52). Vienna, Austria.
- HALLIDAY, P. (1989) **Children with physical disabilities.** London : Cassel Educational.
- HAMBURG, D. A. & TAKANISHI, R. (1989) Preparing for life - The critical transition of adolescence. **American Psychologist**, 44, 825-827.
- HAMILTON, J. H. (1986) Opleidingsmoontlikhede en moeilikhede vir gestremdes op tersiêre vlak. In **Die Funksie van die Multi-disziplinêre Span in die Effektiewe Werksvoorbereiding en Plasing van die Gestremde Skoolverlater** (pp. 14-26). Simposium by Transvaliaskool in samewerking met die Departement van Onderwys en Kultuur, Pretoria.
- HAMMERMAN, S. & MAIKOWSKI, S. (1981) The economics of disabilities: International Perspectives. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 316-323). Vienna, Austria.
- HANISCH, T. E. (1981) The handicapped person in higher education. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 241-242). Vienna, Austria.
- HANNAM, C. (1975) **Parents and mentally handicapped children.** London : Penquin.
- HARASYMICO, S. J. & HORNE, M. D. (1976) Teacher attitudes toward handicapped children and regular class integration. **Journal of Special Education**, 10, 393-400.
- HARVEY, E. W. (1986) Die Jaar van Gestremde Persone, 1986, met besondere verwysing na die gestremde en die arbeidsterrein. **Rehabilitasie in S.A.**, 30, 76-78.

- HATCHUEL, W. (1965) Doofheid en serebrale verlamming. In **Derde Nasionale Konferensie oor Serebraalverlamming** (pp. F1-F8). Johannesburg : Nasionale Raad vir die Versorging van Kreupeles in Suid-Afrika.
- HAYES, S. & BEST, L. (1989) Werkgeleenthede vir gestremde persone: Selfhelpskemas. **Kompas**, **15**, 14.
- HELLBRÜGGE, T. (1981) Integrated education of healthy children with multiply and variably handicapped children. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 217-218). Vienna, Austria.
- HEMMER, H. (1980, Oktober) Revalidatie, het is maatwerk. **Vriendenkring**, **1**(3), 4-6.
- HENDERSON, J.L. (1961) **Cerebral palsy in childhood and adolescence**. Edinburgh : Livingston.
- HENSHALL, A. (1981) Prospect Hall - A bridge to independence. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 398-399). Vienna, Austria.
- HERMANOVA, H. (1981) W. H. O. programmes relating to handicapped persons in society. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 26-27). Vienna, Austria.
- HEYBOER, C. (1981) Severely disabled with their wheelchair in an ordinary car. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (p. 284). Vienna, Austria.
- HEWETT, S., NEWSON, J. & NEWSON, E. (1970) **The family and the handicapped child: A study of cerebral palsied children in their homes**. London : Allen & Unwin.
- HIRSCHOWITZ, R. (1989) Starting your own business. **Compass**, **15**, 15-16.
- HJELLE, L. A. & ZIEGLER, D. J. (1985) **Personality Theories** (2nd e). Singapore : McCraw-Hill.

- HOEKSTRA, G. F. (1981) Vocational training of adults - A step to integration. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 206-207). Vienna, Austria.
- HOFFMANN, W. (1986) Practice paradigms in service-delivery to persons with disabilities. **Rehabilitation in S.A.**, 30, 26-29.
- HOFMEYR, I. (1970) **Die wêreld van die siek kind**. Stellenbosch : Universiteits-Uitgewers.
- HOFMEYR, I. M. (1973) 'n Verantwoordbare pedoterapie vir die liggaamlikgestremde kind: 'n Ortopedagogiese studie. Ongepubliseerde D.Ed.-proefskrif. Universiteit van Pretoria.
- HOFMEYR, I. M. (1974) **Die opvoeding van die liggaamsgestremde kind**. Stellenbosch : Universiteits-Uitgewers.
- HOINVILLE, G. & JOWELL, R. (1978) **Survey research practice**. London : Heinemann Educational.
- HOLMES, R. G. (1982) **A comparative study of spinal cord injured males and females with regard to self-concept and sexuality**. M.A.-thesis, UNISA, Pretoria.
- HOLMES, R. G. (1984) Some variables associated with obtaining and sustaining employment among the spinal cord injured. **Rehabilitation in S.A.**, 28, 22-25.
- HOLMES, R. G. (1987, September) **Relationships**. Paper presented at the Sixth South African Congress of People with Disabilities, Cape Town.
- HOLMES, R. G. (1987, September) **Formation and maintenance of the intimate relationship**. Paper presented at the Sixth South African Congress of People with Disabilities, Cape Town.
- HOLT, K. S. (1965) **Assessment of cerebral palsy**. London : Lloyd-Luke.

- HOPSON, B. & SCULLY, M. (1981) **Lifeskills teaching**. London : McGraw-Hill.
- HOWE, B. (1979) **Crossed wires**. London : Spastics Society.
- HUGO, E. A. K. (1977) Enkele aspekte met betrekking tot werkgeleenthede vir die liggaamlik gestremde persoon. **Rehabilitasie in S.A.**, 21, 65-69.
- HUNT, V. V. (1955) **Recreation for the handicapped**. New York : Prentice-Hall.
- HUSTON, T. L. & LEVINGER, G. (1978) Interpersonal attraction and relationships. **Annual Review in Psychology**, 29, 115-156.
- HUTCHINSON, D. (1981) Further education for handicapped school leavers. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 248-251). Vienna, Austria.
- HUTCHINSON, D. (1982) **Work preparation for the handicapped**. London : Helm.
- HYND, G. W. & OBRZUT, J. E. (1981) **Neuropsychological assessment and the school-age child**. New York : Grune & Stratton.
- INGRAM, T. T. S., JAMESON, S., ERRINGTON, J. & MITCHELL, R. G. (1964) **Living with cerebral palsy**. London : Spastics Society / Heinemann.
- IRISH, S. & SKUY, M. S. (1978) Mothers' perception of their cerebral palsied children. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 22(3), 13-17.
- IRWIN, M. (1981) Childhood disabilities in developing countries. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 25-26). Vienna, Austria.
- ISHERWOOD, M. M. (1986) **Coping with disability**. Edinburgh : Chambers.
- JACOBS, L. J. & VREY, J. D. (1982) **Selfkonsep, diagnose en terapie**. Pretoria : Academia.

- JAGOE, K. (1985) Editorial. **The Bulletin**, 2, 1.
- JAGOE, K. (1987, September) **The Independent Living Movement**. Paper presented at the Sixth South African Congress of People with Disabilities, Cape Town.
- JAMES, N. (1987) **Needs and provisions for the cerebral palsied adolescent and young adult in the community - Overview from other countries**. Paper presented at the meeting of the National Cerebral Palsy Division, Durban.
- JANSEN, D. A. (1981) The task of the handicapped person in society and his responsibility as a human being. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (p. 384). Vienna, Austria.
- JÄRVIKOSKI, A. & LAHELMA, E. (1981) Rehabilitation as a part of preventative activity. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 418-419). Vienna, Austria.
- JOHN. (1962) Living my life with cerebral palsy. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 6(3), 11-12.
- JOHNSON, R. & KNOWLES, J. (1981) Caring for the carers. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 337-338). Vienna, Austria.
- JOLLIFFE, F. R. (1986) **Survey design and analysis**. Chichester, England : Ellis Horwood.
- JORDAAN, J. J. (1988) Kry prioriteite reg vir gehalte in onderwys. **Unisa Alumnus**, 10, 8-11.
- JOUBERT, I. (1989) Die aanpassing van die gestremde persoon in die gemeenskap. **Rehabilitasie in S.A.**, 33, 7-9.
- JOURARD, S. M. (1971) **The transparent self**. New York : Van Nostrand Reinhold.

- KARJULA, J. & JÄRVIKOSKI, A. (1981) Client motivation for vocational rehabilitation. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 246-247). Vienna, Austria.
- KEARSLAKE, C., MARLOW, E., VARTY, E. & JOHNSON, J. (1966) The school and the family. In J. Loring & A. Mason (Eds.), **The spastic school child and the outside world** (pp. 55-59). London : Spastics Society / Heinemann.
- KEHLE, T. J. & GUIDUBALDI, J. (1980) Do too many cooks spoil the broth?: Evaluation of team placement and individual educational plans on enhancing the social competence of handicapped students. **Journal of Learning Disabilities**, 13(9), 26-30.
- KERSHAW, J. D. (1974) Handicapped children in the ordinary school. In D. M. Boswell & J. M. Wingrove (Eds.), **The handicapped person in the community** (pp. 203-216). London : Tavistock.
- KILIAN, C. J. G. & VILJOEN, T. A. (1974) **Fundamentele pedagogiek en fundamentele strukture**. Durban : Butterworth.
- KILLILEA, M. (1961) **Karen: The story of a family**. Surrey : The World's Work.
- KING, E. (1981) Disabled person in full-time employment. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (p. 266). Vienna, Austria.
- KIRK, S. A. & GALLAGHER, J. J. (1983) **Educating Exceptional Children** (4th ed.). Boston : Houghton Mifflin.
- KIRSCHENBAUM, H. (1975) What is humanistic education? In T. B. Roberts (Ed.), **Four psychologies applied to education** (pp. 327-329). New York: John Wiley & Sons.
- KLAPWIJK, A. (1976) Vroegtijdige onderkenning en behandeling van kinderen, die achterblijven in hun ontwikkeling. **Vriendenkring**, 56(4), 4.

- KLAPWIJK, A. (1977a) 75 jaar Johanna Stichting is 75 jaar revalidatie. **Vriendenkring**, 57(2), 3-4.
- KLAPWIJK, A. (1977b) Gehandicapt zijn is niet wachten tot iemand je iets aardigs komt aanbieden. **Vriendenkring**, 57(3), 4.
- KÖNKKÖLA, K. (1981) Attitudinal and emotional barriers and how to eliminate them. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 346-347). Vienna, Austria.
- KOPPITZ, E.M. (1971) **The Bender Gestalt Test for young children**. New York : Grüne & Stratton.
- KOSTJUCHENKO, T. A. (1981) Sheltered employment of the disabled in the U.S.S.R. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 306-307). Vienna, Austria.
- KOTZE, J. M. A. (1987) An evaluation of the educational provision for the cerebral palsied child in the R.S.A. **Cerebral Palsy Journal**, 31(2), 6-8.
- KOTZE, J. M. A. (1988) Liggaamsbeleding by die liggaamlik gestremde kind. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 32(3), 17-18.
- KOWEN, M. (1986) The writing of a C.V. with application to the handicapped. In **The Function of a Multi-disciplinary Team in Training the Handicapped Child for Work Readiness and Finding employment for Him** (pp. 45-66). Symposium at the Transvalia School in conjunction with the Department of Education and Culture, Pretoria.
- KRÖHNERT, O. (1972) Teacher training in Germany. **Special Education**, 61, 9-11.
- KRUGER, C. F. (1970) Job evaluation. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped**. Johannesburg : National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- KRUGER, D. (1979) **An introduction to phenomenological psychology**. Cape Town : Juta.

- KRUGER, D. (1986a) A preview of five articles on phenomenological psychology. **South African Journal of Psychology**, 16, 107-108.
- KRUGER, D. (1986b) Fenomenologie en die grondslae van die psigologie. **Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Sielkunde**, 16, 109-116.
- LAMBRECHTS, A. & OOSTHUIZEN, S. (1987) Paarliskool se Tienerklub - 'n Sosiale hulpmiddel. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 31(2), 9.
- LAMPRECHT, A. (1984) 'n Ondersoek na beroepsmoontlikhede vir skoolverlaters aan die Kaap Receife-skool. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 28(2), 16-17.
- LAMPRECHT, J. C. (1990) **Loopbaanoriëntering en mannekragbenutting binne die R.S.A.** Professorale intreerede, R.A.U., Johannesburg.
- LAREK, G. (1981) Factors influencing vocational adjustment of the disabled in normal work environment. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 266-267). Vienna, Austria.
- LARGE, P. (1974) Outdoor mobility: The situation today. In D. M. Boswell & J. M. Wingrove (Eds.), **The handicapped person in the community** (pp. 68-73). London : Tavistock.
- LARSSON, G. (1981a) The value of giving productive employment to handicapped persons in a national economy context. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 207-209). Vienna, Austria.
- LARSSON, G. (1981b) Swedish labour market policies for the handicapped. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 311-312). Vienna, Austria.
- LAZAROW, E. (1988) Preparation for adulthood. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 32(3), 2.

- LEHTINEN, L. E. (1964) Some considerations in the learning failures of intelligent children with minimal brain damage. **Spastics Quarterly**, 13, 22.
- LEMMER, H. R. (1975) **Verslag van buitelandse studiereis in verband met Buitengewone Onderwys**. Pretoria : Departement van Bantoe Onderwys.
- LENNANE, G. A. Q. (1960) The disabled child and his family. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 4(1), 8-9.
- LE ROUX, J. G. (1964) Die rol van die spesiale skool in die rehabilitasie van die serebraalverlamde. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 8(4), 3-10.
- LESLIE, V. M. (1988) Counselling of parents. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 32(2), 3-4.
- LEVINSON, E. M. (1986) A vocational evaluation program for handicapped students: Focus on the counsellor's role. **Journal of Counselling and Development**, 65, 105-106.
- LEVITAN, S. A. & TAGGART, R. (1977) **Jobs for the disabled**. Baltimore : The John Hopkins University Press.
- LEWIS, C. S. (1971) **The four loves (9th printing)**. London : Collins.
- LEWY, R. (1970) On the job training. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped**. Johannesburg : National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- LIEBERMAN, S. (1988) **A Follow-up survey on cerebral palsy school leavers to establish the percentage employment rate and possible reasons for unemployment**. A study presented in partial fulfilment of the course requirements of O.T.4, Department of Occupational Therapy, University of Cape Town.
- LINDHARD, N. (1986) **Lifeskills practice**. Cape Town : College Tutorial Press.
- LINDHARD, N. (1987) **Lifeskills in the communities**. Cape Town : U.C.T. Careers Education Project.

- LINDHARD, N. (1988) **Become what you are: How to become a fully functioning person.** Cape Town : College Tutorial Press.
- LIPMAN, L. (1980) Mainstreaming - Dilemma for the Nineteen-Eighties. **Education and Culture**, 3(1), 14-16.
- LOOK AT ME, NOT MY WHEELCHAIR. (1984, January) **His**, 44(4), pp. 2-5.
- LORING, A. (1975a) Preparing handicapped children for life. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 57-71). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- LORING, J. (1966) Some results of a survey of the spastics' adult residential centres. In J. Loring & A. Mason (Eds.), **The spastic school child and the outside world** (pp.94-105). London : Spastics Society / Heinemann.
- LORING J. (1975b) The problem of the multiple-handicapped child. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 49-56). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- LOTTER, N. (1987) **Vocational counselling and placement services.** Paper presented at the meeting of the National Cerebral Palsy Division, Durban.
- LUTHER, J. L. (1983) **A definition of Mobility-Handicapped in urban transportation.** Michigan : University Microfilms International.
- MAC KEITH, R. (1969) The buck stops. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 11, 691-692.
- MAC KEITH, R. (1974) The feelings and behavior of parents of handicapped children. In D. M. Boswell & J. M. Wingrove (Eds.), **The handicapped person in the community** (pp. 127-129). London : Tavistock.
- MAC KEITH, R. (1977) Editorial. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 19, 717-718.
- MACLAY, D. (1970) **Treatment for children.** London : Allen & Unwin.

- MADDEN, A. M. (1977) **An investigation into certain personality factors and aspects of socialization of a group of handicapped children.** Unpublished M.A.-thesis, U.S., Stellenbosch.
- MAELZER, J. (1975) A consumer's viewpoint. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (201-208). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- MAGILL, J. & HURLBUT, N. (1986) The self-esteem of adolescents with cerebral palsy. **The American Journal of Occupational Therapy**, 40, 402-407.
- MALINGA, J. (1987, September) **Disabled People International.** Paper presented at the Sixth South African Congress of People with Disabilities, Cape Town.
- MANN, G. A. (1970) **A new concept of sheltered employment.** Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped. Johannesburg: National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- MANNEKRAG, DEPARTEMENT VAN. (1986) Loonsubsidieskema vir deelsgeskikte werksoekers. **Rehabilitasie in S.A.**, 30, 4-5.
- MARITZ, F. (1976) **Verslag oor studietoer na skole en beskutte fabrieke in Brittanje en Europa.** Kaapstad : Erosskool.
- MARITZ, F. (1986) **Report on the International Cerebral Palsy Conference, Montreal and visits to cerebral palsy schools in Canada.** Cape Town : Eros School.
- MARITZ, F. (1987) **Needs and provision for the cerebral palsied adolescent and young adult in the community.** Paper presented at the meeting of the National Cerebral Palsy Division, Durban.
- MARLOW, E., THOMAS, M. & INNES, A. (1968) Spastics in ordinary schools. **Special Education**, 57(1), 8-13.

- MARTIN, D. D. (1977) Facilities for the cerebral palsied in the Western Cape. **Rehabilitation in S.A.**, 21, 45-50.
- MARTIN, M. (1950) Rehabilitation, vocational guidance and employment of the cerebral palsied. **Proceedings of the Cerebral Palsy Institute**. New York : Association for the Aid of Crippled Children.
- MASLOW, A. H. (1966) **The psychology of science: A reconnaissance**. New York : Harper & Row.
- MASLOW, A. H. (1975) Some educational implications of the humanistic psychologies. In T. B. Roberts (Ed.), **Four psychologies applied to education** (pp. 304-313). New York : John Wiley & Sons.
- MASON, A. (1966) Marraige and the cerebral palsied. In J. Loring & A. Mason (Eds.), **The spastic school child and the outside world** (pp. 113-117). London : Spastics Society / Heinemann.
- MASSIE, B. (1989) Passivity to empowerment. **Contact**, 45-48.
- MASTERSON, J. F. (1967) **The psychiatric dilemma of adolescence**. London : Churchill.
- MAUER, K. F. (1987) Leporello is on his knees. In search of relevance in South African psychology. **South African Journal of Psychology**, 17, 83-92.
- MAY, E. E., WAGGONER, N. R. & HOTTE, E. B. (1974) **Independent living for the handicapped and the elderly**. Boston : Houghton Mifflin.
- MC CORMACK, A. E. (1985) **Coping with your handicapped child**. Edinburgh : Chambers.
- MC DONALD, A. (1980) **Annie's coming out**. Maryborough : Hedges & Bell.
- MC LACHLAN, A. (1986) **What role should the church play in regards to the physically disabled**. Unpublished seminar, Rosebank Bible College Johannesburg.

- MC MICHAEL, J. K. (1971) **Handicap: A study of physically handicapped children and their families.** London : Staples.
- MECHAM, M. J., BERKO, M. J. & BERKO F. G. (1960) **Speech therapy in cerebral palsy.** Springfield, IL: Charles C. Thomas.
- MEISTER, R. K. (1976) Diagnostic assessment in rehabilitation. In B.Bolton (Ed.), **Handbook of measurement and evaluation in rehabilitation** (pp. 161-171). London : University Park Press.
- MEYERSON, L. (1965) Ooggebreke in serebraalverlamde kinders. In **Derde Nasionale Konferensie oor Serebrale Verlamming** (pp. C1-C5). Johannesburg : Nasionale Raad vir die Versorging van Kreupeles in Suid-Afrika.
- MILLAR, C. J. (1983) Educational case studies. In M. B. Steinberg & S. E. Philcox (Eds.), **Research methods for higher degrees** (pp. 115-124). U.C.T., Faculty of Education.
- MILLER, E. J. & GWYNNE, G. V. (1972) **A life apart.** London : Tavistock.
- MILLS, L. (1987) Social and economic pressures on parents and their effects on children. **The Preschool Years**, 17, 47-52.
- MINDE, K. K. (1978) Coping styles of 34 adolescents with cerebral palsy. **American Journal of Psychiatry**, 135, 1344-1349.
- MKALIPE, S. J. (1984) Rehabilitation and training: Integrating the handicapped person into the mainstream of society. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 28(1), 15-17.
- MOLTENO, C. D., ARENS, L. J., MARSHALL, S. R. & ROBERTSON, W. I. (1980) Cerebral palsy in Cape Town. **S.A. Medical Journal**, 57, 823-826.
- MORGAN, M. R. (1961) Employment problems. In **Little Club Clinics in Developmental Medicine no. 4, Hemiplegic Cerebral Palsy in Children and Adults** (pp. 198-204). Bristol : The N.S.S. Study Group.

- MORGAN, M. R. (1966) Prediction, provision and progress. In J. Loring & A. Mason (Eds.), **The spastic school child and the outside world** (pp. 84-93). London : Spastics Society / Heinemann.
- MORGAN, M. R. (1974) Like other school leavers? In D. M. Boswell & J.M. Wingrove (Eds.), **The handicapped person in the community** (pp. 222-224). London: Tavistock.
- MORGAN, M. R. (1975) Social aspects of integration. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 1-9). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- MORRIS, P. R. & WHITING, H. T. A. (1971) **Motor impairment and compensatory education**. London : Bell & Sons.
- MOSER, C. A. & KALTON, G. (1972) **Survey methods in social investigation** (2nd ed.) New York : Basic Books.
- MOSTERT, N. J. (1972) **Die aard van die kognitiewe beheer van emosies by spastiese en athetotiese serebraalgestremde kinders soos weerspieël deur die Rorschach-toets**. Ongepubliseerde M.A.-tesis, R.A.U., Johannesburg.
- MULLINS, J. B. (1979) **A teachers guide to management of physically handicapped students**. Springfield, IL : Charles C. Thomas.
- MURRAY, A. J. (1986, October) **Work opportunities for the disabled**. Paper presented at the National Symposium on Disability, Bloemfontein.
- MURRAY, C. H. DE C. (1959) **A survey of the physical and mental status of cerebral palsied European children at school in the Union of South Africa** (Research Series no. 4). Pretoria : National Buro of Educational and Social Research.
- MYKLEBUST, M. (1954) **Auditory disorders in children**. New York : Grune & Stratton.
- NCUBE, J. M. (1988) The role of organisations of people with disabilities Functions and philosophy. **The Bulletin**, 5, 2-5.

- NEIL, G. (1972) Parent Counseling. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 14, 657-659.
- NEL, B. F. (1955) **Die serebraalgestremde kind - Sy liggaamlike en geestelike gesteldheid**. Pretoria : Van Schaik.
- NEL, B. F., GOUWS, S. J. L., SONNEKUS, M. C. H. & VAN DER STOEP, F. (1967) **Essays on the handicapped child** (Educational Studies, Vol. 16, No. 60). Pretoria : University of Pretoria, Faculty of Education.
- NEL, B. F., SONNEKUS, M. C. H. & GARBERS, J. G. (1965) **Grondslae van die Psigologie**. Stellenbosch : Universiteits-Uitgewers.
- NEWMAN, M. & DE KOCK, T. (1985) Die ontwikkeling en beplanning van die praktiese kursusse. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 29(3), 6-8.
- NICHOLS, P. (1973) **Living with a handicap**. London : Priory Press.
- NIEDER-HEITMANN, N. (1970) Work habits and discipline - Preparation of the handicapped for employment in the open labour market. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped**. Johannesburg : The National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- NIELSEN, H.H. (1968) Assessment of intellectual potential. In J. Loring (Ed.), **Assessment of the cerebral palsied child for education** (pp. 26-36). Lavenham : William Heinemann.
- NOLTE, A. (1990) Persone met epilepsie : Melaatses in die arbeidsmark? **Rehabilitasie in S.A.**, 34, 184-188.
- OBERHOLZER, A. (1970) External transport and mobility. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped**. Johannesburg : The National Council for the Care of Cripples in South Africa.

- OFFER, D. (1966) Discussion of Masterson and Washburne's 'The symptomatic adolescent : Psychiatric illness or adolescent turmoil? **American Journal of Psychiatry**, 122, 1246-1248.
- O'GRADY, R.S., NISHIMURA, M.D., KOHN, G.J. & BRUWOLD, W.H. (1985) Vocational predictions compared with present vocational status of 60 young adults with cerebral palsy. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 27, 775-784.
- ORNER, P. (1981) Ouerleiding-groepe by Vista Nova. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 25(3), 3-5.
- OOSTHUIZEN, C. (1958) Ons seuntjie Jan. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 2, 6-7.
- OSWIN, M. (1967) **Behavior problems amongst children with cerebral palsy.** Bristol : John Wright & Sons.
- PATTERSON, C.H. (1980) **Theories of counselling and psychotherapy** (3rd ed.). New York : Harper & Row.
- PAUL, J.L. & EPANCHIN, B.C. (1982) **Emotional disturbance in children.** Columbus, OH : Charles E. Merrill.
- PAUW, J.R. (1970) The attitude of parents and family towards the problems of employment of the handicapped adolescent. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped.** Johannesburg : National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- PEACEY, M.S. (1966) Unrealistic aspirations. In J. Loing & A. Mason (Eds.), **The spastic school child and the outside world** (106-112). London : Spastics Society / Heinemann.
- PEDDER, R.A. (1974) Observations on distractibility - Its effects on learning. In **Oxford Study Group, Learning problems of the cerebral palsied child** (pp. 169-173). London : Spastics Society.

- PEDDER, R.A. (1975) The multi-handicapped child in a boarding school for cerebral palsy. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 143-154). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- PELSER, K. (1986, Augustus) Reik 'n hand. **Publico**, pp. 4-6.
- PERLS, F. (1969) **Gestalt therapy verbatim**. Moab, UT : Real People Press.
- PERSENEEL, WESRANDSE SKOOL. (1977) Die noodsaaklikheid van voorberoepsopleiding aan skole vir buitengewone onderwys. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 21(2), 9-13.
- PETTIGREW, T.F. (1986) The intergroup contact hypothesis reconsidered. In M. Hewstone & R. Brown (Eds.), **Contact and conflict in intergroup encounters** (pp. 169-195). Oxford : Basil Blackwell.
- PHELPS, W.M., HOPKINS, T.W. & COUSINS, R. (1958) **The cerebral palsied child**. New York : Simon & Schuster.
- PHILP, M. & DUCKWORTH, D. (1982) **Children with disabilities and their families : A review of research**. Windsor : NFER / Nelson.
- PIETERSEN, L. (1987, Julie 2) Ek's 'n parapleeg - Maar steeds 'n vrou. **Die Huisgenoot**, 487, pp. 114-116.
- PLESS, B. (1978) Communities of the handicapped. In **Care of the handicapped child** (Clinics in Developmental Medicine No. 67, pp. 74-82). London : Spastics International.
- POLLINGUE, A. (1987) Adaptive behavior and low incidence handicaps : Use of adaptive behavior instruments for persons with physical handicaps. **Journal of Special Education**, 21, 117-125.
- POSS, D. (1981) A personal and private account of living in at a rehabilitation centre. **Rehabilitation in S.A.**, 25, 114-115.

- POSTHUMUS, D.J. (1972) Vryetydsbesteding en die gestremde. **Rehabilitasie in S.A.**, 16, 77-87.
- POSTHUMUS, D.J. (1985) Die huidige werkloosheidskrisis en die gestremde. **Rehabilitasie in S.A.**, 29, 61.
- POSTHUMUS, D.J. (1987) Gestremde persone in die wêreld van beroepe. **Rehabilitasie in S.A.**, 31, 3-8.
- POTGIETER, S. (1984) **Behuising vir liggaamlik gestremdes : 'n Onderzoek na die behoefte aan aangepaste behuising vir die liggaamlik gestremde in die Oos-Kaap.** Ongepubliseerde M.A.-tesis, U.P.E., Port Elizabeth.
- POTTERTON, D. (1981) Schoolboys design car for disabled drivers. **Rehabilitasie in S.A.**, 25, 13.
- POVEY, R., DOWIE, R. & PRETT, G. (1986) **Learning to live with multiple sclerosis.** London : Sheldon.
- POZNANSKI, E. O. (1973) Emotional issues in raising handicapped children. **Rehabilitation Literature**, 34, 322-326.
- PRELLER, A.C.N. (1986) Die fenomenologiese orientasie in die psigoterapie. **Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Sielkunde**, 16, 131-136.
- PRESS RELEASE. (1985) **The Bulletin**, 2, 4.
- PRETORIUS, J.W.M. (1972) **Grondslae van die pedoterapie.** Johannesburg : McGraw-Hill.
- PRUCHA, M. (1981) Solution of questions concerning suitable housing for severely handicapped persons in Czechoslovakia. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International (366-367).** Vienna, Austria.

PUTTERILL, M.S., GORDON, P.J.G., DIGBY, C. & BLOCH, C. (1978) **Handicapped persons in the community with special reference to leisure facility requirements.** University of Cape Town : Urban Problems Research Unit.

RAAD VIR GEESTESWETENSKAPLIKE NAVORSING. (1972) **Verslag van die Komitee vir Gedifferensieerde Onderwys en Voorligting insake 'n nasionale onderwysstelsel op primêre en sekondêre skoolvlak met verwysing na skoolvoorligting as 'n geïntegreerde diens van die onderwysstelsel vir die Republiek van Suid-Afrika en Suidwes-Afrika (Deel 1).** Pretoria : R.G.N.

RAAD VIR GEESTESWETENSKAPLIKE NAVORSING. (1975) **'n Nasionale onderwysstelsel vir serebraalgestremde leerlinge (Deel 3, vol.1).** Pretoria : R.G.N.

RAAD VIR GEESTESWETENSKAPLIKE NAVORSING. (1981a) **Onderzoek na die onderwys : Onderwys vir kinders met spesiale onderwysbehoeftes (Verslag van die Werkkomitee No.8).** Pretoria : Blitskopie.

RAAD VIR GEESTESWETENSKAPLIKE NAVORSING. (1981b) **Onderzoek na die onderwys : Tegniee en beroepsonderwys (Verslag van die Subkomitee No. 12T).** Pretoria : Blitskopie.

RAAD VIR GEESTESWETENSKAPLIKE NAVORSING. (1981c) **Onderzoek na die onderwys : Voorligting (Verslag van die Werkkomitee No. 7).** Pretoria : Blitskopie.

RAAD VIR GEESTESWETENSKAPLIKE NAVORSING. (1981d) **Onderzoek na die onderwys : Onderwysvoorsiening in die R.S.A. (Verslag van die hoofkomitee).** Pretoria : R.G.N.

RAAD VIR GEESTESWETENSKAPLIKE NAVORSING. (1987) **Education for the Black disabled (Educational Research Programme No. 10).** Pretoria : R.G.N.

RAAD VIR GEESTESWETENSKAPLIKE NAVORSING. (1989) **R.G.N.-/N.O.R.- onderzoek : Opleiding en plasing van die gestremde persoon.** Pretoria : R.G.N.

- RAUCH, M. (1981) The handicapped child and its parents : Their requests to government and society. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 386-387). Vienna, Austria.
- REDAKSIONEEL. (1981) Gestremdes : 'n Positiewe benadering vir beoordeling. **Rehabilitasie in S.A.**, 25, 1.
- REDAKSIONEEL. (1989a) Nuwe horisonne vir gestremde persone. **Rehabilitasie in S.A.**, 33, 1-2.
- REDAKSIONEEL. (1989b) Gestremdes in die wêreld van vandag en môre - Enkele gedagtes. **Rehabilitasie in S.A.**, 33, 81-82.
- REDAKSIONEEL. (1991) **Rehabilitasie in S.A.**, 35, 1.
- REES, D. (1981) The effect of a self-efficacy enhancing programme on the academic achievement of cerebral palsied children. Unpublished M.A.-thesis, R.A.U., Johannesburg.
- REYERS, R. (1977) Maandagavond : Disco-avond! **Vriendenkring**, 57(3), 5.
- REYNOLDS, J. (1970) Home industries and occupational centres. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the handicapped**. Johannesburg : National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- RICHARDSON, S.A. (1972) People with cerebral palsy talk for themselves. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 14, 524-535.
- RICHARDSON, S.A., HASTORF, A.H. & DORNBUSCH, S.M. (1964) Effects of physical disability on a child's description of himself. **Child Development**, 35, 893-907.
- ROBERTS, T.B. (1975) **Four Psychologies applied to education**. New York : John Wiley & Sons.

- ROBERTSON, B.A. (1990, August 29) **Vulnerability and invulnerability in childhood : The key to mental health?** Inaugural lecture, U.C.T., Cape Town.
- ROESSLER, R. & BOLTON, B. (1978) **Psychosocial adjustment to disability.** Baltimore : University Park Press.
- ROGERS, C. (1961) **On becoming a person.** Boston : Houghton Mifflin.
- ROGERS, C. (1969) **Freedom to learn.** Columbus, OH : Merrill.
- ROLFES, C. (1980, November 19) The girl who breaks barriers. **Fair Lady**, pp. 88, 297.
- ROOS, M. (1988, Mei 5) My ewige baba : 'n Ma se offer van 18 jaar. **Die Huisgenoot**, 530, pp. 144-145.
- ROSEN, M. (1990) Concern for the disabled : Pick 'n Pay's priority issue. **Rehabilitation in S.A.**, 34, 214-218.
- ROSSOUW, J.A. (1976) **Die taak van die skool vir serebraalgestremdes ten opsigte van die opvoeding en onderwys van die Blanke skoolpligtige in Suid-Afrika.** Ongepubliseerde D.Ed.-proefskrif, Universiteit van die Oranje Vrystaat, Bloemfontein.
- ROWAN, P. (1980) **What sort of life? In The handicapped adolescent (OECD-project).** Windsor : NFER.
- ROWLAND, W. (1981) Boodskap vir Internasionale Jaar van Gestremde Persone. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 25(1), 1.
- ROWLAND, W. (1985) D.P.S.A.-launch : A policy statement. **The Bulletin**, 2, 2.
- ROWLAND, W. (1987) Equalization of opportunities. **The Bulletin**, 4, 4-10.
- RUTTER, M. (1975) **Helping troubled children.** Harmondsworth, Middlesex : Penguin.

- RUTTER, M. (1980) Long-term effects of early experience. **Developmental Medicine and Child Neurology**, **22**, 800-815.
- RUTTER, M. GRAHAM, P. & YULE, W. (1970a) **A neuropsychiatric study in childhood** (Clinics in Developmental Medicine No. 35-36). London : Spastics Society / Heinemann.
- RUTTER, M., TIZARD, J. & WHITMORE, K. (1970b) **Education, health and behavior**. London : Longman.
- SAXTON, M. (1983) Peer counselling. In N. M.Crewe & I. K. Zola (Eds.), **Independent living for physically disabled people** (pp. 171-186). California : Jossey-Bass.
- SCHAAFSMA, J. O. (1981) Church and the handicapped person in society - Among other things a contribution to their recreation in the Netherlands. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 400-401). Vienna, Austria.
- SCHLEBUSH, L. (1981) Adolescents do not always outgrow their psychological difficulties. **Rehabilitation in S.A.**, **25**, 8-12.
- SCHLEBUSH, L. & WESSELS, W.H. (1987) An exegesis on conduct disorder as a diagnostic concept. **Psychotherapeia**, **14**(2), 13-19.
- SCHNEIDER, J. & CONRAD, P. (1980) In the closet with illness : Epilepsy, stigma potential and information control. **Social Problems**, **28**, 31-33.
- SCHOEMAN, J.J. (1980) Barriers to employment of disabled persons. **Rehabilitation in S.A.**, **24**, 33.
- SCHONELL, F.E. (1956) **Educating Spastic Children**. Edinburgh : Oliver & Boyd.
- SEGAL, S.S. (1967) **No child is ineducable**. Oxford : Pergamon.

- SEIDAL, U.P., CHADWICK, O.F.D. & RUTTER, M. (1975) Psychological disorders in crippled children. A comparative study of children with and without brain damage. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 17, 563-573.
- SEREBRAALVERLAMDE. (1960) My standpunt. S.A. **Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 4, 7.
- SHAKESPEARE, R. (1975) **The psychology of handicap**. London : Methuen.
- SHEARER, A. (1974) Like other school leavers? In D.M. Boswell & J.M. Wingrove (Eds.), **The handicapped person in the community** (pp. 225-227). London : Tavistock.
- SHERIDAN, M.D. (1964) The normal development of young children. In Oxford Study Group, **Learning problems of the cerebral palsied** (pp. 58-60). London : Spastics Society.
- SILLANPää, M., PIEKKALA, P. & PISIRICI, H. (1982) The young adult with cerebral palsy and his chances of employment. **International Journal of Rehabilitation Research**, 5, 467-476.
- SILLER, J., FERGUSON, L., VANN, D.H. & HOLLAND, B. (1967) **Structure of attitudes toward the physically disabled**. New York : New York University, School of Education.
- SKELLY, P. (1975) An exercise in integration. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 29-35). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- SMITH, R.N. (1980) Giving the disabled equal work opportunities. **Rehabilitation in S.A.**, 24, 71-72.
- SMUTS, H.E. (1977) Die sielkundige dienste aan Transoranjeskool vir dowes. **Rehabilitasie in S.A.**, 21, 7-13.

- SOCIAL RELATIONSHIPS AND INTERPERSONAL SKILLS. (1982) A guide for people with sensory and physical limitations. Falls Church, VA : Institute for Information Studies.**
- SPASTICS SOCIETY. (1964) Spastic school leavers - A survey. London : Spastics Society.**
- SPIEGEL, A.D. & PODAIR, S. (1981) Rehabilitating people with disabilities into the mainstream of society. Park Ridge, NJ : Noyes.**
- SPOCK, B. & LERRIGO, M.O. (1965) Caring for your disabled child. New York : Macmillan.**
- STADSRAAD, KAAPSTAD. (1990) Brief gedateer 1990-01-29.**
- STANDER, G. (1973) Op weg na 'n kindbeskouing vir die opvoedkundige sielkunde. Ongepubliseerde B.Ed.-lesing. Stellenbosch : U.S., Departement Opvoedkundige Sielkunde.**
- STANLEY, F.J. (1979) An epidemiological study of cerebral palsy in Western Australia, 1956 - 1975 : Changes in total incidence of cerebral palsy and associated factors. *Developmental Medicine and Child Neurology*, 21, 701-713.**
- STEENKAMP, W.L. & STEENKAMP, E.L. (1984) Besondere Ouers : Opvoeders van die uitsonderlike kind. Bellville : U.W.K.**
- STEPHENS, J.M. (1956) Educational Psychology (rev. ed.). London : Constable.**
- STEVEN, E. (1964) Cerebral palsy and mental retardation. In Oxford Study Group, *Learning problems of the cerebral palsied* (pp. 68-71). London : Spastics Society.**
- STEVENSON, P. (1984) Access College. *Rehabilitation in S.A.*, 28, 62-68.**
- STEVENSON, P. (1986) Computer based training and its application for physically disabled students at Access College. *Rehabilitation in S.A.*, 30, 79-84.**

- STEYN, H.J. (1986) **Beroepsvakdoelstellings met die oog op indiensplasing van Swart gestremdes** (Verslag insake subprojek : Onderwys vir Swart gestremdes). Pretoria : R.G.N.
- STIMIE, C.M. (1975) **The education of Whites in the Republic of South Africa** (Report no. IN-24). Pretoria : H.S.R.C.
- STONES, C.R. (1987) Phenomenological praxis : A constructive alternative in research psychology. **South African Journal of Psychology**, 16, 117-121.
- STRAUSS, A.A. & LEHTINEN, L.E. (1947) **Psychopathology and education of the brain damaged child** (vol. 1). New York : Grune & Stratton.
- STRAUSS, A.A. & LEHTINEN, L.E. (1955) **Psychopathology and education of the brain damaged child** (vol. 2). New York : Grune & Stratton.
- STRYDOM, K.J.D. (1972) **Die psigo-maatskaplike aspekte van homoseksualiteit**. Ongepubliseerde Ph.D.-proefskrif, U.K. Kaapstad.
- SUNDBERG, N.D. & TYLER, L.E. (1963) **Clinical psychology**. London : Methuen.
- TEPLIN, S.W., HOWARD, J.A. & O'CONNOR, M.J. (1981) Self-concept of young children with cerebral palsy. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 23, 730-738.
- TEW, B., PAYNE, H. & LAWRENCE, K.M. (1974) Must a family with a handicapped child be a handicapped family? **Developmental Medicine and Child Neurology**, 16, 95-98.
- THERON, C.D. (1980) Vocational training and retraining : Schooling. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped**. Johannesburg : National Council for the Care of Cripples in South Africa.

- THOAMS, D. (1981) Transition to employment for handicapped people. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 312-316). Vienna, Austria.
- THOMAS, C.H. & THOMAS, J.L. (1980) **Meeting the needs of the handicapped**. London : Mansell.
- THOMAS, D.N. (1975) The teacher and the handicapped child. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 134-142). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- THOMAS, D. (1982) **The experience of handicap**. London : Methuen.
- THOMPSON, T. (1981) Working together for integration. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 404-405). Vienna, Austria.
- TIZARD, J. (1968) Comprehensive services for the cerebral palsied. In J. Loring (Ed.), **Assessment of the cerebral palsied child for education** (pp. 87-105). Lavenham : Heinemann.
- TIZARD, J. (1978) Handicapped children : Research to improve practice. In J. Apley (Ed.), **Clinics in Developmental Medicine** (no. 67, pp. 131-140). London : Heinemann.
- TOPLISS, E. (1979) **Provision for the disabled** (2nd. ed.). London : Billing & Sons.
- TOWNSEND, A. (1958) Cerebral palsy victims should be given every chance to work. **S.A. Cerebral palsy Journal**, 2(3), 8-9.
- TRAGOTT-VORWERG, F.M. (1978) Editorial. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 22(4), 1.
- TRAVIS, G. (1976) **Chronic illness in children : Its impact on child and Family**. California : University of Stanford Press.

- TYLER, L. (1961) **The work of the counselor** (2nd ed.). New York : Appleton-Century-Crofts.
- URBANI, G. (1980) **Die belewingsproblematiek rondom kinders met genetiese gestremdhede** (Verslag No. 0-109). Pretoria : R.G.N., Instituut vir Opvoedkundige Navorsing.
- URBANI, G. (1982) Die gestremde kind se belewing van sy gestremdheid. **Rehabilitasie in S.A.**, 26, 35-38.
- UYS, R. (1988) Die gestremde as werknemer. **Rehabilitasie in S.A.**, 32, 58-61.
- VANDENBERG, D. (1971) **Being and education : An essay in existential phenomenology**. Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall.
- VAN DEN BERG, J.H. (1955) **The phenomenological approach to psychiatry**. Springfield, IL : Charles C. Thomas.
- VAN DEN BERG, J.H. (1962) **Psichologie van het ziekbed**. Nijkerk : Callenbach.
- VAN DEN BOGAERDE, F. (1987) Distance education. **Unisa Alumnus**, 9, 9-13.
- VAN DEN HEETKAMP, R.T. (1971, June) **Preparation of the adolescent cerebral palsied youth for adulthood**. Paper presented at the Four-Day Course on Teaching Techniques for the Cerebral Palsied Child. National Cerebral Palsy Division, Johannesburg.
- VAN DER REIJDEN, H. (1977) Vormingsweken in samewerking met de Revalidatie Scholengemeenschap Arnhem. **Vriendenkring**, 57(3), 8.
- VAN DER STOEP, F. (1969) **Didaktiese grondvorme**. Pretoria : Academia.
- VAN DYK, A.C. (1990) Voorspellers van etniese houdings in 'n noue kontaksituasie. **Suid-Afrikaanse Tydskrif vir Sielkunde**, 20, 206-214.

- VAN MOLLENDORF, J.W. (1986) Die rekenarisering van loopbaaninligting. In **Die Funksie van die Multidissiplinêre Span in die Effektiewe Werksvoorbereiding en Plasing van die Gestremde Skoolverlater** (pp. 27-34). Simposium by Transvaliaskool in samewerking met die Departement van Onderwys en Kultuur, Pretoria.
- VAN NIEKERK, D. (1956) The role of the Psychologist. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 1, 8-9.
- VAN NIEKERK, W.A. (1987) Toespraak deur Dr. W.A. van Niekerk, Minister van Nasionale Gesondheid en Bevolkingsontwikkeling, tydens die Nasionale Afdeling vir Serebraalverlamming se jaarlikse kongres te Durban. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 31(2), 2-3.
- VAN PUTTE, A.W. (1979) Relationship of school setting to selfconcept in physically disabled children. **Journal of School Health**, 49, 576-578.
- VAN RENSBURG, N.J.J. (1971) Toeganklikheid van geboue vir gestremdes in rystoele. **Rehabilitasie in S.A.**, 15, 93-101.
- VAN RENSBURG, N.J.J. (1972) The handicapped and interaction in society. **Rehabilitation in S.A.**, 16, 105.
- VAN RENSBURG, N.J.J. (1973) Aanpassing : Die probleem van die gestremde. **Rehabilitasie in S.A.**, 17, 59.
- VAN WYK, S.C. (1988) Opvolging van skoolverlaters in die Noord-Transvaalse streek : Werksaamhede van die mediese komitee. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 32(4), 8-9.
- VENTER, R.K. (1983) Employment and the handicapped. **Rehabilitation in S.A.**, 27, 65.
- VENTER, W. & LEWIS, D. (1979) Die belang van kommunikasie met die ouers van serebraalgestremde kinders gedurende die werksoriëntasie-program met die oog op suksesvolle plasing. **S.A. Tydskrif vir Serebraalverlamming**, 23(1), 13-14.

- VERMEULEN, H.J. (1987a) The parents role in the education of the disabled. **Journal for Technical and Vocational Education**, 115, 10-12.
- VERMEULEN, H.J. (1987b) Onderwys aan Blanke liggaamlik gestremde kinders in Suid-Afrika. **Rehabilitasie in S.A.**, 31, 82-87.
- VISSERS, N. (1987) The role of parent support groups and general psychological aspects of neural tube defects. **Rehabilitation in S.A.**, 31, 70-73.
- VOGEL, H.J. (1988) **Volunteerism and the disabled person with spesific reference to residential work at the Summestrand Cheshire Home.** Unpublished M.A.-thesis, U.P.E., Port Elizabeth.
- VOGT, R. & GREENBAUM, A. (1980) Meeting career development needs of disabled students. **Journal of College Placement**, 55-56.
- VOLMER, R. (1987, September) **D.P.S.A.-action groups and projects : Access.** Paper presented at the Sixth South African Congress of People with Disabilities, Cape Town.
- VORSTER, G. (1982) **Textures of silence.** Cape Town : Howard Timmens.
- VORSTER, O. (1971, June) **Fostering initiative in the cerebral palsied child.** Paper presented at the Four-Day Course on Teaching Techniques for the Cerebral Palsied Child. National Cerebral Palsy Division, Johannesburg.
- VORSTER, O.W. (1977) Work opportunities for the handicapped. **Journal for Technical and Vocational Education**, 76, 26-27.
- VORWERG, F.M.T. (1971, June) **Preparation of the adolescent cerebral palsied youth for adulthood.** Paper presented at the Four-Day Course on Teaching Techniques for the Cerebral palsied. National Cerebral Palsy Division, Johannesburg.
- VORWERG, F.M.T. (1974) Problems encountered with the cerebral palsied school leaver. **South African Occupational Therapy Journal**, 4(1), 4-6.

- VORWERG, F.M.T. (1977) Problems encountered with the cerebral palsied school-leaver. **Rehabilitation in S.A.**, 19, 19-21.
- VREY, J.D. (1974) **Selfkonsep en die verband daarvan met persoonlikheidsorganisasie en kognitiewe struktuur.** Ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif, UNISA, Pretoria.
- WACKER, D.P., HARPER, D.C., POWELL, W.J. & HEALY, A. (1983) Life outcomes and satisfaction ratings of multihandicapped adults. **Developmental Medicine and Child Neurology**, 25, 625-631.
- WALLER, A. & VAN DER WALT, R. (1988) Interface - The first four years. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 32(2), 15.
- WALLIN, J.E.W. (1949) **Children with mental and physical handicaps.** London : Staples.
- WANDALL-HOLM, O. (1981) Opening session. **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (p. 23). Vienna, Austria.
- WATSON, R.M. (1970) Internal transport and mobility - Including architectural barriers. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped.** Johannesburg : National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- WAXMAN, B.F. & LEVIN, J. (1982) **Intimacy and disability.** Falls Church, VA : Institute for Information Studies.
- WEBBER, J.N. (1970) Accommodation. **Proceedings of the National Conference on Employment Problems of the Handicapped.** Johannesburg : National Council for the Care of Cripples in South Africa.
- WEIGT, P. (1981) Social integration of disabled persons by fighting on their own or as a result of the community's policies? **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (pp. 405-406). Vienna, Austria.

- WEISS, H. (1988) Some problems as experienced by the cerebral palsied adolescent. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 32(3), 7-12.
- WELCH, D.C. (1977) **Living with muscular dystrophy**. Clapham : The Muscular Dystrophy Group of Great Britain.
- WHATLEY, E. (1966) The child at school as seen by parents and teachers. In J. Loring & A. Mason (Eds.), **The spastic school child and the outside world** (pp. 49-54). London : Spastics Society / Heinemann.
- WIEHAHN, M.E. (1968) 'n Psigodinamiese ondersoek na die werksaanpassing van die serebraalverlamde volwassene. Ongepubliseerde M.A.-tesis, U.P., Pretoria.
- WILSON, J. (1975) Integration of the maladjusted. In J. Loring & G. Burn (Eds.), **Integration of handicapped children in society** (pp. 80-86). London : Routledge & Kegan Paul / Spastics Society.
- WOOD, L. (1987) Letter to the editor. **Rehabilitation in S.A.**, 31, 2.
- WOODS, B.W. (1974) **Understanding suffering**. Grand Rapids : Baker.
- WOODS, G.E. (1957) **Cerebral palsy in childhood**. Bristol : John Wright & Sons.
- WOOLF, P. (1986, October) **Work opportunities - Who takes the responsibility**. Paper presented at the National Symposium on Disability, Bloemfontein.
- WOOLF, P. (1988) **Access College : Solving the Training Problem**. Johannesburg : Access College.
- WRIGHT, B.A. (1960) **Physical disability - A psychological approach**. New York : Harper & Row.
- WRIGHT, C.W. (1956) Rehabilitation and employment. **S.A. Cerebral Palsy Journal**, 1, 10-11.
- YOUNG, P.V. (1966) **Scientific social surveys and research**. Englewood Cliffs, NJ : Prentice-Hall.

- YUKER, H.E., BLOCK, J.R. & YOUNG, J.H. (1966) **The measurement of attitudes toward disabled persons.** Albertson, NY : Human Resources Centre.
- ZIMMERMANN, H. (1981) Public means of transportation adapted for the transportation of handicapped people or a special transportation system for the handicapped? **Proceedings of the Third European Regional Conference of Rehabilitation International** (p. 361). Vienna, Austria.
- ZOLA, I.K. (1983) Toward independent living : Goals and dilemmas. In N.M. Crewe & I.K. Zola (Eds.), **Independent living for physically disabled people** (pp. 344-356). California : Jossey-Bass.

BYLAE A

OPNAME OOR DIE LEWENSOMSTANDIGHEDDE VAN SEREBRAAL GESTREMDES

1. In my werk by 'n skool vir serebraal gestremdes het ek die afgelope 16 jaar gevind dat daar baie min inligting oor volwasse gestremdes, hul werk en sosiale bedrywighede beskikbaar is. Beter kennis van u omstandighede sal lei tot die verbetering van die dienste wat gelewer word deur spesiale skole en meer begrip by die algemene publiek.
2. U samewerking sal 'n belangrike bydrae lewer tot hierdie landwye ondersoek na die omstandighede en moontlike probleme van serebraal gestremdes in die RSA.
3. Alle inligting sal vertroulik behandel word. Eerlike en openhartige reaksies sal die geldigheid van hierdie opname verhoog. Die rede waarom u naam en adres gevra word is bloot omdat ek graag later weer met sommige van u sal wil kontak maak.
4. Is u bereid om, indien nodig, op 'n later stadium 'n persoonlike onderhoud toe te staan?
5. Waar te min ruimte gelaat is, kan u meer besonderhede op aparte velle byvoeg. Bykomende inligting, advies of opmerkings is baie welkom.

SURVEY OF THE LIFE-CIRCUMSTANCES OF CEREBRAL PALSIED PEOPLE

1. In the last 16 years of working with handicapped people I found that there is very little information available on adult handicapped people, their work and social activities. More knowledge of your circumstances will lead to an improved service rendered by special schools and a better understanding by the public.
2. Your co-operation will make an important contribution to this country-wide survey of the circumstances and possible problems of cerebral palsied people in the RSA.
3. All information will be treated confidentially. Honest and candid reactions will increase the validity of this study. The reason why your name and address are asked, is only because I would like to contact some of you again at a later stage.
4. Are you willing to have a personal interview at a later stage, should this be necessary?
5. Add additional sheets if too little space is provided. Any further information, advice or comments are very welcome.

J.M. du Plessis

MERK MET X WAAR VAN TOEPASSING : J = Ja / N = Nee
MARK WITH X WHERE APPLICABLE : J = Yes / N = No

Titel: Voorletters: Van:
 Title: Initials: Surname:
 Adres/Address:
 Tel no: Geslag/Sex:
 Ouderdom op laaste verjaarsdag: Getroud
 Age at last birthday : Married

J	N
---	---

1. Watter standerds het u geslaag in skole vir gestremdes?
 Which standards did you pass at schools for the handicapped?

A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

2. Watter standerds het u geslaag in gewone skole?
 Which standards did you pass in ordinary schools?

A	B	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----

3. Hoe oud was u by die voltooiing van u skoolloopbaan?
 At what age did you complete your school career?

4. Watter naskoolse kursusse het u voltooi? / Which post-school courses have you completed?

5. Studeer u nog? / Are you still studying?

J	N
---	---

6. Watter kursus? / Which course?

7. Hoe tevrede is u met u skool-opleiding?
 How satisfied are you with your school education?

A	B	C	D
Baie tevrede	Tevrede	Ontevrede	Baie ontevrede
Very satisfied	Satisfied	Unsatisfied	Very unsatisfied

Gee redes / Give reasons.....

8. Watter van die volgende het u op skool gehad?
 Which of the following did you have at school?

Voorligtingklasse	Beroepsvoorligting	Seksvoorligting
Guidance classes	Careers guidance	Sex Education

9. Indien u voorligtingklasse gehad het, hoe tevrede was u daarmee? If you had guidance classes, how satisfied were you with it?

A	B	C	D
Baie tevrede	Tevrede	Ontevrede	Baie ontevrede
Very satisfied	Satisfied	Unsatisfied	Very Unsatisfied

10. Wat in die voorligtingklasse was vir u waardevol?
What in the guidance classes did you find valuable?
-
-

11. Wat dink u behoort in voorligtingklasse gedoen te word?
What do you think should be done in guidance classes?
-
-
-

12. Watter vorm van serebraal gestremdheid het u? / What kind of cerebral palsy do you have?

Spastisiteit Spasticity	Atetose Athetosis	Ataksie Ataxia	Gemeng Mixed	Onseker Uncertain
----------------------------	----------------------	-------------------	-----------------	----------------------

13. Is u op skool voldoende ingelig oor serebraal gestremdheid? / Were you sufficiently informed about cerebral palsy at school?

J	N
---	---

14. Sou u graag op skool meer daaroor wou geleer het? / Would you have liked to have learnt more about it at school?

J	N
---	---

15. Watter van die volgende vakke het nou vir u toepassingswaarde? / Which of the following subjects have application value for you now?

		Afrikaans		English
Wiskunde Maths	Wetenskap Science	Biologie Biology	Tik Typing	Rekeningkunde Accountancy
B.Ekonomie B.Economics	Geografie Geography	Geskiedenis History	Huishoudkunde Domestic science	
Houtwerk Woodwork	Kuns Art	Rekenaars Computers	Ander..... Other.....	

16. Wat het u met die sielkundige by die skool bespreek?
What did you discuss with the psychologist at the school?

Persoonlike probleme Personal problems		Gesinsprobleme Family problems	Studiemetodes Study methods
Vriendskap Friendship	Skoolwerk Schoolwork	Liefdesake Love matters	Gestremdheid Disability
Die toekoms The future	Godsdiens Religion	Ander..... Other.....	

17. Hoe tevrede was u met die sielkundige diens in die skool?
How satisfied were you with the psychological service at school?

A Baie tevrede Very satisfied	B Tevrede Satisfied	C Ontevrede Unsatisfied	D Baie ontevrede Very unsatisfied
-------------------------------------	---------------------------	-------------------------------	---

Gee redes / Give reasons.....

18. Aan watter sport of buitemuurse bedrywighede het u by die skool vir gestremdes deelgeneem? / Which sport or extramural activities did you take part in at the school for the handicapped?.....

19. Wat kon by u skoolprogram bygevoeg geword het om u beter vir die lewe voor te berei? / What could have been added to your school program to prepare you better for life?

20. Merk asb. u graad van onafhanklikheid m.b.t. die volgende aktiwiteite / Please indicate your degree of independence regarding the following activities.

	Onafhanklik Independent	Hulp nodig Need help	Afhanklik Dependent
a) Eet & drink Eating & drinking.....	1.....2.....3.....
b) Aan & uittrek Dressing.....	1.....2.....3.....
c) Bad & toilet Bath & toilet.....	1.....2.....3.....
d) Mobiliteit van een kamer na 'n ander Mobility from one room to another.....	1.....2.....3.....
e) Mobiliteit in gemeenskap, bv. werk en winkels Mobility in community, i.e. work and shops.....	1.....2.....3.....
f) Koskook / Cooking.....	1.....2.....3.....
g) Inkopies / Shopping.....	1.....2.....3.....

21. Gebruik u gewoonlik 'n rystoel? / Do you usually use a wheelchair?

J	N
---	---

22. Het u al alleen bus of trein gery? / Have you used a bus or train on your own?

J	N
---	---

23. Watter vorm van vervoer gebruik u gewoonlik? / What kind of transport do you usually use?

Ouers Parents	Vriende Friends	Eie motor Own car	Saamryklub Lift club	Trein Train	Bus Bus
Ander/Other.....					

24. Het u 'n probleem met Do you have a problem with		Gehoor Hearing	Gesig Vision	Epilepsie Epilepsy
Spraak Speech	Koördinasie in hande Coordination in hands	Koördinasie in bene Coordination in legs		
Ander/Other.....				

25. Waar woon u? / Where do you live?

By ouers With parents	Eie woonstel Own flat	Tehuis vir gestremdes Home for the handicapped
Ander/Other.....		

26. Hoe gelukkig is u daar? / How happy are you there?

A Baie gelukkig Very happy	B Gelukkig Happy	C Ongelukkig Unhappy	D Baie ongelukkig Very unhappy
----------------------------------	------------------------	----------------------------	--------------------------------------

Gee redes / Give reasons.....

27. Watter soort verblyf sou u verkies? / What kind of living arrangement would you prefer?.....

28. Was u al in kontak met die naaste "Independent Living Centre"? / Have you been in contact with the nearest Independent Living Centre?

J	N
---	---

29. Ek werk
I work

Voltyds Fulltime	Deeltyds Part-time	Werkloos Unemployed	Student Student
---------------------	-----------------------	------------------------	--------------------

30. Watter soort werk doen u? / What kind of work do you do?

Professioneel Professional	Klerklik Clerical	Beskutte werk Sheltered work	Eie besigheid Own business
Ambag Trade	Ander..... Other.....		

31. Hoe gelukkig is u in u werk? / How happy are you at work?

A Baie gelukkig Very happy	B Gelukkig Happy	C Ongelukkig Unhappy	D Baie ongelukkig Very unhappy
----------------------------------	------------------------	----------------------------	--------------------------------------

Gee redes / Give reasons.....

32. Indien ongelukkig of baie ongelukkig, watter werk sou u liewer graag wou doen? / If unhappy or very unhappy, what work would you rather do?.....

33. Wat is u brutto maandelikse salaris? / What is your gross monthly salary?

Minder as R300	R301-500	R501-1000	R1001-2000	meer
Less than R300	R301-500	R501-1000	R1001-2000	more

34. Kry u 'n ongeskiktheidstoelaag? Do you get a disability grant?

J	N
---	---

35. Beheer u self u geldsake? / Do you manage your own money matters?

J	N
---	---

36. Hoe word u deur die ander werkers of studente aanvaar? How are you accepted by the other workers or students?

Goed	Goed deur party, swak deur ander	Swak
Well	Well by some, badly by others	Badly

37. Hoe het u werk gekry? / How did you find a job?

Deur skool gereël	Advertensie	Mannekrag	Agentskap
School arranged	Advert	Manpower	Agency
Ander/Other.....			

38. Indien werkloos, gee besonderhede van vorige werk en waarom u daar weg is. / If unemployed, give details about previous job and why you left there.....

39. Was die oorgang tussen skool en werk of verdere studies moeilik? / Was the transition from school to work or further studies difficult?

J	N
---	---

Indien wel, in watter opsig? / If so, in what way?.....

40. Hoe tevrede is u met u sosiale lewe? / How satisfied are you with your social life?

A	B	C	D
Baie tevrede	Tevrede	Ontevrede	Baie ontevrede
Very satisfied	Satisfied	Unsatisfied	Very unsatisfied

Gee redes / Give reasons.....
.....
.....
.....
.....
.....

41. Hoe dikwels voel u eensaam? / How Often do you feel lonely?

Meestal Mostly	Dikwels Often	Soms Sometimes	Nooit Never
-------------------	------------------	-------------------	----------------

42. Voel u angstig en onseker in sosiale situasies?
Do you feel anxious and uncertain in social situations?

Meestal Mostly	Dikwels Often	Soms Sometimes	Nooit Never
-------------------	------------------	-------------------	----------------

43. Is daar iemand met wie u u diepste gedagtes deel?
Is there someone with whom you share your deepest thoughts?

J	N
---	---

44. Hoeveel besoeke van vriende het u in die afgelope 2 weke gehad? / How many visits by friends have you had in the last 2 weeks?

--

45. Hoeveel keer het u in die laaste 2 weke vriende besoek?
How many times did you visit friends in the last 2 weeks?

--

46. Behoort u aan enige sport of sosiale klub of vereniging waarvan u die byeenkomste gereeld probeer bywoon? / Do you belong to any sports- or social club or organization of which you try to attend the meetings regularly?

J	N
---	---

47. Hoeveel van u vriende is ook gestrem?
How many of your friends are also handicapped?

Almal All	Die meeste Most	Sommige Some	Geen None
--------------	--------------------	-----------------	--------------

48. Watter ontspanningsaktiwiteite en stokperdjies beoefen u tuis? / What leisure activities and hobbies do you engage in at home? 1.....
2.....3.....

49. Watter ontspanningsaktiwiteite en stokperdjies beoefen u buitenhuis? / What leisure activities and hobbies do you engage in outside of your home? 1.....
2.....3.....

50. Hoe reageer nie-gestremdes teenoor u in sosiale situasies? / How do non-handicapped people react to you in social situations?

Simpatiek Sympathetic	Belangstellend Interested	Ignoreer my Ignore me	Oorbeskermend Overprotective
Hulle voel ongemaklik They feel uneasy	Staar my aan Stare at me	Dink ek is vertraag Think I am retarded	
Ander/Other.....			

51. Hoe voel u daaroor? / How do you feel about it?.....

52. Hoe hanteer u negatiewe reaksies van ander? / How do you
 handle negative reactions by other people?.....

53. Wat sal u sosiale lewe meer bevredigend maak?
 What will make your social life more satisfactory?

54. Kry u genoeg geleentheid om dinge onafhanklik te doen?
 Do you get enough opportunity to do things independently?

J	N
---	---

55. Doen u ouers of ander mense dinge vir u wat u self kan
 of wil doen? / Do your parents or other people do things
 for you that you can or want to do yourself?

Dikwels Often	Soms Sometimes	Nee No	Ek kry te min hulp I get too little help
------------------	-------------------	-----------	---

56. Watter rol speel godsdiens in u lewe?
 What role does religion play in your life?

Baie belangrik Very important	Nie eintlik belangrik nie Not really important	Onbelangrik Unimportant
----------------------------------	---	----------------------------

57. My lewe is :
 My life is

Sinvol Meaningful	Onseker Uncertain	Sonder sin Without meaning
----------------------	----------------------	-------------------------------

58. Wat sal u lewe meer sinvol of die moeite werd maak?
 What would make your life more meaningful or worthwhile?

59. Het u probleme met :
 Do you have problems with:

Neerslagtigheid Depression	Senuspanning Nervous tension	Voortdurende moegheid Constant tiredness
Ander Other.....		

BAIE DANKIE VIR U SAMEWERKING
 THANK YOU VERY MUCH FOR YOUR CO-OPERATION

BYLAE B

SEMI-GESTRUKTUREERDE ONDERHOUD

SKOOLDAEOnderwys

1 Hoe gelukkig was jy op laerskool?	A	B	C	D
2 Hoe gelukkig was jy op hoërskool?	A	B	C	D
3 Hoe voel jy oor spesiale skole oor die algemeen?			P	N
4 Wat is hulle voordele?				
5 Wat is hulle nadele				
6 Hoe kan die nadele uitgeskakel of verbeter word?				
7 Het die onderwysers oor die algemeen jou probleme verstaan?			J	N
8 Dink jy dat hulle jou as mens leer ken het, of het jy gevoel hulle werk net met jou probleme?			J	N
9 Is daar realistiese eise aan jou gestel, of is daar te veel of te min van jou verwag?			J	N
10 Het jy vrymoedig gevoel om openlik met jou onderwysers oor jou probleme te praat?			J	N
11 Was die vakkeuse op skool bevredigend?			J	N
12 Dink jy daar kleef nog 'n stigma aan spesiale skole?	J			N
13 Was jy ooit skaam om te sê dat jy 'n spesiale skool bywoon?			J	N
14 Het die skool jou goed voorberei vir werk of verdere studie?			J	N
15 Het jy op skool geleer om meer onafhanklik te wees?	J			N
16 Het jy op skool geleer om self besluite te neem en die verantwoordelikheid daarvoor te dra - wat sou bv. gebeur as jy nie jou huiswerk gedoen het nie?			J	
17 Het jy op skool geleer om negatiewe reaksies van ander mense te hanteer?			J	
18 Hoe voel jy oor minder vakke per jaar sodat meer tyd bestee kan word aan onafhanklikheid, kommunikasie, sosiale vaardighede, ens.?			P	
19 Is dit die skool se verantwoordelikheid om vir sy leerlinge werk te vind?			J	

Kennis van gestremdheid

1 Het enigiemand by die skool die aard, oorsake, ens. van jou spesifieke gestremdheid aan jou verduidelik?	J
2 Waar jy die meeste geleer oor serebrale gestremdheid?	

Ouers / Maats / Dokter / Sielkundige / Terapeute /
Onderwysers / Selfstudie uit boeke.

Terapie

- 1 Het die terapeute oor die algemeen jou probleme verstaan? J N
- 2 Het hulle realistiese eise aan jou gestel, of te veel of te min verwag? J N
- 3 Dink jy hulle het jou as mens leer ken, of het jy gevoel hulle werk net met jou probleme? J N
- 4 Het jy vrymoedigheid gehad om openlik met jou terapeute oor jou probleme te praat? J N
- 5 Is jou privaatheid in ag geneem in terapie, of was daar situasies wat jou verleë laat voel het? J N
- 6 Het jy anders teenoor terapeute of terapie begin voel toe jy ouer begin word het? J N
- 7 Is daar reëlins getref vir die voortsetting van jou terapie toe jy die skool verlaat het? J N
- 8 Kry jy op die oomblik nog terapie? J N
- 9 Het jy nog terapie nodig? J N
- 10 Het jou fisiese toestand verswak of vererger sedert jou skooldae? J N
- 11 Waaraan skryf jy dit toe?
- 12 Het jy geweet wat hulle met spesifieke oefeninge of terapie probeer bereik het? Of het jy dit maar gedoen omdat jy aanvaar het dis seker nodig? J N
- 13 Sou dit jou samewerking verbeter het indien jy op daardie stadium meer verstaan het? J N

Buitemuurse bedrywighede

- 1 Was daar voldoende buitemuurse bedrywighede? J N
- 2 Was daar balans tussen sport en kulturele of ander aktiwiteite? J N
- 3 Watter aktiwiteite, wat nie by jou skool aangebied is nie, sou jy graag aan wou deelneem?
- 4 Was daar kompetisie of buitemuurse kontak met ander spesiale skole in die omgewing? J N
- 5 Was daar kompetisie of buitemuurse kontak met gewone skole in die omgewing? J N
- 6 Sou jy meer kontak verkies het? J N
- 7 Wat sou die voordeel van meer kontak vir jou gewees het?

Sielkundige

- 1 Het jy 'n sielkundige op skool gehad? J N
- 2 Het jy kontak met hom/haar gehad? J N
- 3 Het jy vrymoedigheid gehad om persoonlike sake met hom/haar te bespreek? J N
- 4 Dink jy hy/sy het verstaan of probeer verstaan? J N
- 5 Het hy/sy in jou as mens belang gestel? J N
- 6 Het hy/sy ooit spontane belangstelling in jou getoon selfs wanneer jy nie met 'n spesifieke probleem na hom/haar toe gegaan het nie? J N
- 7 Was hy/sy betrokke by ander skoolaktiwiteite of net in die kantoor? J N
- 8 Het hy/sy vir jou inligting gegee oor die toetse wat op jou gedoen is? J N
- 9 Hoe kon die sielkundige vir jou van groter hulp gewees het?

Voorligting

- 1 Het julle groepvoorligting-klasse gehad? J N
- 2 Wat is daar gedoen?
- 3 Was die klasse in die vorm van 'n les of lesing? J N
Of was dit hoofsaaklik ope gesprek? J N
- 4 Watter benadering sou jy verkies? L G
- 5 Is seksvoorligting en liefdesverhoudings bespreek? J N
- 6 Dink jy dit behoort deel van voorligting te wees? J N
- 7 Is belangstelling- en aanlegtoetse gedoen? J N
- 8 Is genoeg aandag aan bespreking van beroepe bestee? J N
- 9 Sou jy graag as leerling die geleentheid wou gehad het om met volwasse gestremdes te gesels oor die lewe? J
- 10 Sou jy graag toe reeds beskutte werkswinkels en ander werkplekke wou besoek het? J
- 11 Behoort gesprekke oor gestremdheid en die implikasies daarvan in voorligtingklasse te geskied? J
- 12 Voel jy dat meer aandag in voorligting gegee moet word aan die wêreld wat daar buite wag op die gestremde, selfs al kan dit negatief wees? J
- 13 Is daar in jou tyd genoeg op die toekoms gefokus? J
- 14 Dink jy dat daardie periodes ook gebruik behoort te word vir "algemene opvoeding" soos algemene kennis, nuusgebeure, en ander dinge wat van 'n mens 'n meer ingeligte of volwasse mens maak? J

15 Wat sou vir jou die ideale voorligting leerplan uitmaak?

Gesin

- 1 Waaruit bestaan julle gesin?
- 2 Hoe kom jy met jou ouers klaar? G S
- 3 Hoe voel jou ouers oor jou? P N
- 4 Hoe kom jy met jou broers/susters klaar? G S
- 5 Hoe voel hulle oor jou? P N
- 6 Het jy enige verantwoordelikhede in die huishouding? J N
- 7 Word jou privaatheid genoeg gerespekteer? J N
- 8 Kan jy op jou eie of met vriende uitgaan?
(vryheid van beweging) J N
- 9 Kan jy vriende tuis ontvang? J N
- 10 Plaas jou gestremdheid enige beperking op julle
gesinslewe? (Kan jou ouers bv. kom en gaan soos hulle wil
of moet daar altyd iemand tuis by jou wees?) J N
- 11 Woon jy by jou ouers omdat jy dit so verkies of omdat jy
nie eintlik 'n keuse het nie? J N
- 12 Wat beoog jy om te doen as jy die dag nie meer by hulle
kan woon nie?

Woonstel of eie huis

- 1 Waarom verkies jy om op jou eie te woon?
- 2 Is dit so ideaal soos jy verwag het dit sou wees? J N
- 3 Waarmee het jy hulp nodig? (inkope, skoonmaak, kook, was)
- 4 Wie help jou daarmee?
- 5 Watter kontak het jy met jou bure?
- 6 Voel jy dikwels alleen? J N
- 7 Hoe voel jy oor die idee van enkele aangepaste woonstelle
vir gestremdes in sekere groot blokke? P N

Tehuis

- 1 Wat het jou laat besluit om hier te kom woon?
- 2 Het jy goeie vriende hier? J N
- 3 Het jy genoeg privaatheid hier? J N
- 4 Het jy genoeg vryheid hier? J N
- 5 Word jy goed versorg hier? J N
- 6 Is jy gelukkig hier? J N
- 7 Watter reëls is daar?
- 8 Pas die reëls jou? J N
- 9 Het die inwoners inspraak in die bestuur van die tehuis?

- 10 Wat kan jy doen as jy oor dinge hier ongelukkig voel?
- 11 Is hier geleenthede vir die beoefening van jou stokperdjies? J N
- 12 Mag enige troeteldiere aangehou word? J N
- 13 Is daar skakeling met die plaaslike gemeenskap? (bv. besoeke, sosiale of ontspanningsaktiwiteite, ens.) J N

Studies

- 1 Korrespondensie of klasbywoning K B
- 2 Word jy aanvaar deur jou medestudente? J N
- 3 Word jy aanvaar deur die dosente? J N
- 4 Gebruik jy enige spesiale toerusting, of kry jy enige hulp of toegewings a.g.v. jou gestremdheid? J N
- 5 Is die kampus toeganklik genoeg? J N
- 6 Hoe kom jy by klasse?
- 7 Neem jy deel aan nie akademiese studente-aktiwiteite? J N
- 8 Studeer jy met 'n spesifieke beroep in gedagte? J N
(Of is dit slegs algemeen verrykend?)

Werk

- 1 Spesifieke aard van werk:
- 2 Deeltyds / voltyds / tydelik / permanent
- 3 Werkgeskiedenis sedert skoolverlating:
werk? periode? waarom bedank?
- 4 Is dit wat jy sou wou doen al was jy nie gestrem nie? J N
- 5 Vind jy die werk stimulerend/bevredigend? J N
- 6 Het jy 'n goeie verhouding met jou kolegas? J N
- 7 Het jy 'n goeie verhouding met jou base? J N
- 8 Hoe kom jy by die werk?
- 9 Is die gebou toeganklik genoeg? J N
- 10 Spesiale toerusting, hulp of toegewings? J N
- 11 Word jy gouer moeg as jou kolegas? J N
- 12 Is jy dikwels afwesig? J N
- 13 Produseer jy net soveel soos jou kolegas? J N
- 14 Verdien jy net soveel soos jou kolegas? J N
- 15 Is enige van hulle ook gestrem? J N
- 16 Het jy dieselfde voordele as jou medewerkers, bv. pensioen, mediese skema, bonus, ens.? J N
- 17 Watter ambisies het jy vir jou werk?

Werkloos

1 Werkgeskiedenis sedert skoolverlating:

Werk? Periode? Waarom bedank?

2 Was jy al by die Dept. van Mannekrag? J N

3 Kon hulle jou help? J N

4 Waar en hoe het jy sover werk gesoek?

5 Waarom dink jy kan jy nie werk kry nie?

6 Watter tipe werk sal jy kan doen?

7 Wat doen jy met jou tyd?

Funksionele onafhanklikheid

1 Bespreek vraag 20 in vraelys in meer detail:

Eet en drink:

Aan en uittrek:

Bad en toilet:

Mobiliteit binnenshuis:

Mobiliteit in gemeenskap:

Kook:

Inkope:

2 Is vervoer 'n probleem? J N

In watter opsig?

Sosiale lewe

1 Hoe tevrede is jy met jou sosiale lewe? A B C D

2 Wat beperk jou sosiale lewe? (vervoer / ouers / spraak / selfbewustheid / finansies / ens.)

3 Beoefen jy nog enige van die sport of buitemuurse bedrywighede waaraan jy op skool deelgeneem het? J N

4 Indien nie, hoekom nie?

5 Is jy nog in gereelde kontak met enige van jou skoolmaats? J N

6 Op watter manier behou jy kontak met vriende?

(besoek / telefoon / korrespondensie / klub / ens.)

7 Hoe dikwels gaan jy uit?

Fliek:

Uiteet:

Kuier:

Sport:

Ander:

8 Sou jy dit meer dikwels wou doen as jy kon? J N

9 Hoe reageer vreemdelinge teenoor jou as gestremde?	N	P
(vraag 50)		
10 Hoe hanteer jy dit?		
11 Wat sal jou sosiale lewe meer bevredigend maak?		
12 Wat doen jy self om jou sosiale lewe te verbeter?		
13 Is daar 'n spesiale persoon in jou lewe?	J	N
14 Sal jy graag 'n vaste verhouding wil hê of trou?	J	N
15 Wat soek jy in 'n lewensmaat?		

Emosioneel

1 Het jy probleme met spanning?	J	N
2 Wat maak jou gespanne?		
3 Was spanning 'n probleem in die verlede?	J	N
4 Is jy dikwels neerslagtig?	J	N
5 Wat maak jou neerslagtig?		
6 Was neerslagtigheid 'n probleem in die verlede?	J	N
7 Wat doen jy wanneer jy so voel?		
8 Gebruik jy enige medikasie?	J	N
9 Watter medikasie en waarvoor?		

Betekenis

1 Wat in die lewe het vir jou werklik waarde?		
2 Is die lewe die moeite werd?	J	N
3 Glo jy daar is 'n doel met jou spesifieke bestaan?	J	N
4 Het jy al die doel ontdek? Wat is dit?		
5 Hoe voel jy oor jou toekoms? Opt. / Onseker / Pes.		
6 Watter ideale het jy vir die toekoms?		
7 Hoe voel jy oor die gebruik van ander gestremdes as voorligters of raadgewers vir gestremdes?	P	N
8 Weet jy van P.A.D.I.?	J	N